Henry
Kissinger

Világrend

Henry Kissinger

Világrend

ANTALL JÓZSEF TUDÁSKÖZPONT

Budapest, 2017

A fordítás alapjául szolgáló eredeti mű
Henry Kissinger: *World Order*
The Penguin Press, New York, 2014.

Az első kiadás 4., változatlan utánnyomása

Fordította:
Kállai Tibor, Pataky Éva

Szerkesztette:
Horváth Ágnes

Korrektúra:
Horváth Annamária

A borítót tervezte:
Simonfai Attila

ISBN 978 615 555 9075

Nancynek

Tartalom

BEVEZETÉS

Mi a világrend?

Fiatal egyetemi tanárként, még 1961-ben elvetődtem Kansas Citybe, ahol előadást kellett tartanom, s ha már ott jártam, egyúttal felkerestem Harry S. Truman elnököt. Egy kérdésre, amely azt firtatta, hogy mely tetteire a legbüszkébb az elnöksége idejéből, Truman így válaszolt: „Arra, hogy totális vereséget mértünk az ellenségeinkre, azután visszavezettük őket a nemzetek közösségébe. Szeretném hinni, hogy erre egyedül Amerika lehetett képes." Truman, noha tudatában volt Amerika mérhetetlen hatalmának, mindenekelőtt az Államok emberi és demokratikus értékeire volt büszke. Azt akarta, hogy a történelmi emlékezet ne annyira Amerika világraszóló győzelmeit őrizze meg, mint inkább a megbékélés irányában tett erőfeszítéseit.

Truman utódai jórészt ebben a szellemben tevékenykedtek, és Amerika ugyanezen erényeire voltak büszkék. És e korszak nagyobbik felében azok az országok, amelyek élvezni kívánták az amerikai politika támogatását, magukévá tették az amerikai konszenzust, amelynek szerves részét képezte az államok együttműködésének következetes elmélyítése a közösen elfogadott szabályok és normák alapján; a liberális gazdasági rendszerek támogatása; a területi hódítás elutasítása; a nemzeti szuverenitás tiszteletben tartása; s a kormányzás részvételi és demokratikus rendszereinek elfogadása. Mind a demokrata, mind a republikánus párti amerikai elnökök szüntelenül arra ösztökélték más országok kormányait, olykor nagy vehemenciával és ékesszólással, hogy tartsák tiszteletben és teljesítsék ki az emberi jogokat. Az Egyesült Államok és szövetségesei következetesen védelmezték ezeket az értékeket, ezáltal sok esetben jelentős pozitív változásokat tudtak előidézni a társadalmi állapotokban.

Ma azonban komoly kihívásokkal néz szembe ez a „szabályokra épülő" rendszer. A benne lévő országokat gyakran intik arra, hogy „a tőlük elvárható módon tegyenek meg mindent", „játsszanak 21. századi szabályok szerint", vagy „viselkedjenek felelős partnerként", ami arra utal, hogy nem létezik általánosan elfogadott definíciója a rendszernek, és nincs egyetértés abban sem, hogy mi is volna az az „elvárható" magatartás és hozzájárulás. A nyugati világon túli régiók, amelyek annak idején alig vettek részt ezeknek a szabályoknak a kidolgozásában, most megkérdőjelezik az érvényességüket a mai formájukban, sőt világossá tették, hogy törekedni fognak a módosításukra. Ezért azután a „nemzetközi közösség" a minden korábbinál erősebb késztetés ellenére sem tudja felmutatni a célok, módszerek, korlátok világos vagy elfogadott rendszerét.

A mi korunk kitartóan, néha már szinte elkeseredetten keresi a világrend valamiféle koncepcióját. Káosz fenyeget a mindeddig példátlan egymásrautaltság és kölcsönös függőség dacára: a tömegpusztító fegyverek terjedése, az államok szétesése, a környezetrombolás hatásai, a népirtás ma is jelen levő gyakorlata és azoknak az új technológiáknak a terjedése, amelyek lassan kontrollálhatatlanná és emberi ésszel már-már felfoghatatlanná teszik a konfliktusokat. Az információhoz való hozzáférés és a kommunikáció új módszerei minden korábbinál szorosabb kapcsolatokat teremtenek a világ régiói között, és globálissá teszik az eseményeket, de úgy, hogy közben meggátolják a megfelelő válaszok adását, azt követelve az államok vezetőitől, hogy jelmondatokba sűrítve fejezzék ki azonnali reakcióikat. Vajon olyan korszak elé nézünk, amelyben a jövőt azok az erők fogják meghatározni, amelyeket semmiféle világrend nem lesz képes kordában tartani?

A világrend változatai

Valódi „világrend" még sohasem létezett. Amit ma világrendnek nevezünk, azt Nyugat-Európában találták ki csaknem négyszáz évvel ezelőtt, a németországi Vesztfália tartományban rendezett békekonferencián [1648], anélkül hogy bevonták volna a többi kontinenst és civilizációt,

vagy egyáltalán tudomást vettek volna a létezésükről. A Közép-Európát már egy évszázada gyötrő felekezeti konfliktusok és politikai válságok az úgynevezett harmincéves háborúban (1618–1648) kulmináltak. Ebben a tűzviharban összekeveredtek a politikai és a vallási nézeteltérések; a felek „totális háborút" folytattak egymás ellen, s Közép-Európa lakosságának majdnem a negyede elpusztult a harcokban, a járványokban és az éhínségben. Aztán a kimerült résztvevők összejöttek, hogy tető alá hozzanak egy sor olyan megállapodást, amely véget vet a további vérontásnak. A vallási egységet széttördelte a protestantizmus fennmaradása és terjedése; a politikai sokféleség pedig azoknak az autonóm politikai egységeknek a nagy számában rejlett, amelyek legalább egy döntetlent kiharcoltak maguknak a többiekkel szemben. Így történt, hogy Európában lényegében ekkor körvonalazódtak a mi mostani világunk alaptényezői: az olyan politikai egységek sokasága, amelyeknek egyike sem volt elég erős ahhoz, hogy legyőzze az összes többit. Közülük sokan ragaszkodtak különféle ellentmondásos filozófiákhoz, és a saját megszokott belső politikai gyakorlatukhoz tartották magukat, miközben keresték a semleges, kölcsönösen elfogadható előírásokat, amelyek révén szabályozni lehet a magatartást, és csillapítani a konfliktusokat.

A vesztfáliai békét nem valamiféle különleges erkölcsi belátás teremtette meg, hanem a realitásokhoz való gyakorlati alkalmazkodás. Azoknak a független államoknak a rendszerére támaszkodott, amelyek tartózkodtak az egymás belügyeibe való beavatkozástól, és az általános hatalmi egyensúly révén tartották féken egymás ambícióit. Az európai versengésben senki sem képzelte magát a kizárólagos igazság letéteményesének, és nem törekedett a saját szabályainak egyetemessé tételére és másokra kényszerítésére. Minden állam szuverén hatalommal rendelkezett a saját területe fölött. Mindegyik elismerte, realitásként fogadta el mások belső berendezkedését és vallásválasztását, és nem kérdőjelezte meg ezek létjogosultságát. A hatalmi egyensúlyt immár természetesnek és kívánatosnak tekintették, így az uralkodók ambíciói egymást ellensúlyozták, legalábbis elméletben, de mindenképpen korlátozva a konfliktusok kirobbanását. Az európai történelemben véletlenszerűen kialakult megosztottság és sokféleség a sajátos filozófiai szemléletet is képviselő új nemzetközi rend

legfőbb jellemzője lett. Ebben az értelemben a szörnyű háború lezárására irányuló európai igyekezet körvonalazta a modern szenzibilitás előképét: fenntartotta a jogot, hogy elítélje a kizárólagosságra törekvést, s inkább a gyakorlatias és az ökumenikus szellemiség érvényesülését preferálta; igyekezett rendet kovácsolni a sokféleségből és az önkorlátozásból.

A vesztfáliai békét tető alá hozó 17. századi tárgyaló felek természetesen nem tudhatták, hogy egy globálisan alkalmazható rendszer alapjait fektetik le. Kísérletet sem tettek a szomszédos Oroszország bevonására, amely éppen a saját rendjének megteremtésével volt elfoglalva „a zűrzavarok időszaka" után, és kőbe véste a vesztfáliai egyensúly-koncepcióval szöges ellentétben álló saját alapelveit: egyetlen, abszolút hatalmú uralkodó; egységesített vallási ortodoxia; és a minden irányban folytatandó területi terjeszkedés programja. De a többi nagyhatalmi centrum sem tekintette a vesztfáliai rendezést (már amennyire egyáltalán tudomást szerzett róla) a maga régiójában fontosnak vagy meghonosítandónak.

A világrend koncepcióját az akkori idők államférfijai által ismert geográfiai térségben alkalmazták – a minta utóbb ismétlődött más régiókban is. Mindez főként azért alakult így, mert az akkori technológia még nem tette lehetővé egy egységes globális rendszer működtetését. Nem voltak eszközök a folyamatos kapcsolattartásra, és hiányoztak a viszonyítási keretek a régiók hatalmának összehasonlításához. Így aztán mindegyik régió egyedülállónak tartotta a maga rendjét, a többiekét pedig „barbárnak" – amelyet a meghonosított rend szemszögéből felfoghatatlan módon kormányoznak, és amelynek egyetlen releváns vonatkozása van: az, hogy fenyegetést jelent. Mindegyik követendő mintának tekintette önmagát az egész emberiség legitim megszervezéséhez, azt képzelve, hogy ha kézbe veszi a „barbárok" kormányzását, azzal egyszersmind hozzájárul a világrend megteremtéséhez.

Az eurázsiai kontinens túlsó felén Kína volt a saját maga teremtette hierarchikus és elméletileg univerzális rend központja. Ez a rendszer évezredeken át működött – már régen fennállt akkor is, amikor a Római Birodalom egységes kormányzása alá vonta Európát –, s nem a szuverén államok egyenrangúságára, hanem a császár hatalmának feltételezett korlátlanságára alapozva. Ebben a felfogásban az európai értelemben

vett szuverenitás nem létezett, mivel „a mennyek alatt minden" a kínai császár fennhatósága alá tartozik. A császár volt a politikai és kulturális hierarchia ragyogó és egyetemes csúcspontja, aki szertesugározza fényét a világ központjából, a kínai fővárosból az egész emberiségre. A Kínán kívüli emberiséget többé-kevésbé barbár népségnek tekintették, annak függvényében, hogy mennyire ismerték, illetve sajátították el a kínai írást és kultúrát (például a még az újkorban is fennmaradt kínai kozmográfiát). Kína a szemléletéből fakadóan elsősorban úgy kormányozná a világot, hogy elkápráztat mindenkit a maga kulturális felsőbbrendűségével és gazdasági jólétével, bevonva őket olyan kapcsolatokba, amelyek révén el lehet érni, hogy ők is részesülni akarjanak „a mennyek alatti harmóniából".

Az Európa és Kína közötti térség nagy részében az iszlám ettől eltérő egyetemes világrend-koncepciója uralkodott, benne azzal a vízióval, hogy majd egyetlen, Isten által jóváhagyott kormányzás fogja egyesíteni és megbékíteni az egész világot. Az iszlám a 7. században három földrészen indított hatalmas offenzívát a vallási lelkesültség és birodalmi expanzió példa nélkül álló, óriási hullámában. Az arab világ egyesítése, az egykori Római Birodalom egyes részeinek elfoglalása és a Perzsa Birodalom bekebelezése után az iszlám lett az úr a Közel-Keleten, Észak-Afrikában, Ázsia nagy térségeiben és Európa egyes részein is. Az egyetemes világrendnek ebben a változatában az iszlám arra rendeltetett, hogy egyre csak terjeszkedjen „a háború birodalmában", vagyis a hitetlenek által lakott régiókban, amíg csak egységes rendszerré nem válik az egész világ, amelyben harmóniát teremt Mohamed próféta tanítása. Miközben Európában a többállamos rend épült ki, a török gyökerű Oszmán Birodalom bejelentette igényét az egyetlen legitim uralkodásra, s kiterjesztette fennhatóságát az egész arab hátországra, a Földközi-tenger térségére, a Balkánra és Kelet-Európára. Jól ismerte az Európában kialakulóban lévő sokállami rendet; de azt nem követendő modellnek tekintette, hanem kiváló lehetőségnek az államok közti viszályok szítására, amit ki tudott használni az Oszmán Birodalom nyugati terjeszkedése céljából. Ahogy II. Hódító Mehmed szultán figyelmeztette a 15. században a multipolaritás egy korai változatát kialakító itáliai városokat: „Ti húsz államot alkottok…

viszálykodásban vagytok egymással... Csak egy birodalomnak kell lennie, egy hitnek és egy uralkodónak ebben a világban."

Időközben az Atlanti-óceánon túl, az „Újvilágban" egy újabb világrend-koncepció alapjait kezdték lerakni. Miközben Európában dúltak a politikai és a vallásháborúk, a puritán telepesek elindultak, hogy megvalósítsák Isten tervét, „kiköltözve a vadonba", ami majd megszabadítja őket a világi hatalom rögzült (és felfogásuk szerint bűnös) struktúráitól. Mert ott ők majd – ahogy J. W. kormányzó prédikálta 1630-ban a massachusettsi telep felé tartó hajó fedélzetén – építenek „egy várost a hegytetőn", lelkesítve az egész világot elveinek igazságosságával és példájának erejével. A világrend amerikai felfogásában a béke és az egyensúly természetes módon alakul ki, és megszűnnek az ősrégi ellenségeskedések – amint a többi nép és nemzet is olyan elvszerű kormányzást vezet be a saját hazájában, mint az Újvilágban az amerikaiak. Ezért aztán az amerikai külpolitikának nem az a fő feladata, hogy a specifikus amerikai érdekeket próbálja érvényesíteni, hanem inkább az, hogy igyekezzen elfogadtatni a közös alapelveket. Az Egyesült Államok pedig egy idő után nélkülözhetetlen védelmezője lesz az Európa által eltervezett világrendnek. Az Egyesült Államok tett is erőfeszítéseket ennek érdekében, ám az ambivalencia fennmaradt – az amerikai koncepció ugyanis nem az európai hatalmi egyensúly rendszerét követte, hanem a demokratikus elvek elterjesztésével próbálta megteremteni a világbékét.

A világrend mindezen koncepciói közül a vesztfáliai elvek alkotják azt az általánosan elfogadott alapot, amelyre egy világrend épülhet – legalábbis e könyv írása idején. A vesztfáliai rendszer úgy terjedt el a világban, mint sokféle civilizációt és régiót magában foglaló, államközpontú nemzetközi világrend koncepcionális váza, ugyanis a terjeszkedő európai hatalmak magukkal vitték a maguk világrendtervezeteit is. Gyakran persze „elfelejtették" érvényesíteni a szuverenitás elvét a gyarmataikon és az általuk gyarmatosított népeknél, de amikor ezek a népek elkezdték követelni a függetlenséget, akkor a vesztfáliai elvek szellemében meg is adták nekik. A nemzeti függetlenség, az állami szuverenitás, a nemzeti érdek és a be nem avatkozás hatékony elvnek bizonyult a gyarmatosítók

ellen a függetlenségért vívott küzdelmek idején, majd később, az újonnan megalakult államok védelmezése szempontjából is.

A modern, immár globális vesztfáliai rendszer – hétköznapi nyelven a világ nemzeteinek közössége – arra törekszik, hogy visszaszorítsa a világ anarchikus jelenségeit a nemzetközi jogi és szervezeti struktúráknak egy olyan kiterjedt hálózatával, amely előmozdítja a nyílt kereskedelem és egy stabil nemzetközi pénzügyi rendszer kialakulását, rögzíti a nemzetközi konfliktusok rendezésének alapelveit, és kijelöli a háborúban tanúsítható magatartás határait is a netán bekövetkező konfliktusok esetére. Az államoknak ez a rendszere immár kiterjed minden kultúrára és régióra. Intézményei megteremtették a különböző társadalmak együttműködéséhez a semleges kereteket, amelyek nagyrészt függetlenek az egyes országok saját értékrendszerétől.

A vesztfáliai rendszert azonban minden oldalról egyre újabb kihívások érik, néha magának a világrendnek a nevében is. Európa elkezdett távolodni a saját maga által létrehozott rendszertől, hogy átalakítsa azt a „szuverenitások egyesítése" *(pooled sovereignty)* koncepciójának megfelelően. Noha Európa alakította ki a hatalmi egyensúlyon alapuló rendet, most, furcsa módon, tudatosan és nagymértékben korlátozta új intézményeiben a hatalmi komponens szerepét. S minthogy leépítette katonai potenciálját is, nem sok mozgástere maradt, ha valahol semmibe veszik az egyetemes normákat.

A Közel-Keleten a szunnita és síita dzsihádisták egyforma buzgalommal dolgoznak az emberek terrorizálásán és az államok lerombolásán, hogy vallásuk fundamentalista tanításának megfelelően kirobbantsák az iszlám világforradalmat. Maga az állam – és a reá támaszkodó regionális rendszer – végveszélybe került; ki van téve a korlátozásait törvénytelennek tekintő ideológiák, valamint azon terrorista milíciák támadásainak, amelyek több országban is erősebbek már, mint a kormányzat fegyveres erői.

Ázsia, amely az összes többi régió közül talán a leglátványosabb sikerrel adoptálta a szuverén államiság koncepcióját, még mindig hajlamos némi nosztalgiával felidézni az alternatív rendkoncepciókat, fűti a rivalizálás vágya, és olyan történelmi igényeket hangoztat, amelyek egy

évszázaddal ezelőtt csak rombolták az európai rendet. Majdnem mindegyik ország „felemelkedőnek" tartja magát, és a konfrontációig is képes kiélezni a nézeteltéréseket.

Az Egyesült Államok hol védelmezte a vesztfáliai rendszert, hol javítgatni igyekezett a hatalmi egyensúly és a belügyekbe való be nem avatkozás immár elavultnak és etikátlannak tekintett premisszáit, hol pedig egyszerre próbálkozott mindkettővel. Továbbra is egyetemes fontosságú értéknek tartja egy békés világrend kialakítását, és fenntartja magának a jogot az ilyen értékek globális védelmezésére. De miután kétgenerációnyi idő leforgása alatt kénytelen volt kihátrálni három háborúból is – mindegyik a legnemesebb szándékokkal, reményekkel és óriási társadalmi támogatással indult, majd nemzeti traumával végződött –, Amerika most komoly erőfeszítéssel igyekszik tisztázni a (még mindig nagy) hatalma és az alapelvei közötti viszonyokat.

Kisebb-nagyobb mértékben minden jelentősebb hatalmi centrum alkalmazza a vesztfáliai világrend elemeit, de egyik sem tekinti magát a rendszer elhivatott védelmezőjének. Minden elem jelentős változásokon megy keresztül az érintett országok belpolitikájában. De az ennyire eltérő kultúrával, történelmi múlttal, és a rendről alkotott hagyományos teóriával rendelkező régiók vajon képesek lehetnek-e arra, hogy legitimáljanak bármiféle közös rendszert?

Egy ilyen törekvés csak akkor hozhat sikert, ha közben tiszteletben tartják a társadalmak sokféleségét és az ember mélyen gyökerező szabadságvágyát. A rendet ebben az értelemben gondos munkával ki kell alakítani; nem lehet csak úgy előírni. Különösen igaz ez a villámgyors kommunikáció és a forradalmi politikai változások korában. Bármilyen világrend csak akkor képes fennmaradni, ha nem csak a politikai vezetők fogadják el, hanem a polgárok is. És tükröznie kell két igazságot: a szabadság nélküli rend, még ha kezdetben lelkesednek is érte, végül létrehozza a saját ellenpólusát; ugyanakkor a szabadságot sem lehet megvédeni vagy tartósan megőrizni a békét is fenntartani képes rend kereteinek és feltételeinek megteremtése nélkül. A gyakran egymás ellenpólusaiként jellemzett rendet és szabadságot épp ideje volna egymással kölcsönös kapcsolatban álló fogalmakként és dolgokként értelmezni. Vajon a mai politikai vezetők

képesek-e felülemelkedni a mindennapi problémákon, hogy elérjék ezt az egyensúlyt?

Legitimáció és hatalom

Ha válaszolni akarunk a feltett kérdésekre, akkor a (világ)rend három szintjét kell figyelembe vennünk. Egy nemzetközi rend a világ jelentős részén a gyakorlatban alkalmazza ezeket a koncepciókat – és ezzel befolyással van a globális hatalmi egyensúlyra. A regionális rendek ugyanezeket az alapelveket alkalmazzák egy meghatározott földrajzi régióban.

A regionális vagy világrendek mindegyikének két alapvető komponense van: (1) a közösen elfogadott szabályoknak egy olyan készlete, amely kijelöli a megengedhető cselekvés határait, és (2) az a hatalmi egyensúly, amely kikényszeríti az önkorlátozást abban az esetben is, ha a szabályok csődöt mondanak, és megakadályozza, hogy valamelyik politikai egység leigázza az összes többit. A fennálló helyzet legitimitását elismerő konszenzus soha nem zárta és ma sem zárja ki a versengést vagy a konfrontációt, de hozzájárul ahhoz, hogy ezek inkább csak módosításokat idézzenek elő az adott rendszeren belül, s ne alapvető módon forgassák fel azt. Az erőegyensúly önmagában még nem garantálja a békét, de ha okosan alakították ki, és jól élnek vele, akkor korlátozhatja a lehetséges veszélyhelyzetek gyakoriságát és súlyosságát, ha pedig a konfliktusok mégis bekövetkeznének, megakadályozhatja végzetessé válásukat.

Nincs az a könyv, amelynek esélye lenne kitérni a nemzetközi világrend minden történelmi vonatkozására vagy minden olyan országra, amely napjainkban aktív a világ dolgainak alakításában. Ez a kötet azokat a régiókat próbálja bemutatni, amelyeknek rendkoncepciója a leginkább befolyásolta a modern kor fejlődését.

A legitimáció és a hatalom közötti egyensúly rendkívül bonyolult dolog. Minél kisebb egy földrajzi régió, és minél egységesebbek az ott élő kulturális hagyományok, annál könnyebben lehet kialakítani egy működőképes konszenzust. Amire azonban a mai világnak szüksége van, az a globális világrend. Ugyanakkor az érintettek jó részét (hacsak nem

karnyújtásnyira élnek egymástól) nem kötik össze sem a történelmi múlt eseményei, sem a kulturális értékek, s önmagukat elsősorban korlátozott képességeik tükrében határozzák meg, ami viszont feltehetően inkább konfliktust szül, nem pedig rendet.

Amikor 1971-ben először látogattam el Pekingbe, hogy két évtizedes ellenségeskedés után helyreállítsuk a kapcsolatokat, megjegyeztem, hogy az amerikai delegáció számára Kína a titkok országa. „Nem fogják titokzatosnak találni – mondta erre Csou En-laj miniszterelnök. – Mihelyst megismerik ezt az országot, már nem is fog olyan titokzatosnak tűnni, mint korábban." Majd hozzátette, hogy végül is a Földön 900 millió kínai él, és számukra például Kína egészen természetes. Napjainkban a világrend kialakítására irányuló törekvésnek közelítenie kell azoknak a társadalmaknak a szemléletmódját, amelyek egymástól nagyrészt elzárkózva éltek. Azt a minden nép számára közös titkot kell itt megfejteni, hogy miképpen lehet az egymástól eltérő történelmi tapasztalatokat és értékeket összekovácsolni egy közös [világ]renddé.

1. FEJEZET

Európa: a pluralisztikus nemzetközi rend

Az európai rend egyedisége

A legtöbb civilizáció története egy birodalom tündöklésének és bukásának a drámája. A rendet itt nem az államok közötti erőegyensúly teremtette meg, hanem az adott birodalom belső kormányzata: ez erős volt, amíg a központi hatalom összetartott, de megbízhatatlan a gyönge uralkodók idején. A háborúk általában a birodalom határain zajlottak, vagy polgárháborúk voltak. A béke egyet jelentett a birodalmi hatalom kiépítésével.

Kína és az iszlám esetében egy már meghonosodott, megállapodott kormányzási rend feletti uralom megszerzéséért folytak a politikai belharcok. A dinasztiák váltogatták egymást, de mindegyik új uralkodócsoport csak a sajnálatos módon tönkrement régi jó legitim rendszer restaurálójának állította be magát. Európában nem ilyen evolúció zajlott. A római uralom megszűnése után a pluralizmus lett az európai rend meghatározó jellemzője. Európa eszméje vagy képe földrajzi megjelölésként derengett föl a kereszténység szóhasználatában vagy a királyi udvari társadalmi életben, illetve a művelt körök felvilágosodása és a modernitás központjaként. És bár Európa értelmezhető önálló civilizációként is, itt sohasem létezett egyetlen kormányzás, vagy egységesített és rögzített identitás. Gyakran változtatgatta azokat az alapelveket, amelyekre hivatkozva a különböző országok kormányozták magukat, a politikai legitimáció vagy a nemzetközi rend újabb és újabb koncepciójával kísérletezgetve.

A világ más régióiban az egymással harcoló trónkövetelők korszaka jött el, a „zűrzavarok", a polgárháború vagy a „hadurak ideje" – a felbomlás szenvedésekkel teli időszaka, amelyen azután valahogy sikerült túllépni. Európa hasznot húzott ebből a feldaraboltságból, és elfogadta a saját

megosztottságát. Az egymással harcoló különböző dinasztiákat és népeket nem a „káosz" kiirtandó megjelenési formájának tekintették, hanem – az európai államférfiak többé-kevésbé tudatos, idealizáló felfogásában – olyan bonyolult mechanizmusnak, amely valamiféle egyensúly felé tendál. S ez az egyensúly képes lesz megvédelmezni minden nép érdekeit, integritását és autonómiáját. A modern európai államvezetés főáramában a rendet az egyensúlyból, az identitást pedig az univerzális kormányzásnak való ellenállásból származtatták több mint ezer éven át. Ez nem jelenti azt, hogy az európai uralkodók ne vágytak volna ugyanúgy a hódítás dicsőségére, mint a más civilizációkban élő „kollégáik", vagy hogy náluknál sokkal inkább a sokféleség mint olyan eszmei elkötelezettjei lettek volna. Egyszerűen csak nem volt elég erejük rákényszeríteni az akaratukat az összes többire. Idővel a pluralizmus vált a világrend uralkodó jellemzőjévé. Vajon napjaink Európája túllépett ezen a pluralisztikus tendencián? Vagy éppen ellenkezőleg: a pluralizmus melletti elkötelezettsége immár állandósult az Európai Unió belső harcai következtében?

A Római Birodalom uralmát öt évszázadon át képes volt tartósítani egyetlen egységes jogrendszer, egy közös védcrő és a civilizáció rendkívül magas színvonala. Róma hagyományosan 476-ra tett bukása után a birodalom szétesett. A történészek által „sötét középkornak" nevezett századokban elevenen élt az elveszett egyetemesség iránti nosztalgia. A harmónia és egység megtestesítőjének egyre inkább az egyházat kezdték tekinteni. Ebben a világfelfogásban a kereszténység olyan egységes társadalom, amelyet két, egymást kiegészítő hatalom irányít: a polgári kormányzat, „Caesar utódai", akik a világi szférában tartják fenn a rendet; és az egyház, Szent Péter követői, akik az üdvözülés egyetemes és abszolút elveit védik és terjesztik. Az Észak-Afrikában, a római uralom összeomlása után írogató Hippói Szent Ágoston teológiailag arra a következtetésre jutott, hogy a világi politikai hatalom csak abban a mértékben legitim, amilyen mértékben egy istenfélő élet felé tereli az embereket, s ilyenképpen az ő üdvözülésükön munkálkodik. „Két rendszer létezik, amely ezt a világot kormányozza – írta I. Gelasius pápa Anasztasziosz bizánci császárnak Kr. u. 494-ben. – A papok szent felhatalmazása és a királyi hatalom. E kettő közül a nagyobb súly a papság vállán nyugszik, mert

ők az Úrnak a királyokért is felelősséggel tartoznak az Utolsó Ítéletkor." A valódi világrend e felfogás szerint nem is e világban létezett.

Ennek a mindent magában foglaló világrend-koncepciónak már a kezdetektől fogva meg kellett küzdenie egy anomáliával: a Róma utáni Európában több tucat uralkodó gyakorolta úgy a hatalmat, hogy nem volt közöttük világos, egyértelmű hierarchia; mindegyikük Krisztus hű szolgájának nevezte magát, de az egyházhoz és annak hatalmához való viszonyulásuk már nem volt ennyire egyértelmű. Heves viták folytak az egyház hatalmának behatárolásáról, miközben a saját hadsereggel és saját külpolitikai törekvésekkel rendelkező királyságok úgy igyekeztek előnyöket kiügyeskedni maguknak, hogy annak nem sok köze volt a Szent Ágoston művében felvázolt *Isten városá*hoz.

Az egységre törekvés rövid időre elérte a célját 800 karácsonyán, amikor III. Leó pápa „a rómaiak császárává" *(Imperator Romanorum)* koronázta Nagy Károlyt, a frankok királyát, a mai Franciaország és Németország területe nagy részének meghódítóját, és formálisan az ő gondjaira bízta az egykori Római Birodalom keleti, akkor már Bizánchoz tartozó területeit is. A császár fogadalmat tett a pápának, hogy „minden oldalról megvédelmezi Krisztus szent egyházát a pogány betörésektől és a hitetlenek által véghezvitt pusztításoktól külföldön, a birodalmon belül pedig a mi felfogásunk szerint erősíti a katolikus hitet".

Nagy Károly birodalma azonban nem váltotta be a hozzá fűzött reményeket: tulajdonképpen szinte már a megalakulása pillanatától elkezdett felbomlani. A maga otthoni gondjaival küszködő Nagy Károly soha még csak kísérletet sem tett a pápa által rábízott egykori Keletrómai Birodalom földjeinek kormányzására. Nyugaton sem ért el különösebb sikereket Hispániának a mór hódítóktól való visszafoglalásában. Nagy Károly halála után az utódai azon voltak, hogy részben a hagyományokra hivatkozva, másfelől a Szent Római Birodalom [azaz a Német-római Birodalom] földjeinek és birtokainak tételes felsorolásával megerősítsék elődjük pozícióját. De alig száz évvel a megszületése után Nagy Károly polgárháborúk által tönkretett birodalma koherens politikai entitásként eltűnt a történelem színpadáról (jóllehet a neve még 1806-ig használatban maradt a területek folyton változó körének megjelölésére).

Kínának megvolt a maga császára; az iszlám birodalomnak a maga kalifája – az iszlám földjeinek mindenki által elfogadott vezetője. Európának pedig ott volt a nyugatrómai császára. Csakhogy a nyugatrómai császárnak sokkal gyengébb volt a hatalmi bázisa, mint más civilizációbeli kollégáié. Nem állt a rendelkezésére birodalmi közigazgatás. Hatalma arra épült, hogy erős volt az általa dinasztikus alapon kormányzott régiókban, főként a családi birtokain. Pozíciója formálisan nem örökletes volt, hanem hét (később kilenc) választófejedelem szavazatától függött; ezeknek a választásoknak a kimenetelét pedig általában a politikai játszmák, a hitbéli buzgóság és a jókora kenőpénzek döntötték el. A császár elméletileg a pápai kinevezésnek köszönhette a hatalmát, amit azonban gyakran ellehetetlenítettek a politikai és logisztikai megfontolások, így aztán évekig csak „megválasztott császárként" uralkodhatott. A vallás és a politika sohasem alkotott egységes konstrukciót; ahogy Voltaire találóan megjegyezte, a Szent Római Birodalom „nem volt sem szent, sem római, sem pedig birodalom". A középkori európai világrend nem is állt másból, mint a pápa és a császár (meg még egy sor feudális nagyúr) éppen aktuális, esetenkénti egyezségeiből. Az egyetlen, mindenre kiterjedő uralom és a legitimáló alapelvek egyetlen, érvényesnek tekintett tára mindinkább kiürült, elveszett belőle minden életszerűség és gyakorlatiasság.

A maga teljességében a középkori világrend-koncepció csak rövid időre bontakozott ki, éspedig a 16. századi Habsburg Károly (1500–1558) hatalomra kerülésével; és még az ő uralkodása során menthetetlenül hamvába holt. Ez a komoly és istenfélő, flamand származású herceg uralkodónak született. Az erősen fűszerezett ételek iránti közismert vonzalmán kívül különösebb hóbortjai, szenvedélyei nem voltak, és kitűzött céljaitól semmi sem téríthette el. A németalföldi trónt még gyermekként örökölte meg, a spanyolt pedig – a nagy kiterjedésű ázsiai és amerikai gyarmatok egész sorával együtt – tizenhat éves korában. Nem sokkal ezután, 1519-ben, győzött a német-római császári választáson, s így Nagy Károly formális utóda lehetett. E titulusok egybeesése azt jelentette, hogy a középkori vízió megvalósulni látszott. Egyetlen, mélyen vallásos uralkodó

akkora birodalmat kormányzott, amelybe beletartozott a mai Ausztria, Németország, Észak-Olaszország, Csehország, Szlovákia, Magyarország, Kelet-Franciaország, Belgium, Hollandia, Spanyolország területe, valamint a teljes amerikai kontinens nagy része is. (A politikai hatalomnak ezt az elképesztő felhalmozását és a Habsburgok felemelkedését szinte kizárólag stratégiai házasságkötések révén érték el; nem véletlenül született meg a mondás: *„Bella gerant alii; tu, felix Austria, nube!"* – „Hagyd másra a háborúzást, boldog Ausztria, és te inkább csak házasodj!") A spanyol felfedezők és konkvisztádorok – Magellán és Cortés Károly császár védnökségével hajóztak az óceánokon – buzgón rombolták le Észak- és Dél-Amerika ősi birodalmait, s hurcolták át az új vallást és az európai politikai berendezkedést az Újvilágba. Károly seregei és hadiflottái a kereszténységet védték az oszmán-törökök és csatlósaik által indított újabb inváziós hullámban Délkelet-Európában és Észak-Afrikában. Károly személyesen vezetett egy ellentámadást Tunéziában az Újvilágból származó aranyból megépített flottájával. Az efféle nagyszabású vállalkozásokba belemerült Károlyt a kortársak „a birodalom 843-as felbomlása óta a legnagyobb uralkodóként" dicsőítették, aki arra rendeltetett, hogy „egyetlen pásztorként" fogadja vissza gondjaiba az egész világot.

Megkoronázásakor V. Károly a Nagy Károly-i hagyományok szellemében megesküdött, hogy „pártfogója és védelmezője lesz a Szent Római Egyháznak", s a tömegek cézárként és imperátorként éljenezték őt; Kelemen pápa pedig kijelentette, hogy Károly császár azt a világi hatalmat képviseli, amely a keresztény világban „helyreállítja a békét és a rendet".

Ha ebben a korban ellátogatott volna ide egy kínai vagy török utazó, alighanem eléggé ismerősnek találta volna az európai politikai rendszert: egy olyan kontinenst, amelyet a mennyei mandátum szellemétől áthatott egyetlen dinasztia kormányoz. Ha Károly császár képes lett volna konszolidálni az uralmát, és bevezetni egy szabályos örökösödési rendet a Habsburgok óriási területű konglomerátumában, akkor Európát ugyanúgy egy domináns központi hatalom irányította volna, mint a kínai birodalmat vagy az iszlám kalifátust.

Ez azonban nem történt meg; Károly császár nem is próbálkozott

vele. A végén beérte azzal, hogy az egyensúlyra építse a maga „világrendjét". A hegemónia inkább az öröksége volt, nem pedig a célja. Erre utal az is, hogy szabadon engedte az 1525-ös páviai csatában fogságba esett politikai riválisát, I. Ferenc francia királyt – amivel lehetővé tette, hogy Franciaország tovább folytassa Európa szívében a maga különutas és ellenséges külpolitikáját. A francia király nem akármilyen – a keresztény államvezetés középkori felfogásától is teljesen idegen – lépéssel viszonozta Károly nagylelkű gesztusát: katonai együttműködést javasolt Nagy Szulejmán [Szolimán] szultánnak, aki akkoriban Kelet-Európában nyomult előre, és keletről veszélyeztette az egész Habsburg Birodalmat.

Az egyház egyetemességét, amit Károly császár igyekezett érvényesíteni, nem sikerült elérni. A császár nem tudta megakadályozni a protestáns tanok elterjedését abban a régióban sem, amely pedig az ő hatalmi bázisát alkotta. Széttöredezett a vallási és a politikai egység is. A hivatalával együtt járó célokat Károly császár nem tudta megvalósítani, ehhez ő egymaga már kevésnek bizonyult. Tizianónak a müncheni Régi Képtárban látható, 1548-ban festett, figyelemre méltó császárportréjáról leolvashatjuk annak a nagyúrnak a gyötrődéseit, aki nem tudja elérni a spirituális kiteljesedést, vagy manipulálni a hegemón kormányzás számára végképp másodrendű segéderőit. Károly úgy döntött, lemond a maga dinasztikus titulusairól, s felosztja hatalmas birodalmát – mindennek végrehajtásában jól megmutatkozott az a pluralizmus, amely legyőzte az ő egységre törekvését. Fiára, Fülöpre hagyta a Nápolyi és Szicíliai Királyságot, aztán a spanyol koronát és annak az egész világbirodalmát. Egy érzelmektől fűtött, 1555-ös brüsszeli ceremónián áttekintette uralkodásának történetét, ékesszólóan méltatva a saját kötelességteljesítésében mutatott ügybuzgalmát, és közben átadta a németalföldi tartományok rendi tanácsa fölötti uralmat is Fülöpnek. Károly még ugyanabban az évben megkötötte a világtörténelmi jelentőségű augsburgi vallásbékét, amelyben elismerte a protestantizmust a Német-római Császárságban. Feladta birodalma spirituális alapjait, és engedélyezte, hogy saját birtokaikon a fejedelmek szabadon válasszák meg önmaguk és alattvalóik számára a vallást. Nem sokkal ezután lemondott a német-római császári címről, s a birodalmat, annak minden belső és külső bajával együtt, átadta testvérének, Ferdinándnak.

Ő maga beköltözött egy vidéki spanyol kolostorba, és a világtól elvonult életet élt. Utolsó napjait a gyóntatója és egy itáliai órásmester társaságában töltötte; ez utóbbinak az alkotásai ott ketyegtek mindenütt a falakon, a nyugalmazott császár pedig megpróbálta kitanulni ezt a szép mesterséget. Károly 1558-ban halt meg; végrendeletében sajnálkozását fejezte ki, hogy megtépázódott az ő uralkodása alatt még érvényes doktrína, és meghagyta a fiának, hogy komolyan erősítse meg az inkvizíció tevékenységét.

Az egység régi ideáljának szertefoszlását három esemény tette véglegessé. Károly halálának idején a forradalminak tekinthető változások globálissá tágították Európa mindaddig regionálisnak mondható horizontját, de közben szétzúzták a középkori politikai és vallási rendet; ekkor érkezett el a nagy földrajzi felfedezések, a könyvnyomtatás és az újabb nagy egyházszakadás korszaka.

A művelt európaiak által a középkorban elképzelt világmindenség térképe az északi és a déli féltekét ábrázolta, amely keleten Indiától nyugaton Ibériáig és a Brit-szigetekig terjed, Jeruzsálemmel a középpontjában. A középkori világfelfogásnak megfelelően ez természetesen nem az utazóknak készített térkép volt, hanem az emberi megváltás drámája számára az Isten által elrendezett színtér ábrázolása. A bibliai kinyilatkoztatás alapján úgy gondolták, hogy a világot hatheted részben szárazföld és egyheted részben tenger alkotja. S mivel a megváltás alapelvei egyértelműen rögzítve voltak, s azokat könnyedén lehetett gyakorolni a kereszténység által ismert és uralt térségben, e felfogás szerint semmi haszna és értelme nem volt kimerészkedni a civilizáció határain túlra. Dante a *Pokol*ban leírja, hogy Odüsszeusz a kíváncsiságtól vezérelve kihajózott az óceánra Herkules Oszlopai közt (a gibraltári szikla és az észak-afrikai magaslatok közötti tengerszoroson) – és meg is kapta a büntetését Isten tervének megsértése miatt: jött egy nagy tengeri vihar, odaveszett a hajója és az egész legénysége.

A modern kor akkor érkezett el, amikor a vállalkozó kedvű társadalmak dicsőséget és gazdagságot keresve nekivágtak az ismeretlen világtengereknek, s mindannak, ami még azokon is túl volt. A 15. században Európa és Kína majdnem egy időben kezdett „világgá menni”. A kínai hajók – az akkori idők legnagyobb és műszakilag is legfejlettebb vízi jár-

művei – felfedezőutakon járták be Délkelet-Ázsia, India és Afrika keleti partjait. Megajándékozták egymást a helyi méltóságokkal, hercegeket, fejedelmeket vontak be a kínai császári „hűbéri rendszerbe", és mindenféle kulturális és zoológiai különlegességeket vittek haza. Cseng Ho admirális 1433-ban bekövetkezett halála után azonban a kínai császár véget vetett a tengeri kalandozásoknak, és a flottát feloszlatták. Kína továbbra is kitartott a világrenddel kapcsolatos saját alapelvei mellett, de azoknak most már csak otthon és a vele szomszédos népeknél igyekezett érvényt szerezni. Ilyen nagyszabású tengerhajózási vállalkozással pedig többé nem is próbálkoztak – egészen a legutóbbi évtizedekig.

Az európai hatalmak hatvan évvel később az egymással rivalizáló uralkodók kontinenséről indulva nekivágtak a világtengereknek. Mindegyik uralkodó támogatta az efféle felfedezőutakat, azt remélve, hogy így majd kereskedelmi vagy stratégiai előnyökhöz juthat a riválisaival szemben. Portugál, holland és angol hajók vitorláztak India felé; spanyol és angol hajók indultak a nyugati féltekére. Mindezzel keleti és nyugati irányban is sikerült felborítani a korábbi kereskedelmi monopóliumokat és politikai struktúrákat. Megkezdődött az a háromszáz évig tartó korszak, amelyben Európának volt döntő befolyása a világpolitikára. Az addig csak regionális jelentőségű nemzetközi kapcsolatok most már globálissá terebélyesedtek; mindezek súlypontját pedig Európa képezte, amelynek világos elképzelése volt a világrendről, és amely eltökélten meg is akarta valósítani ezt a világrendet.

A politikai univerzum természetéről való gondolkodás forradalma következett. Hogyan tekintsünk azoknak a régióknak a lakóira, amely régiók létezéséről korábban nem tudott senki? Hogyan lehet beilleszteni ezeket a birodalom és a pápaság középkori kozmológiájába? A spanyolországi Valladolid városában 1550–1551-ben V. Károly által összehívott teológiai tanács arra a végkövetkeztetésre jutott, hogy a nyugati féltekén élő népek is emberek, akiknek lelkük van – így aztán ők is alkalmasak arra, hogy elnyerjék a megváltást. Ez a teológiai határozat természetesen a hódítás és a hittérítés igazolásául is szolgált. Az európaiak nyugodtan harácsolhattak szerte a világban, amennyit csak tudtak, és tehették ezt immár nyugodt lelkiismerettel. A területek ellenőrzéséért folytatott glo-

bális versengésük megváltoztatta a nemzetközi rendet. Európa látóköre kitágult – mígnem a különböző európai államok sorozatos gyarmatosítási akciói az egész bolygóra kiterjedtek, s a világrend-koncepciók összeolvadtak az európai hatalmi egyensúly működésével.

A második nagy jelentőségű esemény a mozgatható betűelemekből szedhető szövegek nyomtatásának feltalálása volt a 15. század közepén; ez korábban sohasem látott mértékben tette lehetővé a tudás terjesztését. A középkori társadalom még memorizálással, vallási szövegek keserves, kézi másolásával és történelmi hőskölteményekkel őrizte meg és adta tovább az ismereteket. A felfedezések korában azonban egyszeriben fontossá vált, hogy mindenki tudomást szerezzen minden egyes felfedezésről, s a könyvnyomtatás tette lehetővé, hogy a beszámolókat széles körben hozzáférhetővé tegyék. Az „új világok" felfedezése egyszersmind ösztönözte az ókori világnak és igazságainak újbóli felfedezését, különös tekintettel az egyén, az individuum központi szerepére. Az értelem felértékelődése, s vele együtt a racionális magyarázatok és a felvilágosodás előretörése egyre jobban megingatta a létező intézményeket, köztük a korábban kikezdhetetlen tekintélyű katolikus egyházat.

A harmadik, szintén forradalmi jelentőségű fejlemény a protestáns reformáció, amely akkor kezdődött, amikor 1517-ben Luther Márton kiszögezte 95 tézisét a wittenbergi vártemplom kapujára. Ezekben kijelentette, hogy az egyén közvetlen kapcsolatban áll Istennel, s a személyes lelkiismeret, nem pedig az intézményesített ortodoxia kerül az első helyre mint az üdvözülés kulcsa. Egy sor feudális nagyúr meg is ragadta a lehetőséget, hogy a protestantizmus támogatásával növelje a saját hatalmát – alattvalóikat, jobbágyaikat kötelezték az új vallás fölvételére, ők maguk pedig a katolikus egyház földjeinek kisajátításával gyarapították a vagyonukat. A két oldal kölcsönösen eretneknek tekintette egymást, s a nézetkülönbségek élet-halál harccá élesedtek, ahogy egyre jobban összefonódtak a politikai és a felekezeti hitviták. A bel- és külföldi ügyek közötti határok elmosódtak, mert az uralkodók elkezdték a rivális feleket támogatni a szomszédjaik belső, gyakran véres vallásháborúiban. A reformáció romba döntötte azt a felfogást, hogy a világrendet a „két kard", a pápaság és a korona tartja fenn. A kereszténység meghasonlott, és immár háborúban állt önmagával.

A harmincéves háború: mi a legitimáció?

A katolikus egyház egyeduralmát bíráló protestáns eszmék előretörését és terjedését az állandóan fellángoló háborúk évszázada kísérte: a Habsburg Birodalom és a pápaság is igyekezett eltaposni a hatalmuk megdöntésére irányuló törekvéseket, a protestánsok pedig ellenálltak, és igyekeztek megvédeni a saját, új hitüket.

Ez a zűrzavaros időszak az utókor által harmincéves háborúnak (1618–1648) elkeresztelt eseménysorban érte el a tetőpontját. Közeledett a császári trónöröklés pillanata, és amikor Csehország katolikus királya, Habsburg Ferdinánd mutatkozott a legesélyesebbnek, a protestáns cseh nemesség megpróbálkozott a „rendszerváltással", fölajánlva saját koronájukat – és a mindent eldönteni képes választói szavazataikat – egy protestáns német fejedelemnek. E szándék megvalósulása esetén a Német-római Császárság megszűnt volna katolikus államalakulatként létezni. A császári hadak betörtek Csehországba, hogy leverjék ezt a lázadást, s aztán általános támadásba lendültek az egész protestantizmus ellen, kirobbantva ezzel egy olyan háborút, amely romba döntötte egész Közép-Európát. (A protestáns fejedelmek többsége Németország északi részén uralkodott, ideértve az akkor még viszonylag jelentéktelen súlyú Poroszországot is; a katolikusok „hátországát" a délnémet régió és Ausztria alkotta.)

A császárral szövetséges katolikus uralkodóknak elméletileg kötelességük lett volna egyesíteni erőiket az új eretnekség ellen. De amikor a hitbéli egység és a stratégiai előnyszerzés lehetőségei között kellett választaniuk, a többség az utóbbit választotta. S ebben a dologban Franciaország járt az élen.

Az általános békétlenség időszakában az az ország, amely a saját határain belül képes fenntartani a rendet, ki tudja használni a szomszéd államokban uralkodó káoszt nagyobb szabású nemzetközi céljai elérésére. A művelt és gátlástalan francia miniszterek például felismerték a lehetőséget, és határozott cselekvésre szánták el magukat. A Francia Királyság elsőként tért át egy új kormányzási módra. A feudális rendszerekben a hatalom személyhez kötődött; a kormányzásban az uralkodó akarata érvényesült, amelyet azonban behatárolt a hagyomány, és korlátok közé

szorították a bel- és külpolitikai akciókhoz igénybe vehető erőforrások. A franciáknál Armand-Jean du Plessis, Richelieu bíboros, Franciaország első számú minisztere (1624–1642) volt az az államférfi, aki képes volt túllépni a feudális korlátokon.

A főpap Richelieu beszállt az udvari intrikákba, és nagyon jól kiismerte magát a vallási forrongásoknak és a régi struktúrák szétesésének időszakában. Kisnemesi család harmadik fiúgyermekeként katonai pályára készült, de aztán átváltott a teológiára, amikor a bátyja váratlanul lemondott az őt születési jogon megillető luçoni püspökségről. A korabeli leírások szerint Richelieu olyan gyorsan végezte el a vallási tanulmányait, hogy még nem érte el a pappá szenteléshez szükséges alsó korhatárt; ezt az akadályt úgy küzdötte le, hogy elutazott Rómába, és a korát illetően személyesen hazudott a pápának. Miután megkapta a kinevezését, belevetette magát a francia királyi udvar politikai csatározásaiba; először az anyakirálynő Marie de' Medici bizalmasa lett, majd a királynő legfőbb politikai riválisának, a kiskorú XIII. Lajos királynak a titkos tanácsadója. Mindketten erős bizalmatlansággal viseltettek Richelieu iránt, de mivel a hugenotta protestánsokkal folyó belső viszálykodás következtében kilátástalan helyzetbe kerültek, nem mondhattak le az ő politikai és közigazgatási zsenialitásáról. Az ifjú pap oly sikeresen közvetített a rivalizáló királyi méltóságok között, hogy felterjesztették őt a bíborosi címre. Amikor pedig Rómától meg is kapta a bíborosi kalapot, ő lett a királyi államtanács legmagasabb rangú tagja. A „vörös eminenciás" (aki a bíborosi palástjáról kapta ezt a ragadványnevét) majdnem két évtizedig maradt ezen a poszton; Franciaország főminisztere lett, ő maga volt a trón mögötti háttérhatalom, valamint a hatalmi egyensúlyra támaszkodó központosított államvezetés és külpolitika új koncepciójának úttörő géniusza.

Miközben Richelieu odahaza a francia politikát irányította, Európában már mindenfelé terjesztették Machiavellinek a „fejedelmi hatalomról" írott értekezéseit. Nem tudjuk, hogy Richelieu ismerte-e ezeket a hatalompolitikai tanulmányokat. De a maga gyakorlatában nyilvánvalóan érvényesítette Machiavelli alapelveit. Richelieu radikális megközelítést választott a nemzetközi rend kérdéseiben. Felismerte, hogy az állam egy absztrakt és permanens, saját jogon létező entitás. Előfeltételeit nem az

uralkodó személyisége, a családi érdekek vagy a vallás egyetemesnek nyilvánított követelményei határozzák meg. Vezérlő csillaga a kiszámítható alapelveket követő nemzeti érdek volt – ami később az államrezon (*raison d'état*) elnevezést kapta. És ez lett a nemzetközi kapcsolatok alapköve.

Richelieu a kiépülő államot a nagypolitika eszközeként kormányozta. A hatalmat Párizsban koncentrálta; királyi intendánsokat, hivatásos kormánytisztviselőket nevezett ki, akik aztán gondoskodtak a kormány hatalmának az érvényesítéséről a királyság minden tartományában. Ezáltal hatékonnyá tette az adószedést is, és végérvényesen fölszámolta a régi nemesség hagyományos alapokon nyugvó helyi hatalmát. Ebben a rendszerben az uralkodói hatalmat továbbra is a király gyakorolja, aki a szuverén állam jelképe és a nemzeti érdek megjelenítője.

A közép-európai háborús zavargások kapcsán Richelieu-nek nem az jutott eszébe, hogy nyomban fegyvert kell ragadni a katolikus egyház védelmében, hanem az, hogy itt a kiváló lehetőség a Habsburg birodalmi túlsúly visszaszorítására. A francia király a *Rex Catholicissimus*, vagyis a „legkatolikusabb király" címmel büszkélkedhetett már a 14. század óta, de Franciaország most – eleinte csak diszkréten, később aztán nyíltan – elkezdte támogatni a protestáns koalíciót (svédek, poroszok, északnémet fejedelmek) a hideg, a nemzeti érdekeket előtérbe helyező számítások alapján.

A felháborodott ellenvetésekre, miszerint neki bíborosként bizonyos kötelességei is volnának az egyetemes és örök katolikus egyházzal szemben – vagyis hadba kéne lépnie az észak- és közép-európai protestáns fejedelmek ellen –, Richelieu azt válaszolta, hogy neki miniszterként elsősorban az evilági és sebezhető politikai entitással szemben vannak kötelezettségei. A megváltás lehet az ő személyes életcélja, de államférfiként ő egy olyan politikai entitásért felelős, amelynek nincsen üdvözítendő, halhatatlan lelke. „Az ember halhatatlan, az ő üdvözülése a túlvilágra tartozik – mondta. – Az állam viszont nem halhatatlan, ezért az üdvözítése vagy most valósul meg, vagy soha."

Közép-Európa politikai széttagolódását Richelieu politikai és katonai szükségszerűségnek tekintette. A Franciaországot fenyegető legfőbb veszély stratégiai, nem pedig metafizikai vagy vallási jellegű volt: egy egységes Közép-Európa ugyanis képes lett volna uralni az egész konti-

nenst. Ezért aztán Franciaországnak nemzeti érdeke volt a közép-európai konszolidáció megakadályozása. Ugyanis „ha a [protestáns] tábort teljesen szétverik, akkor az osztrák uralkodóház teljes hadigépezete rázúdul Franciaországra". És Franciaországnak ezt a stratégiai célt sikerült is elérnie: támogatott egy sor kisebb államot Közép-Európában, s ezzel meggyöngítette Ausztriát.

Richelieu koncepciója működőképes maradt a nagy válsághelyzetek és konfliktusok hosszú sorozatán át. Richelieu 1624-es hivatalba lépésétől az egységes Német Birodalom Bismarck általi 1871-es kikiáltásáig, vagyis két és fél évszázadon keresztül az volt a francia külpolitika vezérelve, hogy fenn kell tartani a megosztottságot Közép-Európában (nagyjából a mai Németország, Ausztria és Észak-Olaszország területén). És amíg ez a koncepció bevált az európai rend fenntartásában, addig Franciaország a kontinens vezető hatalma maradhatott. Amikor pedig csődöt mondott, akkor megszűnt Franciaország dominanciája is.

Richelieu életútjából és tevékenységéből három következtetést lehet levonni. Először is azt, hogy a sikeres külpolitika alapja egy olyan, hosszú távú stratégiai koncepció, amelyet releváns tényezők gondos elemzésével alakítottak ki. Másodszor, egy államférfinak ezt a koncepciót a sok-sok zavaros és gyakran ellentmondásos kényszerkörülményt elemezve-értelmezve kell kialakítania koherens és céltudatos útmutatássá. Világosan látni kell, hogy miért és hová vezet ez a stratégia. Harmadszor pedig [az államférfinak] el kell mennie a lehetőségek határáig, és meg kell találnia a saját társadalma mindennapi, megélt valósága és az elvárásai közötti szakadékokon átívelő hidat. A megszokott dolgok ismétlése ugyanis stagnáláshoz vezet, nem kell hozzá semmi különösebb merészség.

A vesztfáliai béke

A mai kor számára azért is különös jelentőségű a vesztfáliai békeszerződés, mert úttörő módon az teremtette meg a nemzetközi rendnek a világszerte elterjedt, új koncepcióját. Akkoriban azonban a megvitatására összegyűlt képviselők nagyobb figyelmet fordítottak a protokollra és a rangokra.

Már huszonhárom éve zajlott a konfliktus, amikor a Német-római Birodalom és két fő ellenfele, Franciaország és Svédország elvileg megegyezett egy békekonferencia összehívásában. Újabb két évig dúltak még a harcok, mire a delegációk ténylegesen leültek tárgyalni; időközben mindegyik fél igyekezett megerősíteni a szövetségesi kapcsolatait és a saját belpolitikai helyzetét is.

A történelmi jelentőségű egyéb megállapodásoktól – az 1814–15-ös bécsi kongresszustól vagy az 1919-es versailles-i szerződéstől – eltérően a vesztfáliai béke nem egyetlen konferencia eredménye volt, és a rendezés nem úgy született, hogy összeültek az államférfiak, és egy jó nagyot elmélkedtek a kívánatos világrend transzcendens kérdéseiről. Ez a háború Spanyolországtól Svédországig tombolt, és igen sokfélék voltak az egymás ellen küzdő felek. Tükröződött ez magában a békemegállapodásban is, amely két vesztfáliai városban, különálló tárgyalások sorozata révén jött létre. A katolikus hatalmak, köztük a Német-római Birodalmat alkotó államok részéről delegált 178 képviselő, a katolikus Münsterben gyűltek össze. A protestáns hatalmak körülbelül 50 kilométerrel távolabb, a luteránus *és* katolikus Osnabrückben. A 235 hivatalos követ és a népes szolgahad minden létező szobát és helyiséget lefoglalt ebben a két kis városban, amelyek egyáltalán nem voltak alkalmasak nagyszabású események, s végképp nem az európai hatalmak csúcstalálkozójának a befogadására. A svájci követ például „egy gyapjúszövő műhely fölött talált magának szállást, egy kolbásztól és halolajtól bűzlő padlásszobában", a huszonkilenc tagú bajor delegáció pedig tizennyolc ágyban volt kénytelen meghúzni magát. A konferenciának nem volt sem vezetője vagy mediátora, sem pedig plenáris ülése, így aztán a képviselők rendszertelenül, alkalomszerűen találkozgattak; néha kiutaztak a két város közötti semleges zónába, hogy ott tisztázzák az álláspontjukat, máskor pedig informális megbeszéléseket tartottak bent a városokban. Néhány nagyhatalom mind a két városban állomásoztatott képviselőket. Európa különböző részein még a tárgyalások idején is folytak a harcok, s a váltakozó hadiszerencse befolyásolta a résztvevők alkupozícióit is.

A képviselők többsége a stratégiai államérdekek alapján megfogalmazott, tisztán gyakorlati instrukciókkal érkezett. De miközben majdnem

azonos, fennkölt szólamokkal értekeztek „a kereszténység békéjének megteremtéséről", már túl sok vért ontottak ahhoz, hogy reálisan elképzelhető legyen egy ilyen magasztos cél elérése ideológiai vagy politikai egység révén. Ezért magától értetődőnek tekintették, hogy a békét legföljebb a rivalizálás kiegyensúlyozásával lehet megteremteni, ha egyáltalán sikerülhet.

Az ezekből a bonyolult tárgyalásokból megszületett vesztfáliai béke az európai történelemnek talán a leggyakrabban idézett diplomáciai dokumentuma, bár a békekötés során nem született olyan szerződés, amely egymagában tartalmazná a megállapodás összes passzusát. A küldöttek sem jöttek össze arra az egyetlen plenáris ülésre, amelyen a határozatokat elfogadták volna. A békeszerződés tulajdonképpen annak a három, egymást kiegészítő, de önálló megállapodásnak az együttese, amelyeket különböző időpontokban és különböző városokban írtak alá. Az 1648. januári münsteri békében Spanyolország elismerte a Holland Köztársaság függetlenségét, s ezzel véget ért a harmincéves háborúval is összefonódott, nyolc évtizedes holland felkelés. Más, egymástól elkülönülő hatalmi csoportosulások 1648 októberében aláírták a münsteri, illetve az osnabrücki szerződést, egymással összhangban lévő kikötésekkel, és egymásra is hivatkozó, kulcsfontosságú cikkelyekkel.

Mindkét nagy, multilaterális szerződés kinyilvánítja azt a szándékot, hogy meg kell teremteni „a keresztény, egyetemes, tartós, igazi és őszinte békét és barátságot Isten dicsőségére és a kereszténység biztonsága érdekében". A legfontosabb kikötések lényegében nem különböznek a kor más dokumentumaitól. Példa nélküliek voltak ugyanakkor azok a mechanizmusok, amelyekkel tető alá hozták a megállapodásokat. A háború ellehetetlenítette az egyetemesség vagy a vallási szolidaritás megteremtését. Az egész a protestánsoknak a katolikusok általi üldözésével kezdődött, de amikor Franciaország hadba lépett a katolikus Német-római Birodalom ellen, akkor elszabadult a pokol, s a háború egy óriási és parttalan tömegmészárlássá fajult, folyton változó és egymást sem kímélő szövetségesekkel. Akárcsak a jelenkor közel-keleti háborús viharaiban, ott is vallási egyeztetésekkel próbálták kialakítani a harci szolidaritást és a harci kedvet, de ezeket a megegyezéseket gyakran elsöpörték, felrúgták a geopolitikai érdekek vagy egyszerűen csak a hatalommániás diktátori ambíciók.

A háborúzás valamelyik pillanatában mindegyik csoportot cserbenhagyta a saját „természetes" szövetségese; és senkinek sem volt olyan illúziója, hogy az általa aláírt dokumentumok más célt is szolgálhatnak, mint a saját érdekek érvényesítését és a saját tekintély növelését.

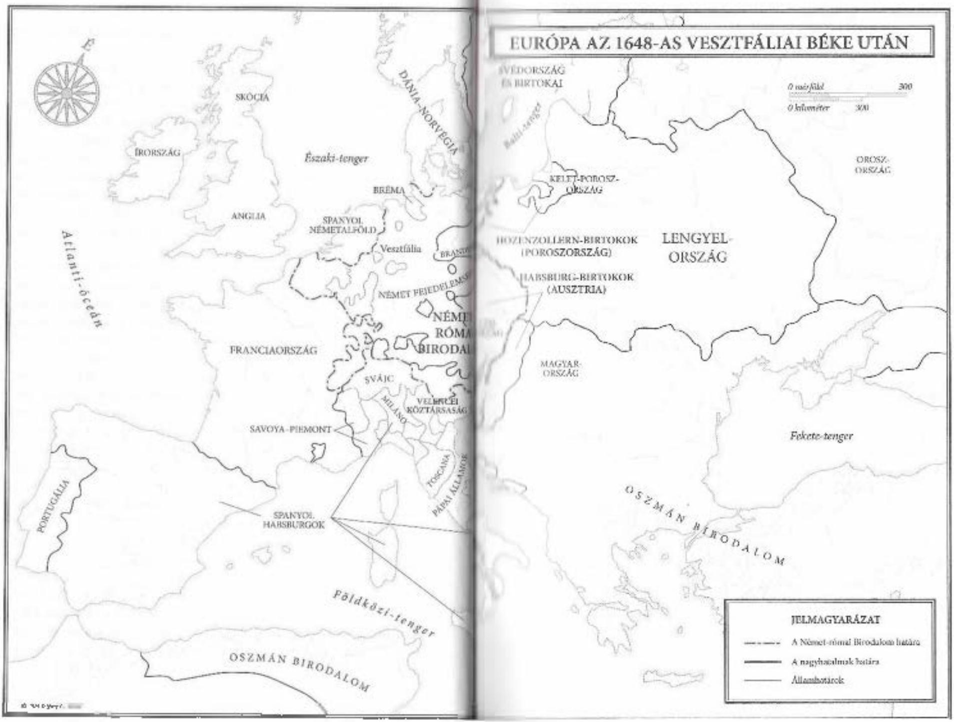
Paradox módon épp ez az általános kimerültség és cinizmus tette lehetővé a résztvevők számára, hogy az adott háború lezárásának gyakorlati eszközeiből kialakítsák a világrend általános koncepcióit. Amikor összejöttek a harcedzett csoportok tucatjai, hogy végérvényesen biztosítsák jogukat mindarra, amit oly nehezen szereztek meg, a régi hatalmi hierarchiák szép csöndesen érvényüket vesztették. Megteremtődött a szuverén államok inherens egyenlősége, függetlenül a hatalmuktól és belső társadalmi rendjüktől. Az újonnan színre lépett államokat, például Svédországot és a Holland Köztársaságot immár ugyanolyan protokolláris jogok illették meg, mint a Franciaországhoz vagy Ausztriához hasonló régi nagyhatalmakat. Ettől kezdve minden királynak kijárt az „őfelsége" megszólítás, s az összes követnek az „őexcellenciája" cím. Ez az új felfogás aztán egészen odáig tökéletesedett, hogy az abszolút egyenlőséget követelő delegációk mindegyike számára külön ajtókat alakítottak ki, amelyeken beléphettek az éppen aktuális tárgyalótermekbe, hogy senki se szoruljon a másik mögé; bevonuláskor pedig mindannyian egyforma tempóban lépkedtek a kijelölt ülőhelyük felé; senkit sem érhetett az a szégyen és sértés, hogy várnia kelljen a mások türelmével visszaélő késlekedőkre.

A vesztfáliai béke fordulópontot jelentett a világtörténelemben, mert az általa lefektetett elvek egyszerűek, könnyen áttekinthetők és magukkal ragadók voltak. Nem a birodalom, a dinasztia vagy a felekezeti hovatartozás, hanem az állam lett az európai rend alapköve. Rögzítették az állami szuverenitás koncepcióját. Leszögezték, hogy a szerződő felek mindegyikének joga van megválasztani, minden külső intervenciótól mentesen, a saját belpolitikai struktúráját és vallási orientációját. Az újszerű klauzulák garantálták, hogy a kisebb felekezetek is szabadon gyakorolhassák a hitüket, és ne kelljen félniük az erőszakos hittérítéstől. A konkrét helyzet pillanatnyi követelményein túl körvonalazódtak a „nemzetközi kapcsolatok" rendszerének elvei is, abból a közös óhajból fakadóan, hogy ne lángolhasson fel ismét egy totális háború a kontinensen. Kialakították

a diplomaták cseréjének rendszerét, képviselőket állomásoztattak a velük kapcsolatban álló országok fővárosaiban (korábban ezt csak a velenceiek csinálták), hogy szabályozzák a kapcsolattartást, és gyakorolják a békefenntartás művészetét. A felek abban is megállapodtak, hogy a vesztfáliai modell mintájára a jövőben konferenciákat és megbeszéléseket tartanak, hogy így rendezzék a nézeteltéréseket, még mielőtt azok elmérgesednének, és konfliktusokba torkollanának. A nemzetközi jogot, amelyet egyebek közt az olyan utazó tudós tanácsadók dolgoztak ki a háború idején, mint például Hugo de Groot (Grotius), kölcsönösen elfogadott és továbbfejleszthető doktrínának tekintették, amely a vesztfáliai szerződésekre alapozva képes lesz elősegíteni a békés egymás mellett élést.

Az volt a zseniális ebben a rendszerben, és abban rejlett világméretű elterjedésének oka, hogy kikötései eljárásjogi, nem pedig dologi jogi jellegűek voltak. Ha egy állam elfogadta ezeket az alapvető követelményeket, akkor a többiek elismerték őt olyan nemzetközi „polgárnak", aki képes fenntartani a saját kultúráját, politikáját, vallását és belpolitikai rendjét, a külső intervenciótól pedig megvédelmezi őt a nemzetközi rendszer. A korábban tökéletesnek tekintett birodalmi vagy vallási egység – Európa és a legtöbb más régió történelmi-társadalmi rendjének működtető premisszája – arra épült, hogy elméletileg csak egyetlen hatalmi központ lehet teljesen legitim. A vesztfáliai koncepció viszont a sokféleséget tekintette kiindulópontnak, és különféle arculatú, realitásként elfogadott társadalmakat foglalt magában, a rend közös keresésének szellemében. A 20. század közepén ez a nemzetközi rend már meggyökeresedett minden földrészen; s mai formájában még mindig a nemzetközi rend vázát alkotja.

A vesztfáliai béke nem követelte meg a szövetségek létrehozásának valamilyen specifikus formáját, és nem írt elő állandó európai politikai struktúrát. Amikor véget ért a katolikus egyháznak mint a legitimáció legfelső forrásának az egyetemes hatalma, és meggyengült a német-római császár is, Európa számára a hatalmi egyensúly lett a vezérelv. Ami magától értetődő módon ideológiai semlegességet és a változó körülményekhez való alkalmazkodást követelt meg. A 19. századi brit államférfi, Lord Palmerston így fogalmazta meg az alapelvet: „Nincsenek örök szövetségeseink, de állandó ellenségeink sem. Ami örök és állandó, azok a mi

EURÓPA AZ 1648-AS VESZTFÁLIAI BÉKE UTÁN
É
SKÓCIA
ÍRORSZÁG
Északi-tenger
DÁNIA-NORVÉGIA
SVÉDORSZÁG ÉS BIRTOKAI
Balti-tenger
BRÉMA
ANGLIA
SPANYOL NÉMETALFÖLD
Vesztfália
Atlanti-óceán
NÉMET FEJEDELEMSÉGEK
NÉMET-RÓMAI BIRODALOM
FRANCIAORSZÁG
SVÁJC
MILÁNÓ
VELENCEI KÖZTÁRSASÁG
SAVOYA-PIEMONT
TOSCANA
PÁPAI ÁLLAMOK
PORTUGÁLIA
SPANYOL HABSBURGOK
Földközi-tenger
OSZMÁN BIRODALOM
KELET-POROSZORSZÁG
HOZENZOLLERN-BIRTOKOK (POROSZORSZÁG)
HABSBURG-BIRTOKOK (AUSZTRIA)
LENGYELORSZÁG
OROSZORSZÁG
MAGYARORSZÁG
Fekete-tenger
OSZMÁN BIRODALOM
0 mérföld 300
0 kilométer 300
JELMAGYARÁZAT
A Német-római Birodalom határa
A nagyhatalmak határa
Államhatárok

érdekeink, s nekünk az a kötelességünk, hogy az érdekeinket tartsuk szem előtt." S amikor megkérték, hogy részletesebben is konkretizálja ezeket az államérdekeket egy hivatalos „külpolitika" keretein belül, a neves brit politikus beismerte: „Amikor megkérdezik tőlem, hogy... mi is az a politika, én csak azt tudom válaszolni, hogy mindig igyekszünk azt tenni, ami a legjobbnak tűnik, minden adódó alkalommal, vagyis ebben a mi vezérelvünk a Nemzeti Érdek." (Ez a megtévesztően egyszerű koncepció persze azért is működhetett olyan jól a britek esetében, mert uralkodó osztályuk neveltetésénél fogva már szinte ösztönösen tudta, hogy mi Britannia hosszú távú érdeke.)

Manapság ezekről a vesztfáliai koncepciókról gyakran csak fanyalogva nyilatkoznak, mondván, hogy az egész rendszer nem más, mint az erkölcsi normákat semmibe vevő, cinikus hatalmi manipuláció. Pedig a vesztfáliai béke által teremtett struktúra az első kísérlet volt arra, hogy a közösen elfogadott szabályokra és korlátozásokra építve intézményesítsenek egy nemzetközi rendet, s azt ne egyetlen ország dominanciájára, hanem államok sokaságának hatalmára alapozzák. Ekkor jelent meg az államrezon, a *raison d'état* és a „nemzeti érdek" fogalma, amelyekben már nem a hatalom korlátlan kiélése, hanem éppenséggel a racionalizálására és gyakorlásának korlátozására irányuló kísérlet tükröződik. Európában évszázadokon át keresztül-kasul masíroztak az egyetemes érvényű (és ellentmondásos) erkölcsi elvek zászlói alatt felsorakozott különböző hadseregek; próféták és hódítók indítottak totális háborúkat személyes, dinasztikus, birodalmi és vallási ambícióktól vezérelve. Az elméletileg logikus és megjósolhatóan egymással összekapcsolódó államérdekek artikulálása azt célozta, hogy megfékezzék a kontinens minden szegletében folyvást fellángoló zavargásokat. Kiszámítható ügyek miatt kirobbanó, korlátozott háborúk váltották fel azt a kort, amelyet a kizárólagosságra törekvés, az erőszakos hittérítés, a kiközösítés és száműzetés, valamint a polgári lakosságot felőrlő, nagy kiterjedésű és hosszas háborúskodás jellemzett.

A hatalom-kiegyensúlyozás koncepciója minden fogyatékossága ellenére mégiscsak valami javulást hozott a vallásháborúk szörnyűséges időszaka után. De miként lehet elérni a hatalmi egyensúlyt? Elméletileg az

egyensúlyt a valóságos körülményekre kellett alapozni; és így minden részesének azonos módon kellett gondolkodnia és elfogadnia. De minden társadalom szemléletét befolyásolja a saját belső struktúrája, kultúrája és történelme, valamint az a mindent felülíró realitás, hogy a hatalom még oly objektív elemei is állandó változásban vannak. Ezért aztán a hatalmi egyensúlyt időről időre ki kell igazítani. Ebből persze megint háborúk lehetnek, amelyek mértékét azonban maga az egyensúly korlátozza.

A vesztfáliai rendszer működése

A vesztfáliai békeszerződéssel a pápaság visszaszorult az egyházi-vallási funkciók ellátásának területére, és a szuverén egyenrangúság doktrínája vált uralkodóvá. Ezek után viszont felvetődött a kérdés, hogy vajon milyen politikai elmélettel magyarázható a világi politikai berendezkedés eredete, és igazolhatók a funkciói. A válaszul szolgáló elméletet Thomas Hobbes tette le az asztalra a három évvel a vesztfáliai béke után, 1651-ben kiadott *Leviatán* című könyvében. Szerinte a régmúltban „természeti állapot" uralkodott, amelyben a mindenkit kordában tartó közhatalom hiánya miatt szakadatlanul folyt a „mindenki háborúja mindenki ellen". Hogy ezt az elviselhetetlen létbizonytalanságot megszüntessék, magyarázta Hobbes, az emberek a jogaik egy részét átruházták egy uralkodóra, azért cserébe, hogy az uralkodó gondoskodjon mindnyájuk biztonságáról az állam határain belül. Az uralkodó kizárólagos államhatalma volt ugyanis az egyetlen megoldás a gyilkosságoktól és háborúktól való örökös rettegés állapotának a felszámolására.

Ez a fajta társadalmi szerződés Hobbes értelmezése szerint nem érvényes az államok határain túl, mivel nem létezik olyan nemzetek feletti uralkodó, aki ki tudna alakítani egy ilyen rendet.

> Az uralkodók egymás közti kötelességeiről, amit az általában *nemzetközi jognak* nevezett törvények foglalnak magukban, nem kell e helyütt semmit sem mondanom, mert a nemzetközi jog és a természeti törvények azonos fogalmak. És minden uralkodónak éppúgy

joga van népe biztonságáról gondoskodni, mint ahogy minden egyes embernek joga van rá, hogy saját testi épségéről gondoskodjék.

A nemzetközi arénában azonban megmaradtak a természeti és anarchikus állapotok, mert nem létezett olyan, az egész világra kiterjedő hatalom, amely konszolidálni tudta volna őket, és nem volt esély sem egy ilyen hatalom létrehozására. Ezért aztán minden egyes állam minden és mindenki más fölé helyezte a saját nemzeti érdekeit egy olyan világban, ahol a hatalom volt a legfontosabb tényező. Richelieu bíboros alighanem mindezzel egyetértett volna.

A vesztfáliai békeszerződés a maga korai gyakorlatában egy hobbesi világot épített ki. De hogyan kellett beszabályozni ezt az új hatalmi egyensúlyt? Különbséget kell tenni a hatalmi egyensúly mint tény, és a hatalmi egyensúly mint rendszer között. Minden nemzetközi rendnek, amely méltó a nevére *per definitionem*, előbb-utóbb el kell érnie egy egyensúlyi állapotot, mert különben a háborúskodás állandósul. A középkori világ fejedelemségek tucatjaival volt tele, ezért nemritkán megteremtődött egy gyakorlati hatalmi egyensúly. A vesztfáliai béke után a hatalmi egyensúly már rendszerként jelentkezett; vagyis azt igyekezett megvalósítani, amit a külpolitika egyik legfőbb céljaként fogadtak el; ennek megzavarása esetén pedig összeállt egy koalíció az egyensúly helyreállítására.

Nagy-Britannia a 18. század elején tengeri nagyhatalommá vált, ami lehetővé tette, hogy a hatalmi egyensúly alkalmankénti megnyilvánulásait rendszerré alakítsák át. A tengerek fölötti uralom megszerzésével a britek maguk dönthették el, hogy mikor és milyen mértékben avatkozzanak bele a kontinens ügyeibe a hatalmi egyensúly döntőbírájaként, tulajdonképpen garantálva, hogy Európában egyáltalán meglegyen a hatalmi egyensúly. Ha tehát Nagy-Britannia helyesen mérte föl a saját stratégiai érdekeit, akkor képes volt arra, hogy a kontinensen megtámogassa a gyengébb felet az erősebbel szemben, illetve megakadályozza, hogy valamelyik európai ország egyeduralomra jusson, és a Kontinens erőforrásait mozgósítva megrendítse a britek tengeri hatalmát. Nagy-Britannia az I. világháború kitöréséig a kiegyensúlyozó szerepét játszotta a hatalmi viszonyok terén. Részt vett az európai háborúkban, de váltogatta a szö-

vetségeseit; nem specifikus, tisztán nemzeti célok megvalósítására akart törekedni, mert a saját nemzeti érdekének tartotta a hatalmi egyensúly megőrzését. E megállapítások nagy része érvényes Amerikának a mai világban játszott szerepére is, ahogy azt később majd kifejtjük.

A vesztfáliai rendezés után tulajdonképpen két hatalmi egyensúlyt kellett „működtetni". Az általános egyensúlyt, amelynek megtartásán a britek őrködtek, és amely az általános stabilitásnak volt az alapja; továbbá a közép-európai egyensúlyt, amit lényegében Franciaország manipulált, hogy megakadályozza egy egységes Németország létrejöttét, amely aztán a kontinens legerősebb államává válhatna. Ez a két hatalmi egyensúly óvta meg Európát két évszázadon át attól, hogy ugyanúgy szétszaggassa magát, mint a harmincéves háború idején. Ezek az egyensúlyok a háborúkat persze nem tudták megakadályozni, de korlátok közé szorították a hatásukat, mert immár valóban az egyensúly volt a cél, nem pedig a totális hódítás.

A hatalmi egyensúlyt legalább két módon lehet megingatni. Az első az, ha egy nagyobb ország annyira megnöveli a katonai erejét, hogy azzal akár az egyeduralmat is megszerezheti. A másik akkor áll elő, ha egy mindaddig másodvonalbeli állam szeretné megszerezni a nagyhatalmi státuszt, és addig akadályozza a többi hatalom által kezdeményezett kiigazító módosításokat, amíg ki nem alakul egy új egyensúly, vagy ki nem tör egy általános háború. A vesztfáliai rendszernek a 18. században mind a kettővel szembe kellett néznie. Először akkor, amikor meg kellett hiúsítani XIV. Lajos francia király egyeduralmi törekvéseit, és akkor is, amikor a rendszert hozzá kellett igazítani az egyenlő státuszt követelő Nagy Frigyes porosz király igényeihez.

XIV. Lajos 1661-ben már Franciaország teljhatalmú uralkodója volt, és a maga gyakorlatában tökélyre fejlesztette Richelieu államvezetési koncepcióját. A francia királyok korábban a feudális nagyurak közreműködésével kormányoztak, akik azonban ragaszkodtak a saját, örökletes módon szerzett önállóságukhoz és hatalmukhoz. Lajos viszont egy olyan királyi bürokráciára támaszkodott, amely teljes mértékben tőle függött, neki mindenben engedelmeskedett. Lefokozta nemesi származású udvaroncait, és nemesi címet ajándékozott a hivatalnokainak. Most már csak a királynak tett szolgálatok számítottak, nem a születési előjogok. A ki-

váló francia pénzügyminiszter, Jean-Baptiste Colbert, egy vidéki rőfös fia kapta a megbízatást, hogy egységesítse az adórendszert, és finanszírozza az állandó háborúskodást. A hercegnek született író, Saint-Simon keserűen taglalja ezt a társadalmi változást az emlékirataiban:

> [Lajos] helyesen érezte, hogy egy nagyúrra lesújthat a kegyvesztés fegyverével, de nem semmisítheti meg sem őt, sem hozzátartozóit, ám ha egy minisztert vagy egy tanácstagot mozdít el állásából, akkor az illetőt minden hozzátartozójával együtt visszalöki a semmibe, ahonnan előzőleg az állása emelte ki. Ebből a semmiből pedig esetleg megmaradó vagyona sem húzhatta ki. Ezért tetszelgett abban, hogy uralmat adhat minisztereinek legelőkelőbb alattvalói felett; a véréből származó hercegek és többiek felett… nemcsak a hatalmat, hanem annak külsőségeit is minisztereinek juttatván.

Lajos 1680-ban, mindenre kiterjedő uralma révén, a korábban önmagának adományozott „Napkirály" cím mellé megkapta a „Nagy" jelzőt is. 1682-ben Franciaország észak-amerikai területeit róla nevezték el Louisianának. Ugyanebben az évben Lajos udvara Versailles-ba költözött, ahol a király a legutolsó részletig ellenőrzése alatt tartotta ezt a hatalmas „udvari színházat", amely mindenekelőtt az ő uralkodói teljesítményének dicsőítésére volt hivatott.

Belharcoktól mentes, egységesített királyságával, hozzáértő és hatékony államapparátusával és az összes szomszédjáénál erősebb hadseregével Franciaország egy darabig abban a helyzetben volt, hogy megpróbálhatta megszerezni Európában a vezető pozíciót. Lajos uralkodása alatt állandóan zajlottak a véget érni nem akaró háborúk. Végül aztán, ahogy az európai hegemóniára törekvő összes későbbi aspiráns esetében is történt, minden újabb hódítás a vele szemben álló országok koalícióját hozta létre. Lajos hadvezérei eleinte mindenütt csatákat nyertek, a végén pedig már mindenütt megverték vagy föltartóztatták őket; a leglátványosabb módon a 18. század első évtizedében John Churchill, Marlborough első hercege – és a 20. századi nagy brit miniszterelnök, Winston Churchill

felmenője. Lajos légiói tehetetlenek voltak a vesztfáliai rendszer rugalmas reagálóképességével szemben.

Évtizedekkel Richelieu halála után a világi külpolitikát folytató és centralizált adminisztrációval dolgozó, konszolidált, központosított állam szemmel látható hatékonysága követőkre talált, s megteremtette a francia hatalmi törekvések ellensúlyát. Anglia, Hollandia és Ausztria létrehozta a Nagy Szövetséget, amelyhez később Spanyolország, Poroszország, Dánia és több német fejedelemség is csatlakozott. Lajossal nem ideológiai vagy vallási alapon szegültek szembe: Európa nagy részén a francia maradt a diplomácia és a magaskultúra nyelve, a szövetségesek táborában pedig megmaradt a katolikus–protestáns kettéosztottság. Itt a szembeszegülés a vesztfáliai rendszer lényegéből fakadt, és nélkülözhetetlen volt az európai rend pluralizmusának megőrzése szempontjából, melynek karakterét a kortárs megfigyelőktől kapott elnevezés tükrözi a legjobban: a Nagy Önuralom. Lajos európai és világhegemóniára törekedett Franciaország dicsőségének nevében. És vereséget mért rá az az Európa, amely a sokféleséggel kívánta megteremteni a rendet.

A 18. SZÁZAD ELSŐ FELE azzal telt el, hogy féken tartsák Franciaországot; a második felében Poroszország vált a főszereplővé arra irányuló erőfeszítéseivel, hogy ő is bekerüljön a nagyhatalmak közé. Lajos azért indított háborúkat, hogy a katonai ereje révén megszerezze az európai hegemóniát – II. Frigyes porosz király pedig azért, hogy a látens gyengeségéből nagyhatalmi státuszt kovácsoljon. A barátságtalan éghajlatú északnémet síkságoktól a Visztuláig terjeszkedő Poroszország a nála jobb helyzetben lévő országok nagyobb népességének, gazdagabb természeti kincseinek ellensúlyozása céljából az állampolgári fegyelemre és a közigazgatás fejlesztésére helyezte a hangsúlyt. Ennek a két, egymással nem határos részre tagolt országnak a területe baljóslatúan belenyúlt az osztrák, a svéd, az orosz és a lengyel érdekszférákba. Viszonylag ritkán lakott ország volt, amely fegyelmezettségének köszönhetően a szomszédjainál hatékonyabban tudta hasznosítani szűkös erőforrásait. Legnagyobb erőssége a német polgári öntudat, a hatékony államigazgatás és a jól kiképzett hadsereg volt.

Amikor II. Frigyes 1740-ben trónra lépett, óriási lehetőséget kínált neki a történelem a nagyság megszerzésére. Pár évvel korábban, még trónörökösként, nyomasztónak és elviselhetetlennek találta azt a rideg fegyelmezettséget, amelyben élnie kellett, ezért barátjával, Hans Hermann von Kattéval együtt megpróbált átszökni Angliába – de elkapták őket. A király parancsot adott, hogy von Kattét Frigyes szeme láttára fejezzék le, őt pedig állítsák bíróság elé, amely bíróságnak maga a király volt az elnöke. A király 178 kínos kérdést tett föl a saját fiának, aki olyan ügyes válaszokat adott, hogy végül megkegyelmeztek neki, és visszahelyezték korábbi jogaiba és pozíciójába.

Ezt az életveszélyes helyzetet csak az apa sziklaszilárd kötelességtudatának elfogadásával és a barát iránti teljes megvetés kifejezésével lehetett túlélni. Frigyes abszolútnak tekintette a maga személyes hatalmát, de azt is belátta, hogy politikai mozgásterét keményen behatárolják az államrezonnak Richelieu által egy évszázaddal korábban kifejtett alapelvei. „Az uralkodók a saját erőforrásaik foglyai – szögezte le a bíboros –, az ő törvényük államérdek, és ez a törvény sérthetetlen." A bátor és művelt Frigyes (írt és beszélt franciául is, és még a hadjáratain is szentimentális verseket írt francia nyelven, a *„Pas trop mal pour la veille d'une grande bataille"* alcímet adva az egyiknek) az új korszak, a felvilágosodás nagy alakja volt, aki jóindulatú despotizmussal kormányzott. S ennek a despotizmusnak nem az ideológia, hanem a hatékonyság adta meg a legitimitását.

Frigyes arra a belátásra jutott, hogy Poroszországnak a nagyhatalmi státuszhoz területi egységre van szüksége. Vagyis: expanzióra. Itt már szükségtelen volt bármilyen más politikai vagy erkölcsi igazolás: „Jobb a hadseregünk, gyorsabban is mozgósítható, vagyis egyértelmű fölényben vagyunk a szomszédjainkkal szemben." És ez elegendő indokot szolgáltatott arra, hogy Frigyes 1740-ben elfoglalja Sziléziát, a gazdag, hagyományosan osztrák tartományt. Frigyes nem törvényes vagy morális, hanem geopolitikai kérdésnek tekintette az egész ügyet, szövetségre lépett Franciaországgal (amely Ausztria ellensúlyát látta Poroszországban), és az 1742-es békeszerződésben meg is tartotta Sziléziát, majdnem megkétszerezve ezzel Poroszország területét és népességét.

Mindezzel Frigyes visszahozta a háborút az európai rendszerbe, amely békében élt 1713 óta, amikor is aláírták a XIV. Lajos ambícióit végképp lehűtő utrechti békét. A hatalmi egyensúly felborítására irányuló próbálkozás működésbe hozta a vesztfáliai rendszert. Annak, hogy az európai rendnek végül lett egy új tagja, nagy ára volt: hét évig tartó, csaknem katasztrofális háború. Átrendeződtek a szövetségi kapcsolatok is; Frigyes korábbi szövetségesei igyekeztek meghiúsítani az ő akcióit, riválisai pedig igyekeztek a saját céljaik elérésére igénybe venni Poroszország jól képzett fegyveres erőit. A távoli és titokzatos Oroszország most először szállt be az európai hatalmi egyensúly körüli küzdelmekbe. 1762-ben az orosz csapatok már Berlin kapui előtt álltak, és Frigyest a már biztosnak látszó vereségtől csak Erzsébet cárnő hirtelen halála mentette meg. Az új cár ugyanis Frigyes régi csodálója volt, és kilépett a háborúból. (1945 áprilisában a szövetségesek által körülzárt Berlinben Hitler is valami hasonló eseményben reménykedett, „a Brandenburg-ház csodájához" hasonló fordulatot várt, és Goebbels közölte vele, hogy ez a csoda be is következett azzal, hogy Franklin D. Roosevelt amerikai elnök meghalt.)

A Német-római Birodalom afféle díszletté vált; más, önjelölt európai rivális pedig nem jelentette be igényét az egyetemes főhatalomra. Majdnem minden uralkodó azt állította, hogy ő isteni jogon uralkodik – és ezt egyetlen nagyhatalom sem vonta kétségbe –, de elfogadták, hogy az Isten sok más uralkodót is felruházott ilyen jogokkal. A háborúkat így már csak korlátozott területszerzési céllal vívták, nem pedig azért, hogy megdöntsék a létező kormányzatokat és intézményeket, vagy hogy új viszonyrendszert teremtsenek az államok között. A hagyományok nem tették lehetővé, hogy az uralkodók tömeges besorozásokat rendeljenek el, vagy túladóztassák alattvalóikat. A mostani háborúk által a polgári lakosságnak okozott szenvedéseket össze sem lehetett hasonlítani a harmincéves háború borzalmaival vagy azzal a szörnyűséggel, amit két évszázaddal később hozott az ideológiai és technikai „fejlődés". A 18. században a hatalmi egyensúly valamiféle színpadként funkcionált, amelyen „felvonultak az életek és az értékek, a nagy pompa, ragyogás, vitézkedés és a mérhetetlen önbizalom díszletei között". És itt ennek a hatalomnak a gyakorlását az a felismerés is korlátozta, hogy a rendszer nem tolerálja a hegemonisztikus törekvéseket.

A legstabilabb nemzetközi rendeknek az volt a jellemzőjük, hogy egységes felfogás uralkodott bennük. A 18. századi európai „világrendet" arisztokrata államférfiak működtették, akik hasonlóképpen értelmezték az olyan, elvont dolgokat, mint a becsület és a kötelesség, és egyetértettek az alapelveket illetően is. Egyetlen és egységes elit társadalmat alkottak, amely ugyanazon a nyelven beszélt (mellesleg: franciául), ugyanazokat a szalonokat látogatta, és mindenféle romantikus szerelmi kalandokba bocsátkozott egymás fővárosaiban. A nemzeti érdekek természetesen folyton változtak, de egy olyan világban, ahol egy külföldi állampolgár külügyminiszterként egy másik ország uralkodóját szolgálhatja (1820-ig Oroszország minden külügyminisztere külföldről származott), vagy ha egy terület állami hovatartozása simán megváltozhat házassági szerződés vagy előre nem látott örökösödés révén, ott érezhetővé válik egy mindent átfogó közös cél. A 18. században a hatalmi latolgatások a legitimáció közös tudatának és a nemzetközi viselkedés íratlan szabályainak a jótékony légkörében zajlottak.

A konszenzus nem csak afféle illemtani külsőség volt; egy közös európai szemlélet morális meggyőződései tükröződtek benne. Európa soha nem volt annyira egységes és spontán módon „természetes", mint a „felvilágosodás" korában. A hit és a hagyomány régi európai bizonyosságai repedezni kezdtek, miközben diadalmasan nyomultak előre a természettudományok és a filozófia. A szellem sok fronton – fizika, kémia, csillagászat, történettudomány, régészet, kartográfia, racionalitás – megindult előretörése azzal az új reménnyel töltötte el a felvilágosult gondolkodást, hogy csak idő kérdése a természet rejtett mechanizmusainak a feltárása. A nagy tudású francia polihisztor, Jean le Rond d'Alembert azt írta 1759-ben, összefoglalva a kor szellemét is, hogy immár felismerték, kibontották és tökéletesítették a világ igazi rendszerét:

> A természettudomány arculata, a Földtől a Szaturnuszig, az ég történetétől a rovarok történetéig, minden területen megváltozott. S vele együtt minden tudomány is új alakot öltött. A filozófia új módszerének felfedezése és alkalmazása azonban éppen a minden nagy felfedezést kísérő lelkesedésnek köszönhetően az eszmék általános fellen-

> düléséhez vezet. Mindez hozzájárult ahhoz, hogy élénk szellemi erjedés támadjon. Ez az erjedés, melynek hatása mindenre kiterjed, nagy hévvel, gátakat áttörő áradatként ragadott meg minden kínálkozó lehetőséget.

Ennek az „erjedésnek" az alapja az elemzés iránti, újonnan felébredt érdeklődés volt, valamint az a felismerés, hogy szigorúan és empirikusan ellenőrizni kell minden előfeltevést. A felfedezések és a tudásanyag rendszerezése révén feltárult egy megismerhető és demisztifikált világmindenség, középpontjában a cselekvő és mindent megmagyarázó emberrel – és ennek az egésznek a nagy szimbóluma is megteremtődött: a huszonnyolc kötetes *Encyclopédie*, amelyet d'Alembert is szerkesztett 1751 és 1772 között. Az egyre terjedő műveltség, ahogy d'Alembert kollégája, Denis Diderot írta, összekapcsolódott „az emberiség érdekében kifejtett buzgólkodással". Az értelem megkérdőjelezi a hamisságokat, „szilárd alapelvekkel, amelyek a homlokegyenest ellenkező igazságok alapjául szolgálnak", melyekkel „képesek leszünk lerombolni az egész, sárból összerakott építményt, és szétszórni a semmit sem érő porhegyet", s „a helyes irányba fordítani az embereket".

A gondolkodásnak és elemzésnek ez az új módszere természetesen megjelent a kormányzási koncepciókban, a politikai legitimitásban és a nemzetközi rendben is. Charles-Louis de Secondat, Montesquieu bárója a hatalmi egyensúly elveit a belpolitikára alkalmazta, leírva a fékeknek és ellensúlyoknak azt a koncepcióját, amelyet később belefoglaltak az amerikai alkotmányba is. Montesquieu innen egy új történelemfilozófia kidolgozása és a társadalmi változás mechanizmusainak feltárása felé haladt tovább, s a különböző társadalmak történelmének tanulmányozása után arra a következtetésre jutott, hogy az eseményeket egyáltalán nem a véletlenek alakítják. Mindig vannak mélyebben húzódó okok, amelyeket tudományos módszerekkel fel lehet tárni, s azután a közjó szolgálatába is lehet állítani:

> Nem a szerencse irányítja a világ sorát... Vannak általános okok, erkölcsiek vagy materiálisak, amelyek minden monarchiában érvénye-

> sülnek: felemelik, fenntartják vagy vesztébe taszítják; minden nem lényeges is ezeknek az okoknak van alávetve; és amikor egy csata véletlene, vagyis egy egyedi ok romba dönt egy államot, van egy általánosabb ok is, amely miatt egyetlen csata tönkreteheti az illető államot: egyszóval van egy fő irányzat, amely magával sodorja a nem lényeges egyedi eseményeket.

Immanuel Kant német filozófus, a felvilágosodás talán legnagyobb hatású gondolkodója, egy lépéssel tovább ment Montesquieu-nél, és kidolgozta az örökké békés világrend koncepcióját. Kant az egykori porosz fővárosból, Königsbergből szemlélte a világot, elemezte a hétéves háborút, az amerikai függetlenségi háborút és a francia forradalmat – és az általános, nagy felfordulásban egy új, békésebb nemzetközi rend halvány körvonalait vélte kirajzolódni.

Kant az emberiség sajátos jellemzőjének tekintette a „társiatlan társiasságot", ami nem más, mint „a társadalomba lépésre való hajlandóság, amely [azonban] összekapcsolódik [az] ugyane társadalom szétszakadásával fenyegető általános ellenállással." A rend, s különösen a nemzetközi rend fenntartásának ez a problémája „egyben a legnehezebb is, s az emberi nem ezt oldja meg legutoljára". Az emberek államokat hoztak létre, hogy korlátok közé szorítsák a szenvedélyeiket, de akárcsak a természeti állapotban élő egyedek, minden állam igyekezett megőrizni a saját abszolút szabadságát, még azon az áron is, hogy kialakul „a vadság törvény nélküli állapota". De az államok közötti konfliktusokból fakadó „számos felfordulás, pusztítás és az általános belső kimerültség" idővel arra késztette az embereket, hogy elgondolkodjanak egy alternatív megoldáson. Az emberiségnek két lehetősége volt: vagy örök béke „az emberi nem nagy temetője fölött", vagy az értelmes elrendezés békéje.

Megoldásként Kant az olyan köztársaságok önkéntes szövetségét javasolta, amelyek lemondanak az erőszakról, s áttekinthetőbb bel- és külpolitikát folytatnak. E köztársaságok polgárai óvni fogják a békét, mert a despota uralkodóktól eltérően a háborúzás lehetőségének felmerülése esetén *ők* kétszer is meggondolják, hogy *magukra* zúdítsák-e a háború minden borzalmát. Idővel nyilvánvalóvá váltak e megegyezéses konst-

rukció előnyei, így aztán elterjedt, és egy békés világrenddé terebélyesedett ki. A természet rendelése, hogy az emberiség rátaláljon erre az útra, mert „egyedül e nagy népszövetségtől, az egyesült hatalomtól és az egyesült akarat törvényes döntésétől várhatja biztonságát", vagyis *„az emberiség tökéletes polgári egyesülésétől"*.

Az értelem hatalmába vetett, már-már az elbizakodottság határát súroló bizalomban az az attitűd tükröződött, amit az ókori görögök hübrisznek neveztek – a spirituális önhittségnek az a fajtája, amely magában hordozza önmaga elpusztításának magvait. A felvilágosodás filozófusai figyelmen kívül hagytak egy kulcsfontosságú kérdést: az intelligens gondolkodók ki tudják-e eszelni a semmiből a kormányzási szisztémát, vagy az nem más, mint a választási lehetőségeknek a mélyebben rejlő organikus és kulturális realitások által behatárolt mozgástere? (Ahogy azt Edmund Burke feltételezte.) Vajon létezik valamiféle egyetlen koncepció és mechanizmus, amely logikusan egyesíti a dolgokat, felismerhető és megmagyarázható módon (d'Alembert és Montesquieu szerint), vagy pedig a világ túl bonyolult, és az emberiség túlságosan is sokszínű ahhoz, hogy ezeket a kérdéseket csak logikai módszerekkel próbáljuk megközelíteni, miközben szükség van itt az államvezetés művészetében egyfajta intuícióra és egy majdnem ezoterikus komponensre is?

A felvilágosodás filozófusai a Kontinensen többnyire racionalista, nem pedig organikus szemlélettel értelmezték a politikai evolúciót. Mindeközben önkéntelenül – sőt kifejezetten szándékaik ellenére – hozzájárultak ahhoz a zűrzavarhoz, amely évtizedekre megosztotta Európát, s amelynek utóhatásait máig érezhetjük.

A francia forradalom és következményei

A forradalmak akkor okozzák a legnagyobb zavart, amikor váratlanul robbannak ki. Így történt ez a francia forradalom esetében is, amely a vesztfáliai rendszertől, amennyire csak lehetséges volt, eltérő belföldi és világrendet kiáltott ki. Felhagyott a bel- és külpolitika éles elkülönítésével, és feléleszlette – talán fel is fokozta – a harmincéves háború féktelen indula-

tait, s a 17. század vallási hadjáratai helyett most egy világi keresztes hadjáratba kezdett. Ez a forradalom azt is demonstrálta, hogy egy társadalom belső változásai mélyrehatóbb változásokat képesek előidézni a nemzetközi egyensúlyban, mint egy idegen hatalom agressziója. Ezt a tanulságot végképp érthetővé tették mindenki számára a 20. század nagy megmozdulásai, amelyek közül sok eléggé nyilvánvalóan a francia forradalom eszméiből merített ötleteket.

A forradalmak általában akkor törnek ki, amikor a legkülönfélébb felhalmozott sérelmek támadásba csapnak át a gyanútlan, erre föl nem készült rezsim ellen. Minél szélesebb körű a forradalmi koalíció, annál nagyobb az ereje a fennálló hatalom struktúráinak lebontására. De minél elsöprőbb erejű ez a változás, annál több erőszakra van szükség a hatalom helyreállításához, mert a társadalom egyébként szétesik. A terror, a rémuralom időszakai nem valamiféle véletlen jelenségek; ezek szerves részei minden forradalomnak.

A francia forradalom Európa leggazdagabb országában tört ki – bár az ottani kormányzat akkor éppen csődöt jelentett. A kezdőlökést a vezetői adták meg neki – főleg arisztokraták és jómódú polgárok –, akik össze akarták hangolni országuk kormányzását a felvilágosodás elveivel. Aztán az események akkora lendületbe jöttek, amit nem láttak előre azok, akik csinálták a forradalmat, s ami fölfoghatatlan volt az uralkodó elit számára.

E forradalomnak a lényege egy akkora méretű átrendeződés volt, amekkorát Európa a vallásháborúk óta nem élt át. A forradalmárok nem tekintették a társadalmi rendet sem a középkori világ isteni terve leképeződésének, sem pedig a 18. század nagy dinasztikus érdekei összefonódásának. A francia forradalom filozófusai – a 20. századi totalitárius mozgalmakban tevékenykedő utódaikhoz hasonlóan – a történelem mechanizmusát a népakarat akadálytalan működésével azonosították. A népakarat pedig magától értetődő módon nem fogadhat el sem belső, sem alkotmányos korlátozásokat; s hogy mi a népakarat, annak meghatározási monopóliumát ezek az ideológusok önmaguknak tartották fönn. Az így értelmezett népakarat alapvetően különbözött az Angliában uralkodó többségi kormányzás koncepciójától, vagy az Egyesült Államok alkotmányába belefoglalt fékek és ellensúlyok rendszerétől. A francia for-

radalmárok törekvései messze túlmentek Richelieu államhatalom-koncepcióján: ők ugyanis egy absztrakciót tettek meg az államhatalom birtokosának – náluk már nem egyes személyek, hanem egész népek, tovább már nem osztható entitások uralkodnak, melyeket egységes gondolkodás és cselekvés jellemez –, önmagukat pedig kinevezték a nép szószólójának és igazi megjelenítőjének.

A forradalom szellemi keresztapja, Jean-Jacques Rousseau ezt az egyetemes követelményt egy sor esszében fogalmazta meg, amelyek magas műveltségi színvonala és kellemes stílusa elhomályosította a bennük feszülő elsöprő indulatokat. Rousseau lépésenként vezeti végig az olvasót az emberi társadalom „racionális" élveboncolásán, s közben elítéli, illuzórikusnak és tisztességtelennek minősíti az összes létező intézményt – a magántulajdont, a vallást, a társadalmi osztályokat, a kormányzati hatalmat és az egész polgári társadalmat.

Mindezt „a polgári állapotban" fel kell hogy váltsa „valamilyen [új] törvényes és szilárd kormányzati elv". A lakosság köteles maradéktalanul alávetni magát ennek – olyanfajta engedelmességgel, amilyet az isteni jogon kormányzó uralkodók még csak elképzelni sem tudtak soha. Kivéve az orosz cárt, akinek az összes alattvalója – a nemeseken és az Urálon túli helyőrségek polgárain kívül – mind jobbágy volt. Ezek az elméletek előképei voltak a modern totalitárius rezsimnek, amelyben a népakarat „ratifikálja" azokat a döntéseket, amelyeket már jó előre meghirdettek a szervezett tömegdemonstrációkon.

Ebben az ideológiai keretben minden monarchiát magától értetődő módon ellenségként kezeltek. Minthogy önként, ellenállás nélkül egyik királyság sem mond le a hatalomról, a forradalomnak, ha győzni akar, valóságos nemzetközi keresztes mozgalommá kell válnia, hogy elvei érvényesítésével megvalósítsa a világbékét. Annak érdekében pedig, hogy az új eszmét és rendet elterjesszék egész Európában, Franciaország teljes férfi lakosságára kiterjesztették a hadkötelezettséget. A francia forradalom lényegében ugyanazt a szemléletet fogadta el, mint ezer évvel korábban az iszlám, majd pedig a 20. században a kommunizmus: nem lehetséges a tartósan békés egymás mellett élés a különböző vallási vagy politikai ideológiák által vezérelt államok között, és a nemzetközi vitás ügyeket

globális ideológiai küzdelemmé kell átalakítani, amelyben minden eszközt be kell vetni, és ehhez mozgósítani szükséges a társadalom minden elemét. Ezzel a lépéssel a francia forradalom ismét összekapcsolta a bel- és a külpolitikát, a legitimációt és a hatalmat, melyek szétválasztásával a vesztfáliai békemegállapodásnak sikerült korlátoznia az európai háborúk kiterjedését és intenzitását. Az államok mozgásterének pontosan előírt korlátozására épülő nemzetközi rend koncepcióját elvetették a permanens forradalom kedvéért, amely csak a totális győzelem vagy a vereség alternatívájában tud gondolkodni.

A francia Nemzetgyűlés 1792 novemberében két rendkívüli dekrétum formájában odadobta a kesztyűt egész Európának. Az első kinyilvánította azt a lazán értelmezhető elkötelezettséget, hogy Franciaország hajlandó bárhol katonai segítséget nyújtani a népi forradalomnak. Leszögezték, hogy az önmagát már fölszabadított Franciaország „testvéri jobbot és támogatást nyújt minden olyan népnek, amely szeretné visszanyerni a szabadságát". A Nemzetgyűlés még nyomatékot is adott ennek a nyilatkozatnak, a záradékában kikötve, hogy ezt a dokumentumot „ki kell nyomtatni, minden nyelvre lefordítva". A Nemzetgyűlés végérvényesen szakított a 18. századi világrenddel, amikor néhány héttel később guillotine alá küldte a trónjától már megfosztott királyt. Ráadásul hadat üzent Ausztriának és megszállta Németalföldet.

Még radikálisabb dekrétumot adtak ki 1792 decemberében, még egyetemesebb érvénnyel. Minden olyan forradalmi mozgalom, amely magára nézve érvényesnek tekintette ezt a dekrétumot, jelentkezhetett „a francia nép által a …….. népnek nyújtott segítségért". Biankó ígérvényükben előre üdvözölték a következő testvéri forradalmat, és támogatást ígértek neki „a benneteket mind a mai napig elnyomó minden polgári és katonai hatalom megdöntéséhez". S ez a folyamat, melynek terjedési szféráját természetesen határtalannak tartották, egyszersmind visszafordíthatatlan is volt: kinyilvánították, hogy „a francia nemzet ellenségnek fog tekinteni mindenkit, aki a szabadságot és egyenlőséget elutasítva, vagy arról lemondva, védelmezi és vissza akarja hívni az uralkodót és a kiváltságos rendeket, vagy lepaktál velük." Rousseau azt írta, hogy minden egyes polgárt, „aki nem hajlandó követni az általános aka-

ratot, azt az egész alakulat fogja engedelmeskedésre kényszeríteni; más szóval, kényszeríteni fogják, hogy szabad legyen, hiszen a kettő egy és ugyanaz. Mert ez a kikötés nemcsak a hon szolgálatába állítja a polgárokat, hanem egyben minden személyes függéstől megoltalmazza őket." A forradalom nekilátott kiterjeszteni a legitimációnak ezt a definícióját az egész emberiségre.

E nagyszabású és egyetemes cél elérése érdekében a francia forradalom vezetői igyekeztek megtisztítani a saját országukat minden lehetséges belpolitikai ellenzéktől. „A nagy terror" ezrével gyilkolta a korábbi uralkodó osztályok tagjait és az ellenzékiség gyanújába keveredett egyéb polgárokat, de még azokat is, akik támogatták a forradalom céljait, csak megkérdőjelezték bizonyos módszereit. Két évszázaddal később hasonló motivációk alapján működtek Oroszországban az 1930-as évek nagy tisztogatásai, s az 1960-as és 70-es években a kínai kulturális forradalom.

Végül helyreállították a rendet, amire mindig szükség van, különben szétesik az állam. A mintát most is Rousseau „nagy törvényhozójáról" másolták. XIV. Lajos az államot kisajátította magának, és a királyi hatalom szolgálatába állította; a forradalom pedig megparancsolta a népnek, hogy vesse alá magát ezeknek az előírásoknak. Napóleon, aki saját magát előbb „örökös konzulnak", később pedig császárnak kiáltotta ki, az uralkodók új típusaként lépett színre. Ő volt a „Nagy Ember": kénye-kedve szerint hajtotta uralma alá az egész világot, személyes karizmájára és hadvezéri sikereire támaszkodva. A Nagy Ember lényegi jellemzője az, hogy nem volt hajlandó elismerni a hagyományos korlátokat, és ragaszkodott az egész világ önhatalmú átrendezéséhez. Császárrá koronázásának fényességes pillanatában, 1804-ben Napóleon, szemben Nagy Károllyal, elutasította, hogy ne önmaga, hanem egy idegen hatalom legitimálja őt, így átvette a pápa kezéből a császári koronát, és ő maga helyezte azt a saját fejére.

Most már nem a forradalom „termelte ki" a vezért, hanem a vezér határozta meg a forradalom menetét. Napóleon megzabolázta a forradalmat, de rögtön ki is nevezte magát a forradalmi lendület továbbvivőjének. Ugyanakkor – nem minden ok nélkül – a felvilágosodás „megkoronázásának" is tekintette önmagát. Modernizálta Franciaország kormányzatát és adminisztrációját; megteremtette a prefektúrák rendszerét, amely

máig működteti az ország közigazgatását. Megalkotta a Code Napoléont [másik nevén a Code Civilt], a Franciaországban és más európai országokban ma is érvényes törvények egyik alapját. Toleráns volt a vallási sokféleséggel szemben, és bátorította az államigazgatás ésszerű működését, hogy javítson a francia emberek többségének helyzetén.

A forradalomnak egy újabb területen való érvényesülése és a felvilágosodás kifejeződése volt az is, hogy Napóleon nekilátott egyesíteni Európát, és megszerezni benne a vezető szerepet. Briliáns hadvezéri képességeinek köszönhetően a hadseregei megtörtek minden ellenállást Nyugat- és Közép-Európában, s ez lehetővé tette, hogy átrajzolja a kontinens geopolitikai térképét. Kulcsfontosságú területeket csatolt Franciaországhoz; máshol csatlós köztársaságokat hozott létre, amelyeket részben a francia marsallok rokonai kormányoztak. Egységes törvényalkotási normákat vezettek be egész Európában. Gazdasági és társadalmi kérdésekben több ezer instrukciót adtak ki. Napóleon lett volna az egyesítője a Róma bukása óta megosztott kontinensnek?

Két akadály azonban megmaradt: Anglia és Oroszország. Nelson admirális 1805-ös trafalgari döntő győzelme után Anglia a tengerek urává és sérthetetlenné vált, de annyira mégsem volt erős, hogy komolyabb inváziót indítson a La Manche csatornán keresztül. Ahogy majdnem másfél évszázaddal később is, Anglia ott állt egyedül Nyugat-Európában, tudatában annak, hogy a hódítóval való békekötés lehetővé teszi egyetlen nagyhatalom számára, hogy rátegye a kezét az egész Kontinens erőforrásaira, és előbb-utóbb elhódítsa tőle az óceánok feletti uralmat is. A britek ott vártak a Csatorna túlsó partján Napóleonra (és szűk másfél évszázaddal később Hitlerre), hogy az kövessen el valamilyen hibát, s akkor ők ismét megjelenhetnek a Kontinensen, katonai erővel védve meg a hatalmi egyensúlyt. (Nagy-Britannia a II. világháborúban még arra is várt, hogy az Egyesült Államok hadba lépjen.)

Napóleon a 18. századi dinasztikus rendszerben nőtt föl, és furcsa módon el is fogadta annak legitimitását. Korzikaiként ő maga ebben a rendszerben még a saját szülővárosában is alacsonyabb rangúnak, s így tulajdonképpen törvénytelennek számított, ami azt jelentette, legalábbis az ő felfogása szerint, hogy az ő legitimációját csakis a hódításainak szün-

telen sorozata és mértéke teremtheti meg. Ha valahol még maradt egy tőle független uralkodó, akkor azt feltétlenül megtámadta. Gondolkodásmódja és temperamentuma miatt képtelen volt az önmérsékletre, és nem tudták eltántorítani őt semmitől még a keserű tapasztalatok sem. Megtámadta Spanyolországot és Oroszországot is, pedig egyik országnak sem volt különösebb geopolitikai jelentősége. Napóleon képtelen volt egy nemzetközi rend keretei között élni; ő egy egész Európát magában foglaló birodalmat szeretett volna magának – és épp ezért veszítette el oly gyorsan a hatalmát.

A forradalmi és a napóleoni háborúkkal beköszöntött a totális háború korszaka, amelyben már az adott ország összes létező erőforrását mozgósították. A vérontás és a pusztítás mértéke a harmincéves háborút idézte. Napóleon Grande Armée-ját besorozott (az elfoglalt területeken kényszerbesorozott) személyi állomány alkotta, a legyőzött ellenségtől és a helybeli lakosságtól rekvirált anyagi javakból tartotta fenn önmagát, ideértve a horribilis összegű „hadiadókat" is. Így aztán hatalmasra nőhetett a hadsereg és a meghódított-alávetett régiók száma. Előbb-utóbb azonban Napóleon kénytelen volt szembenézni a vereséggel, mert nagy elbizakodottságában betört azokra a területekre is – Spanyolországba és Oroszországba –, ahol a helyi erőforrások elégtelenek voltak az óriási hadsereg ellátására. Először akkor érezte szájában a kudarc keserű ízét, amikor túlbecsülte a saját erejét, legfőképpen Oroszországban 1812-ben, azután pedig akkor, amikor egész Európa összefogott ellene, hogy némiképp megkésve, de érvényt szerezzenek az 1648-as vesztfáliai békeszerződés elveinek. A lipcsei „népek csatájában", 1813-ban, a még fennmaradt európai államok egyesült seregei az első nagy és végül is döntő vereséget mérték Napóleonra. (Az oroszországi vereséget az anyagi kimerülés okozta.) A népek csatája után Napóleon visszautasított minden olyan megállapodást, amelynek révén megtarthatta volna bizonyos hódításait. Attól félt, hogy a korlátozások bármilyen mértékű formális elfogadása lerombolja az ő kizárólagos jogát a legitimációra. Így tehát a vesztét egyszerre okozták a saját félelmei és a Vesztfáliában kidolgozott alapelvek. Ő volt Nagy Károly óta Európa legerősebb hódítója; s nemcsak az ellene összeállt nemzetközi haderők verték meg őt, hanem saját maga is.

A napóleoni kort a felvilágosodás dicsőítése jellemezte. A görög és római példákból ösztönzést merítő gondolkodók a felvilágosodást az ész hatalmával azonosították, s ez azt is jelentette, hogy egy világi elitre szállt át a korábban az egyház által birtokolt tekintély és hatalom. Most ezek a törekvések és várakozások tovább finomodtak, és egy, a globális hatalmat megjelenítő vezér körül koncentrálódtak. Hogy Napóleon milyen hatással volt már a tágabb környezetére is, azt jól érzékelteti az a jelenet, amely 1806. október 13-án játszódott le, egy nappal a jénai csata előtt, melyben a porosz hadsereg döntő vereséget szenvedett. Amikor a császár és vezérkara kivonult felderíteni a csatamezőt, az akkor egyetemi oktató Georg Wilhelm Friedrich Hegel (később ő írja meg a marxi tanok alapjául szolgáló *Előadások a világtörténet filozófiájáról* című művet) lelkesülten és dicsőítő szavakkal örökítette meg a látványt, ahogy meghallotta a patkók csattogását a macskaköveken:

> Láttam a császárt, ezt a világszellemet a városból szemleútra kilovagolni; valóban csodálatos érzés látni egy ilyen individuumot, amint itt egy pontra koncentrálva, lovon ülve, átfogja a világot, és uralkodik rajta...

Aztán ez a „világszellem” végül szándéka ellenére besegített Európába egy óriási új hatalmat, amely ugyan európai volt, de végeláthatatlan területe háromnegyed részben mégiscsak Ázsiába nyúlt át: a cári Oroszországot. Az orosz seregek hazakergették Napóleon megtizedelt csapatait, át az egész kontinensen, s a háború végén még Párizst is elfoglalták. Oroszország ereje alapvető kérdéseket vetett föl az európai hatalmi egyensúllyal kapcsolatban, törekvései pedig gyakorlatilag lehetetlenné tették a visszatérést a francia forradalom előtti egyensúlyhoz.

2. FEJEZET

A hatalmi egyensúlyra épülő európai rendszer – és e rend végnapjai

Az orosz rejtély

Amikor a francia forradalom és Napóleon korszaka véget ért (1815), igencsak meglepő történelmi fordulatként orosz csapatok foglalták el Párizst. Oroszország már fél évszázaddal korábban belépett a nyugat-európai hatalmi egyensúlyba, amikor részt vett a hétéves háborúban (1756–1763), és demonstrálta a cári uralom önkényes jellegét – ugyanis váratlanul bejelentette a semlegességét, és kilépett a háborúból, mert a frissen megkoronázott cár őszinte csodálója volt Nagy Frigyes porosz királynak. A napóleoni kor végén egy másik cár, I. Sándor hozzákezdett Európa jövőjének átírásához. Az európai szabadságjogok és az ezekhez kapcsolódó politikai-társadalmi rend megkövetelték annak a birodalomnak a részvételét, amely egymaga nagyobb volt, mint a rajta kívüli egész Európa, és oly mértékben autokratikus, amilyenre addig az egész európai történelemben nem volt példa.

Oroszország attól kezdve különleges szerepet játszott a nemzetközi ügyekben: Európában és Ázsiában is résztvevője volt a hatalmi egyensúlynak, de a nemzetközi rend kiegyensúlyozottságához csak a maga szeszélyes módján járult hozzá. Több háborút indított, mint bármelyik korabeli nagyhatalom, ám amikor felborult a kontinentális hatalmi egyensúly, azt is megakadályozta, hogy egyetlen nagyhatalom uralja egész Európát, keményen szembeszállva XII. Károly svéd királlyal, Napóleonnal és Hitlerrel is. Oroszország politikája saját, egyéni ritmust követetett évszázadok óta: állandóan folytatta a területi expanziót, bekebelezve szinte minden égtájat és civilizációt. Ezt a folyamatos terjeszkedést csak néha kellett megszakítani, hogy a hazai struktúrákat hozzáigazítsák az elképesztően

nagyszabású vállalkozáshoz – hogy aztán megint elindíthassák a hódítás gépezetét. Nagy Péter cártól Vlagyimir Putyinig a körülmények sokat változtak, de ez a sajátos ritmus figyelemre méltó állandóságot mutat azóta is.

A napóleoni idők zűrzavarából lassanként magukhoz térő nyugat-európaiak csodálattal vegyes aggodalommal tekintettek arra az országra, amelynek területe és katonai ereje mellett eltörpült az egész európai kontinens, és amelynek elitje a maga kifinomult modorával és viselkedésével sem nagyon tudta leplezni a nyugati civilizáció egész múltján és jelenén túlmutató primitívséget. Oroszország, ahogy azt Marquis de Custine francia utazó – a megzabolázott Franciaország és az orosz hatalom által átrajzolt Európa nézőpontjából – 1843-ban leírta, olyan keverék képződmény volt, amely a sztyeppe életercjét hozta be Európába:

> Bármiképpen legyen is, a nemes moszkvai gőgje tökéletes képet rajzolt a jelenlegi orosz társadalmat közvetlenül megelőző sajátos viszonyokról: ezek a szörnyű bizánci aprólékosságból és tatár kegyetlenségből tevődnek össze, s a Kelet-római Birodalom udvarias szertartásai és Ázsia erényei hozták létre azt a rendkívüli államot, amely ma Európa fölé magasodik, s amelynek talán anélkül érzi a hatását, hogy megértené hatalmának lényegét.

Oroszország minden fontos jellemzője – abszolutizmusa, mérete, világhatalmi ambíciói és bizonytalanságai – burkolt fenyegetést jelentettek az egyensúlyra és önkorlátozásra épülő nemzetközi rend európai koncepciója számára.

Oroszország európai helyzete és Európához való viszonyulása mindig is bizonytalan volt. Amikor Nagy Károly birodalma a 9. században széttöredezett, lehetőséget teremtve a későbbi Franciaország és Németország kialakulására, a tőlük majdnem kétezer kilométerre keletre élő szláv törzsek szövetségbe tömörültek Kijev városa körül. (Kijev ma Ukrajna fővárosa és az ukrán állam földrajzi központja, amelyet azonban az oroszok szinte egyhangúan Oroszország bölcsőjének és saját történelmük elválaszthatatlan részének tekintenek.) Ennek a „Rusz”-nak a területe ci-

vilizációk határán terült el, ahol a nagy kereskedelmi útvonalak is keresztezték egymást. Oroszország állandó félelemben és fenyegetettségben élt: északon a vikingek szorongatták, délen a hódító Arab Birodalom, keleten pedig a fosztogató türk törzsek. Ahhoz túlságosan a távoli keleten feküdt, hogy történelmi-kulturális örököse lehetett volna a Római Birodalomnak (jóllehet a „cárok" politikai és etimológiai értelemben is elődeiknek tekintették a „Caesarokat"). Ezenkívül keresztény is volt, de Róma helyett inkább a konstantinápolyi ortodox egyház felé fordult spirituális legitimációért. Mindezek ellenére mégiscsak elég közel állt Európához, hogy kulturális értelemben egy nyelvet beszéljen vele – miközben állandó fáziskésést mutatott a Kontinens történelmi trendjeit illetően. A történelmi fejlődés így különleges „eurázsiai" hatalommá tette Oroszországot, amelynek területe két kontinensen is végigterpeszkedik, de igazából nincs otthon egyiken sem.

A legnagyobb hatású választóvonalat a 13. századi mongol invázió jelentette; a mongolok leigázták a politikailag megosztott Oroszországot, és földig rombolták Kijevet. A két és fél évszázados mongol uralom (1237–1480) után csak belső harcokkal sikerült megteremteni egy szilárd államhatalmat a Moszkvai Nagyfejedelemség keretein belül. Mindez azonban keleti orientáció felé terelte Oroszországot, éppen abban a korban, amikor Nyugat-Európában megjelentek azok az új műszaki és szellemi vívmányok, amelyek aztán megteremtették a modern kort. Abban a korban, amikor Európa a nagy tengeren túli földrajzi felfedezések lázában égett, Oroszország azon fáradozott, hogy helyreállítsa a nemzeti függetlenségét, és megerősítse a határait a minden irányból leselkedő veszélyek ellen. S amikor a protestáns reformáció meghozta Európába a politikai és vallási sokféleséget, nos, akkor Oroszország a maga vallási vezércsillagának, Konstantinápolynak és a Kelet-római Birodalomnak az elvesztését – a muszlimok általi 1453-as meghódítását – azzal a szinte misztikus és intézményesített meggyőződéssel ellensúlyozta, hogy ettől kezdve Oroszország cárja (ahogy Filofej szerzetes írta III. Ivánnak 1500 körül) „az egyetlen uralkodója minden kereszténynek az egész világmindenségben". És élt bennük az a messianisztikus elhivatottság is, hogy egyszer majd visszafoglalják az elesett bizánci fővárost a kereszténység számára.

Európa kezdte magáévá tenni a multipolaritást mint az egyensúly irányába ható mechanizmust. Oroszország azonban a sztyeppe kemény iskolájában sajátította el a maga geopolitikai elképzeléseit, ott, ahol egy csomó nomád horda marakodott-hadakozott egymással a megszerezhető-elrabolható erőforrásokon, olyan nyílt terepen, ahol alig voltak rögzített és védhető határok. Ebben a térségben napi rendszerességgel fordultak elő a zsákmányszerző rabló hadjáratok, és az idegen népek rabszolgasorba kényszerítése, elhurcolása. A függetlenség pedig csupán annyit jelentett, hogy az adott nép fizikailag meg tudta védeni a területét. Oroszország megerősítette kötődését a nyugati kultúrához, de – dacára annak, hogy exponenciálisan gyorsuló tempóban hódított meg a maga számára mind újabb és újabb területeket – ez mit sem változtatott azon, hogy továbbra is – a civilizáció állandóan ostromolt védőbástyájaként – csak akkor érezte biztonságban magát, ha abszolút hatalma lehetett a szomszédjai fölött.

Az európai államférfiak a vesztfáliai rend koncepciójának keretein belül a biztonságot a hatalmi egyensúlyban és a hatalomgyakorlás során tanúsított önmérsékletben látták. Oroszország saját történelmi tapasztalata szerint viszont a hatalmi önmérséklet katasztrófába torkollik: Oroszország nem tudta uralma alatt tartani a környezetét, ezzel védtelenné tette magát a mongol invázióval szemben – s ez vezetett a rémséges „zűrzavarok időszakához". (Ez utóbbi elnevezéssel a Romanov-dinasztia 1613-as megalapítása előtti tizenöt éves interregnumot jelölik, amelyben az inváziók, a polgárháborúk és az éhínség elpusztította Oroszország lakosságának egyharmadát.) A vesztfáliai béke a nemzetközi rendet bonyolult kiegyensúlyozási mechanizmusnak tekintette; Oroszország ezt elutasította, mondván, hogy ez nem más, mint az egymás ellen szegülő akaratok örökös versengése, és a maga részéről minden esetben az anyagi lehetőségei végső határáig elment a birodalma kiterjesztésében. Nem véletlen tehát, hogy amikor megkérték az orosz külpolitika lényegének definiálására, Alekszej cár külügyekkel foglalkozó főminisztere, Orgyin-Nascsokin (1605–1680) a 17. század közepén őszinte, szókimondó választ adott: „az állam területének növelése minden irányban, ez a Külügyminisztérium legfőbb feladata".

Ez a folyamat aztán nemzeti szemléletmóddá vált, s arra ösztönözte

az egykori Moszkvai Nagyfejedelemséget, hogy az eurázsiai kontinensen a világ legnagyobb területű birodalmává váljon egy lassú, de feltartóztathatatlan expanzionista törekvés révén, s ez a kényszeres törekvés egészen 1917-ig megmaradt. Az amerikai esszéíró, Henry Adams 1903-ban – amikor Oroszország terjeszkedése elérte Koreát is – még így jegyezte föl a washingtoni orosz követ nézeteit:

> Az ő politikai filozófiája, mint az összes többi oroszé, arra az egyetlen elvre épül, hogy Oroszországnak le kell gázolnia, a maga feltartóztathatatlan tehetetlenségi ereje okán is le kell rombolnia mindent, ami az útjában áll. [...] Amikor Oroszország lerohant egy szomszédos népet, akkor annak az energiáit beleolvasztotta a saját szokásrendszerébe, amelyet nem is akart átváltoztatni semmiféle nyugati megfelelőjére.

A Jeges-tengert és a Csendes-óceánt leszámítva, Oroszországnak nem voltak természetes földrajzi határai, amelyek gátolták volna hódítási szenvedélyének kiélésében, így azután évszázadokon át hol Közép-Ázsiába, hol a Kaukázusba, a Balkánra és Kelet-Európába, Skandináviába vagy a Baltikumba vonult be, hol meg elment egészen a Csendes-óceánig, a kínai és a japán határig (sőt, a 18. és a 19. században egy időre megtelepedett Alaszkában és Kaliforniában is). Évről évre egyes európai államok területét jócskán meghaladó mértékben terjeszkedett (1552-től 1917-ig évente átlagosan 100 000 négyzetkilométerrel).

Amíg erős volt, Oroszország egy nagyhatalom fennhéjázó magabiztosságával viselkedett, és ragaszkodott ahhoz, hogy formálisan is kifejezésre juttassák a státuszát megillető tiszteletet. Amikor pedig gyönge volt, akkor a hatalmas belső erőtartalékait emlegetve igyekezett leplezni a sebezhetőségét. Mindkét változat kihívás volt az európai fővárosok számára, amelyek valamivel elegánsabb modorhoz voltak szokva.

Oroszország ezt az elképesztő méretű terjeszkedést egyébként olyan demográfiai és gazdasági alapon tudta végrehajtani, amely a nyugati mércék szerint fejlettnek semmiképpen sem számított – sok régiója csak gyéren lakott volt, és alig ismerte a modern kultúrát és technikát. Így

aztán a világhódító imperializmus mellett mindig megmaradt a sebezhetőség paradox érzése – mintha csak a fél világ legázolásával több potenciális ellenséget szereztek volna, nem pedig nagyobb biztonságot. Ha innen nézzük, akár azt is mondhatnánk, hogy a cári birodalom azért terjeszkedett, mert könnyebb volt neki állandóan masírozni, mint szépen megállni egy helyben.

Ebben a kontextusban a politikai legitimáció sajátos orosz koncepciója mutatkozott meg. Mert míg a reneszánsz Európa újra fölfedezte a maga klasszikus humanista múltját, s kidolgozta az individualizmus és a szabadság új koncepcióit, Oroszország a maga újjászületésének zálogát az ősi és romlatlan hit megtartásában, és az Isten kegyelméből trónra ültetett uralkodó mindenre kiterjedő teljhatalmában látta. A cár e felfogás szerint „Isten élő képmása", akinek a parancsai feltétlenül végrehajtandók, és magától értetődően igazságosak. Oroszország keresztény volt, s az elit ott is franciául beszélt – azt hihetnénk tehát, hogy az ország világszemlélete szintén „nyugatias" volt. De a cári Oroszországba ekkoriban ellátogató európai utazók már-már szürreális extremitások világában találták magukat, és a modern, nyugati mintájú monarchia külsőségei mögött fölfedezték a mongol és tatár hagyományokra épülő despotizmust – Marquis de Custine kíméletlenül pontos megfogalmazásában „az ázsiai zsarnokságot fenntartó európai fegyelmet".

Oroszország Nagy Péter cár (1689–1725) idején csatlakozott a modern európai államok rendszeréhez – minden más társadalomtól eltérő módon. Óvatos összeborulás volt ez mindkét fél részéről. Péter 1672-ben született a lényegében még középkorias Oroszországban. A nyugat-európai fejlődés ekkor már túl volt a nagy földrajzi felfedezések korán, a reneszánszon és a reformáción; ott állt már a tudományos forradalom és a felvilágosodás küszöbén. A hatalmas termetű (203 cm magas), roppant energikus fiatal cár nekilátott átalakítani a birodalmát – olyan uralkodói eszközökkel, amelyekben megnyilvánult Oroszország sok jellemzőjének és törekvésének minden szélsőségessége.

Péter elhatározta, hogy megismeri a modernitás eredményeit, és azok tükrében felméri Oroszország fejlettségi állapotát, ezért gyakran ellátogatott a Moszkvában élő német emigránsok műhelyeibe és gyáraiba.

Fiatal uralkodóként végigutazta a nyugati fővárosokat, ahol személyesen ismerkedett meg a modern technikával és műszaki eljárásokkal. Meggyőződhetett Oroszország elmaradottságáról, s ezért meghirdette a nagy célt: „megszabadítani az embereket a régi, ázsiai szokásaiktól, s megtanítani nekik, hogy miként élnek és boldogulnak Európa keresztény népei".

Ukázok egész sorát adták ki: Oroszország vegye át a nyugati illemszabályokat és hajviseletet, hívjanak be külföldi technikai szakértőket, modern hadsereget és hadiflottát kell építeni, az államhatárokat rögzíteni kell majdnem az összes szomszéd állam ellen indított háborúkkal, kijáratot kell létesíteni a Balti-tengerhez, s meg kell építeni az új fővárost, Szentpétervárt. Ez utóbbit, „Oroszország ablakát a Nyugatra", kézi erővel építette kényszermunkások hada azon a mocsaras vidéken, amelyet maga a cár választott ki – beleszúrta kardját a földbe, és kijelentette: „Itt városnak kell állnia." Parancsának tízezrek estek áldozatul a mostoha körülmények között. Amikor pedig a régi rend hívei fellázadtak, Péter leverte őket, és a Nyugatra eljutott beszámolók szerint személyesen irányította a lázadás vezetőinek kínvallatását és lefejezését.

Péter óriási tettet hajtott végre: átalakította az orosz társadalmat, és a nyugati nagyhatalmak élvonalába juttatta a birodalmát. Az átalakulás hirtelensége azonban a parvenü bizonytalanságával is „megáldotta" Oroszországot. Egyetlen más birodalomban sem érezte szükségét a teljhatalmú uralkodó, mint Péter utóda, Nagy Katalin tette fél évszázaddal később, hogy írásban figyelmeztesse az alattvalóit: „Oroszország európai állam. Ezt egyértelműen bizonyítják a tények."

Az oroszországi reformokat mindig könyörtelen önkényurak vezették be, egy olyan engedelmes néptömeg közegében, amely sokkal inkább a múlttól kívánt megszabadulni, s nem a jövőbe vetett hit lelkesítette. És mégis, akárcsak az uralmuk végén utánuk jövő reformerek és forradalmárok, alattvalóik és leszármazottaik is elismeréssel szóltak arról, hogy ezek az uralkodók olyan vívmányok felé vezették őket, jóllehet néha könyörtelen eszközökkel, amilyenekről ők még csak nem is álmodtak. (Egy nem régi felmérés szerint az oroszok felfogásában Sztálin is kiérdemelt ilyesfajta elismerést.)

Nagy Katalin Oroszország autokratikus reformista uralkodója (1762–1796), a kulturális felvirágzás és a területi expanzió irányítója volt (ekkor annektálták egyebek közt a Krími Tatár Kánságot, valamint a Zaporozsjei Szicset, a mai Ukrajna középső részén elterülő, egykor autonóm kozák területet is). A cárnő kifejtette, hogy csakis egyetlen kormányzati forma, a legnagyobb fokú, szélsőséges önkényuralom alkalmas egy ilyen gigantikus méretű terület egyben tartására:

> A Domínium nagysága megköveteli, hogy abszolút hatalommal ruházzák fel azt a személyt, aki uralkodik rajta. Ez nagyon alkalmas megoldás abból a szempontból, hogy a távoli részekből küldött sürgős, hivatalos üzenetek sok segítséget kapjanak a nagy távolságok által okozott késedelmek leküzdéséhez.
>
> Minden más kormányzati forma, bármi legyen is az, nem csupán ártalmas volna itt, hanem a végromlásba taszítaná Oroszországot.

Vagyis, amit Nyugaton önkényuralomnak tekintettek, az Oroszországban elemi szükségszerűségként jelent meg, a működőképes kormányzás előfeltételeként.

A cár, a kínai császárhoz hasonlóan, abszolút uralkodó volt, aki a hagyomány folytán misztikus hatalommal rendelkezett, és kontinensnyi terület felett uralkodott. A cár helyzete azonban egy fontos tekintetben különbözött kínai „kollégája" helyzetétől. A kínai felfogás szerint a császár mindenütt uralkodik az ő fenséges hatalmával, ahol csak lehetséges; az orosz felfogásban viszont a cár uralma azon alapul, hogy kikezdhetetlen tekintélye révén képes érvényesíteni az akaratát, és elkápráztatni a külső szemlélőket is az orosz állam minden képzeletet felülmúló katonai erejével. A kínai császárt a felsőbbrendű kínai civilizáció megtestesülésének tekintették, s ez a civilizáció arra buzdítja a más népeket, hogy „jöjjetek, és hasonuljatok". Az orosz cárt viszont a minden oldalról ellenségek által fenyegetett Oroszország védelmezőjének tekintették. S miközben az uralkodókat a pártatlan és visszafogott kegyességük miatt dicsőítették, Nyikolaj Karamzin 19. századi történetíró a cár kíméletlenségében annak jelét látta, hogy az uralkodó betölti valódi hivatását.

> Oroszországban az uralkodó maga az élő-eleven törvény. Kedvez a jóknak, és megbünteti a rosszakat... Az uralkodó lágyszívűsége csak akkor számít erénynek, ha az érezhető szigor alkalmazásának kötelességtudatával is társul.

Akárcsak az Egyesült Államok a maga nyugati előrenyomulásának időszakában, Oroszország is erkölcsi hivatkozásokkal igyekezett igazolni a hódításait – hogy ők elviszik a társadalmi rendet és a felvilágosodást a pogányok vidékeire (s mellesleg vagyonokat szereznek ott a prémkereskedelemből és az ásványi kincsek kitermeléséből). De míg az amerikai hozzáállást a határtalan optimizmus jellemezte, az oroszok, történelmi tapasztalataik alapján, a maguk végtelen tűrőképességében bíztak. A „két hatalmas és összebékíthetetlen világ közé beékelődött" Oroszország úgy érezte, hogy neki különleges küldetése hídként összekötni ezt a két világot, de mindkét oldalról csak ellenséges erőkkel találkozott, amelyek nem értették az ő elhivatottságát. A nagy orosz regényíró és szenvedélyes nacionalista Fjodor Dosztojevszkij is felidézte ezt az orosz nép génjeiben hordozott „szüntelen vágyakozást egy nagy, egyetemes világegyház után". Oroszországnak ezt a világ minden civilizációjának összeborulására kiterjedő vágyát és igyekezetét kétségbeesve figyelte a nyugati világ, mivel Oroszországra mégiscsak úgy tekintettek – egy 19. századi, befolyásos orosz kritikus szavaival –, mint „az emberiség családjából kitaszított árvára... Hogy észrevétessük magunkat, ki kellett terjeszkednünk a Beringszorostól az Oderáig."

A terjeszkedő hajlandóságú és merengő „orosz lélekben" (ahogy az orosz írók szerették emlegetni) az a meggyőződés lakozott, hogy eljön a nap, amikor majd megmutatkozik Oroszország összes hatalmas erőfeszítésének és ellentmondásának az eredménye: eddigi irányvonala igazolást nyer, vívmányait elismeréssel fogadják, és a Nyugat részéről a lenézést tisztelet és csodálat váltja föl. Oroszország a Kelet hatalmát és végtelenségét a Nyugat kifinomultságával és az igaz vallás morális erejével egyesíti. Moszkva pedig, ez a „harmadik Róma", megörökölve az elesett Bizánc palástját, döntő szerepet fog játszani a globális igazságosság és testvériség új korszakának megteremtésében, a cár vezetésével, aki nem más, mint

„a Kelet-Róma császárainak, valamint a kereszténység igaz hitvallását megteremtő egyház szervezőinek és zsinatjainak az örököse."

Oroszország volt az a félig-meddig európai ország, amely megkísértette Napóleont a végtelen területével és titokzatosságával; és Oroszország volt az a Napóleon (majd másfél évszázaddal később Hitler) által hátrahagyott romhalmaz is, amelyben a nélkülözésekben már megedződött orosz nép sokkal jobban el tudta viselni a rettenetes, ínséges állapotokat, mint Napóleon Grande Armée-ja (vagy Hitler légiói). Amikor az oroszok fölégették Moszkva négyötödét, hogy megfosszák Napóleont a hódítás dicsőségétől, seregeit pedig az elemi létfeltételektől, akkor Napóleon, hősics stratégiájának teljes kudarcát látva, állítólag így kiáltott fel: „Micsoda nép! Ezek szkíták! Micsoda elszántság! A barbárok!" Aztán kozák lovasok itták a pezsgőt Párizsban, és Oroszország, e masszív autokratikus entitás fenyegető árnyéka Európára vetült, a Nyugat pedig kétségbeesetten próbálta megérteni e keleti birodalom ambícióit és működési módját.

A bécsi kongresszus idején (1814–1815) már nyilvánvalóan Oroszország volt a kontinens legerősebb hatalma, Sándor cár pedig, aki személyesen képviselte Oroszországot a béketárgyaláson, vitathatatlanul az első helyet foglalta el az abszolút uralkodók rangsorában. Ez a konok meggyőződéseit időről időre előszeretettel váltogató férfiú éppen a bécsi kongresszus előtti időszakban frissítette föl és mélyítette el intenzív bibliaórákkal és lelki konzultációkkal a vallásos hitét. Mint az egyik bizalmasának írta 1812-ben, meg volt győződve arról, hogy a Napóleon fölötti győzelem egy békés, a vallási alapelvekre épülő új világ kezdetét jelzi. A cár akkor nyilvánosan megfogadta: „Jézus Krisztus országának eljövetele az az igaz ügy, amelynek szolgálatába állítom minden evilági dicsőségemet." Az önmagát az isteni akarat eszközének tekintő cár 1814-ben érkezett Bécsbe egy olyan új világrend koncepciójával, amely a maga egyetemességével bizonyos értelemben még a napóleoni ambícióknál is messzebbre ment. Az uralkodók olyan „Szent Szövetsége" akart ez lenni, amely a béke és az igazságosság közös keresésében szublimálná az egyes államok nemzeti érdekeit, és lemondana a hatalmi egyensúlyról a keresztényi elvek és a testvériség javára. Ahogy Sándor cár mondta a francia royalista író és diplomata Chateaubriand-nak: „Immár nem létezik angol politika, francia,

orosz, porosz vagy osztrák politika; ma már csak egyetlen közös politika létezik, amelyet mindenki boldogulása érdekében el kell fogadnia minden államnak és minden népnek." Ez a wilsoni világrend-koncepció előfutára volt, bár a wilsoni elképzelésekkel homlokegyenest ellentétes alapelvekre támaszkodott.

Nem kell mondanunk, hogy egy ilyen elképzelés, amelyet a kontinenst a maga hadosztályaival megszálló győztes katonai hatalom terjesztett elő, kihívást jelentett a szuverén államok vesztfáliai egyensúlyának európai koncepciója számára. A legitimációról alkotott új elképzeléseinek megtámogatására Oroszország látványosan demonstrálta a hatalmát. Sándor cár azzal fejezte be a napóleoni háborúkat, hogy seregei élén bevonult Párizsba, és a győzelem megünneplésére korábban sohasem látott méretű díszszemlét tartott: 160 ezer orosz katona masírozott a francia főváros melletti síkságon – és ez a demonstráció bizony aggodalmat keltett még a szövetséges államok soraiban is. A lelki vezetőjével való konzultáció után Sándor cár előterjesztette a vázlatát egy közös deklarációnak, amelyben a győztes uralkodók kinyilvánítanák egyetértésüket, miszerint „a korábbi irányvonalat, melyet a hatalmak az egymás közötti viszony számára fogadtak el, alapvetően meg kell változtatni, és sürgősen le kell cserélni a dolgok egy olyan rendjére, amely a mi Megváltónk örök vallásának felmagasztalt igazságain alapul".

Így aztán Bécsben a tárgyaló feleknek az volt a feladatuk, hogy Sándor cár messianisztikus vízióit átalakítsák valamiféle olyan koncepcióvá, amely összeegyeztethető saját államuk továbbra is független létezésével, s hogy ilyenképpen üdvözölni tudják Oroszországot a nemzetközi rendben – anélkül, hogy összeroppantaná őket az Orosz Birodalom ölelése.

A bécsi kongresszus

A békés világrend kialakítására Bécsben összejött államférfiak már mind túl voltak azon a nagy szélviharon, amely felborította az uralkodásnak majdnem minden korábbi, bevett struktúráját. Az elmúlt huszonöt esztendőben végignézhették, ahogy a felvilágosodás racionalitását elsöpör-

ték a Rémuralom szenvedélyei, s ahogy a francia forradalom hittérítő szellemisége átalakult a hódító bonapartista birodalom katonai fegyelmezettségévé. A francia hatalom óriásira nőtt, aztán szépen elsorvadt. A francia hadigépezet átzúdult az ország határain, hogy meghódítsa az európai kontinens csaknem egészét – és majdnem megsemmisült a végtelen Oroszországban.

A bécsi kongresszuson részt vevő francia követ két lábon járó metaforája volt a korszak látszólag határtalan zűrzavarának. Charles-Maurice de Talleyrand-Périgord (közismert nevén Talleyrand) sok mindennel próbálkozott az élete során. Pályáját Autun püspökeként kezdte, aztán kilépett az egyházból, és a forradalmat támogatta, aztán a forradalomnak is hátat fordított, hogy Napóleon külügyminisztere legyen, aztán ott hagyta Napóleont is, hogy a francia királyság helyreállításáról folytasson tárgyalásokat, Bécsben pedig már XVIII. Lajos külügyminisztereként jelent meg. Sokan megalkuvónak tartották őt. Talleyrand erre azt válaszolta volna, hogy az ő célja a franciaországi stabilitás és az európai béke, s hogy e célok elérése érdekében ő bizony kihasznál minden lehetőséget. Nyilvánvalóan nagyon igyekezett pozíciókba kerülni, hogy közelről tanulmányozhassa a hatalom és a legitimáció különböző elemeit, anélkül hogy azok túlságosan korlátoznák őt bármiben is. Csak egy ilyen nagy formátumú személyiség lehetett képes belekerülni oly sok nagy és konfliktusos esemény centrumába.

Bécsben Talleyrand-nak sikerült olyan békét elérnie, hogy Franciaország megőrizhette „ősi határait", amelyek akkor álltak fenn, amikor Napóleon megindította külföldi kalandjait. Alig három éven belül, 1818-ban pedig azt is elérte, hogy Franciaország beléphessen a négyhatalmi egyezménybe. A legyőzött ellenség szövetséges lett az európai rend megőrzésében, egy olyan szövetségben, amely eredetileg e rend elnyomására jött létre – ez a példa ismétlődött meg a II. világháború után, amikor Németországot bevették az Atlanti Szövetségbe.

Nagy Károly birodalmának összeomlása óta a bécsi kongresszus által megteremtett rend révén került a legközelebb Európa az egyetemes kormányzáshoz. Egyetértésre jutottak, hogy minden más megoldásnál jobb a meglévő renden belüli békés fejlődés; hogy a rendszer megőrzése

sokkal fontosabb, mint bármilyen magánvita a rendszeren belül; s hogy a nézeteltéréseket konzultációkkal, nem pedig háborúval kell rendezni.

Miután az I. világháború leszámolt ezzel a felfogással, divatba jött a bécsi kongresszus által teremtett nemzetközi rend támadása azon az alapon, hogy az túlságosan is a hatalmi egyensúlyon alapul, s a cinikus manőverek saját dinamikája vitte bele az egész világot a háborúba. (A brit delegáció felkérte az egyebek közt a bécsi kongresszusról is tanulmányokat író C. K. Webster diplomáciatörténészt, hogy írja meg egy olyan szerződésnek a szövegét, amellyel el lehet kerülni az efféle hibákat.) De ez csak az I. világháborút megelőző évtizedben volt többé-kevésbé megfelelő következtetés, ha helyes volt egyáltalán. Hiszen a modern Európa 1815 és a századforduló között élhette legbékésebb időszakát, s a bécsi kongresszus utáni évtizedeket a legitimáció és a hatalom közötti különleges egyensúly jellemezte.

A Bécsben 1814-ben összejött államférfiak teljesen más helyzetben voltak, mint a vesztfáliai békét tető alá hozó elődeik. Másfél évszázaddal korábban a harmincéves háború mindenféle fegyveres összetűzésének lezárására szolgáló megállapodások egész sora összekapcsolódott a külpolitikát általános érvénnyel meghatározó alapelvekkel. A létrejött európai rend a létező és a vallási hajtóerejüktől elválasztott politikai entitásokat tekintette kiindulópontjának. A vesztfáliai elvek alkalmazásától azt remélték, hogy így olyan hatalmi egyensúly jön létre, amely megakadályozza, de legalább mérsékeli a konfliktusokat. Az elkövetkező csaknem másfél évszázad alatt ez a rendszer képes volt a hatalmi egyensúly viszonyai közé visszaszorítani a provokátorokat, a provokációk ellensúlyozására többé-kevésbé spontán módon létrejött szövetségek révén.

A bécsi kongresszus tárgyaló felei ennek a rendnek a romjaival voltak kénytelenek szembenézni. Ez a hatalmi egyensúly nem volt képes föltartóztatni a francia forradalom vagy Napóleon katonai-fegyveres előretörését. A kormányzat dinasztikus legitimációját egyszerűen elsöpörte Napóleon forradalmi lendülete és hadvezetési tudománya.

Új hatalmi egyensúlyt kellett megteremteni az államrend és a Német-római Birodalom romhalmazából – e birodalom maradványait Napóleon számolta fel 1806-ban, véget vetve egy ezeréves intézményes kontinuitás-

nak –, miközben fellángoltak a nacionalista mozgalmak, főként annak hatására, hogy Európa legnagyobb részét francia csapatok szállták meg. Ennek az új egyensúlynak képesnek kellett lennie arra is, hogy megakadályozza az Európában majdnem francia hegemóniát teremtő francia expanzionizmus feléledését, miközben Oroszország színre lépése hasonló veszélyt teremtett, ezúttal kelet felől.

Így tehát a közép-európai egyensúlyt is helyre kellett állítani. A kontinens egykor vezető dinasztiája, a Habsburgok immár csak a saját ősi területeiket kormányozhatták Bécsből. Nagy és soknyelvű területek voltak ezek (nagyjából a mai Ausztria, Magyarország, Horvátország, Szlovénia és Lengyelország déli része), amelyek most bizonytalan politikai kohéziót alkottak. A napóleoni hódítások következtében megszűnt több kisebb német fejedelemség, amelyek alkalmazkodóképessége és rugalmassága a 18. században némiképp kitágította a vesztfáliai rendszer diplomáciai mozgásterét. Ezek területeit az egyensúly újjáalakításának megfelelően osztották föl.

A bécsi kongresszus idejében a mostani, 21. századi gyakorlattól teljesen eltérő módon irányították a diplomáciát. A mai diplomaták állandó és közvetlen kapcsolatban vannak a saját, őket kiküldő fővárosukkal. Minden részletre kiterjedő instrukciókat kapnak, még a beszédeiket is megírják helyettük; a nekik adott tanácsokat a helyi viszonyokhoz igazítják, s nem a nagy stratégiai ügyekhez. A Bécsben állomásozó követek többheti járóföldre voltak az őket delegáló fővárosoktól. Négy nap alatt jutott el egy üzenet Bécsből Berlinbe (vagyis minimum nyolc nap kellett egy üzenetváltásra a konkrét utasításokat illetően). Párizsba három hétig utazott egy levél, Londonba pedig még hosszabb ideig. Az utasításokat így eléggé elnagyoltan kellett megfogalmazni, hogy érvényesek legyenek az időközben esetleg bekövetkezett változások esetén is. A diplomatákat tehát elsősorban az általános koncepciók és a hosszú távú érdekek szempontjából látták el instrukciókkal; ami pedig a mindennapi taktikai dolgokat illeti, abban nagyrészt a saját belátásuk szerint kellett cselekedniük. I. Sándor cár két hónapnyi távolságra volt a fővárosától, de neki nem volt szüksége semmiféle instrukcióra. Az ő szeszélyes megnyilvánulásai az Oroszország részéről adott parancsnak feleltek meg, és gazdag képzeletének termé-

kenységével sikeresen lekötötte a bécsi kongresszus figyelmét. Az osztrák külügyminiszter, Klemens von Metternich – talán a legravaszabb és legtapasztaltabb államférfi Bécsben – azt mondta Sándor cárról, hogy ez az ember „túl gyönge az igazi ambícióhoz, de túl erős az üres hiábavalóságokhoz". Napóleon azt mondta a cárról, hogy nagyszerű képességekkel rendelkezik, de „valami" mindig hiányzik, bármit is csinál. S mivel soha nem lehetett előre látni, hogy az adott helyzetekben mi lesz az a hiányzó valami, a cár teljesen kiszámíthatatlan volt. Talleyrand még nyersebben fogalmazott: „Nem véletlenül, hiszen ő [az őrült] Pál cár fia."

A bécsi kongresszus résztvevői megegyeztek a nemzetközi rend alapelveiben, s annak szükségességében, hogy Európában ismét megteremtsék az egyensúly valamilyen formáját. De nem volt összehangolt elképzelésük arról, hogy mindez mit is jelent a gyakorlatban. Az volt a feladatuk, hogy valamiképpen összebékítsék a homlokegyenest ellentétes történelmi tapasztalataik által kialakított szemléletüket.

Nagy-Britannia – amelynek a Csatornán túl nem igazán kellett félnie az inváziótól, és a Kontinensen zajló fejleményektől lényegében nem érintett, egyedülálló saját intézményei voltak – a rendet a Kontinensen esetleg kialakuló hegemónia veszélye szempontjából definiálta. A Kontinens országainak azonban, ami a veszélyeket és a fenyegetéseket illeti, alacsonyabb volt a veszélyérzeti küszöbük; az ő biztonságukat ugyanis nem csupán egy kontinentális hegemónia fenyegette, hanem már az egyszerű területi vagy határmódosítások is. S a britektől eltérően a szomszédos országokban végbemenő belső átalakulásoktól féltek a legjobban.

A bécsi kongresszuson viszonylag könnyen meg tudtak egyezni egy általános egyensúly valamiféle definíciójában. Még a háború idején – 1804-ben – William Pitt akkori brit miniszterelnök beterjesztett egy tervezetet a vesztfáliai rendezés általa vélt gyöngeségeinek kiküszöbölésére. A vesztfáliai szerződések megtartották Közép-Európa megosztottságát, hogy ezáltal növeljék a francia befolyást. A kísértések megelőzése céljából, magyarázta Pitt, „nagy tömegeket" kell kialakítani Közép-Európában, s így a kisebb államok összeolvasztásával konszolidálni a régiót. (A „konszolidáció" viszonylagos érvényű kategória volt, ugyanis a koncepció még így is meghagyott harminchét államot a mai Németország területén.)

E létalapjukat vesztett fejedelemségek bekebelezésére nyilvánvalóan Poroszország volt a legesélyesebb; amely eredetileg a vele határos Szászországot kívánta annektálni, de végül engedett Ausztria és Britannia nyomatékos kérésének, s inkább a Rajna-vidéket választotta. Poroszország ezzel a területnöveléssel jelentős hatalommá vált Franciaország határán, létrehozva egy olyan geostratégiai realitást, amely nem létezett a vesztfáliai békeszerződés óta.

A megmaradt német fejedelemségeket a Német Szövetség nevű konföderációba tömörítették, ami bizonyos értelemben válasz volt Európa ősrégi dilemmájára: amikor Németország gyönge volt, akkor szinte csábította önmaga ellen a külföldi (leginkább francia) intervenciókat; amikor viszont egyesült, elég erős lett ahhoz, hogy egymaga is legyőzze a szomszédjait – akiket ez viszont arra ösztönzött, hogy összefogással szálljanak szembe a veszéllyel. Ebben a tekintetben Németország a történelem során általában vagy túl gyönge, vagy túl erős volt az európai békéhez.

A Német Szövetség túl megosztott volt ahhoz, hogy támadó akcióra vállalkozhatott volna – de elég összetartó is volt ahhoz, hogy ellen tudjon állni a területére behatoló külső inváziónak. Ez a helyzet megnehezítette egy Közép-Európa elleni, esetleges invázió megindítását, mert az fenyegetést jelentett volna két nagyhatalom – keleten Oroszország, nyugaton pedig Franciaország – számára.

Az új, általános területi rendezés megvédelmezésére létrehozták Britannia, Poroszország, Ausztria és Oroszország négyhatalmi egyezményét. A négyhatalmi egyezmény lényegét alkotó területi garancia nem ugyanazzal a jelentőséggel bírt az egyes aláírók számára. A veszély érzékelésének szintjében ugyanis jelentős eltéréseket mutattak. A világtengereket uraló Nagy-Britannia magabiztosan távol tartotta magát a különféle csetepatéktól, nem vállalt határozott elkötelezettségeket, s inkább kivárta, míg valamilyen konkrét formát ölt egy nagyobb fenyegetés Európa részéről. A kontinentális országok helyzete viszont nem volt ennyire biztonságos; úgy látták, hogy az ő túlélésüket már a britek által vészhelyzetnek ítélt fejleményeknél sokkal kisebb súlyú események is veszélyeztetik.

Különös élességgel mutatkozott meg ez a hozzáállás a forradalommal kapcsolatban – vagyis amikor a fenyegetés már a legitimáció kérdését is

érintette. A konzervatív államok igyekeztek mindenféle védőbástyákat kiépíteni a forradalom új hullámának feltartóztatására; a törvényes rend megőrzésének mechanizmusaival próbálkoztak – s ezen a monarchikus kormányzást értették. A cár által javasolt Szent Szövetség az országokon belüli *status quo* fenntartására kínált mechanizmust egész Európában. Partnerei – a kissé átalakított – Szent Szövetségben az orosz nyomulás megzabolázásának egyik eszközét látták. Az intervencióhoz való jogot korlátozták, írásba foglalva, hogy ezt csak egymással egyetértésben lehet végrehajtani; ennek érdekében Ausztria és Poroszország fenntartotta magának a vétójogot az orosz cár szertelen kezdeményezéseivel szemben.

A bécsi rendszernek három fő tartópillére volt: a négyhatalmi egyezmény, hogy megvédje a létező államhatárokat a módosítási törekvésektől; a Szent Szövetség, hogy elhárítsa a hazai intézmények elleni fenyegetéseket; és az államok egyetértése, amelyet a szövetséges kormányfők rendszeres diplomáciai találkozóival intézményesítettek, hogy meghatározzák a közös célokat, vagy kezeljék valahogyan a kialakult válsághelyzeteket. Ezt az egyetértési mechanizmust az ENSZ Biztonsági Tanácsa előfutárának is tekinthetjük. Összejöttek tanácskozni egy sor válság megoldására, és igyekeztek kialakítani egy közös irányvonalat. Ilyen, súlyos válság volt például az 1820-as nápolyi felkelés, majd az 1820–1823-as spanyolországi felkelés (ezeket a Szent Szövetség, illetve Franciaország verte le); azután az 1821–1832-es görög forradalom és függetlenségi háború (amelyet végül Britannia, Franciaország és Oroszország is támogatott). Az európai nagyhatalmaknak ez a közössége nem garantálta mindenben az egyetértést, de minden esetben rendezni tudta a potenciálisan robbanásveszélyes válságokat egy nagyhatalmi háború kitörése nélkül.

A bécsi rendszer hatékonyságának meggyőző példája volt az, ahogy az 1830-as belga forradalomra reagáltak; ennek a megmozdulásnak az volt a célja, hogy kivívja a mai Belgium függetlenségét az Egyesült Németalföldi Királysággal szemben. A 18. század legnagyobb részében mindenféle hadseregek masíroztak keresztül-kasul az akkor még tartományi státuszban lévő Németalföldön, hogy biztosítsák maguknak az európai dominanciát. A maga globális stratégiáját a tengerek feletti uralomra építő Nagy-Britannia számára fontos volt, hogy a Csatorna túlsó partján a Scheldt folyó

torkolata, s benne Antwerpen kikötője egy vele baráti viszonyban lévő ország fennhatósága alatt legyen, és semmilyen körülmények között ne tehesse rá a kezét egy kontinentális nagyhatalom. Végül aztán az európai államok egy londoni konferencián kialakítottak egy új megközelítést: elismerték Belgium függetlenségét, de az új országot mindjárt „semlegesnek" is nyilvánították; ez a fogalom korábban ismeretlen volt a nagyhatalmakkal való kapcsolatokban, és legföljebb az egyoldalú szándéknyilatkozatok formájában jelent meg. Az új állam beleegyezett, hogy nem csatlakozik semmilyen katonai szövetséghez, és nem engedi, hogy idegen csapatok állomásozzanak a területén. Ezt az elkötelezettséget a maguk részéről támogatták a nagyhatalmak is, és kötelezettséget vállaltak, hogy akár fegyverrel is megvédelmezik Belgium semlegességét. Ez a nemzetközileg is garantált státusz majdnem egy évszázadig maradt fönn; a briteket pedig épp az vitte bele az I. világháborúba, amikor a német csapatok Belgiumon átgázolva támadták meg Franciaországot.

Egy nemzetközi rend életképessége abban az egyensúlyban mutatkozik meg, amelyet meg tud teremteni a legitimáció és a hatalom között, és abban, hogy ezeknek a tényezőknek egymáshoz viszonyítva mekkora jelentőséget tulajdonít. Egyik aspektus sem irányul a változás feltartóztatására; összekapcsolásukkal inkább azt lehet elérni, hogy a változás valamiféle evolúcióként jelenjen meg, ne pedig nyers hatalmi harcként. Ha megfelelően alakítják ki a hatalom és a legitimáció közötti egyensúlyt, akkor a politikai lépéseket bizonyos fokú spontaneitás fogja jellemezni. A hatalmi demonstráció külsőségekben és nagyrészt szimbolikus aktusokban fog megnyilvánulni, mert az erőviszonyok konfigurációja nagyjából áttekinthető lesz, s ezért senki nem fogja szükségét érezni, hogy bevesse minden erőtartalékát. Ha ez az egyensúly összeomlik, akkor megszűnik az önkorlátozás, és szabad tér nyílik a határtalan expanzionista törekvések és a leggátlástalanabb politikai vezérek előtt. Jön a káosz, mindaddig, amíg meg nem teremtik a rend egy új formáját.

A hatalmi egyensúly a bécsi kongresszus jelzésértékű vívmánya volt. A négyhatalmi egyezmény elrettentett minden próbálkozót a területi egyensúly felrúgásától, Napóleon emléke pedig nyugton maradásra késztette a forradalmi hevülettől oly sokat szenvedett Franciaországot. Ugyan-

akkor a béke hasznosságának józan belátása előmozdította a franciák gyors csatlakozását az államok azon csoportjához, amely eredetileg a francia ambíciók féken tartására jött létre. Ausztria, Poroszország és Oroszország, amelyek az egyensúly alapelveit illetően tulajdonképpen potenciális riválisai voltak egymásnak, most gyakorlatilag közös politikát folytattak: Ausztria és Oroszország félretette a lappangó geopolitikai konfliktusukat, mert mindketten már inkább a belpolitikai zavaroktól kezdtek félni. 1848 elbukott forradalmai megrendítették a legitimáció elemét ebben a nemzetközi rendben; ezután a kiegyensúlyozottságot egyre inkább az elsőbbségért folytatott küzdelemre való felkészülés feltételének kezdték tekinteni, s nem annyira a közös kiigazításokkal elérendő egyensúlyi állapotnak.

Ahogy a hangsúly egyre inkább áttevődött az egyensúlyteremtés hatalmi komponensére, úgy vált mind fontosabbá Nagy-Britannia kiegyensúlyozói szerepe is. Ennek legfőbb jellemzője Nagy-Britannia cselekvési szabadsága volt, és a cselekvésre való, többször is bizonyított elszántság. Lord Palmerston brit külügyminiszter (később miniszterelnök) klasszikus illusztrációját adta ennek 1841-ben, amikor a cár egy üzenetében azt kérte, hogy Nagy-Britannia határozottan kötelezze el magát, és szálljon szembe „a francia támadás lehetőségével az európai szabadságjogok ellen". Palmerston azt válaszolta, hogy Nagy-Britannia figyelmét nem kerülte el „valamely ország próbálkozása, hogy elfoglalja és kisajátítsa más ország területrészét", és ezt Britannia fenyegetésnek tekinti, mert „egy ilyen próbálkozás működési zavart idézhet elő a fennálló hatalmi egyensúlyban, és az államok erőviszonyainak megváltoztatásával veszélyhelyzetet teremthet más hatalmak számára". A Palmerston-kormány azonban formálisan nem léphetett be egy franciaellenes szövetségbe, mivel „Anglia számára nem megszokott dolog elkötelezettségeket vállalni olyan ügyekre való hivatkozással, amelyek ténylegesen még nem merültek föl, vagy amelyekre aktuálisan nem is lehet számítani". Más szóval: sem Oroszország, sem Franciaország nem reménykedhetett a másikuk elleni brit támogatásban. És egyikük sem zárhatta ki annak a lehetőségét, hogy Nagy-Britannia fegyverrel is közbelép, ha valamelyikük mégis megpróbálná veszélyeztetni az európai egyensúlyt.

A nemzetközi rend premisszái

A bécsi kongresszus által nagy gonddal kialakított egyensúly a 19. század közepén kezdett meginogni három esemény, az előretörő nacionalizmus, az 1848-as forradalmak és a krími háború hatására.

A napóleoni hódítások egyik hatásaként az egymással évszázadok óta békésen együtt élő nemzetiségek elkezdték „idegennek” tekinteni az uralkodóikat. Johann Gottfried von Herder német filozófus lett az apostola ennek az irányzatnak; ő úgy érvelt, hogy a nyelv, a szülőföld és a népi kultúra által meghatározott valamennyi nép sajátos képességekkel rendelkezik, ennélfogva joga van önmaga kormányzására is. A történész Jacques Barzun ezt másként írta le:

> Az elmélet a megfigyelt tényeken nyugodott: a forradalmi hadak és Napóleon seregei teljesen átrajzolták Európa szellemi térképét. A Nyugati világ a XVIII. századi dinasztiák és kozmopolita elitek horizontális egységei helyett immár vertikálisan tagozódó elemekből, egymástól nem teljesen elkülönült, de karakteresen eltérő *nemzetekből* állt.

A nyelvészeti megalapozottságú nacionalizmusok a hagyományos birodalmakat – különösen az Osztrák–Magyar Monarchiát – sebezhetővé tették a belső nyomással szemben, de a birodalom alattvalóival nemzeti alapon kapcsolattartást követelő szomszéd népek sérelmeivel szemben is.

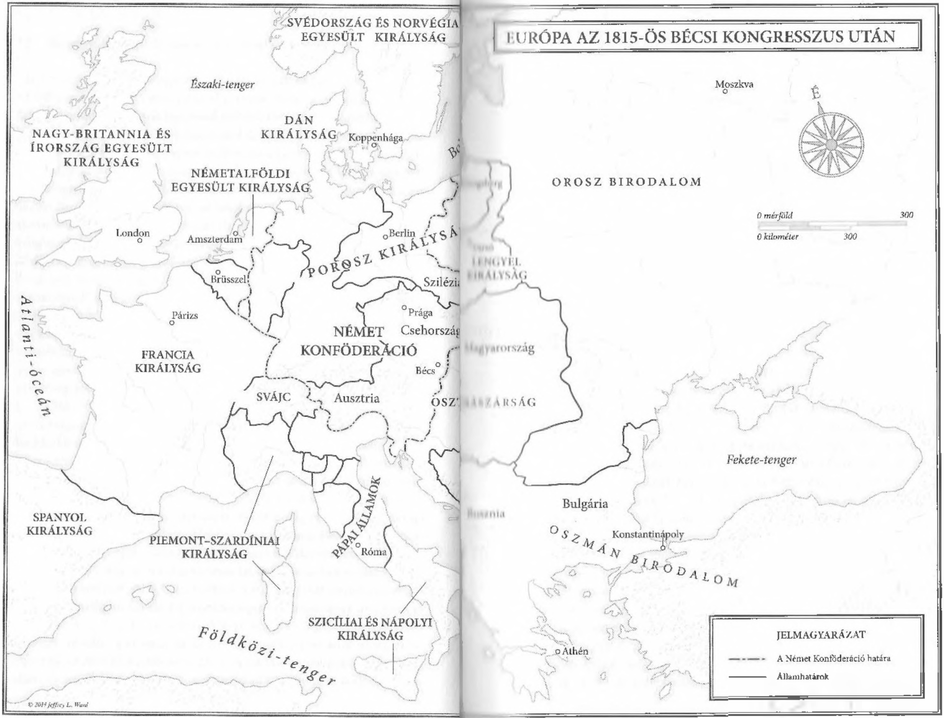
A nacionalizmus előretörése érzékenyen érintette Poroszország és Ausztria viszonyát a bécsi kongresszus „nagy tömegeinek” létrehozása után. A két nagy közép-európai német hatalomnak a Német Konföderáció mintegy harmincöt kisebb állama hűségéért folyó versengését még korlátok közé tudta szorítani a Közép-Európa megvédéséért érzett felelősség. És a hagyomány is bizonyos tiszteletet követelt meg az iránt az ország iránt, amelynek uralkodója fél évezreden át mégiscsak a német-római császár volt. A Német Szövetség Nagygyűlése (benne a harminchét tagból álló konföderáció követeivel) a frankfurti osztrák követségen jött össze, s a gyűlésen az osztrák követ elnökölt.

Ugyanebben az időben Poroszország is egyre határozottabban igyekezett megszerezni az elsőbbséget. Hozzákezdett a gyér népességéből és a hosszú, nyitott határaiból fakadó hátrányai ledolgozásához, és végül sikerült a nagy európai államok közé emelkednie, köszönhetően annak, hogy vezetői több mint egy évszázadon keresztül képesek voltak az állam lehetőségeinek határán lavírozni. Erről mondta Otto von Bismarck (az ezt a folyamatot csúcspontra juttató porosz vezető), hogy itt egész sora tevékenykedett „azoknak a nagy hatalmú, elszánt és bölcs uralkodóknak, akik ügyesen gazdálkodtak az állam katonai és pénzügyi erőforrásaival, s mindkettőt kézben tudták tartani, hogy aztán kíméletlen bátorsággal vessék be őket az európai politikai játszmákban, amint erre megfelelő alkalom kínálkozik".

A bécsi rendezés földrajzi lehetőségekkel erősítette meg Poroszország szilárd társadalmi és politikai struktúráját. A Rajnától a Visztuláig terjeszkedő Poroszország a németeknek az országuk egyesítésébe vetett hitét váltotta valóra – először a történelem során. De ahogy teltek az évtizedek, már nagyon is irritálóvá vált Poroszország viszonylagos alávetettsége az osztrák politikának, ezért Poroszország konfrontatívabb irányvonalra váltott.

Az 1848-as forradalmak futótüze elérte Európa minden nagyobb városát. A felemelkedő középosztály igyekezett rákényszeríteni a vonakodó kormányokat a liberális reformok elfogadására, a régi arisztokrata rend hívei pedig megérezték a fellendülő nacionalizmus erejét. Kezdetben a felkelések mindent elsöpörtek az útból, a keleten lévő Lengyelországtól egészen a távoli Nyugaton lévő Kolumbiáig és Brazíliáig (ez a hatalmas ország nem sokkal korábban vívta ki a függetlenségét Portugáliától, miután ez utóbbi száműzött kormánya székhelyéül szolgált a napóleoni háborúk idején). Franciaországban pedig mintha önmagát ismételte volna a történelem, amikor Napóleon unokaöccse került hatalomra III. Napóleonként, aki először egy népszavazás eredményeként államelnök lett, azután pedig császár.

A Szent Szövetséget éppen azért hozták létre, hogy kezelje az ilyen válságokat. Csakhogy a berlini és a bécsi uralkodók helyzete egyre bizonytalanabbá vált, nem tudtak már közös akciókra vállalkozni – a fel-

EURÓPA AZ 1815-ÖS BÉCSI KONGRESSZUS UTÁN
SVÉDORSZÁG ÉS NORVÉGIA EGYESÜLT KIRÁLYSÁG
Északi-tenger
DÁN KIRÁLYSÁG
Koppenhága
NAGY-BRITANNIA ÉS ÍRORSZÁG EGYESÜLT KIRÁLYSÁG
NÉMETALFÖLDI EGYESÜLT KIRÁLYSÁG
London
Amszterdam
Berlin
POROSZ KIRÁLYSÁG
Brüsszel
Prága
Párizs
NÉMET KONFÖDERÁCIÓ
FRANCIA KIRÁLYSÁG
Bécs
SVÁJC
Ausztria
Atlanti-óceán
SPANYOL KIRÁLYSÁG
PIEMONT–SZARDÍNIAI KIRÁLYSÁG
PÁPAI ÁLLAMOK
Róma
SZICÍLIAI ÉS NÁPOLYI KIRÁLYSÁG
Földközi-tenger
Moszkva
É
OROSZ BIRODALOM
0 mérföld 300
0 kilométer 300
LENGYEL KIRÁLYSÁG
Magyarország
Fekete-tenger
Bulgária
Konstantinápoly
OSZMÁN BIRODALOM
Athén
JELMAGYARÁZAT
A Német Konföderáció határa
Államhatárok
© 2014 Jeffrey L. Ward

kelések és zavargások pedig nagyon széles körben terjedtek el, s a következményeik is nagyon sokrétűek voltak. Oroszország a maga haderejével beavatkozott Magyarországon, és leverte a forradalmat, megmentve ezzel Ausztria ottani uralmát. Ami a többi országot illeti, azokban a régi rend még elég erős volt ahhoz, hogy sikerrel tudjon szembeszállni a forradalmi kihívással. De a régi hatalmát és önbizalmát már soha többé nem tudta visszaszerezni.

Végül aztán jött a krími háború (1853–1856), amely felbomlasztotta a konzervatív államok – Ausztria, Poroszország és Oroszország – egységét, ami pedig az egyik fő tartóoszlopa volt a bécsi nemzetközi rendnek. Ez a hármas védte meg a fennálló intézményeket a forradalmak idején; ez szigetelte el a korábban a békét mindig felrúgó Franciaországot. Most viszont egy újabb Napóleon lépett színre, és minden lehetőséget megragadott, hogy a legkülönfélébb területeken érvényesítse a hatalmát. Ez a Napóleon észrevette, hogy a krími háború révén kitörhet a nemzetközi elszigeteltségből, ha támogatja a briteket, akik nagyon régóta igyekeznek megakadályozni Konstantinápoly orosz kézre kerülését, s ezzel kijutását a Földközi-tengerre. A létrejött szövetség valóban meg tudta állítani az orosz előrenyomulást, de nehézkesebbé és törékenyebbé tette a diplomáciai kapcsolatokat.

A konfliktus nem a Krím-félsziget miatt robbant ki – ezt Oroszország egy oszmán vazallustól hódította el a 18. században –, hanem azért, mert Franciaország és Oroszország összevitatkozott, hogy melyiküket illeti meg az elsőbbség az akkor még oszmán-török fennhatóság alatt álló Jeruzsálem keresztény közösségeinek támogatásában. Vitatkoztak, hogy a katolikusoknak vagy az ortodoxoknak van-e több joguk a szent helyekhez. I. Miklós cár egy idő után azt követelte, ismerjék el az ő jogát, hogy az Oszmán Birodalom minden ortodox alattvalója „védelmezőjeként” lépjen fel. Az ortodox populáció stratégiailag jelentős területeken terjedt el. A cár követelése – ami egyet jelentett egy idegen állam belügyeibe való beavatkozással – az egyetemes erkölcsi alapelvek köntösébe volt bújtatva, de így is mélyen belehasított az Oszmán Birodalom szuverenitásába. A törökök ellenkezésére válaszul az oroszok katonailag előrenyomultak a Balkánon, és tengeri ütközetekbe bocsátkoztak a Fekete-tengeren. Fél év elteltével

Nagy-Britannia és Franciaország, attól félve, hogy összeomlik az Oszmán Birodalom, s vele együtt az európai egyensúly is, végül a törökök oldalán lépett hadba.

Ennek következtében szétesett a bécsi kongresszus szövetségi rendszere. A háború azért kapta a krími háború nevet, mert egy francia–brit haderő partra szállt a Krím-félszigeten, hogy elfoglalja Szevasztopolt, a fekete-tengeri orosz flotta honi kikötőjét; az oroszok tizenegy hónapig állták az ostromot, azután elsüllyesztették a hajóikat. Poroszország semleges maradt. Ausztria ostoba módon úgy döntött, hogy kihasználja Oroszország elszigeteltségét, és az osztrák csapatok mozgósításával megerősíti pozícióit a Balkánon. „Elképesztjük majd a világot hálátlanságunk mértékével", kommentálta a dolgot Ausztria miniszterelnöke, valamint külügyminisztere, Schwarzenberg hercege is, amikor eléjük tették az oroszok segítséget kérő levelét. Az osztrák diplomácia inkább a brit és a francia háborús erőfeszítéseket támogatta diplomáciai eszközökkel, és olyan lépésekkel, amelyek már-már ultimátumhoz hasonlíthatók.

Az Oroszország elszigetelésére irányuló törekvések Ausztria elszigetelését is eredményezték. Nem telt bele két év, és Napóleon megszállta Ausztria itáliai tartományait, ezzel is támogatva az olasz egyesülés ügyét, s ezt Oroszország tétlenül szemlélte. Németországon belül Poroszország immár kénye-kedve szerint manőverezhetett. Németországot Otto von Bismarck egy évtizeden belül elindította az egyesülés felé, és ezzel kizárta Ausztriát abból a történelmi szerepéből, hogy a német államiság zászlóvivőjeként lépjen fel. Mindez megint Oroszország hallgatólagos beleegyezésével történt. Ausztria túl későn ismerte föl, hogy nemzetközi ügyekben a megbízhatóság sokkal fontosabb, mint a taktikai leleményesség demonstrálása.

Metternich és Bismarck

Ezeknek a hatalmas németországi és európai változásoknak két államférfi volt az igazi előmozdítója: az osztrák külügyminiszter, Klemens von Metternich és a porosz miniszterelnök – később német kancellár –, Otto von Bismarck. Az évszázad két legjelentősebb közép-európai államférfijának

öröksége jól szemlélteti a 19. század második felében az európai nemzetközi rendben végbement hangsúlyeltolódást a legitimációtól az erő felé. Mindkettőjüket őskonzervatívnak tekintették. Mindkettőjükről leírták, hogy nagymesterei a hatalmi egyensúly manipulálásának – és tényleg azok voltak. De a nemzetközi rendről alkotott alapfelfogásuk csaknem ellentétes volt, s a hatalmi egyensúlyt egymástól nagyon eltérő szándékokkal manipulálták, aminek nagyon is eltérő következményei voltak Európa és a világ békéjét illetően.

Metternichnek már a kinevezése is a 18. századi társadalom kozmopolita jellegéről árulkodott. A Rajna-vidéken született, a francia határ közelében, iskoláit Strasbourgban és Mainzban végezte. Ausztriában csak tizenhárom éves korában járt először, és csak tizenhét éves korától lakott ott. Külügyminiszterré 1809-ben, kancellárrá pedig 1821-ben nevezték ki, és 1848-ig volt hivatalban. A sors a legfőbb polgári pozícióba helyezte őt egy olyan, ősrégi birodalomban, amely megindult a hanyatlás útján. A valamikor a legerősebb és legjobban kormányzott európai országok között számon tartott Ausztria most sebezhetővé vált, mert központi elhelyezkedése miatt minden európai politikai rengés hatására alatta is mozogni kezdett a föld. Soknyelvűsége sérülékennyé tette a nacionalizmus erősödő hullámával szemben – egy olyan erő, amelyről egy nemzedékkel korábban szinte senki sem hallott. A politikában az állhatatosság és a megbízhatóság volt Metternich vezérelve:

> Ahol minden összedőléssel fenyeget, ott az a legfontosabb, hogy valami, mindegy, hogy mi, szilárd maradjon, hogy az eltévedtek kapcsolatot, az otthontalanok pedig menedéket találjanak.

Metternich a felvilágosodás korának embere volt, s gondolkodását sokkal inkább az ész hatalmának filozófusai alakították, mint a fegyverek hatalmának szószólói. Metternich nem volt hajlandó szüntelenül keresgélni a vélt gyógymódokat a közvetlenül jelen lévő bajokra; ő az igazság keresését tartotta az államférfi legfontosabb feladatának. Felfogása szerint pusztán illúzió az a hit, hogy ami elképzelhető, az meg is valósítható. Az igazságnak az emberi természet mélyebb realitásait és a társadalom struktúráját kell

tükröznie. Minden, ami ennél többre törekszik, máris erőszakot tesz az általa megvalósíthatónak titulált ideálokon. Ebben az értékelemben „a találékonyság ellensége a történelemnek, amely csak a felfedezéseket ismeri, és tudja, hogy csak azt lehet felfedezni, ami létezik."

Metternich számára Ausztria nemzeti érdeke az általános európai érdek metaforája volt – arról szól, hogyan lehet együtt tartani azt a sok népet és nyelvet egy olyan struktúrában, amely egyaránt tiszteli a sokféleséget és a közös örökséget, hitet és szokásokat. Ebben a tekintetben Ausztriának az volt a történelmi szerepe, hogy védelmezze a pluralizmust, és így Európa békéjét is.

Bismarck ezzel szemben a nyugati német arisztokráciánál sokkal szegényebb, sokkal kevésbé kozmopolita, provinciális porosz arisztokrácia leszármazottja volt. Metternich még a kontinuitást igyekezett védelmezni, és helyreállítani az európai társadalom egyetemes eszméjét – Bismarck viszont megkérdőjelezte saját korának minden bevett bölcsességét. Amíg ő színre nem lépett, mindenki úgy gondolta, hogy a német egység a nacionalizmus és a liberalizmus kombinációja révén fog megvalósulni – ha egyáltalán megvalósul valaha is. Bismarck elkezdte bebizonyítani, hogy ezeket az irányzatokat külön is lehet választani. Hogy a rend fenntartásához immár semmi szükség nincs a Szent Szövetség alapelveire. Hogy egy új rendet úgy is fel lehet építeni, ha a konzervatívok a nacionalizmus felé fordulnak, s hogy az európai rend koncepcióját teljes mértékben az erőviszonyok mérlegelésére lehet alapozni.

A két, nagy hatású történelmi figura más-más módon képzelte el a nemzetközi rendet, s ez a szemléleti különbség jól tükröződik abban, ahogy ők a nemzeti érdeket definiálták. Metternich szerint a rend nem annyira a nemzeti érdek érvényesítéséből áll elő, hanem inkább a saját érdekeknek a más nemzetek érdekeivel való összekapcsolásából:

> A politikatudomány fontos axiómái az *összes* állam valós érdekeinek felismeréséből származnak; közös érdek, hogy megtaláljuk a létezés garanciáját, míg a partikuláris érdekek – melyek kultiválását a politikai bölcsesség megnyilvánulásának tekintik a nyughatatlan és rövidlátó emberek – csak másodlagos jelentőségűek. A modern történelem

> jól mutatja a szolidaritás és az egyensúly elveinek alkalmazását... és az államok együttes erőfeszítését... hogy kikényszerítsék a visszatérést a közös törvényhez.

Bismarck nem fogadta el azt az álláspontot, hogy a hatalmat korlátozni lehet valamilyen magasabb rendű alapelvvel. Szállóigévé vált híres mondásaiból is az a meggyőződés csendül ki, hogy a biztonságot csakis a hatalom komponenseinek helyes kimunkálásával lehet elérni:

> A szentimentális politika nem számíthat viszonzásra... Minden más kormány kizárólag a saját érdekeiben keresi cselekedeteinek a kritériumait, bár gyakran a jogi levezetések leplébe burkolja azokat. [...] Az ég szerelmére, nem kellenek a szentimentális szövetségek, amelyekben egyedül a jó cselekedet végrehajtásának tudata kínálja a jutalmat az általunk meghozott áldozatért. [...] Egy hatalom számára a politika egyetlen egészséges bázisa... az egoizmus és nem a romantika... A háládatosság és a bizalom egyetlen embert sem csábít át a mi táborunkba; ezt csak a megfélemlítés érheti el, ha óvatosan és ügyesen alkalmazzuk. [...] A politika a lehetőségek művészete, a viszonylagosságok tudománya.

A végső döntések szigorúan a hasznossági megfontolásoktól függenek. Az európai rendet, ahogy azt a 18. században értelmezték – az egymáshoz kapcsolódó részek nagy, newtoni óraműveként –, immár fölváltotta az életképesebb, az erősebb túlélésének darwini világa.

A hatalmi egyensúly dilemmái

Porosz miniszterelnökké történt kinevezése, 1862 után Bismarck nekilátott a gyakorlatba átültetni az alapelveit, és átalakítani az európai rendet. A keleti konzervatív monarchiákat megosztották a krími háború utóhatásai; Franciaország elszigetelődött uralkodójának múltba révülése miatt; Ausztria pedig ingadozott a saját nemzeti és európai szerepvállalása

között – Bismarck viszont mindebben meglátta a lehetőséget arra, hogy végre felléptessen a történelem színpadára egy német nemzetállamot. 1862 és 1870 között néhány merész húzással Poroszországot tette meg az egyesült Németország vezető erejévé, Németországot pedig az új európai rend központjává.

Disraeli az 1871-es német egyesítést „a francia forradalomnál is nagyobb jelentőségű politikai eseménynek" nevezte, és levonta azt a következtetést, hogy „végképp lerombolták a hatalmi egyensúlyt". A vesztfáliai és bécsi európai rend arra a megosztott Közép-Európára támaszkodott, ahol az egymással folyton versengő tényezők – a vesztfáliai rendszerben a számtalan német állam, a bécsi rendezvény nyomán pedig Ausztria és Poroszország – kiegyensúlyozták, és féken tartották egymást. De most, a német egyesítés után egy domináns ország jött létre, amely elég erős volt ahhoz, hogy egyenként legyőzze bármelyik szomszédját, s talán a Kontinens összes országát is. A legitimáció mint elemi feltétel eltűnt. Most már minden az erőviszonyoktól függött.

Bismarck egész pályafutásának legfényesebb diadala azonban nehezebbé, sőt lehetetlenné tette egy rugalmas hatalmi egyensúly működtetését. Franciaország megsemmisítő vereséget szenvedett az 1870–1871-es francia–porosz háborúban – ennek deklarálását Bismarck ügyesen ki is provokálta a franciáktól –, aminek egyik következménye Elzász-Lotaringia annektálása volt, háborús kártérítés címén, valamint a Német Birodalom taktikátlan kikiáltása 1871-ben a versailles-i palota tükörtermében. Európa új rendjét ettől kezdve az öt legerősebb hatalom határozta meg – de ezek közül kettő (Franciaország és Németország) kibékíthetetlenül elhidegült egymástól.

Bismarck tudatában volt annak, hogy Közép-Európa szívében egy domináns hatalom ki van téve annak az állandó fenyegetettségnek, hogy a többiek valamiféle szövetségbe tömörülnek ellene, valahogy úgy, ahogy összeszövetkeztek XIV. Lajos ellen a 18. században, és Napóleon ellen a 19. század elején. A szomszédok ellenséges összeszövetkezését csak a legvisszafogottabb magatartással lehetett elkerülni. Bismarck ezek után minden erejével és ügyes manővereinek sorozatával azon igyekezett, hogy megakadályozza ennek az ő szóhasználatában „rémálom-koalíciónak"

a kialakulását. Az ötök világában, mondta Bismarck, mindig jobb a hármas csoport tagjának lenni. Ebből lett aztán az egymást részben átfedő, részben konfliktusos szövetségek gyorsan pörgő sorozata (például a szövetségkötés Ausztriával és a viszontbiztosítási szerződés Oroszországgal), azzal a céllal, hogy a többi nagyhatalomnak – az összeférhetetlen Franciaország kivételével – érdekében álljon együttműködni Németországgal, és ne fogjanak össze ellene.

A vesztfáliai rendszer lényege, ahogy azt a bécsi kongresszus is elfogadta, a változékonyság és a pragmatizmus volt; ezt, a kalkulációiban egyetemes rendszert elméletileg ki lehetett terjeszteni bármelyik régióra, és bele lehetett foglalni az államok bármilyen kombinációjába. De az egyesített Németországgal és a megrögzötten ellenséges Franciaországgal a rendszer elveszítette rugalmasságát. Itt már egy Bismarck-kaliberű zsenire volt szükség, hogy működtesse a kölcsönös elkötelezettségek hálózatát, s így megőrizze az egyensúlyt olyan, virtuóz teljesítménnyel, amellyel hivatali ideje alatt sikerült megakadályoznia egy általános konfliktus kirobbanását. De az ország, amelynek biztonsága attól függ, hogy képes-e generációnként egy-egy zsenit kitermelni, olyan feladatot tűz ki maga elé, amilyennel soha, egyetlen más társadalom sem találkozott még.

Bismarck 1890-es kényszerű távozása után (saját hatáskörét illetően vitákba bonyolódott az új császárral, II. Vilmossal) az egymást átfedő szövetségek általa kialakított rendszerét már csak tessék-lássék módon tartották fenn. A következő kancellár, Leo von Caprivi arról panaszkodott, hogy míg Bismarck egyszerre öt labdát is a levegőben tudott tartani, neki már kettő is gondot okoz. Az Oroszországgal megkötött viszontbiztosítási szerződést 1891-ben nem újították meg, arra hivatkozva, hogy az részben összeegyeztethetetlen az osztrákokkal kötött szövetséggel – de erről Bismarck épp az ellenkezőjét gondolta. Ezek után nagyon nem véletlen, hogy Franciaország és Oroszország elkezdett szövetségest keresni magának. Az ilyen átpártolások már korábban is többször előfordultak a folyton változó hatalmi viszonyok európai kaleidoszkópjában. Itt most az újdonságot a dolog intézményesített tartóssága jelentette. A diplomácia, amely korábban a fokozatos kiigazítások eszköze volt, mostanra elveszítette rugalmasságát, és élet-halál kérdésévé vált. S mivel a szövetséges kapcsolatokban

történő elmozdulás akár nemzeti katasztrófát is jelenthetett a „hűtlenül" elhagyott fél számára, minden szövetséges ki tudott csikarni némi támogatást, a saját meggyőződése ellenére is, a partnerétől – ezáltal fokozva és mindenki másra is kiterjesztve a válságot. A diplomácia immár leginkább csak arra szolgált, hogy megszilárdítsa a saját táboron belüli kapcsolatokat – ami viszont csak arra volt jó, hogy fenntartsa és megerősítse az összes régi sérelmet.

A rugalmasság utolsó eleme akkor veszett oda, amikor Britannia feladta kellemes elszigetelődési politikáját *(splendid isolation)*, és 1904 után csatlakozott a francia–orosz szövetséghez, az Entente Cordiale-hoz, ismertebb nevén az antanthoz. Ezt a lépést nem formálisan tette meg, hanem *de facto* a legfelső vezetők tárgyalásai révén, erkölcsi kötelezettséget vállalva, hogy a saját táborához tartozó országok mellett áll ki. Britannia felhagyott régi, kiegyensúlyozó politikájával – részben a német diplomácia miatt, amely a sorozatos marokkói és boszniai válságok ürügyén nekilátott fellazítani a francia–orosz szövetséget, megalázva a résztvevőket (a franciákat Marokkóban 1905-ben és 1911-ben, az oroszokat pedig Boszniában 1908-ban), azt remélve, hogy a két fél kölcsönösen megbízhatatlannak tekinti majd a másikat. S végül azért is, mert a német katonai programok keretében nagy és egyre növekvő hadiflotta épült, ami fenyegetést jelentett Nagy-Britannia tengeri egyeduralmára.

A katonai tervezés kihasználta a merevséget. A bécsi kongresszus óta csak egyetlen európai háború tört ki – a krími háború (1853–1856). (A francia–porosz háború a két ellenfél hadakozására korlátozódott.) Ennek is speciális oka volt, és pontosan körülírt célokat szolgált. A 20. század küszöbén a katonai tervezők – a gépesítésre és a mozgósítás új módszereire támaszkodva – a totális győzelmet célozták meg egy totális háborúban. A vasúti hálózatok lehetővé tették a csapatok gyors átcsoportosítását. Minthogy minden oldalon jelentős tartalék erő állt készenlétben, nagyon fontossá vált a mozgósítás gyorsasága. A német stratégia, a híres *Schlieffen*-terv abból a feltevésből indult ki, hogy Németországnak gyorsan le kell győznie valamelyik szomszédját, hogy azután másokkal összefogva támadást indítson kelet és nyugat felől. Vagyis a megelőző csapást eleve beépítették a katonai tervezésbe. Németország szomszédjai ezzel ellentétes

kényszerrel néztek szembe; meg kellett gyorsítaniuk a mozgósítást, és össze kellett hangolniuk a ténykedésüket, hogy mérsékeljék egy esetleges német megelőző csapás negatív hatásait. A mobilizálási programok uralták a diplomáciát is; ha a politikai vezetők kontroll alatt akarták tartani a katonai törekvéseket, akkor azt valamilyen más módon kellett megpróbálniuk.

A diplomácia, amely még mindig a hagyományos – kissé ráérős, kényelmes – módszerekkel dolgozott, elveszítette kapcsolatát a műszaki fejlődéssel és a hadviselés ebből fakadó újszerűségével. Az európai diplomaták továbbra is azt feltételezték, hogy ők valamiféle közös vállalkozás részesei. Megerősítette őket ebben a hitükben az is, hogy az új évszázad számtalan diplomáciai válságának egyike sem vezetett tényleges konfliktushoz. A két marokkói és egy boszniai válságban a mozgósítási programoknak nem voltak hadműveleti következményei, mert minden drámai felhajtás és kardcsörtetés ellenére az események soha nem vezettek fegyveres összecsapáshoz. Paradox módon azonban épp e válságok sikeres megoldásából nőtt ki a kockázatvállalásnak az a rövidlátó formája, amely a valódi érdekektől függetlenül nyilvánult meg. Magától értetődőnek tekintették, hogy olyan taktikai győzelmek elérésére kell törekedni, amelyekről a nacionalista sajtó tirádákat zeng, és hogy ez helyettesíti a normális külpolitikai ténykedést – a nagyhatalmak rá tudták venni egymást, hogy komolyabb erőpróbák nélkül, ilyen-olyan kibúvókat keresve, meghátráljanak az összeütközéstől.

De a történelem előbb vagy utóbb megbünteti a stratégiai könnyelműsködést. Az I. világháború azért tört ki, mert a politikai vezetők elvesztették uralmukat a saját taktikai játszmáik fölött. Majdnem egy hónappal azután, hogy 1914 júniusában egy szerb nacionalista megölte az osztrák trónörököst, a diplomácia még mindig abban a halogató üzemmódban működött, ami a korábbi évtizedek konfliktuskezelését jellemezte. Négy hét telt el, mire Ausztria megszerkesztett egy ultimátumot. Konzultációkat folytattak; éppen nyár közepe volt, s az államférfiak vakációztak. De amikor 1914 júliusában az osztrák ultimátumot átadták, az abban megadott határidő igencsak felgyorsította a döntéshozatalt, s Európa alig két hét alatt belépett egy olyan háborúba, amelynek következményeit máig nem heverte ki.

Mindezeket a döntéseket akkor hozták meg, amikor a nagyhatalmak közti különbségek fordított arányban álltak az általuk művelt teátrális kardcsörtetéssel. A legitimáció új koncepciója – az állam és a birodalom ötvözete – bukkant föl, amelyben egyik hatalom sem tekintette a többiek intézményeit a saját létezését fenyegető legnagyobb veszélynek. Akkori létezési formájában a hatalmi egyensúly merev volt, de nem elnyomó jellegű. A koronás fők között szívélyes volt a viszony, sőt baráti és családias is. Az Elzász-Lotaringiát mindenképpen visszaszerezni akaró Franciaországot leszámítva egyetlen nagyobb országnak sem voltak területi követelései a szomszédjaival szemben. A legitimáció és a hatalom lényegében egyensúlyban voltak. De a Balkánon, az Oszmán Birodalom romjain akadtak olyan országok, elsősorban például Szerbia, amelyeknek a nemzeti önrendelkezési joguk csorbítása miatt érzett elégedetlensége fenyegetést jelentett Ausztria számára. Ha bármelyik nagyobb ország támogatott volna egy ilyen követelést, akkor valószínűleg általános háború robbant volna ki, ugyanis Ausztria szövetségesi viszonyban állt Németországgal, ahogy Oroszország is Franciaországgal. A háború azonban szinte banális ok miatt robbant ki – az osztrák trónörököst lelőtte egy szerb nacionalista –, és senki sem hitte, hogy a következményei érinteni fogják az egész nyugati civilizációt, végül mégis akkora csapást mért Európára, hogy az el tudta söpörni a béke és a rend egy egész évszázadát.

A bécsi rendezés utáni negyven évben az európai rend tompította a konfliktusokat. A német egyesítést követő negyven évben a rendszer csak elmérgesítette az összes vitát. Egyetlen politikai vezető sem látta előre a fenyegető és elképesztő méretű katasztrófát. Azt a katasztrófát, amelyről szinte biztosra lehetett venni, hogy előbb-utóbb előidéz az ő rutinszerű konfliktusaik modern hadigépezettel megtámogatott rendszere. És mindannyian hozzájárultak mindehhez, megfeledkezve arról, hogy egy nemzetközi rendet rombolnak le: Franciaország azzal, hogy mindenképpen vissza akarta szerezni Elzász-Lotaringiát, és háborút követelt; Ausztria azzal, hogy ingadozott nemzeti és közép-európai kötelezettségei között. Németország pedig azzal, hogy megpróbálta leküzdeni abbéli félelmét, hogy Franciaország is, Oroszország is lekörözi őt a haditengerészetük kiépítésével; és itt jól érzékelhetően figyelmen kívül hagyta azt a történelmi

tapasztalatot, hogy Britannia egészen biztosan szembefordul a Kontinens legnagyobb szárazföldi hatalmával, ha az olyan akciókba kezd, amelyek veszélyeztetik Nagy-Britannia haditengerészeti világelsőségét. Oroszország, a maga minden irányú próbálkozásaival egyaránt fenyegette Ausztriát és a még megmaradt Oszmán Birodalmat. Britannia pedig a maga ingadozásával leplezte a szövetségesek iránti, egyre erősödő elkötelezettségét, s ezzel rásegített a hibás törekvések megerősödésére. Támogatásával hajthatatlanná tette Franciaországot és Oroszországot; elzárkózó alapállásával megtévesztette a német vezetők egy részét, akik elhitték, hogy Nagy-Britannia valószínűleg semleges marad egy európai háborúban.

Történettudományi szempontból nem sok értelme van a „mi lett volna, ha..." kérdésen rágódni. De az egész nyugati civilizációt felforgató háborúnak tulajdonképpen egyáltalán nem kellett volna kitörnie. A legfelső szintű vezetők sorozatosan elszámították magukat, mert nem fogták föl, milyen következményei lehetnek a tervezgetéseiknek, és aztán jött a terrorista támadás által kiváltott érzelmi megzavarodottság, egy olyan évben, amely egyébként nyugalmasan telt. Mindennek az lett a vége, hogy a katonai tervezés maga alá gyűrte a diplomáciát. Olyan történelmi lecke ez, amelyet a következő generációknak nem szabad elfelejteniük.

Legitimáció és hatalom a két világháború között

Az I. világháború kitörését lelkesen üdvözölték a néptömegek és a nem kevésbé fellelkesült politikai vezetők, akik egy dicsőséges győzelemmel végződő, rövid és korlátozott kiterjedésű háborút képzeltek el. Ezzel szemben a háborúba végül belehalt több mint 25 millió ember, és „belepusztult" az addig létező nemzetközi rend is. A folyton változó érdekeknek az európai egyensúlyhoz kötött gondos mérlegelését félresöpörte a két merev szövetséges konfrontatív diplomáciája, s aztán végképp felzabálta az évekig tartó lövészárok-állóháború a maga döbbenetes, korábban elképzelhetetlen emberveszteségeivel. Ebben az általános katasztrófában gyakorlatilag összeomlott az orosz, az osztrák és az Oszmán Birodalom. Oroszországban a modernizációt és liberális reformokat követelő nép-

mozgalmat meglovagolta egy fegyveres „élcsapat", amely egyetemesnek szánt forradalmi doktrínát tűzött a zászlajára. Oroszországot és az általa meghódított régiókat ezután éhínség és polgárháború sújtotta, mígnem a krízisből kiemelkedett a Szovjetunió, s a Dosztojevszkij által vágyott „nagy és egyetemes világegyház" átalakult egy Moszkva által irányított kommunista világmozgalommá, amely elvetette a világrend összes korábbi koncepcióját. „Jaj annak az államférfinak, akinek a háborúba való belépést szorgalmazó érvei a végén már nem olyan meggyőzőek, mint az elején", figyelmeztetett Bismarck. Az 1914 augusztusában háborúra biztató politikai vezetők közül senki sem viselkedett volna így, ha előre látta volna az 1918-as világállapotokat.

A vérontás mértékétől megdöbbent európai államférfiak egy olyan háború utáni korszak kialakítására törekedtek, amely, szándékaik szerint, teljesen különbözik majd a háborút megelőző időktől. Az ő felfogásukban ugyanis az akkori válság vezetett a „nagy háborúhoz". De kitörölték a tudatukból majdnem minden olyan tanulságot, ami a korábbi nemzetközi rend s különösen a bécsi kongresszus létrehozásával állt összefüggésben. Nem bizonyult szerencsés döntésnek. Az 1919-es versailles-i szerződés nem volt hajlandó visszafogadni Németországot az európai rendbe – pedig annak idején a bécsi kongresszus is visszafogadta a legyőzött Franciaországot. A Szovjetunió új, forradalmi marxista-leninista kormánya kijelentette, hogy magára nézve nem tekinti kötelezőnek az általa egyébként is felszámolandónak ítélt nemzetközi rend koncepcióit és korlátozásait; ezt, az európai diplomácia perifériáján mozgó államot csak lassan és vonakodva ismerte el a Nyugat. Az európai egyensúlyt addig alkotó öt államból az osztrák birodalom egyszerűen eltűnt; Oroszországot és Németországot kizárták, vagy ők zárták ki magukat; Britannia pedig kezdett visszatérni ahhoz a régi hozzáállásához, mely szerint elsősorban azért avatkozik bele az európai ügyekbe, hogy elhárítsa a hatalmi egyensúlyt éppen fenyegető veszélyt, nem pedig azért, hogy megelőzze a potenciális veszélyeket.

A hagyományos diplomácia körülbelül száz évre békét teremtett Európában egy olyan nemzetközi rend segítségével, amely ügyesen kiegyensúlyozta a hatalom és a legitimáció elemeit. A 18. század utolsó negyedében

a hangsúly az erő felé tolódott el. A versailles-i rendezés megszerkesztői visszakanyarodtak a legitimációs komponenshez, egy olyan nemzetközi rend létrehozásával, amely valószínűleg csakis a közös alapelvekre való hivatkozással tartható fenn, ha fenntartható egyáltalán. A hatalom elemeivel ők ugyanis nem foglalkoztak, azt a kérdést nem rendezték. Az önrendelkezési elv alapján létrejött, s Németország és a Szovjetunió közé beszorult új államok túl gyöngék voltak ahhoz, hogy meg tudják védeni magukat, ezért megpróbáltak összejátszani egymással. Britannia egyre jobban a háttérbe húzódott. Az Egyesült Államok, amely lakossága kezdeti tiltakozása ellenére 1917-ben mégiscsak belépett a háborúba, egyre csalódottabban figyelte a következményeket, és szintén inkább a távolságtartás politikáját választotta. Így azután az erődemonstráció nagyrészt arra a Franciaországra hárult, amely teljesen kimerült a háborúban, jelentős emberveszteséget szenvedett, s halottaival együtt elveszítette a lelki tartását is. Közben pedig egyre jobban tudatosult benne, hogy a német erőfölényt alighanem sohasem lesz képes ellensúlyozni.

Nem sok példát találunk a történelemben arra, hogy egy diplomáciai dokumentum annyira célt tévesszen, mint a versailles-i szerződés. Túlságosan büntető volt ahhoz, hogy létrejöhessen a megbékélés, és túlságosan elnéző az újrafegyverkező Németországgal szemben, így arra ítélte a kimerült demokráciákat, hogy szüntelenül éberen figyeljék, mire készül a fékezhetetlenül revansista Németország és a forradalmi Szovjetunió.

Németországot morális értelemben egyszerűen kihagyták a versailles-i rendezésből, saját törekvéseinek ismertetésével nem járulhatott hozzá a megállapodáshoz, és nem is szembesülhetett a megállapodáshoz vezető véleményekkel – így aztán a versailles-i rend csak arra volt jó, hogy felbátorítsa a német revizionizmust. Potenciális stratégiai fölényének újbóli érvényesítésében Németországot csak olyan diszkriminatív klauzulákkal lehetett volna megakadályozni, amelyek viszont nem lettek volna összeegyeztethetők az Egyesült Államok, és még inkább Nagy-Britannia erkölcsi elveivel. S amikor Németország elkezdte támadni a megállapodást, az abban foglaltaknak csak a francia fegyverek kíméletlen alkalmazásával vagy Amerikának a kontinens ügyeibe való állandó beavatkozásával lehetett volna érvényt szerezni. Csakhogy itt ezek egyike sem következett be.

Franciaország három évszázadon át előbb politikai megosztottságban tartotta Közép-Európát, azután pedig visszafogta a fejlődését – eleinte egyedül, azután pedig Oroszországgal szövetségben. De Versailles után már nem volt erre lehetősége. A világháború túlságosan kimerítette ahhoz, hogy továbbra is eljátssza Európa csendőrének szerepét; Közép- és Kelet-Európa pedig olyan politikai irányzatok befolyása alá került, amelyeket Franciaország már nem tudott manipulálni. Magára hagyták, hogy ellensúlyozza az egyesült Németországot; erőtlen próbálkozásokat tett, hogy megvédelmezze a versailles-i rendezést, de teljesen demoralizálódott, amikor Hitler színre lépésével ismét felsejlett előtte történelmi rémálma.

A háborúval kapcsolatos mély ellenérzéseik közepette a nagyhatalmak megkísérelték intézményesíteni a nemzetközi rend új, békés formáját. Előálltak a nemzetközi fegyvercsökkentés eléggé bizonytalan tervével, de a megvalósítás feladatát a későbbi tárgyalásokra hagyták. A Népszövetség, valamint a vitás kérdések megoldására szolgáló megállapodások egész sora azt célozta, hogy a hatalmi villongásokat jogi mechanizmusokkal váltsák fel. Csakhogy miközben szinte minden és mindenki tagja volt ezeknek az új struktúráknak, és formálisan tilos volt a béke bármilyen megsértése, gyakorlatilag egyetlen ország sem mutatott hajlandóságot a megállapodások betartására. A sérelmet szenvedett vagy expanziós célokat dédelgető hatalmak – Németország, Japán, Mussolini Olaszországa – gyorsan rájöttek, hogy nincs komoly következménye a népszövetségi tagsággal járó kötelezettségek megsértésének, vagy éppen a szövetségből való kilépésnek. Két, egymást átfedő és egymással ellentétes rend alakult ki a háború után: a szabályok és a nemzetközi törvények világa, amelyet elsősorban a nyugati demokráciák vezettek be az egymással folytatott interakcióikban; és a szabályok nélküli zóna, benne azokkal a hatalmakkal, amelyek hátat fordítottak a korlátozások rendszerének, hogy nagyobb cselekvési szabadságra tegyenek szert. E két „világon" kívül állt, és manőverezett közöttük a Szovjetunió – a saját forradalmi világrend-ideológiájával, amely lerombolással fenyegette az összes többit.

Végül aztán a versailles-i rendben nem jött létre sem a legitimáció, sem az egyensúly. Már-már szánalmas gyengeségét jól mutatta az 1925-ös locarnói szerződés, amelyben Németország „elfogadta" a nyugati határo-

kat és a Rajna-vidék demilitarizálását, jóllehet ezeket már Versailles-ban is elfogadta, ám nyíltan elutasította ugyanezen garanciák kiterjesztését a Lengyelországgal és Csehszlovákiával közös határaira – amivel nyilvánvalóvá tette agresszív szándékait és a mögöttük meghúzódó sértettségét. Franciaország viszont meglepő módon tartotta magát a locarnói szerződéshez, jóllehet ezzel szinte felkínálta saját kelet-európai szövetségeseit a német revansizmusnak – és ez a lehetőség egy évtizeddel később fenyegető valósággá vált.

Az 1920-as években a Weimari Köztársaság Németországa a Nyugat lelkiismeretéhez fordult egy felhívással, bemutatva a kiáltó ellentétet a versailles-i rendezés által megszabott elvek büntető jellege és a Népszövetségnek a nemzetközi rendről alkotott idealisztikus elképzelései között. Hitler, akit 1933-ban juttatott hatalomra a nemzeti önérzetében is megbántott német nép, elvetett mindenféle önkorlátozást. A versailles-i békeszerződést megsértve hozzákezdett az újbóli fegyverkezéshez, s a locarnói szerződést is félrelökve visszafoglalta a Rajna-vidéket. S amikor azt látta, hogy ezek az akciói nem ütköznek komolyabb ellenállásba, nekilátott egymás után „elintézni" a közép- és kelet-európai államokat: Ausztria volt az első, azután következett Csehszlovákia, s végül Lengyelország.

Az efféle, provokatív fejlemények nem csupán az 1930-as évek sajátosságai voltak. A történelem során mindig felbukkantak démonikus személyiségek, és a tömegek számára vonzó, agresszív ideológiák. A valódi államférfinak az a feladata, hogy megakadályozza hatalomra jutásukat, és fenntartson egy olyan nemzetközi rendszert, amely képes elrettenteni az ilyen figurákat, ha mégis hatalomra jutnak. A két háború közötti évek meghunyászkodó pacifizmusának, geopolitikai instabilitásának és szövetségesi széthúzásának mérgező egyvelege végül is szabad teret nyitott ezek előtt a démonikus erők előtt.

Európa nemzetközi rendet teremtett a konfliktusok három évszázados sorozatából. Aztán elvetette ezt a rendet, mert vezetői nem mérték fel a következményeket, amikor beléptek az I. világháborúba – és bár tisztában voltak egy újabb világégés következményeivel, mégsem mertek cselekedni, félve a fellépésük kellemetlen kihatásaitól. A nemzetközi rend összeomlása egyenértékű volt a küzdelem feladásával, de még inkább az

öngyilkossággal. Európa lemondott a vesztfáliai rendezés alapelveiről, és nem volt hajlandó erővel érvényt szerezni a meghirdetett morális alternatívának, így aztán belesodródott egy újabb háborúba, amely végül ismét szükségessé tette egy új európai rend megteremtését.

A háború utáni európai rend

A két világháború következményeképpen a vesztfáliai rend szuverenitáskoncepciója és a hatalmi egyensúly elvei nagyrészt eltűntek a Kontinens modern rendjéből. Ami mégis megmaradt belőlük, az törvényszerűen azokban az országokban él tovább, amelyekbe még a nagy földrajzi felfedezések és expanziók korában jutott el.

A II. világháború végére Európa mind fizikailag, mint lelkileg teljesen kimerült volt a világrendteremtéshez. A kontinens összes országa, Svájc és Svédország kivételével, rövidebb-hosszabb ideig idegen katonai megszállás alatt állt. A gazdaság mindenütt romokban hevert. Nyilvánvaló volt, hogy egyetlen európai ország sem lesz képes önállóan építeni a saját jövőjét (még Svájc és Svédország sem).

Nyugat-Európa végül össze tudta szedni erkölcsi erejét, hogy megindulJon egy újfajta rend megteremtése felé, és ezt három nagy embernek köszönhette: a német Konrad Adenauernek, a francia Robert Schumannak és az olasz Alcide de Gasperinek. Mindhárman még az I. világháború előtt születtek, sőt akkor végezték a tanulmányaikat is, és magukkal hoztak valamit a régi Európa filozófiai meggyőződéséből az emberi boldogulás feltételeit illetően. Ebből merítettek víziót és lelkierőt ahhoz, hogy átlássanak és túllépjenek az európai tragédiák okain. Amikor mások már feladták volna, fiatalságuk korából emlékezetükbe idézték a a megtapasztalt rend különféle elveit. Legfőbb meggyőződésükké vált, hogy aki javítani akar a népek és nemzetek sorsán, és el akarja kerülni az európai tragédiák megismétlődését, annak fel kell számolnia Európa történelmi megosztottságát, s ezen az alapon kell felépítenie egy új európai rendet.

Ehhez azonban először is meg kellett birkózniuk Európa újabb megosztottságával. A nyugati szövetséges hatalmak ugyanis a saját, három

megszállási zónájuk összevonásával 1949-ben létrehozták a Németországi Szövetségi Köztársaságot. Az oroszok erre szocialista államot kreáltak a maguk megszállási övezetében, s az új államot a Varsói Szerződés tagjává tették. Németország ezzel gyakorlatilag visszazuhant egy háromszáz évvel korábbi állapotába, a vesztfáliai béke utáni időkbe, amikor is az ő megosztottsága volt a kulcsfontosságú eleme egy új európai struktúra létrejöttének.

Három évszázadon át minden európai háború Franciaország és Németország rivalizálására volt visszavezethető, de most éppen ez a két ország indult el azon az úton, hogy levesse a történelmi múlt terheit, azáltal, hogy összeolvasztják megmaradt gazdasági erejük kulcselemeit. 1952-ben létrehozták az Európai Szén- és Acélközösséget, első lépésként az európai nemzetek „még szorosabb egyesítése" felé, és egy új európai rend sarokköveként.

Németország hosszú évtizedeken át az európai stabilitás legfőbb veszélyeztetője volt. Épp ezért kapott különös jelentőséget az, hogy a háború utáni első évtizedben milyen politikai irányvonalat választ az ország vezetése. Konrad Adenauer hetvenhárom évesen lett a Németországi Szövetségi Köztársaság kancellárja, abban az életkorban, amikor Bismarck pályája a végéhez közeledett. Ez a patrícius stílusú, és a populizmus iránt erős fenntartásokkal viseltető ember létrehozott egy pártot, a Kereszténydemokrata Uniót (CDU), amely a német parlamentarizmus történetének első mérsékelt, többségi szavazattal rendelkező kormánypártja lett. Ennek a felhatalmazásnak a birtokában Adenauer elkötelezte magát, hogy visszaszerzi Németország közelmúltbeli áldozatainak a bizalmát. 1955-ben beléptette Nyugat-Németországot az atlanti szövetségbe. Annyira bízott Európa egyesítésében, hogy az 1950-es években elutasította azt a szovjet ajánlatot, miszerint Németország ismét egységes lehet, ha a Szövetségi Köztársaság kilép a nyugati szövetségből. Ez a döntése jól mutatja, hogy világosan látta, mennyire lehet megbízni a szovjetek javaslataiban, de tisztában volt azzal is, hogy országa aligha lenne képes egyedülálló nemzetállamként boldogulni a kontinens kellős közepén. Mindazonáltal különleges morális szilárdságú vezetőre volt szükség ahhoz, hogy lefektethessék egy új nemzetközi rend alapjait a saját ország megosztottsága ellenére is.

Németország megosztottsága nem számított új jelenségnek az európai történelemben. Már a vesztfáliai és a bécsi rendezéshez is ez szolgáltatott alapot. Most viszont új helyzet állt elő: a felemelkedő Németország egyértelműen a Nyugat részeként határozta meg magát a kialakítandó nemzetközi rend jellegéről folyó politikai csatározásokban. Ennek a jelentőségét az is fokozta, hogy a hatalmi egyensúlyt nagyrészt már az európai kontinensen kívüli tényezők alakították. Európa népei ezer éven át magától értetődő tényként kezelték, hogy az erőegyensúly bármiféle változásának mozgatója és meghatározó eleme Európában van. Az egyre jobban eldurvuló hidegháború világa viszont a két szuperhatalom viselkedésében és fegyverzetében látta az egyensúly biztosítékait: az egyik ilyen hatalom az Atlanti-óceánon túli Egyesült Államok volt, a másik pedig az Európa földrajzi peremvidékén lévő Szovjetunió. Amerika az európai gazdaság újraindítását az 1947-es görög–török segélyprogrammal, majd az 1948-as Marshall-tervvel támogatta. 1949-ben pedig az Egyesült Államok, történelme során első ízben, tagja lett egy békeidős szövetségnek, az Észak-atlanti Szerződés Szervezetének (NATO).

A történelmileg az európai államok által kialakított európai egyensúly most a külső hatalmak stratégiájának egyik aspektusává vált. A NATO megteremtette az Egyesült Államok és Európa közötti rendszeres konzultációk intézményi keretét, és a külpolitikai „viselkedés" bizonyos szintű összehangolását is. Lényegét tekintve az európai erőegyensúly az európai belső egyezségek síkjáról immár eltolódott a Szovjetunió globális féken tartása felé, amit javarészt az Egyesült Államok nukleáris képessége biztosított. A két pusztító világháború sokkja után a nyugat-európai országok egy olyan, geopolitikai perspektívaváltással szembesültek, amely megkérdőjelezte az ő történelmi azonosságtudatukat.

A nemzetközi rend a hidegháború első fázisában gyakorlatilag kétpólusú volt, amelynek keretében a nyugati szövetség tevékenységét Amerika vezényelte mint a legerősebb és vezető partner. Amerika pedig nem anynyira az egyensúly megőrzésén összehangoltan munkálkodó országokat értette a szövetségen, hanem azt, hogy ő maga a közös vállalkozás irányító menedzsere.

A hagyományos európai hatalmi egyensúly a tagok egyenlőségére

épült; minden partner a maga teljesítőképességének megfelelően járult hozzá a közös és az alapszükségleteknek megfelelő cél, vagyis az egyensúly eléréséhez. De a NATO, miközben egyesítette tagjainak katonai erejét egy közös struktúrában, mégiscsak elsősorban az amerikai katonai hatalomra támaszkodott – s azon belül is Amerika nukleáris elrettentő erejére. Amíg a stratégiai atomfegyverek jelentették Európa védelmének a legfőbb elemét, addig az európai politika célja elsősorban pszichológiai jellegű volt: rábírni az Egyesült Államokat, hogy veszély esetén önmaga kiterjedt részének tekintse Európát.

A hidegháborús nemzetközi rendben két „egyensúlyrendszer" is tükröződött, amelyek a történelemben először nagyrészt függetlenek voltak egymástól: az atomfegyver-egyensúly a Szovjetunió és az Egyesült Államok között és a belső egyensúly az Észak-atlanti Szerződés Szervezetén belül, melynek működése sok fontos vetületét tekintve lélektani volt. Európa elfogadta az USA vezető szerepét, cserébe az amerikai nukleáris védelemért. Az európai országok kiépítették a saját fegyveres erőiket, de nem azért, hogy tovább erősítsék a szövetséget, hanem inkább azért, hogy ezen az alapon nekik is beleszólásuk lehessen a döntéshozatalba – például azokba az egyeztetésekbe is, hogy miként lehet bevetni az amerikai elrettentő erőt. Franciaország és Nagy-Britannia kisebb nukleáris haderőt is létrehozott, amelyek jelentéktelenek voltak a globális erőegyensúly szempontjából, de mégiscsak helyet biztosítottak ennek a két országnak a nagyhatalmi döntéshozók asztalánál.

Az atomkor realitásai és a Szovjetunió földrajzi közelsége egy nemzedéken át fenntartotta ezt a szövetséget. De a belső, szemléletbeli különbségek óhatatlanul felszínre törtek a berlini fal 1989-es leomlása után.

A hidegháború négy évtizede után a NATO nagyjából elérte azt a célt, amit e szervezet alapítói a hidegháború végével kapcsolatban elképzeltek, és meg is hirdettek. A berlini fal 1989-es lebontása után gyorsan lezajlott Németország egyesítése, és ezzel együtt összeomlott a szovjet uralom alatt álló kelet-európai csatlós államok egész övezete is. Az észak-atlanti szövetség távlatos gondolkodású vezetőinek és a végkifejletet levezénylő felelős embereknek köszönhetően az évszázadnak az Európa feletti uralommal kapcsolatos harmadik nagy versengése békésen ért véget. Német-

ország egyesülhetett a liberális demokrácia megszilárdításának jegyében; s hitet tett az európai egység, a közös értékek, és az együtt elérendő fejlődés mellett. Kelet-Európa negyven vagy még több éve elnyomott országai elkezdtek feltápászkodni, és saját identitásra szert tenni a függetlenségben.

A Szovjetunió szétesése eltolta a diplomáciai hangsúlyokat is. Az európai rend geopolitikai jellege alapvetően megváltozott, amikor megszűnt az Európán belülről jövő potenciális katonai fenyegetés. Az ezt követő, fellelkesült közhangulatban az egyensúly problémáit már csak valami ósdi dolognak, a „régi" diplomácia bajainak tekintették, mondván, hogy most már inkább a közös ideálok terjesztésére kell koncentrálni. Kijelentették, hogy a NATO-nak ideje elgondolkodnia a politikai érdekeltségi szférájának kiterjesztéséről. Komoly lehetőségként emlegették a NATO kibővítését az orosz határokig, sőt talán még azokon túlra is. A katonai szövetség kiterjesztését a történelmileg állandóan vitatott hovatartozású területekre, Moszkvától pár száz kilométerre, nem elsősorban biztonsági megfontolásból vetették föl, hanem a demokratikus vívmányok megszilárdítása egyfajta módszerének tekintették.

A közvetlen fenyegetettség időszakában a nemzetközi rendet a két nagyhatalom, az Egyesült Államok és a Szovjetunió, illetve az általuk irányított két „tábor" szembenállásaként értelmezték. A Szovjetunió szétesésével a világ bizonyos értelemben többpólusúvá vált, és Európa is nekilátott megteremteni a saját önálló identitását.

Európa jövője

Európa hosszú utat tett meg, míg eljutott idáig. Belevetette magát a nagy földrajzi felfedezésekbe, s az egész világon elterjesztette a maga szokásait és értékeit. Minden évszázadban változtatott a belső struktúráján, és új gondolkodásmódokat alakított ki a nemzetközi rend természetét illetően. Most pedig, a történelmi eseményeknek ebben a kulminációs korszakában Európa szívvel-lélekkel benne akar lenni a sorsdöntő folyamatokban, ezért jónak látta félretenni mindazokat a politikai eszközöket és mechanizmusokat, amelyek segítségével az elmúlt három és fél évszázadban intézte

a dolgait. A hirtelen jött német egyesítés hatásainak csillapítására az új Európai Unió 2002-ben közös fizetőeszközt vezetett be, 2004-ben pedig formális politikai struktúrát állított fel. Európát egységesnek, egésznek és szabadnak nyilvánították, s képesnek arra is, hogy békés eszközökkel rendezze külső és belső nézeteltéréseit.

A német egyesítés azért is kibillentette az európai egyensúlyt, mert semmiféle alkotmányos megoldás nem volt képes változtatni azon a tényen, hogy most megint Németország lett a legerősebb európai állam. A közös valuta az egységnek olyan fokát teremtette meg, amilyet a Német-római Birodalom óta nem láttak ezen a földrészen. Vajon képes lesz-e az EU megvalósítani az alapokmányában meghirdetett célokat, vagy V. Károly birodalmához hasonlóan még arra is képtelen lesz, hogy egyben tartsa önmagát?

Az új struktúra bizonyos értelemben Vesztfália megtagadását is jelentette. Ugyanakkor az Uniót úgy is lehet értelmezni, mint Európa visszatérését ahhoz a vesztfáliai nemzetközi rendszerhez, amelyet ő maga teremtett meg és terjesztett el az egész világon, védelmezett és képviselt a modern kor nagy részében – ezúttal nem nemzeti, hanem regionális hatalomként, új egységként a vesztfáliai rendszer új, immár globális változatában.

Ez a változat egyesítette a nemzeti és a regionális megközelítés aspektusait, egyelőre anélkül, hogy sikerült volna teljes mértékben kihasználni bármelyiknek is az előnyeit. Az Európai Unió korlátozza a tagállamok szuverenitását és hagyományos kormányzati funkcióit, például a valutájuk vagy a határaik feletti ellenőrzést. Másfelől viszont az európai politika lényegében nemzeti maradt, és sok országban az EU politikájának bírálata az egyik legfőbb belpolitikai üggyé vált. Így jött létre ez a hibrid képződmény, amely alkotmányossági szempontból valahol az állam és a konföderáció között mozog, miniszteri értekezletekkel és közös bürokráciával kormányoz – sokkal inkább a Német-római Birodalomra, semmint a 19. századi Európára emlékeztető módon. De a Német-római Birodalomtól (de legalábbis annak történelme legnagyobb részétől) eltérően az EU igenis igyekszik felszámolni a belső feszültségeket a számára irányadó alapelvek és célok szem előtt tartásával. Ebben a folyamatban monetáris

uniót működtet, megőrizve a fiskális sokféleséget, és bürokráciájával a demokrácia működését is megnehezíti. Külpolitikájában egyetemes érvényű ideálokat igyekszik követni, anélkül hogy azoknak a gyakorlatban is érvényt tudna szerezni. Támogatja a kozmopolita identitást a nemzeti lojalitással szemben – miközben az európai egységet még mindig fellazítja a kelet–nyugati és az észak–déli megosztottság, benne az elnéző hozzáállással az autonómiát követelő (katalán, bajor, skót stb.) mozgalmakkal szemben. Az európai „szociális modell" rá van utalva a piaci dinamizmusra, de az sok nehézséget is okoz neki. Az EU politikájába beletartozik a toleráns befogadói attitűd, megpróbálja kezelni a jellegzetesen nyugati értékekkel szembeni elutasító magatartást, még akkor is, ha egyes tagállamaiban a politikára rányomja a bélyegét a nem európai behatástól való félelem.

Mindezek következménye, hogy az európai polgároknak időről időre el kell dönteniük: hajlandók-e legitimálni ezt az egész EU-t. Az európai államok lemondtak korábbi hatalmi jogosítványaik jelentős részéről. S mivel az európai politikai vezetőket még ma is országonként és demokratikus eljárás során választják vagy buktatják meg, mi sem természetesebb, mint hogy ők igyekeznek a saját országuk számára előnyös politikát folytatni, ennélfogva állandósulnak a viták és a viszályok Európa különböző régiói között – általában gazdasági ügyek miatt. Különösen krízisek idején, amint azt a 2009-ben kirobbant válság is mutatta, egész Európában megnőtt a hajlandóság, hogy a puszta túlélés érdekében a gazdaságba keményen beavatkozó, rendkívüli intézkedéseket léptessenek életbe. Az embereket arra biztatták, hogy vállaljanak áldozatokat „az Európa-projekt" érdekében – csakhogy ennek a lényegét és a vele járó kötelezettségeket nagyrészt elfelejtették tisztázni. A politikai vezetők így azzal a választási lehetőséggel szembesülhettek, hogy vagy fütyülnek a választópolgáraik akaratára, vagy követik azt, Brüsszel ellenében is.

Európa tehát visszatért ahhoz a kérdéshez, amelytől elindult – csakhogy ez a kérdéscsoport azóta globális jelentőségűvé vált. Miféle nemzetközi rendet lehet kialakítani az egymással versengő törekvésekből, és az egymással ellentétes trendekből? Mely országok lesznek a tagjai-részesei ennek a rendnek, és vajon hogyan fognak azon belül politizálni? Milyen mértékű egységre van szüksége Európának, és a sokféleségnek milyen

mértékét képes még elviselni? De hosszú távon talán még fontosabb lehet ennek a kérdésnek a fordítottja: ha a történelmét nézzük, milyen mértékű sokféleséget kell megőriznie Európának, hogy elérjen egy józan és értelmes egységet?

Amikor egy globális rendszert kezelt, Európa a világrend domináns koncepcióját képviselte. Politikusai felvázolták a nemzetközi struktúrákat, és előírták azokat a világ többi része számára. Napjainkban vita tárgya lett a kialakuló világrend mibenléte is, és az Európán kívüli régiók fontos szerepet fognak játszani sajátosságainak meghatározásában. Vajon olyan regionális blokkok kialakulása felé mozog a világ, amelyek azt a szerepet töltik majd be, amit annak idején az országok a vesztfáliai rendszerben? S ha igen, egyensúly jön majd létre, vagy oly mértékben csökken a kulcsszeplők száma, ami elkerülhetetlenül rugalmatlansághoz vezet, és visszatérnek a 20. század elejének bajai, vagyis a rugalmatlanul kiépült térségek megint igyekeznek megfélemlíteni egymást? Európa miként fogja kezelni regionális egységgé alakulását abban a világban, amelyben az olyan, kontinentális struktúrák, mint Amerika, Kína s valószínűleg India és Brazília is, már elértek egy kritikus tömeget? Az integrációs folyamat ez idáig azzal a lényegében bürokratikus problémával foglalkozott, hogy növelje a különböző európai adminisztratív testületek kompetenciáját. Vagyis: a megszokott dolgok továbbfejlesztésével. Hová fog vezetni az ilyen célok iránti belső elkötelezettség kodifikálásának lendülete? Az európai történelem azt mutatja, hogy az egyesítést sohasem lehetett elsősorban adminisztratív eszközökkel elérni. Szükség volt hozzá egy egyesítő tényezőre – Németországban Poroszországra, Itáliában Piemontra – is, melynek vezetése nélkül (és a kész tények előállítására való hajlandósága nélkül) az egyesítés halva született ötlet maradt volna. Melyik ország vagy intézmény fogja eljátszani ezt a szerepet? Vagy valamilyen új intézményt, belső csoportot kell létrehozni, amely majd felvázolja az utat?

És ha Európának meg kell teremtenie a saját egységét, bármilyen úton-módon is, akkor az hogyan fogja meghatározni az ő globális szerepét? Három lehetséges választása van: szorgalmazza az atlanti együttműködést; még hangsúlyosabban semleges álláspontot foglal el; hallgatólagos megállapodást köt egy Európán kívüli nagyhatalommal, vagy ilyenek

csoportosulásával. Előre látja-e a változó koalíciókat, vagy továbbra is a kompatibilis pozíciókat általában elfogadó észak-atlanti blokk tagjának tekinti magát? Múltjának melyik vetületéhez fog Európa kapcsolódni: a közelmúlt atlanti kohéziójához, vagy ahhoz a távolabbi múltba nyúló időszakhoz, amikor nemzeti alapokon igyekezett maximális előnyökre szert tenni. Egyszerűbben fogalmazva: lesz-e még atlanti közösség, s ha igen (amiben én őszintén reménykedem), akkor miként fogja definiálni magát?

Olyan kérdés ez, amelyet az Atlanti-óceán mindkét partján föl kell tenni. Az atlanti közösség nem őrizheti meg a jelentőségét pusztán az eddig ismerős dolgok kiterjesztésével. Az atlanti közösségnek a stratégiai ügyek globális összefüggésekbe helyezésén dolgozó és együttműködő tagjai ebben a minőségükben többnyire úgy jellemzik saját magukat, hogy ők csupán a szabályok semleges alkalmazói és a segítségnyújtás megszervezői. De gyakran bizonytalanok a tekintetben, hogy mit is kéne tenni, amikor ez a modell elutasítással találkozik, vagy a megvalósítása kudarcba fullad. Specifikusabb, konkrétabb jelentést kell kapnia a gyakran emlegetett „atlanti partnerségnek", s ez a feladat arra az új generációra vár, amely már nem a hidegháborús korszak szovjet fenyegetésének légkörében szocializálódott.

Európa politikai evolúciójáról lényegében az európaiaknak kell dönteniük. De ez a döntéshozatal komolyan érinti az atlanti partnerek érdekeit is. És az is kérdés, hogy a felemelkedő Európa vajon aktív résztvevője lesz-e az új nemzetközi rend kialakításának, vagy egyszerűen elmerül a saját belső ügyeivel való viaskodásba. A mai geopolitikai és stratégiai realitások kizárják a hagyományos európai nagyhatalmak tisztán a hatalmi egyensúlyra támaszkodó stratégiáját. De a páneurópai elit által szorgalmazott „szabályok és normák" rendszere sem lesz elégséges mozgatóerő egy globális stratégiához a geopolitikai realitások valamilyen mértékű figyelembevétele nélkül.

Történelmi és geopolitikai tapasztalatai alapján az Egyesült Államoknak minden oka megvan arra, hogy támogassa az Európai Uniót, és megakadályozza, hogy geopolitikai vákuumba sodródjon. De geopolitikai szempontból az Egyesült Államok is csak egy Eurázsiától távoli szigetté

válhat, ha politikailag, gazdaságilag és katonailag elszakad Európától; Európa pedig könnyen válhat Ázsia és a Közel-Kelet egyszerű toldalékává.

Európát, amely alig egy évszázada még gyakorlatilag monopolhelyzetben volt a világrend alakításában, most az a veszély fenyegeti, hogy – belső építkezését a maga legfőbb geopolitikai céljával azonosítva – kirekeszti magát a modern világrend létrehozásából. A mostani állapot sokak számára egész nemzedékek álmának megvalósulását jelenti: itt van a békésen egyesített kontinens, amely kiiktatta a belső hatalmi versengéseket. De miközben gyakran vonzónak tűnnek Európának a nem elsősorban a hatalmi politizálásra alapozott értékei, a világ más térségeiben nem nagyon mutatkozik ilyen lelkesedés ez iránt a politizálási stílus iránt. S ebből könnyen előállhat az egyensúly felborulása. Európa éppen akkor fordul befelé, amikor az általa is szorgalmazott világrendkeresés kritikus fázisába érkezett: fejleményei egyszerűen „elnyelhetik" azokat a térségeket, amelyek nem képesek részt venni a világrend alakításában. Európa ezzel ott találja magát a senki földjén, a meghaladni kívánt múltja és az általa még meg nem határozott jövője között.

3. FEJEZET

Az iszlamizmus és a Közel-Kelet: egy megbomlott világrend

A Közel-Kelet három nagy világvallásnak is a bölcsője volt. Barátságtalan, sivatagos tájain hódítók és próféták születtek, akik meg akarták szerezni az egész világot. Végtelen síkságain birodalmak épültek ki és omlottak össze; teljhatalmú uralkodók kiáltották ki magukat az ilyen-olyan istenek földi helytartóinak, hogy aztán eltűnjenek, mint a délibáb. Itt a századok során a belföldi és a nemzetközi rendnek minden formája létrejött, és szét is esett.

A világ szinte hozzászokott ahhoz, hogy a Közel-Keletről időnként felhívások érkeznek: valamilyen univerzális érvényű látomás jegyében le kell rombolni a fennálló regionális és világrendet. Rengeteg profetikus látomás született itt, amelyek aztán megrekedtek valahol a régi dicsőségről szóló álmok és a között a mindenkori képtelenség között, hogy a belföldi és a nemzetközi legitimáció közös alapelvei mentén egyesítsék a térséget. A nemzetközi rendnek sehol máshol nem kell szembenéznie ilyen bonyolult kihívásokkal – sem a tartós belső, regionális rendet nem lehet megteremteni, sem pedig a mégiscsak létrejött rendet nem lehet összeegyeztetni a külvilág békéjével és stabilitásával.

Manapság a Közel-Kelet mintha arra volna ítélve, hogy megint és egyszerre kísérletezzen a saját összes korábbi történelmi tapasztalatával – birodalom, szent háború, idegen uralom, mindenki valláháborúja mindenki ellen –, és aztán jusson el (ha ugyan el tud jutni) a nemzetközi rend egy megállapodott koncepciójához. Amíg ez be nem következik, az egész régió állandóan ingadozni fog a világközösséghez való csatlakozás és az egész világ elleni hadakozás között.

Az iszlám világrend

A Közel-Kelet és Észak-Afrika korai szerveződéseit az egymást követő birodalmak jelentették. Ezek mindegyike a civilizáció középpontjának tekintette önmagát; mindegyik az egyesítésnek kedvező földrajzi környezetben alakult ki, majd elkezdett terjeszkedni annak a határain túlra. Kr. e. a 3. évezredben Egyiptom a Nílus mentén terjesztette ki befolyását, és behatolt a mai Szudán területére is. Körülbelül ugyanebben az időszakban Mezopotámia, Sumer és Babilon birodalmai megszilárdították uralmukat a Tigris és az Eufrátesz folyó vidékén. Kr. e. a 6. században az Iráni-fennsíkon létrejött a Perzsa Birodalom, és kialakította azt a kormányzati rendszert, amelyet később így írtak le: „ez volt a történelem első tudatos kísérlete arra, hogy a heterogén afrikai, ázsiai és európai közösségeket egyetlen, szervezett nemzetközi társadalommá szervezzék", élén az önmagát *Sahinsah*nak, vagyis „a Királyok Királyának" tituláló uralkodóval.

A Kr. u. 6. század végén két nagy birodalom uralta a Közel-Kelet legnagyobb részét: a keresztény (görög ortodox vallású) Bizánci (vagy Kelet-római) Birodalom, amelynek Konstantinápoly volt a fővárosa; és a zoroasztrista Szászánida Perzsa Birodalom, amelynek a mai Bagdad közelében lévő Ktésziphón volt a fővárosa. Szórványos konfliktusok fordultak elő kettejük között évszázadokon keresztül. Nem sokkal a mindkét birodalmat keményen sújtó pestisjárvány után, 602-ben a bizánci területek elleni perzsa invázió huszonöt évig tartó háborút robbantott ki, amelyben a két birodalom összemérte a még megmaradt erejét. Végül a bizánci győzelem után a kimerültség teremtette meg azt a békét, amelyet a politika képtelen volt elérni. És ez nyitotta meg a teret az iszlám mindent elsöprő győzelme előtt. Ugyanis Nyugat-Arábiában, a senki által nem ellenőrzött, veszélyekkel teli sivatagban Mohamed próféta és követői, egy új világrend megteremtésének szándékától vezérelve, erőt gyűjthettek.

Az iszlám korai terjedésének drámájához hasonló esemény nem sok volt a világtörténelemben. A muszlim hagyomány szerint a Kr. u. 570-ben Mekkában született Mohamed negyvenéves korában megvilágosodott, és körülbelül huszonhárom éven át kapta Allah üzeneteit, amelyeknek a leírt gyűjteményéből jött létre a Korán. S amikor a Bizánci és a Perzsa Biro-

dalom jól legyengítette egymást, Mohamed próféta és hívei államot szerveztek, egyesítették az Arab-félszigetet, és nekiláttak a régióban elterjedt vallásokat – elsősorban a judaizmust, a kereszténységet és a zoroasztrizmust – kiirtani, és felcserélni a Próféta istentől kapott látomásaiban körvonalazódott új vallással.

Aztán jött az expanzió példátlan hulláma, amely a történelem egyik legnagyobb hatású eseményévé tette az iszlám előretörését. A Mohamed 632-ben bekövetkezett halálát követő évszázadban az arab seregek az új vallást eljuttatták egészen Afrikának az atlanti partjaiig, meghódították vele Hispánia nagy részét, de még a mai Franciaország középső részét is – keleten pedig Észak-Indiáig tudtak előrenyomulni. A következő évszázadokban aztán jöttek sorban Közép-Ázsia és Oroszország egyes térségei, Kína egyes vidékei, és Kelet-India nagy része: az új vallást a hódítók és a kereskedők közvetítették és honosították meg mindezeken a helyeken, s az iszlám uralkodó vallás lett, kiszorítva minden más hitet – pontosabban „hitetlenséget".

Pár évtizeddel korábban még elképzelhetetlennek tűnt, hogy arab szövetségesek kis csoportja olyan mozgalmat lesz képes beindítani, amely elsöpri az egész régiót évszázadok óta uraló nagy birodalmakat. Hogyan alakulhatott ki szinte észrevétlenül ekkora világhódító ütőerő és ekkora, mindent elárasztó szenvedély? A szomszédos népeknél a korábbi időkből semmilyen feljegyzést nem találunk arra vonatkozólag, hogy az Arab-félszigeten bármiféle hódító erő létrejöttét gyanították volna. Az arabok évszázadokon át a sivatagban és annak termékeny peremvidékén élő, törzsi csoportokba szerveződött, félnomád pásztornépek voltak. Akadt néhány jelentéktelen lázadásuk a római uralom ellen, de nem hoztak létre birodalmakat vagy komolyabb államokat. Történelmi emlékezetüket a szájhagyomány útján terjedő epikus költészetükben őrizték. A görögök, a rómaiak és a perzsák történelmi emlékezetében viszont leginkább csak a karavánutakon közlekedő kereskedők és a települések fosztogatóiként éltek. S ahogy bekerültek e kultúrák világrend-látókörébe, azok alkalmi intézkedésekkel próbálták megszerezni egy-egy törzs lojalitását, és ezeket a törzseket arra vették rá, hogy őrizzék a biztonságot a birodalom határai mentén.

A nagy történelmi tettek évszázadában ez a világ fenekestül felfordult. Az expanzionista és bizonyos vonatkozásokban radikálisan egalitárius iszlám nem hasonlított a történelem egyetlen korábbi társadalmára sem. A napi többszöri imádkozás megkövetelésével egyfajta életmóddá tette a hitet; a vallási és a politikai hatalom egybeolvasztásával birodalomépítési vállalkozásból szent kötelességgé magasztosult. A muszlim hódítás által érintett népek mindegyikét ugyanazon választás elé állították: megtérés, a protektorátusi státusz elfogadása – vagy a leigázás. Ahogy a megtámadott Perzsa Birodalomba tárgyalni küldött arab muszlim követ kijelentette a 7. században egy sorsdöntő csata előtt: „Ha áttértek az iszlámra, békén hagyunk benneteket; ha hajlandók vagytok megfizetni a nekünk járó fejadót, akkor megvédünk benneteket, amennyiben szükségetek van a védelmünkre. Egyébként háborút indítunk ellenetek." Ezt a fenyegetést pedig komolyan kellett venni, már csak a félelmetes arab lovasság miatt is, amely a vallási meggyőződést, a katonai szakértelmet és a meghódított területeken talált fényűzés iránti mély megvetést egyesítette magában. Az iszlám hódítás dinamizmusát és sikereit látva és a lemészárlástól félve az érintett népek inkább elfogadták az új vallást és annak szemléletét.

Az iszlám három kontinensre is kiterjedő gyors terjeszkedésében az igazhitűek az ő isteni küldetésük bizonyítékát látták. Az iszlám, amelyet az a meggyőződés hajtott, hogy egyesítheti az egész emberiséget, és békét hoz majd a világra, egyszerre volt vallás, multietnikus szuperállam és egy új világrend.

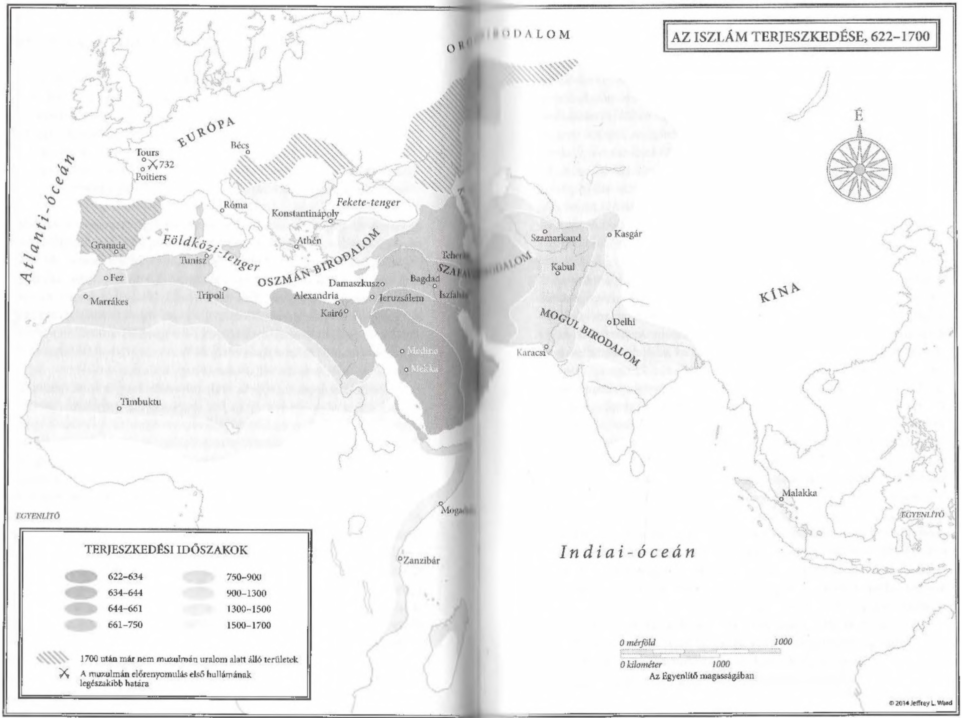
AZ ISZLÁM ÁLTAL MEGHÓDÍTOTT vagy uralma alatt tartott területeket egyetlen politikai egységnek tekintették: ez volt a *dar al-iszlám*, vagyis „az Iszlám Háza", a béke birodalma. Ezt a birodalmat a kalifátus kormányozza, annak az evilági hatalomnak a törvényes örököseként, amit a Próféta is gyakorolt. Az ezen a birodalmon kívüli területek a *dar al-harb* földjét jelentették, vagyis a háború birodalmát; az iszlámnak pedig az volt a küldetése, hogy ezeket a régiókat is bevonja a saját világrendjébe, és így teremtse meg az egyetemes békét:

> A *dar al-iszlám* elvileg állandó háborúban állt a *dar al-harb*bal, lévén az iszlámnak az egész világ meghódítása a végső célja. Ha az iszlámnak sikerül leigáznia a *dar al-harb*ot, akkor a *Pax Islamica* általános rendje kiszorítja az összes többit, és a nem muszlim közösségek vagy az iszlám közösség tagjaivá válnak, vagy megtűrt vallási közösségként alávetik magukat az iszlám fennhatóságának, vagy autonóm entitásokként szerződésben rögzített viszonyban élhetnek azzal.

Az ennek a világrendnek a megteremtését szolgáló stratégia a *dzsihád*, a szent háború, vagyis a hívőknek az a kötelességük, hogy küzdelem útján terjesszék hitüket. A „dzsihád" magában foglalja a harcot, de nem korlátozódik a katonai stratégiára; beletartozik minden olyan eszköz és módszer, amellyel az igazhitűek terjeszthetik és érvényesíthetik az iszlám parancsait – például a spirituális igyekezet vagy a vallás alapelveinek dicsőítését szolgáló nemes cselekedetek. Az igazhitű a körülményektől függően – különböző korokban és régiókban – megvívhatja a maga dzsihádját „a szívével, a nyelvével, a kezével vagy a kardjával is".

A körülmények persze nagyot változtak azóta, hogy a korai iszlám állam nekiállt a világ minden égtája felé elterjeszteni a maga hitét, amikor még egyetlen politikai entitásként kormányozhatta az igazhitűek egész közösségét, és látens fenyegetést jelentett az egész világra. A muszlim és a nem muszlim társadalmak egyes időszakokban békésen és jól megfértek egymással, máskor viszont nem. A kereskedelem szoros kapcsolatokat tudott teremteni a muszlim és a nem muszlim világ között, diplomáciai szinten pedig ez a két világ jól együtt tudott működni a fontosnak tartott közös célok elérése érdekében. Ugyanakkor a világrend kétosztatú, „hívő–hitetlen" koncepciója mindmáig, alkotmányos szinten is, állami doktrínája például Iránnak; harci jelszava Libanon, Szíria, Irak, Líbia, Jemen, Afganisztán és Pakisztán felfegyverzett kisebbségeinek; és ideológiája több olyan terrorszervezetnek is, amelyek az egész világon tevékenykednek – például az Irakban és a Közel-Keleten működő Iszlám Államnak (ISIS).

Más vallásoknál, főként a kereszténységnél, szintén létezett egy ilyen, „keresztes" történelmi korszak, amikor hasonló hevülettel és elvakultság-

AZ ISZLÁM TERJESZKEDÉSE, 622–1700
EURÓPA
Atlanti-óceán
Tours
732
Poitiers
Bécs
Róma
Fekete-tenger
Konstantinápoly
Athén
Granada
Földközi-tenger
Tunisz
Fez
Marrákes
Tripoli
OSZMÁN BIRODALOM
Damaszkuszo
Alexandria
Jeruzsálem
Kairó
Bagdad
Iszfahán
Teherán
Medina
Mekka
Timbuktu
Szamarkand
Kasgár
Kabul
Delhi
MOGUL BIRODALOM
Karacsi
KÍNA
É
Malakka
Mogadishu
Zanzibár
Indiai-óceán
EGYENLÍTŐ
EGYENLÍTŐ
TERJESZKEDÉSI IDŐSZAKOK
622–634
634–644
644–661
661–750
750–900
900–1300
1300–1500
1500–1700
1700 után már nem muzulmán uralom alatt álló területek
A muzulmán előrenyomulás első hullámának legészakibb határa
0 mérföld 1000
0 kilométer 1000
Az Egyenlítő magasságában
© 2014 Jeffrey L. Ward

gal, a fegyveres hódítás és az erőszakos hittérítés ugyanilyen eszközeivel „dolgoztak". (A spanyol konkvisztádorok a 16. században egész bennszülött civilizációkat töröltek le a föld színéről Közép- és Dél-Amerikában, hasonló világhódító nekibuzdulásból.) A különbség az, hogy a nyugati világban a keresztes nekibuzdulás lendülete alábbhagyott, vagy olyan, szekulárisabb eszmék formájában jelentkezett, amelyek kevésbé abszolút érvényűnek (vagy kevésbé tartósnak) bizonyultak, mint a vallási parancsolatok. A kereszténység idővel filozófiai és történelmi koncepcióvá vált, és megszűnt a stratégia vagy a nemzetközi rend működési elveként létezni. Ezt a folyamatot megkönnyítette az is, hogy a kereszténység különbséget tett „a császárra tartozó dolgok" és az „Istenre tartozó dolgok" között, ami végül is lehetővé tette a pluralisztikus, szekuláris alapú külpolitikát az állami alapú nemzetközi rendszeren belül, ahogy azt az előző két fejezetben is láthattuk. Az átalakulásnak mozgatói voltak olyan, esetleges körülmények, mint például a vallási lázat a modern keresztes hadjáratok koncepciójával felváltó ideológiák, amilyen a militáns szovjet kommunizmus, amely világforradalomról prédikált, vagy a „faji" alapú imperializmus.

A muszlim világ egész evolúciója ennél jóval bonyolultabban alakult. Bizonyos időszakokban felmerült a remény, hogy közelednek egymáshoz az álláspontok. Ugyanakkor az Oszmán Birodalom még az 1920-as években is ragaszkodott ahhoz, hogy közvetlenül Mohamed prófétáig vezethető vissza az a politikai irányvonal, amit a közel-keleti államvezetés gyakorlati realitásaként kell elfogadni. Az Oszmán Birodalom összeomlása után a vezető muszlim országok véleménye megoszlott ebben a kérdésben: az egyik tábor komoly tényezőként be akart lépni az új, állami-világi megalapozottságú, általános nemzetközi rendbe – szigorúan ragaszkodva a maga vallási hitéhez, de elválasztva azt a külpolitikai kérdésektől –, a másik tábor viszont a hagyományos iszlám világrend fundamentalista felfogásához ragaszkodva, tovább akarja folytatni a harcot az iszlám világhatalom megteremtéséért.

Az elmúlt kilencven évben mindkét tábor kitermelte a maga korszakos jelentőségű személyiségeit; ott voltak köztük az évszázad legszélesebb látókörű államférfijai csakúgy, mint a legfélelmetesebb vallási abszolutisták. A két tábor közötti küzdelem még nem zárult le; néhány közel-keleti

államban egymás mellett élnek a világi megalapozottságú és a vallási megalapozottságú rend hívei, ha nem is mindig konfliktusmentesen. Sok hívő számára, különösen a mai, újjáéledő iszlám világoffenzíva időszakában – amikor a muszlim szentírás előírásait akarják ráerőszakolni a politikai, a nemzetközi és a magánélet minden szférájára – az iszlám világ megmarad a külvilággal való elkerülhetetlen konfrontációk állapotában.

A korai iszlám rendszerben elfogadhatók voltak a nem muszlim társadalmakkal kötött megnemtámadási szerződések. A hagyományos jogi felfogás szerint ezek korlátozott ideig érvényes, pragmatikus megállapodások voltak, amelyek lehetővé tették a muszlim fél számára a veszélyek elkerülését, s közben az erőgyűjtést és a fegyveres szövetségek kiépítését. A korai iszlám állam által teremtett precedens alapján, amikor is ez az állam fegyverszüneteket kötött a végül mégiscsak legyőzött ellenségeivel, ezek a megállapodások korlátozott, kb. 10 éves érvényességi idejűek voltak, amit szükség esetén persze meg lehetett hosszabbítani. Ennek a szemléletnek megfelelően a muszlim történelem korai századaiban „az iszlám joggyakorlat abból indult ki, hogy egy szerződés nem lehet örök érvényű, hiszen abban a pillanatban érvényét veszti, amint a muszlimok elég erőt gyűjtenek a szerződő fél legyőzéséhez."

Ezek a szerződések nem érintették azt az állandóan fennálló rendszert, amelyben egy iszlám állam egyenlő feltételekkel tudott együttműködni a szuverén nem iszlám államokkal. „A *dar al-harb* közösségeit a »természeti vadság állapotában lévőknek« tekintették, ugyanis nem rendelkeztek olyan törvényi kompetenciákkal, amelyek révén az egyenlőség és a kölcsönösség alapján léphettek volna kapcsolatba az iszlámmal, hiszen képtelenek voltak megfelelni az iszlám etikai és jogi normáinak." S minthogy e felfogás szerint az iszlám állam belső alapelvei isteni parancsolatokon alapulnak, a nem iszlám politikai entitások törvényen kívülinek számítottak. Vagyis, a muszlim állam sohasem fogadhatta el őket valóban egyenrangú tárgyalófélnek. Az egymással versengő hatalmak erőegyensúlyán nem lehet békés világrendet kiépíteni; ez csak akkor jöhet létre, ha sikerül kialakítani és az egész világra kiterjeszteni egy egységes iszlám entitást.

E világfelfogás idealizált változatában a békének és az igazságosságnak az iszlám hatalmával történő kiterjesztése egyirányú és visszafor-

díthatatlan folyamat. Az egyszer már a *dar al-iszlám* világához csatolt terület elvesztését nem lehet elfogadni, ugyanis ez gyakorlatilag egyet jelentene az egyetemes érvényű hit örökségének a megtagadásával. A történelem valóban nem ismer ezen kívül más olyan politikai vállalkozást, amely ilyen feltartóztathatatlanul és eredményesen tudott volna terjeszkedni. A korábban meghódított területek egy része később kikerült az iszlám politikai fennhatósága alól – például Hispánia, Portugália, Szicília, Dél-Itália, a Balkán (ahol ma együtt léteznek a muszlim és a főként ortodox enklávék), Görögország, Örményország, Grúzia, Izrael, India, Dél-Oroszország és Kína egyes nyugati részei. Ugyanakkor az is igaz, hogy az iszlám első nagy terjeszkedési hulláma során meghódított területek jelentős többsége ma is az iszlám uralma alatt áll.

SOHA EGYETLEN TÁRSADALOMNAK SEM volt elég ereje, elég energikus vezetői garnitúrája és eléggé dinamikus hite ahhoz, hogy tartósan rákényszerítse az egész világra a saját akaratát. Az egyetemességet nem tudta megszerezni egyetlen hódító, még az iszlám sem. Ahogy a korai iszlám birodalom terjeszkedett, úgy esett szét egyre több hatalmi centrumra. A Mohamed halálát követő utódlási válságok végül szakításhoz, az iszlám világban máig élő megosztottsághoz vezettek; kialakult a szunnita és a síita irányzat. Minden új politikai vállalkozásban veszélyekkel terhelt az utódlás kérdése; ahol az alapító vezetőt „a Próféták Pecsétjének", Isten legfőbb üzenetközvetítőjének is tekintik, ott a vita azonnal politikai és teológiai jelleget ölt. Mohamed 632-ben bekövetkezett halála után a törzsi vezetők az ő apósát, Abu Bakrt választották meg utódjának, vagyis kalifának, mert őt tartották képesnek arra, hogy fenntartsa az egyetértést és a harmóniát az egyre erősödő muszlim közösségen belül. Egy kisebbség viszont úgy vélte, hogy ebben a kérdésben nem szavazással kellene dönteni, hiszen abból nem lehet kizárni az emberi tévedés lehetőségét. Ezért a hatalmat automatikusan a Próféta vér szerinti rokonának, Ali nevű unokatestvérének kell örökölnie. Ali a legelsők között tért át az iszlám hitre, dicső harcos volt, és e kisebbség szerint maga a Próféta is őt tekintette örökösének.

Ebből a két frakcióból alakult ki végül az iszlám két fő irányzata. Abu Bakr és közvetlen utódai szerint Mohamednek egyedülálló és végérvé-

nyes kapcsolata volt Istennel; a kalifátusnak pedig az a legfontosabb feladata, hogy megőrizze, amit Mohamed a kinyilatkoztatás alapján feltárt és felépített. Ők lettek a szunniták, vagyis „a hagyomány és a konszenzus emberei". Ali pártja – *Si'at Ali* (vagy *sía*) – az új iszlám társadalom kormányzását ezoterikus elemet is magában foglaló, spirituális feladatnak is tekintette. Felfogásuk szerint a muszlimok csak akkor kerülhetnek helyes viszonyba Mohamed revelációjával, ha olyan, spirituális tehetségekkel megáldott emberek irányítják őket, akik a Próféta és Ali közvetlen leszármazottai, és akik „őrzői" a vallás rejtett belső üzeneteinek. Amikor aztán a negyedik kalifaként hatalomra jutott Alit egy lázadás során megölte a tömeg, a szunniták azt tekintették a legfőbb feladatuknak, hogy rendet teremtsenek az iszlámon belül, és azt a frakciót támogatták, amely helyreállította a stabilitást. A síiták törvénytelen hatalombitorlóknak minősítették az új hatóságokat, és dicsőítették az ellenállás mártírjait. Ezek az általános érzelmek és ellenszenvek aztán évszázadokon át fennmaradtak.

A dogmatikai különbségeket tovább bonyolították a geopolitikai rivalizálások. Idővel különféle és elkülönült arab, perzsa, török és mogul szférák alakultak ki. Ezek mindegyike elvileg ugyanannak a muszlim világrendnek a híve és őrzője volt, de egyre inkább a saját érdekeiket szem előtt tartó, és a hitet a saját szájuk íze szerint interpretáló, riválís monarchiákként kezdtek viselkedni. Egyes esetekben, ideértve India mogul korszakának nagy részét is, ezekben a hatalmi szférákban viszonylag ökumenikus, sőt szinkretikus viszonyulásmódok alakultak ki, amelyek a szektariánus hajthatatlansággal szemben a más vallások iránti toleranciát és a pragmatikus külpolitikát részesítették előnyben. Amikor arra kérték, hogy a szunnita szövetségeseivel együtt indítson szent háborút a síita Irán ellen, India elbizonytalanodva tiltakozni kezdett, s a hagyományosan baráti viszonyra, meg a valódi *casus belli* hiányára hivatkozott.

Végül megtört az iszlám világhódító projektjének lendülete, amikor Európa visszaverte a muszlim expanzió első hullámát. 732-ben (a mai Franciaország területén) a poitiers-i és tours-i csata megszakította az előrenyomuló arab és észak-afrikai seregek addig töretlen győzelmi sorozatát. Bizánc négy évszázadon át még védeni tudta Kis-Ázsiát és Kelet-Európát, s e védelmi vonalak mögött a Nyugat elkezdhette megalkotni a maga

posztromán világrend-elképzeléseit. Nyugati koncepciók is eljutottak a muszlimok által uralt területekre, amikor a bizánciak egy időre ismét bevonultak a Közel-Keletre. A keresztesek – a keresztény lovagok által a 7. század óta iszlám uralom alatt álló Szentföldre vezetett hadak – 1099-ben elfoglalták Jeruzsálemet, és létrehoztak ott egy durván 200 évig fennálló királyságot. A hispániai keresztény *reconquista* azzal végződött, hogy 1492-ben elesett Granada, a félszigeten a muszlimok utolsó bástyája, és így Észak-Afrikába szorult vissza az iszlám nyugati határa.

Az egyetemes iszlám világrend nagy álma a 13. században éledt újjá. A hódító Oszmán követői, az oszmán-törökök a maguk kis anatóliai államából félelmetes, új muszlim birodalmat hoztak létre, amely képes volt megtámadni és végül fel is számolni a Bizánci Birodalom maradványait. Nekiláttak megteremteni a korábbi évszázadok nagy iszlám kalifátusainak méltó utódját. Magukat az egységes iszlám világ vezetőinek beállítva, szent háborúnak titulált konfliktusok révén, elkezdtek minden irányban terjeszkedni, először is a Balkánon. 1453-ban elfoglalták Bizánc fővárosát, a geostratégiai helyen lévő, a Boszporusz tengerszorost uraló Konstantinápolyt (ma: Isztambul). Ezek után megindultak dél és nyugat irányában, az Arab-félszigetre, Mezopotámiába, Észak-Afrikába, Kelet-Európába és a Kaukázus felé, és így lettek a Földközi-tenger keleti medencéje domináns parti hatalmává. A korai iszlám birodalomhoz hasonlóan az oszmán-törökök egyetemesnek képzelték a maguk politikai küldetését, s meg akarták szilárdítani „a világrendet"; a szultánok „Isten evilági árnyképeinek" és „a világot védelmező egyetemes uralkodónak" kiáltották ki magukat.

Akárcsak fél évezreddel korábbi elődei, nyugati terjeszkedése során az Oszmán Birodalom is kapcsolatba került a nyugat-európai államokkal. Létezett, sőt később intézményesült is a multipoláris európai rendszer és az oszmán-törökök egyetlen, univerzális birodalom-koncepciója; a kettő közötti szakadék rányomta a bélyegét a két rendszer bonyolult együttműködésére. A törökök nem voltak hajlandók sem törvényesnek, sem velük egyenrangúnak elfogadni az európai államokat. És nem csak az iszlám hittételei miatt. Benne volt ebben a nagyon is evilági erőviszonyok felmérése – az Oszmán Birodalom területe ugyanis nagyobb volt, mint a nyu-

gat-európai államoké összesen, és évtizedeken át katonailag is erősebb volt bármilyen elképzelhető nyugati koalíciónál.

Mindezzel összefüggésben a hivatalos török dokumentumok az európai uralkodókat az Oszmán Birodalmat kormányzó szultánnál alacsonyabb rangúnak minősítették; a protokollban legföljebb a szultán nagyvezírjének vagy főminiszterének a státuszát érdemelték ki. S ennek a felfogásnak a szellemében a törökök által Konstantinápolyba beengedett európai követek is az alázatos kérelmezők státuszába kerültek. Az ezekkel a követekkel tető alá hozott megállapodások nem valódi tárgyalásokon kimunkált, kétoldalú szerződésekként jöttek létre, hanem egyszerűen csak a nagylelkű és irgalmas szultán gyakorolt valamiféle egyoldalú és bármikor visszavonható kegyet vagy felhatalmazást.

Amikor az oszmán-törökök elérték a katonai teljesítőképességük határait, mindkét oldal fölfedezte, hogy taktikai előnyök megszerzése érdekében akár össze is foghatnának egymással. Így aztán a stratégiai és a kereskedelmi érdekek esetenként fontosabbakká váltak a vallási doktrínáknál.

Franciaország 1526-ban úgy ítélte meg, hogy bekerítették őt a Habsburgok – délről a spanyol ág, keleten pedig a szintén a Habsburgok által vezetett Német-római Birodalom –, ezért katonai szövetséget ajánlott föl Nagy Szulejmán [Szolimán] török szultánnak. Ugyanaz a stratégiai megfontolás húzódott mindezek mögött, ami a katolikus Franciaországot száz évvel később a protestánsok mellé állította a harmincéves háborúban. Szulejmán, aki a Habsburg hatalomban látta az ő további kelet-európai hódításainak a legfőbb akadályát, ezt a felajánlkozást örömmel fogadta, bár egy percig sem tekintette önmagával egyenrangú partnernek I. Ferenc francia királyt. Nem volt hajlandó belemenni egy szövetségesi viszonyba, ami morális értelemben azonos szintre helyezte volna kettejüket; inkább csak támogatást ígért, egyoldalúan és nagy kegyesen, leereszkedőleg az ő mindenható magasságosságából.

> Én, a Szultánok Szultánja, az uralkodók uralkodója, aki a koronát osztja a föld királyainak, Isten evilági árnyképe, a Fehér-tenger és a Fekete-tenger, Rumélia és Anatólia, és Karamania szultánja és ura... Én írok neked, aki francia vagy, Franciaország földjének a királya.

> Küldtél nekem, a Portámra, az uralkodók mentsvárába egy levelet... támogatást és segítséget kértél a kiszabadulásodhoz... Szedd össze hát a bátorságodat, és ne ess kétségbe. A mi dicsőséges elődeink és híres őseink (Isten fényessége ragyogja be sírjaikat!) szüntelenül harcoltak, hogy elűzzék az ellenséget és elfoglalják annak földjét. Mi magunk is követtük az ő példájukat, és egymás után hódítottuk meg az erős és nehezen megközelíthető tartományokat és fellegvárakat. Lovaink éjjel-nappal föl vannak nyergelve, és kardunk is itt van a derekunkon.

Végül is létrejött egy működőképes katonai együttműködés, benne a közös török–francia haditengerészeti hadműveletekkel Spanyolország és az itáliai félsziget ellen. Az ugyanilyen játékszabályokat alkalmazó Habsburgok erre jól megkerülték a törököket, és a perzsiai síita Szafavida-dinasztiával léptek szövetségre. A geopolitikai érdekek, legalábbis egy időre, felülírták az ideológiai parancsolatokat.

Az Oszmán Birodalom: Európa beteg embere

Az európai rend elleni oszmán-török támadások folytatódtak, s végül, 1683-ban, elérték Bécset is. Bécs ostroma, amelynek még abban az évben véget vetettek Savoyai Jenő európai seregei, a török terjeszkedés csúcspontját jelentette.

Az európai államok a 18. század végén megkezdték, majd a 19. században még nagyobb lendülettel folytatták ennek a tendenciának a megfordítását. Az Oszmán Birodalom egyre jobban lebénult, amikor az udvar ortodox vallási frakciói megakadályozták a modernizálási törekvéseket. Oroszország északról szorongatta a birodalmat: előrenyomult a Fekete-tenger felé és be a Kaukázusba. Oroszország és Ausztria kelet és nyugat felől vonult be a Balkánra, miközben Franciaország és Britannia azon vetélkedett, hogy melyikük szerezheti meg Egyiptomot – az Oszmán Birodalom koronagyémántját –, amely a 19. században bizonyos fokú nemzeti autonómiát is kivívott magának.

A belső zavargások által is gyötört Oszmán Birodalmat a nyugati hatalmak „Európa beteg emberének" tekintették. A történelmileg a Nyugathoz kötődő, jelentős keresztény közösségeket is magukba foglaló balkáni és közel-keleti birtokainak sorsa és jövője lett aztán az úgynevezett „keleti kérdés", és az európai nagyhatalmak a 19. század nagy részében azon fáradoztak, hogy az európai erőegyensúly felborítása nélkül darabolják föl a törökök által meghódított területeket. A törökök pedig a gyengébbik fél módszerét vetették be: az egymással szemben álló felek manipulálásával igyekeztek minél nagyobb mozgástérre szert tenni.

Így aztán az Oszmán Birodalom a 19. század végén a vesztfáliai nemzetközi rend ideiglenes tagjaként tényezője lett az európai egyensúlynak. Hanyatló nagyhatalomként azonban már alig tudta befolyásolni saját sorsának alakulását – vagyis olyan „súly" volt, amelyet a többiek még figyelembe vettek az európai egyensúly kialakításánál, de amely már nem volt egyenjogú partner a tárgyalásokon. Britannia arra használta fel az Oszmán Birodalmat, hogy feltartóztassa a tengerszorosok (a Boszporusz és a Dardanellák) felé előrenyomuló oroszokat; Ausztria pedig a balkáni ügyek kezelése során hol az oroszokkal, hol meg a törökökkel lépett szövetségre.

Az I. világháború véget vetett ennek az ügyeskedő manőverezésnek. A Németországgal szövetséges törökök mindkét nemzetközi – a vesztfáliai és az iszlám – rendszer elveire hivatkozva léptek be a háborúba. A szultán azzal vádolta Oroszországot, hogy megsértette a birodalom „fegyveres semlegességét", mert az „a nemzetközi joggal ellentétes, igazolhatatlan támadást indított", és fogadkozott, hogy „fegyvert ragadunk törvényes érdekeink megvédelmezésére" (ez az egyik legnyilvánvalóbb *casus belli* volt a vesztfáliai rendszerben). Ezzel egy időben az oszmán vallási főhivatalnok meghirdette a dzsihádot, arra hivatkozva, hogy Oroszország, Franciaország és Britannia „támadásokat intézett a kalifátus ellen az iszlám megsemmisítésének céljából"; ez a főhivatalnok ezenkívül azt is kinyilvánította, hogy „vallási kötelessége minden ország mohamedánjainak" (a brit, francia vagy orosz fennhatóság alatt élőknek is), hogy „testükkel és vagyonukkal támogassák a dzsihádot", mert különben „Isten haragja sújt le rájuk".

A szent háború néha még nagyobb erőfeszítésekre sarkallhatja a már

egyébként is hatalmasokat; de pusztulást hoz mindazokra, akik nem veszik figyelembe a stratégiai vagy politikai realitásokat. S abban a korban a nemzeti identitás és a nemzeti érdek volt a fő mozgatóerő, nem pedig a globális dzsihád. A Brit Birodalom muszlimjai nem vettek tudomást a dzsihádra való felhívásról; Brit-India legfőbb muszlim vezetői pedig inkább a függetlenségi mozgalommal voltak elfoglalva, gyakran toleráns együttműködésben hindu honfitársaikkal. Az Arab-félszigeten is éledezett az eleve oszmánellenes nemzeti öntudat. A háborúban a németek oldalán majd kibontakozó pániszlám támogatással kapcsolatos német remények illúziónak bizonyultak. A háború 1918-as befejezése után a korábbi oszmán területeket különböző kényszerítő mechanizmusokkal betagolták a vesztfáliai nemzetközi rendszerbe.

A vesztfáliai rendszer és az iszlám világ

Az 1920-as sèvres-i békeszerződés, amelyet az I. világháború után az Oszmán Birodalom maradványa írt alá, a Közel-Keletet az államok mozaikjaként szervezte újjá – ez a fogalom korábban nem szerepelt a politika szótárában. Néhányan, például Egyiptom és a nem arab Irán, birodalomként és kulturális entitásként korábban már szerezhettek történelmi tapasztalatokat. Mások, a frissen kreált brit vagy francia mandátumok, hol a kolonializmus álcázott formái voltak, hol pedig gyámkodásra szoruló, születőfélben lévő államok. Az 1916-os Sykes–Picot egyezmény (amely az angol és a francia tárgyalásvezetőkről kapta a nevét) gyakorlatilag befolyási övezetekként osztotta föl a Közel-Keletet. Ezt a felosztást a Népszövetség által ratifikált mandátumrendszer léptette életbe: így került Szíria és Libanon a franciákhoz; Mezopotámia (a későbbi Irak) az angolokhoz; Palesztina és Ciszjordánia pedig a Földközi-tengertől Irakig terjedő brit mandátum lett. Ezekben az entitásokban mindenütt sokféle vallási és etnikai csoport élt, néhányan már hosszú évszázadok óta súlyos konfliktusban egymással. Ez lehetővé tette, hogy a kormányzó hatalmak manipulációkkal csökkentsék a feszültségeket, amivel azonban csak a későbbi háborúk és polgárháborúk alapjait fektették le.

Időközben egyre erősödött a háború előrehaladtával is a cionizmus (az önálló zsidó állam megteremtéséért küzdő zsidó nacionalista mozgalom), az angol kormány pedig erre való tekintettel 1917-ben nyilvánosságra hozta a Balfour-deklarációt, a brit külügyminiszternek Lord Rothschild bankárhoz írott levelét. Ebben Balfour kinyilvánította, hogy „Őfelsége kormánya jóindulatúlag tekint a zsidó nemzeti haza megteremtésére Palesztinában... miközben világosan kell látnunk, hogy semmi sem csorbíthatja a Palesztinában fennálló nem zsidó közösségek polgári és vallási jogait". Britannia ezt a kétértelmű megfogalmazást még azzal is tetézte, hogy láthatóan ugyanezt a területet ígérte oda a mekkai seriffnek is.

A hatalmi viszonyok formális átrendezéséből aztán óriási forrongás lett. 1924-ben a frissen létrehozott Török Köztársaság szekuláris és nacionalista szemléletű vezetői felszámolták a pániszlám egység legfőbb intézményét, a kalifátust, és meghirdették az állam szekuláris jellegét. A muszlim világ ettől kezdve beszorult a győztes vesztfáliai nemzetközi rend és az immár megvalósíthatatlan *dar al-iszlám* koncepciója közé. Az ebben a dologban nem sok történelmi tapasztalattal rendelkező közel-keleti társadalmak elkezdték modern államokként újradefiniálni magukat, olyan határok között, amelyek többségének szintén nincs semmiféle történelmi gyökere.

Európai stílusú világi állam kialakulására korábban még nem volt példa az arab történelemben. Az arabok először is úgy reagáltak a dologra, hogy elfogadták és saját céljaikhoz igazították a szuverenitás és az államiság koncepcióját. A hagyományos gazdasági és politikai elitek elkezdtek a vesztfáliai rend és a globális gazdaság keretein belül működni; azt követelték, hogy ezekhez az ő népeik is egyenrangú félként csatlakozhassanak. A politika mentén frissen létrehozott államok valódi függetlenségért szálltak síkra, de nem állt szándékukban a vesztfáliai rend felrúgása. E célok megvalósítása közben lendületet kaptak a szekularizációs törekvések. De Európától eltérően ebből itt nem alakult ki egy pluralisztikus rendszer.

Két, egymással ellentétes trend jelent meg. A „pánarabizmus" hívei elfogadták egy állami megalapozottságú rendszer premisszáját. De ők egy etnikai, nyelvi és kulturális tekintetben egységes arab nemzetet akartak létrehozni. Ezzel szemben a „politikai iszlám" a közös vallásra mint a mo-

dern arab identitás legmegbízhatóbb alapjára helyezte a hangsúlyt. Az iszlamisták – mostanság legismertebb formációjuk a Muzulmán Testvériség – gyakran az új középosztály magasan képzett tagjaiból kerültek ki. Az iszlamizmusra sokan úgy tekintettek, hogy az majd a háború utáni időszakban lehetővé teszi a régi értékek megőrzését, és a modernizálódást a nyugatosodás nélkül is.

A II. világháborúig a nyugati hatalmak elég erősek voltak ahhoz, hogy fenntartsák az általuk az I. világháború után a Közel-Kelet számára kidolgozott regionális rendet. Később azonban már nem voltak képesek uralmuk alatt tartani az egyre jobban elégedetlenkedő populációkat. A legfőbb külső befolyásoló erőként színre lépett az Egyesült Államok. Az 1950-es és 1960-as években Egyiptom, Irak, Szíria, Jemen és Líbia többé-kevésbé feudális és monarchikus kormányzatait megbuktatták a világi kormányzást bevezetni óhajtó saját katonai vezetőik.

Az új politikai vezető garnitúra – amelynek nagy része a népességnek a politizálásból korábban kirekesztett szegmenseiből verbuválódott – a nacionalizmus felélesztésével igyekezett növelni a népszerűségét és tömegtámogatását. Populista, de nem demokratikus politikai kultúra honosodott meg a régióban: Gamal Abdel Nasszer – Egyiptom karizmatikus populista vezetője (1954–1970) –, utóda, Anvar Szadat is vidéki környezetből jött, s járta végig a legaljától kezdve a ranglétrát. Irakban a szintén alacsony származású Szaddám Huszein a szekuláris katonai kormányzás extrémebb változatát vezette be. Szaddámnak az elrettentés és a brutalitás volt a legfőbb „fegyvere" az 1970-es évek elejétől (kezdetben csak a rezsim vaskezű embereként, 1979-től pedig államelnökként) egészen 2003-ig, és a teljes régiót igyekezett megfélemlíteni a maga harciasságával. Szaddám Huszein és ideológiai szövetségese, Háfez el-Aszad, Szíria ravasz és könyörtelen elnöke, a sokkal nagyobb létszámú többségi populációnál magasabb pozícióba helyezték a saját vallási kisebbségüket (így aztán Irakban a kisebbségben levő szunniták kormányozták a többségben lévő síitákat, Szíriában pedig a kvázi-síita alaviták uralkodtak a többségben lévő szunniták fölött), s tették mindezt a pánarab nacionalizmus meghirdetésének jegyében. Így alakult ki az iszlám víziókat helyettesíteni képes nemzeti sorsközösség képzete.

Hamarosan azonban ismét felszínre tört az iszlám múlt öröksége. Az iszlamista pártok a világi vezetők túlkapásait és tévedéseit bírálva, valamint szent szövegeiknek az isteni szemléletű kormányzást előíró passzusaira hivatkozva, egy olyan, pániszlám teokrácia létrehozását kezdték követelni, amely mindenütt felválthatja majd az addig létező államhatalmat. Ezek a pártok indulatosan becsmérelték a Nyugatot és a Szovjetuniót is, s világformáló elképzeléseiknek alkalmankénti terrorcselekményekkel adtak nyomatékot. A katonai vezetők kíméletlenül reagáltak, és elnyomták az iszlamista politikai mozgalmakat, azzal vádolva őket, hogy aláaknázzák a modernizációt és a nemzeti egységet.

Ezt a korszakot manapság, jó okkal, nem szoktuk idealizálni. A Közel-Keleten a katonai, a monarchikus és más autokratikus rezsimek minden véleményeltérést lázadásnak tekintettek, és nem sok teret engedtek a civil társadalom vagy a pluralisztikus kultúrák kibontakozásának – s ezeknek a hiánya még a 21. században is sújtja az egész régiót. Ennek ellenére az autokratikus nacionalizmus keretei között is meg tudott jelenni a modern nemzetközi rendhez való alkalmazkodás kísérlete. Néhány ambiciózusabb vezető, például Nasszer vagy Szaddám Huszein, még a területi terjeszkedéssel is megpróbálkozott – hol fegyveres erővel, hol az arab egységre való demagóg hivatkozással. Ilyen kísérlet volt Egyiptom és Szíria rövid életű államszövetsége 1958–1961 között. Ezek a törekvések azonban zátonyra futottak, mert az arab államok egyre jobban kezdték félteni történelmi örökségüket, és nem hagyták magukat belevinni valamiféle nagyobb fúzióba. Így aztán a katonai vezetők számára a közös politikai bázis az állam és a nacionalizmus lett, ami nagyrészt egybeesett a meglévő határokkal.

Ebben a helyzetben, saját befolyásuk növelése érdekében, igyekeztek kihasználni a hidegháborús nagyhatalmak rivalizálását. Az 1950-es évek végétől az 1970-es évek elejéig a Szovjetuniót használták arra, hogy nyomást gyakoroljanak az Egyesült Államokra. A Szovjetunió lett a nacionalista arab államok legfőbb fegyverszállítója és diplomáciai támogatója, azok pedig általában támogatták a szovjetek nemzetközi törekvéseit. Az arab katonai diktátorok hitet tettek az „arab szocializmus" mellett, és csodálattal nyilatkoztak a szovjet gazdasági modellről, ám a nemzetgazdaságok többsége hagyományosan patriarchális maradt, és technokraták

által irányított egy-két ágazatra koncentrált. A legfontosabb mozgatóerő a rezsimek által megfogalmazott nemzeti érdek volt, nem pedig a politikai vagy vallási ideológia.

A hidegháború korában az iszlám és a nem iszlám világ közötti viszonyt egészében véve ez a vesztfáliai, a hatalmi egyensúlyra épülő megközelítés jellemezte. Egyiptom, Szíria, Algéria és Irak általában támogatta a szovjet politikát, és követte a szovjetek által kijelölt utat. Jordánia, Szaúd-Arábia, Irán és Marokkó viszont az Egyesült Államokkal tartott fenn szívélyes kapcsolatot, és a katonai biztonságuk terén is az amerikaiakra támaszkodtak. Szaúd-Arábia kivételével ezek mind szekuláris államok voltak, amelyek látszólag a nemzeti érdekre alapozott államvezetés elveit követték – bár a politikai legitimáció érdekében közülük néhányan kihasználták a monarchia vallási színezetű, hagyományos formáiban rejlő lehetőségeket. A fő különbség azonban az említett országok között abban nyilvánult meg, hogy az érdekeik érvényesítése céljából melyik szuperhatalomhoz közeledtek.

Ez a felállás 1973–1974-ben módosult. Anvar Szadat egyiptomi elnök belátta, hogy a Szovjetunió képes ugyan fegyvereket szállítani neki, ám diplomáciai segítséget nem tud nyújtani ahhoz, hogy országa visszaszerezhesse az Izrael által 1967-ben, a hatnapos háborúban elfoglalt Sínai-félszigetet – ezért szövetségest váltott. Ettől kezdve Egyiptom gyakorlatilag Amerika szövetségeseként viselkedett; hadseregét nem szovjet, hanem amerikai fegyverekkel szerelte fel. Szíria és Algéria ugyanakkor megpróbált egyforma távolságot tartani a hidegháborúban egymással szemben álló két tábor tagjaitól. A Szovjetunió regionális súlya és befolyása mindenesetre jelentősen csökkent.

Az arabokat ideológiailag bizonyos értelemben egyesítette a szuverén Izrael Állam létrejötte és a zsidó nép hazájaként való nemzetközi elismerése. Az arabok ezzel szembeni ellenállása négy háborúhoz is vezetett – 1948, 1956, 1967, 1973 –, de mind a négyből Izrael került ki győztesen.

Szadat a nemzeti érdekeket szem előtt tartva váltott szövetségest, s lépett át tulajdonképpen a szovjetellenes térfélre. Ez intenzív diplomáciai aktivitást indított be, amelynek eredményeképpen két fegyverszüneti egyezmény is megszületett Egyiptom és Izrael között, majd 1979-ben

létrejött a békekötés Izraellel. Egyiptomot kizárták az Arab Ligából. Szadatot gyalázták, szidalmazták, s végül meg is gyilkolták (1981). Bátor lépései azonban követőkre találtak, akik hasonló módon rendezni akarták a viszonyt Izraellel. Szíria és Izrael 1974-ben fegyverszüneti megállapodást kötött, hogy meghatározzák és megvédelmezzék a két ország közötti katonai frontvonalakat. Ez a megállapodás négy évtizedig érvényben maradt a háborúk és a terrorizmus ellenére, sőt, még a szíriai polgárháború káoszának idején is. Jordánia és Izrael kölcsönös önkorlátozást tanúsított, amelynek következtében megszülethetett egy békeegyezmény. Szíria és Irak diktatórikus rezsimje külpolitikailag továbbra is kitartott a Szovjetunió mellett, de esetenként hajlandó volt támogatni más politikai kezdeményezéseket is. A közel-keleti válságok az 1970-es évek végén már egyre jobban kezdtek hasonlítani a 19. századi balkáni válságokra; akkor is a másodvonalbeli államok igyekeztek, saját nemzeti céljaik elérése érdekében, manipulálni az egymással rivalizáló nagyhatalmakat.

Az Egyesült Államokkal létesített jó diplomáciai kapcsolatok azonban nem voltak képesek megoldást kínálni azokra a problémákra, amelyekkel a nacionalista katonai rezsimek voltak kénytelenek szembenézni. A Szovjetunióval való szövetkezés nem segítette elő a politikai célok elérését; az Egyesült Államokkal való szövetkezés nem hatástalanította a társadalmi kihívásokat. A diktatórikus rezsimek lényegében felszabadultak a gyarmati uralom alól, és képessé váltak arra is, hogy manőverezzenek a hidegháború fő hatalmi központjai között.

Gazdasági fejlődésük azonban lassú maradt, nem tudta igazságosan kielégíteni a lakosság szükségleteit. S a problémákat sok esetben csak súlyosbították a gazdag olaj- és gázkészletek, mert arra ösztönöztek, hogy a nemzetgazdasági bevételeket szinte kizárólag az olajexportra alapozzák, s így egy olyan gazdasági kultúra jött létre, amely nem kedvezett az innovációnak és a diverzifikációnak. De a legnagyobb bajt talán az okozta, hogy a hidegháború hirtelen lezárulta meggyengítette az arab országok alkupozícióit, és politikailag súlytalanná tette őket. Nem tanulták meg, hogy külső ellenség vagy nemzetközi válság híján miképpen mobilizálják a lakosságukat, amely egyre kevésbé tekintette öncélnak az államot, és sokkal inkább azt várta tőle, hogy javítson az emberek életszínvonalán.

Ennek következtében az uralkodó elitek kénytelenek megbirkózni az egyre erősödő belső elégedetlenséggel, amely már megkérdőjelezi az ő legitimációjukat is. Színre léptek a radikális csoportok, amelyek le akarják cserélni a fennálló rendszert egy vallási megalapozottságú közel-keleti rendre. Ez utóbbiban két, egymástól határozottan különböző univerzalista világrendfelfogás jelenik meg: a szunnita változat, amelyet főként az 1928-ban alapított, s a térségben hangsúlyosan jelen lévő Muzulmán Testvériség, a 2007-ben Gázában hatalomra jutott radikális Hamász és a globális terrorista szervezet, az al-Kaida képvisel; valamint a síita változat, amelyet Khomeini forradalma, s az abból kinőtt libanoni „állam az államban", a Hezbollah hozott lendületbe. Ezt a két, egymással is kegyetlenül háborúzó irányzatot most egyesítette az elszánás, hogy lerombolják a fennálló regionális rendet, és fölépítsék helyette az isteni törvényekre alapozott új rendszert.

Iszlamizmus: a forradalmi világhullám – két filozófiai értelmezés[1]

1947 tavaszán Hasszán el-Banna egyiptomi órásmester, iskolai tanító és autodidakta vallási aktivista „A fény felé" címmel levelet írt Fárúk királynak, amelyben az egyiptomi intézményeket bírálta. Levelében olyan iszlám alternatívát vázolt fel, ami a szekuláris nacionalista állam alternatí-

1 A szerző megjegyzése: A szerző nem vállalkozik arra, hogy bármilyen módon is definiálja azoknak a doktrínáknak és szektáknak az alapvető igazságait, amelyek szenvedélyekkel és indulatokkal teli küzdelmei mostanság átrendezik az egész muzulmán világot. A muszlimok jelentős része (sok országban a többség) kevésbé konfrontatív, és jóval pluralisztikusabb módon értelmezi a saját hitét, mint azok, akikről ezeken az oldalakon beszéltünk. De az itt ismertetett nézetek mostanság óriási és gyakran döntő befolyással vannak a Közel-Kelet jó néhány vezető államára és szinte az összes nem állami szervezetre. Ezekből a nézetekből egy olyan, különleges világrend rajzolódik ki, ami *per definitionem* felsőbbrendűnek s a vesztfáliai renddel vagy a liberális internacionalizmus értékeivel összeegyeztethetetlennek tartja saját magát. Ha valaki meg akarja érteni őket, akkor néha elő kell vennie az egymással rivalizáló pártok és mozgalmak által hivatkozási alapnak tekintett vallási „szótárt".

vája lehet. Iskolázottan udvarias és sodró lendületű nyelven fölvázolta a Muzulmán Testvérek Egyiptomi Társaságának (ismertebb nevén a Muzulmán Testvériségnek) az alapelveit és törekvéseit. Ezt a szervezetet ő maga alapította még 1928-ban, azzal a céllal, hogy küzdjön a külföldi befolyás és a szekuláris életmód általa károsnak tartott hatásai ellen.

A vallásos muszlimoknak ezt az informális gyülekezetét kezdettől fogva kiűzték az angol uralom alatt álló szuezi csatornazónából. El-Banna Testvérisége ennek ellenére országos hálózatot tudott kiépíteni, politikai és társadalmi aktivitást folytatott, több tízezer tagot számlált, helyi sejtjei voltak minden egyiptomi városban, és befolyásos propagandahálózatot is működtetett, amely az aktuális eseményekkel kapcsolatos kommentárjait terjesztette. Az egész régióban tiszteletet vívott ki azzal, hogy 1937–1939-ben támogatta az egyébként sikertelen angolellenes, anticionista arab lázadást a brit mandátumú Palesztinában. És persze magára vonta az egyiptomi hatóságok figyelmét is.

El-Banna ki volt rekesztve az egyiptomi politizálásból, közvetlenül nem vehetett részt benne, de így is ő lett Egyiptom egyik legbefolyásosabb politikai személyisége. Nyilvános felhívással fordult az egyiptomi uralkodóhoz, és védelmébe vette a Muzulmán Testvériség nézeteit. Elpanaszolta, hogy Egyiptom és az egész térség idegen uralom áldozatává vált, s belső erkölcsi romlás is sújtja, és kijelentette, hogy eljött az ideje a megújulásnak.

El-Banna kifejtette azt is, hogy a Nyugat, amely „a maga tudományos tökéletességének köszönhetően hosszú időn át ragyogó teljesítményt nyújtott... napjainkra korrupttá lett, és hanyatlóban van. Alapjai málladoznak, intézményei és vezérelvei szétesnek." A nyugati hatalmak elvesztették az uralmukat a saját világrendjük fölött: „Kongresszusaik csak kudarcokat hoznak, szerződéseiket megszegik, megállapodásaikat darabokra tépik." A béke megőrzésére létrehozott Népszövetség egy „fantazmagória" volt. És bár el-Banna nem használta ezeket a kifejezéseket, lényegében azt magyarázta, hogy a vesztfáliai világrend elvesztette *mindkét pillérét:* a legitimációját és az erejét egyaránt. Azt viszont egyértelműen kijelentette, hogy végre itt a lehetőség az iszlámra épülő új világrend megteremtésére. „Az iszlám megoldást korábban már kipróbálták – mondta –, és a történelem bebizonyította annak helyességét." Ha a társadalom hajlandó elkötelezni

magát az iszlám eredeti elveinek újbóli érvényesítése és a Korán által előírt társadalmi rend megteremtésére irányuló „teljes és mindenre kiterjedő irányvonal" mellett, akkor „támogatni fog bennünket az egész iszlám nemzet – vagyis a világ összes muszlimja"; létrejön az „arab egység", és végül az „iszlám egység" is.

De vajon hogyan fog viszonyulni egy ismét megteremtett iszlám világrend az államok köré kiépített modern nemzetközi rendhez? Az igazi muszlim lojalitás, fejtegette el-Banna, többrétegű, egymást átfedő szférákat alkot majd; ezek csúcsán pedig ott áll az egyesített iszlám rendszer, amely végül átöleli az egész világot. Ennek szülőföldje „egy konkrét ország"; „azután átterjed más iszlám országokra is, mert ezek mindegyike a hazája és a lakóhelye a muszlim embereknek"; ezek után következik az „Iszlám Birodalom" korszaka a jámbor ősök példája nyomán, mivel „a hithű muszlimoknak Isten előtt kell majd felelniük", hogy mit tettek e birodalom újjáépítéséért. A végső fázis pedig már valóban az egész világot érinti: „Ezután a muszlimok hazája kiterjeszkedik, és magába olvasztja az egész világot. Vagy tán nem halljátok Isten szavát? (Áldott és Mindenható ő!): »Harcoljatok ellenük, amíg nem lesz többé megkísértés, s míg a hitvallás csupán Allahé lesz!«"

Ahol lehetséges, ez a harc békésen és fokozatosan alakul majd. Ami a nem iszlám hitűeket illeti, a Muzulmán Testvériség kezdetben azt javasolta, hogy „védelmet", valamint „visszafogottságot és mélyen gyökerező egyenlőséget" kell kínálni nekik – már amennyiben nem ellenállással, hanem illő tisztelettel fogadják a hódító iszlámot. Az idegenekhez „barátsággal és szimpátiával kell viszonyulni, ha becsületesen és őszintén viselkednek". Így aztán „tiszta fantazmagória" azt állítani, hogy modern világunkban „az iszlám intézményeinek meghonosítása elhidegülést okoz majd köztünk és a nyugati nemzetek között".

Az el-Banna által kínált visszafogottság vajon milyen mértékben volt pusztán taktikázás és kísérlet arra, hogy elfogadtassa magát a világban még mindig domináns nyugati hatalmakkal? Dzsihádista retorikája mennyire irányult arra, hogy megszerezze a hagyományosabb iszlám felfogású tábor támogatását is? Az 1949-ben meggyilkolt el-Bannának azonban nem adatott meg, hogy részletesebben is kifejthesse, miképpen lehetne az ő forra-

dalmi világátalakítási elképzeléseit és törekvéseit összeegyeztetni a szintén általa hangoztatott toleranciaelvekkel és a civilizációk közötti barátságos viszonnyal.

El-Banna szövegeiben megmaradtak ezek a bizonytalanságok, amelyekre aztán sok iszlamista gondolkodó és mozgalom azt a megoldást kínálta, hogy fundamentalista módon, egyszerűen elvetette a pluralizmust és a szekuláris nemzetközi rendet. A Muzulmán Testvériség ideológusa, Szaíd Kutb hittudós dolgozta ki ennek a felfogásnak talán a legszínvonalasabb és legnagyobb hatású változatát. Amikor 1964-ben börtönben ült – a Nasszer elleni merényletben való közreműködéssel vádolták –, megírta *Mérföldkövek* című művét, amely háborút hirdetett a létező világrend ellen, s amely azóta is a modern iszlamizmus egyik alapvető ideológiai kézikönyve.

Kutb felfogása szerint az iszlám az az egyetemes rendszer, amely a szabadság egyetlen igaz formáját kínálja: megszabadulást a mások uralmától, az ember által kiagyalt doktrínáktól, valamint „a rassz és a bőrszín, a nyelv és az ország, a regionális és a nemzeti érdekek alapján létrehozott hitvány szövetségektől" (vagyis a kormányzás és a lojalitás minden modern formájától, és a vesztfáliai rendszer néhány alapkövétől is). Az iszlám modern kori küldetése Kutb felfogása szerint az, hogy megdöntsön minden korábbi rendet, és bevezesse a Korán általa is szó szerint értelmezett és szó szerint követendő előírásait az egész világon.

E folyamat csúcspontja az lesz, hogy „megvalósul az ember szabadsága a földön – az emberiség szabadsága az egész világon". És ez fogja beteljesíteni azt a folyamatot, amelyet a 7. és 8. századi iszlám hódítás első hulláma indított el, és „amelynek ki kell terjednie az egész világra, az egész emberiségre, minthogy ennek a vallásnak a célja az egész emberiség elérése, tevékenységi köre pedig az egész föld". Mint az összes többi utópisztikus „projekt" esetében, a megvalósítás itt is rendkívüli, extrém intézkedéseket és akciókat követel. Kutb szerint ezeket egy olyan, ideológiailag tisztán látó élcsapatnak kell végrehajtania, amely nem fogadja el a létező kormányzatokat és társadalmakat – ezeket Kutb „iszlámtalannak és törvénytelennek" minősítette –, és amelyek megragadják a kezdeményezést az új rend bevezetésére.

Kutb a maga széles körű tájékozottságával és szenvedélyes stílusával hadat üzent annak a fennálló rendnek – azaz a merészen szekuláris modernitásnak és a muszlim széttagoltságnak, ahogy azt az I. világháború után ratifikálta a közel-keleti területi rendezés –, amely sok muszlimnak sem tetszett. S miközben kortársainak többsége elhatárolódott az általa szorgalmazott erőszakos módszerektől, elkötelezett követőiből mégiscsak elkezdett kialakulni egy kemény mag – ahogyan ő az élcsapatot elképzelte.

A globalizált, alapvetően szekuláris világ, amely azt képzelte magáról, hogy már rég túllépett a „Történelem" ideológiai csetepatéin, Kutbnak és követőinek az eszméit sokáig annyira szélsőségesnek tartotta, hogy nem is méltatta komoly figyelemre. A képzeletszegény nyugati elit jó része az iszlám „forradalmárok" indulatait értelmetlennek és felfoghatatlannak tartotta, s azt hitte, hogy szélsőséges követeléseiknek csak jelképes értelmük van, vagy pedig csak az alkupozícióik javítása érdekében hozakodnak elő velük. Pedig az iszlám fundamentalisták szerint az ő nézeteik olyan igazságokat képviselnek, amelyek felülírják a vesztfáliai – vagy bármilyen más – nemzetközi rend összes, eddig érvényesnek tekintett szabályát és normáját. Ezek az „igazságok" szolgáltak csatakiáltásként évtizedeken át a radikálisok és a dzsihádisták számára a Közel-Keleten és másutt is – és ezeket visszhangozta mindenütt az al-Kaida, a Hamász, a Hezbollah, a tálibok, az iráni teokratikus rezsim, a Hizb ut-Tahrir (a Nyugaton aktív Felszabadítási Párt, amely nyíltan küzd az iszlám által uralt világban a kalifátus visszaállításáért), a nigériai Boko Haram, a szíriai Dzsabat al-Nuszra szélsőséges milícia, valamint az Irakban és környékén létrejött Iszlám Állam, amely elsöprő katonai offenzívát indított 2014 közepén. Ezek az „igazságok" indították 1981-ben a dzsihádot újból meghirdető egyiptomi radikálisokat Anvar Szadat meggyilkolására – akit hitehagyónak minősítettek, amiért békét kötött Izraellel. Két megbocsáthatatlan bűnnel is megvádolták: elismerte a zsidó állam törvényes létezését, és ezzel (felfogásuk szerint) átengedett egy történelmileg muszlim földet egy nem muszlim népnek.

Ez a gondolatvilág gyakorlatilag a vesztfáliai világrend totális ellentétét képviseli. Az iszlamizmus purista változatában az állam nem lehet a nemzetközi rendszer alapja, mert az állam szekuláris és ennélfogva illegitim

képződmény. A legjobb esetben is csak valamiféle átmeneti stádium lehet a nagyobb szabású vallási entitás megteremtése felé vezető úton. A más államok belügyeibe való be nem avatkozás sem lehet alapelv, hiszen a nemzeti lojalitások az igaz hittől való elhajlást képviselik, és a dzsihádistáknak egyébként is az a kötelességük, hogy átalakítsák a hitetlenek világát, a *dara al-harb*ot. E világrend-koncepciónak nem a stabilitás, hanem a „tisztaság" a vezérelve.

Az arab tavasz és a szíriai kataklizma

A 2010 végén kezdődött arab tavasz egy futó pillanatig azt a reményt keltette, hogy az új reformhullám a perifériára szoríthatja a régióban az önkényuralmi rendszerek és a dzsihád egymással hadakozó erőit. A tunéziai és egyiptomi felkelést lelkesen üdvözölték, és a liberális-demokratikus elvekért küzdő fiatalok forradalmának tekintették a nyugati politikai vezetők és a média is. Az Egyesült Államok hivatalosan is helyeselte és támogatta a tiltakozók törekvéseit, mondván, hogy a tömegek itt „szabadságot", „szabad és tisztességes választásokat", „képviseleti kormányzást" és „igazi demokráciát" követelnek, s hogy ennek a mozgalomnak nem szabad elbuknia. Csakhogy a demokráciához vezető út szenvedéssel és gyötrelmekkel van kikövezve, ahogy az nyilvánvalóvá vált az önkényuralmi rendszerek összeomlása utáni időszakban.

A Tahrir téri felkelésben Nyugaton sokan annak bizonyítékát látták, hogy az önkényuralom alternatívájával már sokkal korábban elő kellett volna állni. Az igazi problémát azonban az jelentette, hogy az Egyesült Államok számára nehézséget okozott a pluralisztikus intézmények kiépítésére alkalmas elemek, vagy a gyakorlatuk iránt elkötelezett vezetők felismerése. (Ezért fordulhatott elő, hogy egyesek a határvonalat a katonai és a civil kormányzás között húzták meg, és a demokratikusnak semmiképpen sem mondható Muzulmán Testvériséget támogatták.)

Amerikának a régióval kapcsolatos demokratikus törekvései, melyeket mindkét párt helyeselt, az ország idealizmusának ékesszóló nyilatkozatait termelték ki. Viszont gyakran összeütközésbe kerültek egymással a biz-

tonsági kényszerek és a demokrácia-előmozdítás koncepciói. A demokratizálás elkötelezettjei nehezen találtak olyan vezetőket, akik nem csupán abban látták a demokrácia jelentőségét, hogy annak révén ők hatalomra kerülhetnek. A stratégiai követelmények hangsúlyozói pedig nem tudták bemutatni, hogy az éppen fennálló rezsimek miképpen fognak valaha is a demokratikus vagy legalább a reformista fejlődés útjára lépni. A demokratizáló megközelítés nem tudta eltüntetni a céljai pontos megjelölésében és elérésében mutatkozó fogyatékosságokat; a stratégiai megközelítés helyzetét pedig az elérhető intézmények rugalmatlansága nehezítette meg.

Az arab tavasz a liberális demokráciát követelő új generáció felkeléseként indult. Aztán hamarosan félrelökték, szétszaggatták vagy eltaposták. A lelkesedést bénultság váltotta föl. A vidéken a katonaságba és a vallásba beágyazott, létező politikai erők jobban szervezettnek és erősebbnek bizonyultak, mint a Tahrir téren a demokratikus elvekért tüntető középosztálybeli csoportok. Az arab tavasz a rendezés helyett gyakorlatilag inkább csak láthatóvá tette az arab-iszlám világ belső konfliktusait és a megoldásukat célzó politikai próbálkozások ellentmondásait is.

Az arab tavasz gyakran ismételt korai jelszava, miszerint „A nép a rezsim bukását kívánja", nyitva hagyta azt a kérdést, hogy mit kell érteni a népen, és kik vagy mik fognak a leváltott hatóságok helyére lépni. Az arab tavasz eredeti tüntetőinek egy nyitott politikai és gazdasági élet megteremtését követelő felhívásait elsöpörték a katonaság által támogatott önkényuralom és az iszlamista ideológia közötti erőszakos konfliktusok.

Egyiptomban a kozmopolitanizmus és a demokrácia értékei mellett kiálló lelkes tüntetők végül nem tudták „intézményesíteni" a forradalmukat. A közösségi média megkönnyíti a rezsimeket megbuktatni képes demonstrációk szervezését, de egy dolog tömegeket összegyűjteni egy térre, és teljesen más dolog felépíteni az állam új intézményeit. A demonstrációk kezdeti sikerei által teremtett hatalmi vákuumban gyakran a felkelés előtti periódus csoportjai és szervezetei kerülnek abba a helyzetbe, hogy az események további menetét alakíthassák. Itt is nagy volt a csábítás, hogy az egységet a nacionalizmus és a fundamentalizmus összeolvasztásával mozdítsák elő, s ez teljesen háttérbe szorította a felkelés eredeti jelszavait.

Mohamed Murszit, a Muzulmán Testvériség egyik, még radikálisab-

ban fundamentalista csoportjainak koalíciója által támogatott vezetőjét választották meg 2012-ben államelnöknek. A Tahrir téri demonstrációk fellelkesült napjaiban a Testvériség még fogadkozott, hogy nem kívánja megszerezni ezt a posztot. A győztes iszlamista kormányzat aztán más módszereket keresett hatalmának az intézményesítésére, miközben a támogatói megfélemlítési és zaklatási kampányt indítottak a nők, a kisebbségek és a másként gondolkodók ellen. A hadsereg végül elűzte ezt a kormányzatot, és új korszakot hirdetett meg a további politikában, ezt a megoldást üdvözölte még a marginalizált, szekuláris demokratikus csoportok egy része is.

Az egész eseménysor fölveti a humanitárius külpolitika kérdését. Ez a szemlélet abban különbözik a hagyományos külpolitikától, hogy a morális dimenzió elhanyagolása miatt bírálja annak a nemzeti érdekre vagy a hatalmi egyensúlyra alapozott koncepcióját. Nem a stratégiai fenyegetés legyőzésében keresi az önigazolását, hanem inkább azokat a feltételeket kívánja felszámolni, amelyek már önmagukban is az igazságosság egyetemes elveinek a megsértéseként foghatók föl. Az ilyen stílusú külpolitikának az értékei és céljai az amerikai tradíció egy élő aspektusát tükrözik. De ha az amerikai stratégia központi működtetési elveként alkalmazzák ezeket az értékeket és célokat, akkor ezek is fölvetik a saját dilemmáikat: Amerika kötelességének tartja-e, hogy támogasson minden népfelkelést bármiféle nem demokratikus kormányzat ellen, beleértve azokat is, amelyeket korábban fontosnak értékelt a nemzetközi rendszer fenntartása szempontjából? Vajon eleve demokratikus-e minden demonstráció? Szaúd-Arábia is csak addig szövetséges, amíg az ő területén is meg nem jelennek a nyilvános demonstrációk? Amerika legfőképpen azzal segítette az arab tavaszt, hogy elítélte és ellenezte a szerinte is autokratikus kormányzatokat, vagy közreműködött az eltávolításukban; ezek között volt Egyiptom, a korábban még értékes szövetséges is. Néhány hagyományosan baráti kormány, például Szaúd-Arábia viszont ebben az egészben nem a liberális reform előnyeit látta, hanem az amerikai szabadosság és feslettség veszélyét.

A nyugati hagyomány megköveteli a demokratikus intézmények és a szabad választások támogatását. Ha egy amerikai elnök netán semmibe venné az amerikai erkölcsi alapállásnak ezt a kőbe vésett aspektusát, az nem számíthatna az amerikai nép tartós támogatására. De ha ezt a szem-

léletet olyan politikai csoportosulások esetében is fenntartják, amelyek a demokráciát azzal azonosítják, hogy népszavazást tarthatnak az általuk aztán örök érvényűnek tekintett vallási uralom bevezetéséről, akkor a választások támogatásával a demokratikus eljárásnak csak a látszatát érhetik el. Kairóban ismét katonai rezsim rendezkedett be, s ez ismét felveti az Egyesült Államok számára a máig megoldatlan vitát a biztonsági érdekek s a humánus és legitim kormányzás támogatásának fontossága között. Mindez az időzítés kérdéseként is megjelenik: milyen mértékben lehet veszélyeztetni a biztonsági érdekeket egy elképzelt fejlődés kedvéért? Mindkét elem fontos. Ha nem törődünk a demokratikus jövővel – feltéve, ha tudjuk, miként kell azt alakítani –, az hosszú távon komoly kockázatokkal járhat. Ha nem figyelünk oda a jelen tényeire és a biztonságra, az már rövid távon is katasztrófával fenyeget. A tradicionalisták és az aktivisták közötti nézetkülönbségnek ez a lényege. Egy államférfinak mindig meg kell találnia az egyensúlyt, ha ilyen helyzet áll elő. Olyan események fordulhatnak elő, melyek következményei – például egy népirtás – egyszerűen elborzasztóak, és ilyenkor a beavatkozás követelése fölébe kerülhet a stratégiai megfontolásoknak. De általában azt látjuk, hogy a leginkább fenntartható irányvonal megköveteli a realizmus és az idealizmus valamiféle ötvözetét, bár ezeket az amerikai politikai vitákban gyakran kezelik két, egymással összeegyeztethetetlen szemléletmódként.

A szíriai zavargásokról eleinte azt hitte mindenki, hogy ugyanaz fog itt is lejátszódni, ami Egyiptomban a Tahrir téren elkezdődött. De míg az egyiptomi felkelés egyesítette a háttérben lévő erőket, Szíriában nagyon régóta elfojtott feszültségek törtek felszínre, és felélesztették a síiták és a szunniták közötti évezredes ellenségeskedést. Ez az ország demográfiailag igen sokszínű, így aztán a polgárháborúba belesodródtak más etnikai és vallási csoportok is, amelyek a történelmi tapasztalataik alapján nem szerették volna mások döntésére bízni a sorsukat és a jövőjüket. Beléptek a konfliktusba külső hatalmak is; az atrocitások elszaporodtak, s a túlélők az etnikai és vallási enklávékban kerestek menedéket.

A Bassár el-Aszad elleni szíriai felkelést az amerikai politikai vitákban valami hasonló fejleménynek tekintették, mint az egyiptomi Mubarak elnök elzavarását, és az egészet a demokráciáért vívott küzdelemként

írták le. Azt várták, hogy végkifejleteként majd eltávolítja az Aszad-kormányzatot, s egy demokratikus, koalíciós kormányt ültetnek a helyére. Obama elnök ezt a véleményt 2011 augusztusában fogalmazta meg, amikor nyilvánosan felszólította Aszadot, tegye szabaddá az utat ahhoz, hogy a szíriai nép is gyakorolhassa egyetemes érvényű jogait:

> Szíria jövőjéről az ország népének kell döntenie, de ennek útjában áll Bassár el-Aszad elnök. Az ő párbeszédre és reformra való felhívása őszintétlenül hangzott, hiszen közben bebörtönzi, kínozza és gyilkolja a saját népét. Következetesen hangoztattuk, hogy álljon az élére egy demokratikus átmenetnek, vagy álljon félre. Nem törekedett demokratikus átmenetre. A szíriai nép érdekében éppen ideje, hogy Aszad elnök távozzon.

Ettől a beszédtől azt várták, hogy mozgósítja majd a belső ellenzéket, és nemzetközi támogatást is szerez Aszad eltávolításához.

Az Egyesült Államok ezért szorgalmazott az ENSZ-ben „politikai megoldást", amely majd eltávolítja Aszadot a hatalomból, és létrehoz egy koalíciós kormányzatot. Megdöbbenést keltett, amikor a Biztonsági Tanács más, vétójoggal rendelkező tagjai elutasították ezt a megoldást és az esetleges katonai beavatkozást egyaránt, valamint amikor a Szíriában végül megjelent fegyveres ellenzékről kiderült, hogy nem demokratikus, és végképp nem mérsékelt felfogású.

De a konfliktus ekkorra már túlnőtt az Aszad-kérdésen. A viszály főszereplői teljesen másként látták az egész helyzetet, mint az arról vitatkozó amerikaiak. A legfontosabb szíriai és regionális „játékosok" nem a demokráciáért, hanem a hatalom megszerzéséért háborúztak egymással. A demokrácia csak akkor érdekelte őket, ha az hatalmi helyzetbe tudta juttatni a saját csoportjukat; és egyik sem támogatott olyan rendszert, amely nem garantálta, hogy majd ők szerzik meg az irányító szerepet. A rivalizáló felek túlnyomó többsége számára egyszerűen értelmezhetetlen volt egy olyan háború, amelyet kizárólag az emberi jogi normák érvényesítéséért vívnak, tekintet nélkül a geostratégiai és a vallást érintő következményekre. Úgy látták, a konfliktus nem a diktátor és a demokrácia

erői között zajlik, hanem Szíria egymással rivalizáló felekezetei és azok térségi támogatói között. És majd ez a háború fogja eldönteni, hogy Szíria nagyobb felekezetei közül melyik uralkodik a többiek fölött, és kormányozza azt, ami még megmarad az országból. A térség hatalmai valósággal elárasztották Szíriát pénzzel, fegyverrel és logisztikai támogatással, hogy így juttassák előnyösebb helyzetbe az általuk preferált vallási-ideológiai csoportokat: Szaúd-Arábia és az öbölbeli államok a szunnitákat segítették, Irán pedig a Hezbollah révén Aszadot. S amikor az egész konfliktus kezdett állóháborúvá válni, megjelentek az egyre radikálisabb csoportok és harcmódok, az egyre brutálisabb háborúzás, amelyben már egyetlen fél sem törődött semmiféle emberi jogokkal.

A konfliktus időközben elkezdte átrajzolni Szíria politikai térképét, s talán a térségét is. A szíriai kurdok a török határ mentén autonóm egységet hoztak létre, amely idővel egyesülhet az iraki kurd autonóm területtel. A drúzok és a keresztény közösségek, attól való félelmükben, hogy itt is megismétlődik mindaz, amit a Muzulmán Testvériség művelt Egyiptomban a kisebbségekkel, nem fogadták örömmel a szíriai rezsimváltást, vagy autonóm közösségekbe különültek el. A dzsihádista ISIS (*Islamic State of Iraq and Syria*; Iraki és Szíriai Iszlám Állam) pedig nekilátott kiépíteni egy kalifátust a Szíriától és Nyugat-Iraktól elragadott területeken, amelyeken Damaszkusz és Bagdad már nem volt képes érvényesíteni az akaratát.

A konfliktus fő résztvevői élet-halál harcként fogták föl az egészet, néhány dzsihádista erő pedig olyan harcnak, amely az apokalipszis eljövetelét vetíti előre. Amikor az Egyesült Államok nem volt hajlandó felborítani az egyensúlyt, akkor ezek a fő résztvevők úgy vélték, hogy mindemögött vagy egy jól leplezett hátsó szándék rejtőzhet – talán egy végleges megállapodás Iránnal –, vagy az egész nincs összhangban a közel-keleti erőegyensúly követelményeivel. Ez a nézeteltérés 2013-ban kulminált, amikor Szaúd-Arábia visszautasította a BT-tagságot – kifejtve, hogy mivel a hagyományos rendfenntartók képtelenek voltak cselekedni, ezért ő saját megoldásokat próbál keresni.

Amikor Amerika felszólította a világot, hogy tartsák tiszteletben a demokrácia megteremtésére irányuló törekvéseket, és szerezzenek érvényt

a vegyi fegyverek nemzetközi tilalmának, akkor más nagyhatalmak – például Kína és Oroszország – ezt elutasították, a be nem avatkozás vesztfáliai elvére hivatkozva. Ők a tunéziai, egyiptomi, líbiai, mali, bahreini és szíriai felkeléseket alapvetően a saját regionális stabilitásuk és a saját, nyugtalankodó muszlim népességük attitűdjeinek szemüvegén át nézték. Tisztában lévén azzal, hogy a legjobban kiképzett és legelszántabb szunnita harcosok közismert dzsihádisták, akik együttműködnek az al-Kaidával (amely néha, mint például az ISIS esetében is, elhatárolódik tőlük az általa is túl szélsőségesnek minősített módszereik miatt), tartottak Aszad ellenfeleinek elsöprő győzelmétől. Kína közölte, hogy őt nem különösebben érdekli a szíriai helyzet megoldása, csak ahhoz ragaszkodik, hogy ebben „a szíriai nép" döntsön, ne pedig az idegen erők. Oroszország (formálisan Szíria szövetségese) az Aszad-kormányzat, s bizonyos mértékig Szíria egységes államként való fennmaradását kívánta. A nemzetközi konszenzus hiánya és a szíriai ellenzék széttöredezettsége miatt a demokratikus értékek követelésével indult felkelésből a 21. század elejének egyik legnagyobb humanitárius katasztrófája és a térségi rend szétrobbantója lett.

Egy működő regionális vagy nemzetközi biztonsági rendszer képes lett volna elhárítani vagy legalábbis mérsékelni a katasztrófát. De a nemzeti érdekeket, mint kiderült, túlságosan is eltérően értelmezték, a stabilizáció „költségeitől" pedig megijedtek. A válság korai szakaszában megindított, nagy erejű külföldi intervenció meg tudta volna fékezni az öldöklést, de azután hosszú ideig jelentős létszámú békefenntartó katonai jelenlétre lett volna szükség. A közelmúltbeli iraki és afganisztáni történések után erre a feladatra az Egyesült Államok, legalábbis egyedül, nem vállalkozhatott. Egy iraki politikai konszenzus talán feltartóztathatta volna a konfliktust a szíriai határnál, de a bagdadi kormányzat és annak rokon érzelmű térségi szövetségesei útjába álltak ennek. Szintén megoldást kínálhatott volna, ha a nemzetközi közösség képes fegyverembargót bevezetni Szíria és a dzsihádista milíciák ellen, ez azonban a Biztonsági Tanács állandó tagjainak egymással összeegyeztethetetlen céljai miatt nem jöhetett létre. Ha a rendet nem sikerül egyetértéssel vagy fegyveres erővel megteremteni, akkor megvalósítása csak a teljes káosz átélése után, szörnyűségek és embertelenségek árán lehetséges.

A palesztinkérdés és a nemzetközi rend

A közel-keleti forrongások közepette haladt tovább a maga útján az úgynevezett békefolyamat – hol akadozva, hol teljes gőzzel –, hogy véget vessen az arab–izraeli konfliktusnak, amely már évtizedek óta maga volt a robbanásveszélyes patthelyzet. Négy konvencionális háború és számtalan nem konvencionális fegyveres összetűzés fordult itt elő; az összes iszlamista és dzsihádista csoport hadüzenetnek tekinti már magát ezt a konfliktusos alaphelyzetet is. Izrael létezését és többször is bizonyított katonai fölényét az egész arab világ megalázásként élte át. A soha egy talpalatnyi földet sem feladni doktriner elkötelezettség egyesek számára az Izraellel való együttélést a realitások elfogadásából hittagadássá változtatta át.

Nem sok kérdés keltett ekkora, elemi erejű indulatokat, mint az, hogy miképpen békítsék össze Izrael biztonsági és önazonossági törekvéseit, a palesztinok vágyakozását az önrendelkezésre, és a szomszédos arab kormányok igyekezetét egy olyan politika kialakítására, amely felfogásuk szerint összeegyeztethető saját történelmi és vallási előírásaikkal. Az érintett felek hosszú és gyötrelmes utat tettek meg – az elutasítástól és háborúzástól az együttélés nehézkes elfogadásáig – egy bizonytalan jövő felé. Kevés nemzetközi probléma foglalkoztatta ennyire intenzíven az Egyesült Államokat, vagy követelt ekkora figyelmet az amerikai elnöktől.

További kérdések egész sora is felmerült; mindegyiknek könyvtárnyi irodalma van ma már. Az érintettek rendszertelen tárgyalásokon, évtizedeken át foglalkoztak velük. Könyvünkben most csak egyetlen aspektusukat emeljük ki: a békés rendezésnek a tárgyaló felek által megfogalmazott egymással ellentétes koncepcióit.

Az araboknak immár két nemzedéke nőtt föl abban a tudatban, hogy Izrael Állam a muszlimok egy ősi, szent földjének a törvénytelen bitorlója. Az arab országok 1947-ben elutasították az ENSZ-nek azt a tervét, hogy a brit mandátum Palesztinát egy arab és egy zsidó államra ossza fel; azt hitték, hogy katonailag ők az erősebbek, és az egész területet követelték. A frissen kikiáltott Izrael Állam elsöprésére tett kísérlet kudarca nem vezetett politikai rendezéshez és államközi kapcsolatok létesítéséhez, ahogy az Ázsia és Afrika legtöbb posztkoloniális konfliktusa esetében történt.

Ehelyett megkezdődött a politikai elutasítás és a nagy nehezen tető alá hozott fegyverszüneti megállapodások elhúzódó időszaka, miközben a háttérben munkálkodó radikális csoportok terrorista akciókkal igyekeztek térdre kényszeríteni Izraelt.

Jelentős politikai vezetők a vesztfáliai elvekre alapozott béketárgyalásokkal igyekeztek felülemelkedni a konfliktus konceptuális aspektusán – vagyis ezt a békét olyan, szuverén államokként megszervezett népek között kívánták megteremteni, amelyeket a realisztikusan felmért nemzeti érdekek, lehetőségek és képességek vezérelnek, nem pedig az abszolút érvényű vallási parancsolatok. Anvar Szadat túl mert lépni ezen a konfrontáción, s Egyiptom nemzeti érdekeit követve 1979-ben békét kötött Izraellel. Ezért az államférfiúhoz méltó tettéért azonban az életével fizetett: két évvel később meggyilkolta a hadsereg egy radikalizálódott, iszlamista csoportja. Ugyanerre a sorsra jutott Jichak Rabin, az első olyan izraeli miniszterelnök, aki megállapodást írt alá a Palesztin Felszabadítási Szervezettel: őt Szadat halála után 14 évvel egy szélsőséges zsidó nacionalista diák lőtte le.

Libanonban, Szíriában és a palesztin területeken (különösen Gázában) komoly politikai és katonai hatalomra tettek szert a radikális iszlamisták – a Hezbollah és a Hamász –, akik meghirdették, vallási kötelességként, a dzsihádot „a cionista megszállás" felszámolása érdekében. Iránban az ajatollahok rezsimje rendszeresen megkérdőjelezi Izrael létjogosultságát; a korábbi államelnök, Mahmud Ahmadinezsád egyenesen Izrael elpusztítására szólított fel.

Az arabok hozzáállásában legalább három felfogás különíthető el egymástól: egy kisebb, elkötelezett, de nem nagyon hangos csoport elfogadja a békés együttélést Izraellel, és hajlandó is tenni érte; egy jóval nagyobb csoport szüntelen konfrontációk által el akarja pusztítani Izraelt; és végül ott vannak azok, akik hajlandók tárgyalni Izraellel, de részben azzal kívánják igazolni az egyezkedéseket, legalábbis belpolitikailag, hogy azok révén lépésről lépésre le lehet győzni a zsidó államot.

Izrael, a szomszédjaihoz képest csekély népességével és kicsiny területével (az ország a legkeskenyebb pontján mindössze 15 kilométer, de a legszélesebb pontján is csak 96 kilométer széles), vonakodott egy később

esetleg érvényteleníthető dokumentum kedvéért területet átengedni, különösen a népesebb települések melletti körzetekben. Tárgyalási pozícióiban ezért igyekezett széles látókörűen és a kellemetlen részletekre is figyelve mindent jogi alapokra helyezni; ragaszkodott ahhoz, hogy pontosan meghatározzák a katonai biztonság követelményeit és a politikai biztosítékokat, s tette mindezt azzal a szándékkal, hogy azoknak a szenvedélyeknek ellenében megerősítse a békefolyamatot, amelyeket annak le kell győznie.

Az arab világban a palesztinkérdés valamennyit veszített a sürgősségéből, de semmit nem veszített a jelentőségéből. A békefolyamat fő résztvevőinek a figyelmét és energiáit mostanság leköti az a veszélyes fejlemény, hogy atomfegyverhez juthat Irán és néhány térségi csatlósa. Ez a békefolyamatot kétféle módon is érinti: egyfelől a térség meghatározó országai, mint Egyiptom és Szaúd-Arábia, diplomáciai szerepet vállalhatnak a békefolyamat alakításában; másfelől, ami még fontosabb, ezek az államok garantálhatják a létrejövő megállapodás érvényesülését. A palesztin vezetők önmagukban nem képesek fenntartani a békefolyamatot, a békére csak akkor van esély, ha a megállapodásokat nem pusztán tolerálják, hanem aktívan támogatják is a régió más kormányzatai. E sorok írásakor a jelentős arab államokat vagy polgárháború gyötri, vagy a síita–szunnita konfliktus és az egyre erősödő Irán okoz nekik fejfájást. Ugyanakkor előbb-utóbb a palesztinkérdéssel is foglalkozniuk kell, hiszen az lényeges eleme a regionális, és végső soron a világrendnek is.

Néhány arab vezető azt javasolta, hogy kössenek olyan arab–izraeli békét, amely lecsillapítja Izrael biztonsági aggodalmait az arabok érzelmeit és szándékait illetően: realitásként el kell fogadni Izraelt, anélkül hogy formálisan legalizálnák a létezését az iszlám Közel-Keleten. Izrael legelőször is egy olyan, kötelező biztosítékhoz ragaszkodik, hogy a békekötés nyomán a morális és törvényi elismerés konkrét cselekedetekben is megjelenik. Izrael ezzel túlmegy a vesztfáliai gyakorlaton, azt követelve, hogy zsidó államként fogadják őt el – amit viszont nem tud elfogadni a muszlimok többsége, ugyanis ez vallási és területi elfogadást is jelentene.

Több arab állam is bejelentette, hogy hajlandó diplomáciai kapcsolatot létesíteni Izraellel, amennyiben az visszavonul az 1967-es határok, vagyis

a fél évszázaddal ezelőtti háborúnak véget vető tűzszüneti vonalak mögé. A valódi kérdés azonban az, hogy a diplomáciai kapcsolatok miféle konkrét tetteket vonnak majd maguk után. Izrael diplomáciai elismerése véget vet majd az arab országokban azoknak a média-, kormányzati és iskolai kampányoknak, amelyek Izraelt törvénytelen, imperialista, már-már bűnöző betolakodóként mutatják be? Az arab tavasz felkeléseibe belerokkant arab kormányok közül melyik lesz hajlandó és képes nyilvánosan helyeselni és garantálni egy olyan békeszerződést, amely a gyakorlati kötelezettségvállalások pontosan rögzített listájával fogadja el Izrael létezését? Ez fogja ugyanis meghatározni a béke kilátásait, nem pedig az Izrael Államnak kínált, valamilyen formális elismerés.

A világrend két koncepciója közötti konfliktus mélyen bele van ágyazódva az izraeli–palesztin viszonyba. Izrael *per definitionem* egy vesztfáliai állam, ilyenként alapították 1947-ben; legfontosabb szövetségese, az Egyesült Államok, a vesztfáliai nemzetközi rend egyik kialakítója és legfőbb védelmezője. De a Közel-Kelet legjelentősebb országai és politikai tényezői többé-kevésbé az iszlám öntudat szemüvegén keresztül tekintenek a nemzetközi rendre. Izrael és a szomszédjai között sok olyan különbség van, amelyek elválaszthatatlanok a geográfiai és történelmi adottságoktól; ilyenek például a vízhez való hozzáférés, a természeti erőforrások, a specifikus biztonsági tényezők és a menekültek. Más régiókban a hasonló problémákat általában diplomáciai eszközökkel oldják meg. Ebben az értelemben az egész helyzet lényege abban a kérdésben foglalható össze, hogy lehetséges-e a Jordán folyó és a Földközi-tenger közötti, viszonylag keskeny sávba beszorult két állam – Izrael és Palesztina – által képviselt két világrend együttélése. Itt minden négyzetkilométernek mindkét fél különleges jelentőséget tulajdonít, ezért a sikerhez valószínűleg előbb azt kell letesztelni, hogy ki lehet-e alakítani valamilyen ideiglenes rendezést a végleges megállapodás előtt, amely legalábbis javítja a gyakorlati együttélés kilátásait Ciszjordániának azon a részén, ahol adottak a szuverenitás attribútumai.

Ahogy haladtak ezek a tárgyalások, a Közel-Kelet politikai és filozófiai evolúciója a nyugati világban ráirányította a figyelmet az ellentmondásokra. Az Egyesült Államok szoros kapcsolatot tartott fönn a Közel-Kelet

minden fontos tényezőjével: Izraellel szövetségesi, Egyiptommal társulási, Szaúd-Arábiával pedig partnerségi viszonyt. Egy regionális rend akkor alakul ki, ha a legerősebb államok hasonló módon szemlélik és kezelik az őket érintő dolgokat. Ez a fajta koherencia eléggé bizonytalanná vált a Közel-Keleten. A legfőbb szereplők három fontos tekintetben különböznek egymástól: a belpolitikai fejlemények, a palesztinai arabok politikai jövője, és az iráni katonai nukleáris program jövője. A célokkal egyetértők között néhányan nincsenek abban a helyzetben, hogy ezt be is ismerjék. Szaúd-Arábiának és Izraelnek például a fontos kérdéseket illetően megegyezik a véleménye Iránnal kapcsolatban: nem szabad megengedni, hogy Irán atomhatalom legyen, és szükség esetén ezt katonai erővel is meg kell akadályozni. De a saját legitimációs szempontjaik miatt – Szaúd-Arábia esetében pedig az arab konszenzus miatt is – hivatalosan nem hirdethetik ki, hogy ez a véleményük, de még csak nem is utalhatnak rá az egyéb közleményeikben. Ez az egyik oka annak, hogy a régió túl nagy része még mindig nem tudta eldönteni, mitől rettegjen jobban: magától a dzsihádtól vagy inkább attól, hogy végre elkezdjen foglalkozni a dzsihádhoz vezető okok némelyikével.

A vallási és politikai konfliktusnak ebben a fejezetben leírt konzekvenciái látszólag teljesen különböznek egymástól. Valójában közös törekvés húzódik meg mögöttük a politikai és nemzetközi legitimáció új meghatározásának kialakítására.

Szaúd-Arábia

A történelem némi iróniája folytán mindezen válságok és katasztrófák közepette a nyugati demokráciák legfontosabb szövetségesei között ott volt egy olyan ország is, amelynek belső rendje szinte teljesen eltér a nyugatiakétól – Szaúd-Arábia. Az arab királyság partner volt, néha csak a háttérbe húzódva, de mindig elkötelezetten, a régió biztonságának megteremtésére irányuló majdnem minden fontosabb vállalkozásban a II. világháború óta, amikor is a Szövetségesek táborához csatlakozott. Olyan szövetség volt ez, amely jól szemléltette a vesztfáliai államrendszer egyik sajátossá-

gát, mégpedig azt, hogy lehetővé tette az ennyire különböző társadalmak együttműködését is: formális mechanizmusok révén a közös célokért, s általában a jelentős közös előnyök érdekében. Ugyanakkor e szövetség feszültségei érzékenyen érintették a modern világrend keresésének egyes, főbb problémáit is.

A szaúdi királyság egy hagyományos arab-iszlám birodalom: törzsi monarchia és iszlám teokrácia egyszerre. A kormányzati hatalom a 18. század óta két, egymást támogató, nagy befolyású család kezében van. A politikai hierarchia csúcsán az Al-Szaúd családból származó király áll, aki a törzsi kapcsolatok bonyolult hálózatának a legfőbb ura is. Ez a kölcsönös elkötelezettség és hűség ősi kötelékeire támaszkodó hálózat irányítja a királyság bel- és külpolitikáját. A vallási hierarchia csúcsán pedig a főmufti és a Vallástudósok Tanácsa *(uléma)* áll, mely utóbbinak a tagjai nagyrészt az Aal al-Sejk családból származnak. A király afféle hídként igyekszik összekötni ezt a két hatalmi ágat, egyebek közt azzal is, hogy ellátja a „Két Szent Mecset Őre" szerepét (Mekkáról és Medináról van itt szó), amely szerepről eszünkbe juthat a német-római császár, aki szintén „A Hit Védelmezője" *(„Fidei defensor")* volt.

A szaúdiak egész történelmébe mélyen beleágyazódott a hitbuzgóság és az ő felfogásukban tiszta vallásgyakorlás. A szaúdi államot az elmúlt századokban (az 1740-es és az 1820-as években, majd a 20. század elején) háromszor alapította meg vagy egyesítette újra ugyanaz a két vezető család, minden esetben megerősítve elkötelezettségüket, hogy a vallási alapelvek legszigorúbb értelmezésének fenntartásával fogják kormányozni az iszlám szülőhelyét és a szent helyeket. A szaúdi seregek minden esetben nekiindultak, hogy egyesítsék a félsziget hegyeit és sivatagjait, pontosan olyan hódítási hullámokban, mint amilyen az eredeti nagy nekibuzdulás és szent háború volt, amely az első iszlám államot teremtette meg ugyanezen a területen. A vallási abszolutizmus, a katonai merészség és az ügyes államvezetés hozta létre ezt a királyságot a muszlim világ szívében, és annak a világnak egyik meghatározó tényezőjeként.

A mai Szaúd-Arábia az I. világháború után szabadult fel a török uralom alól, amikor Ibn Szaúd egyesítette az Arab-félszigeten elszórt különböző feudális fejedelemségeket, s a patriarchális hűség és a vallási odaadás köte-

lékeivel szilárdította meg az egységüket. A királyi családnak azóta is szinte megoldhatatlan feladatokkal kell szembenéznie. Hagyományos életmódot folytató és a koronához feltétlenül hűséges nomád törzseket kormányoz, meg olyan nagyvárosokat is, amelyek megközelítik – s néhány tekintetben meg is előzik – a nyugati metropoliszokat, csak éppen úgy helyezkednek el a kopár síkságokon, mint valami délibábos látomás. A kialakuló és felemelkedő középosztály a kölcsönös elkötelezettségek ősrégi, félfeudális közegében él. A szélsőségesen konzervatív politikai kultúra keretei között az uralkodó hercegek a monarchiát a konszenzus egy olyan rendszerével kombinálták, amelyben a népes királyi család nagy befolyással rendelkező tagjai bizonyos mértékig részt vehetnek a döntéshozatalban, az átlagpolgárok pedig lassan, fokozatosan részt vehetnek a közéletben.

Külföldi vendégmunkások – palesztinok, szíriaiak, libanoniak, egyiptomiak, pakisztániak és jemeniek – milliói színesítik azt a mozaikot, amelyet az iszlám és a hagyományos tekintélytisztelet kötelékei nem engednek szétesni. Minden évben muszlimok milliói érkeznek a világ minden tájáról Szaúd-Arábiába, hogy részt vegyenek a Mohamed próféta által az igazhitűek számára előírt, s az egyéni hit megerősítésére szolgáló mekkai zarándoklaton *(hadzs)*. A Próféta parancsa szerint minden igazhitűnek, ha lehetősége van rá, életében legalább egyszer el kell zarándokolnia Mekkába, s ez különleges vallási jelentőségű országgá teszi Szaúd-Arábiát – amelynek így minden évben a világon egyedülálló logisztikai kihívásokkal is szembe kell néznie. Időközben a hatalmas olajkészletek felfedezése a régió talán leggazdagabb országává tette Szaúd-Arábiát, ami különleges biztonsági problémákat is magával hozott, hiszen ennek a gyéren lakott országnak nincsenek könnyen védhető természetes határai, viszont ott van neki a politikailag elkülönült síita kisebbség, amely az egyik legfontosabb olajkitermelő régióban él.

A szaúdi uralkodók ma is tisztában vannak azzal, hogy szomszédjaik mohósága könnyen átcsaphat hódítási próbálkozásokba. Vagy éppenséggel ebben az egyébként is forrongó régióban elkezdhetik támogatni a politikai vagy vallási ellenzéki csoportokat. És látják a környékbeli országok sorsának alakulását is, ezért vegyes érzelmekkel tekintenek a gazdasági és társadalmi modernizálásra. Tudják, hogy a reformok elmaradása el-

idegenítheti tőlük a saját fiatal nemzedékeiket, de azt is tudják, hogy a túl gyorsan beindított reform túlszaladhat bizonyos határokon, és végül is veszélyeztetheti annak az országnak a kohézióját, amely csak a konzervatív monarchiát ismeri. A dinasztia igyekezett a saját kezébe venni a társadalmi és gazdasági változás irányítását – a helyi társadalom által adott keretek között –, pontosan azért, hogy ellenőrizhesse annak ütemét és tartalmát. Ez a taktika lehetővé tette az Al-Szaúd családnak, hogy elég változást engedélyezzen a potenciálisan robbanásveszélyes társadalmi feszültségek felhalmozódásának megelőzésére, de elkerülje a túlságosan gyors változás destabilizáló hatásait is.

A modern szaúdi állam külpolitikáját szinte mindig az az óvatosság jellemezte, amely a fondorlatosságot szinte már művészi tökélyre fejlesztette. Ha ugyanis az ország vezetői teljesen nyíltan politizálnak, ha mindenféle viták kereszttüzébe lavírozzák be magukat, akkor nehezen tudtak volna mit kezdeni a náluk jóval erősebb államok részéről érkező követelőzésekkel, fenyegetésekkel és hízelgésekkel, amelyek kumulatív hatása veszélyeztette volna az országnak vagy a függetlenségét, vagy az egységét. Ezért inkább visszafogottsággal és távolságtartással igyekeztek megőrizni a biztonságukat és a tekintélyüket. Még a nagy válságok idején is – amikor néha merész, globális visszhangot is keltő irányváltásokat hajtottak végre – szinte mindig kerülték a nyilvánosságot, és afféle kívülállók maradtak. Szaúd-Arábia az átláthatatlansággal takarta el a sebezhetőségét, s a külső hatalmak szándékaival kapcsolatos bizonytalanságait az ékesszólás és a fenyegetés számára egyaránt megközelíthetetlen tartózkodással leplezte.

A királyság még akkor is ki tudta vonni magát a konfrontáció tűzvonalából, amikor ezt a konfrontációt az ő erőforrásai tartották fenn, ahogy azt az 1973-as olajembargó esetében vagy az 1979–89-es afganisztáni szovjetellenes dzsihád idején láthattuk. Támogatta a közel-keleti békefolyamatot, de a konkrét tárgyalásokat másokra hagyta. Ilyen módon a szaúdi királyság jól el tudott lavírozni az Egyesült Államokkal való barátság, az arab lojalitás, az iszlám puritán értelmezése, valamint a jól érzékelt belső és külső veszély által kijelölt, szilárd jelzőpóznák között. A dzsihád, a forradalmak és Amerikának a térségből való jól érzékelhető visszavonulása korszakában a nem egyértelmű hozzáállást részben felvál-

totta egy direktebb megközelítés, ami jól láthatóvá tette a síita Irán ellenségességét és félelmét.

A Közel-Keleten az iszlamista forrongástól és a forradalmi Irán felemelkedésétől Szaúd-Arábia szenvedett a legtöbbet. Ez az ország formálisan hű a vesztfáliai koncepciókhoz, ami megalapozza a biztonságát és legitim szuverén államként való nemzetközi elismerését, ragaszkodik az egész történelmét átható vallási purizmushoz, és szembe kell néznie az egyre nagyobb vonzerejű radikális iszlamizmussal, amely felbomlasztja belső kohézióját (és már a királyság létét is fenyegette, amikor szalfista fanatikusok 1979-ben egy időre elfoglalták a mekkai Nagy Mecsetet).

Az ország egyik hűtlenné vált fia, Oszama bin Laden 1989-ben visszatért az afganisztáni szovjetellenes dzsihádból, és új harcot hirdetett. Szaíd Kutb útmutatásai alapján bajtársaival megalapította az élharcosok szervezetét, az al-Kaidát („az Alap"), amellyel megindíthatja az egész világra kiterjedő dzsihádot. „Közeli" célpontjai a szaúdi kormányzat és annak regionális partnerállamai voltak; „távoli" ellensége pedig az Egyesült Államok, amelyet az al-Kaida azért szidalmazott, mert támogatja a nem a *saría* alapján álló közel-keleti kormányokat, s mert szerinte beszennyezte az iszlámot azzal, hogy az 1990–1991-es Öböl-háború idején katonákat vezényelt Szaúd-Arábiába. Bin Laden felfogása szerint az igazhitű és a hitetlen világ között élet-halál harc bontakozott ki. A világ igazságtalansága elért egy olyan pontot, ahol a békés módszerek nem érnek már semmit; itt a merényletek és a terrorizmus taktikáját kell alkalmazni, amely félelmet kelt majd az al-Kaida közeli és távoli ellenségeiben, és elveszi a kedvüket az ellenállástól.

Az al-Kaida nagyra törő hadjárata Amerika és a vele szövetséges államok közel-keleti és afrikai létesítményei ellen indított támadásokkal kezdődött. A Világkereskedelmi Központ elleni 1993-as merénylet már a szervezet globális ambícióiról árulkodott. Az offenzíva 2001. szeptember 11-én érte el a csúcspontját, amikor csapást mértek New Yorkban a Világkereskedelmi Központra, és Washingtonban Amerika hatalmi központjára. Ebben, a minden idők legnagyobb, 9/11-ként emlegetett terrortámadásában néhány perc leforgása alatt 2977 ember vesztette életét, szinte kivétel nélkül civilek; és több ezren sebesültek meg vagy szenvedtek

később különböző egészségi problémáktól. Oszama bin Laden a támadás előtt bejelentette az al-Kaida célját: a Nyugatot és befolyását ki kell űzni a Közel-Keletről. Az Amerikával együttműködő kormányokat meg kell dönteni, s le kell rombolni politikai struktúráikat is, mert ezek pusztán ócska, illegitim „papírállamocskák", amelyeket a nyugati hatalmak kényekedve szerint hoztak létre. Új iszlám kalifátus kerül majd a helyükre, amely helyreállítja az iszlám 7. századi dicsőségét. Meghirdették tehát a világrendek háborúját.

E konfliktusban hadszíntérré vált Szaúd-Arábia is, amely végül az al-Kaida egyik legádázabb ellensége lett – miután a szervezet 2003-ban sikertelen kísérletet tett a Szaúd-dinasztia megdöntésére. Egy darabig sikeres volt a szaúdiaknak az a próbálkozása, hogy egyidejűleg a vesztfáliai és az iszlám rend keretein belül teremtsék meg a biztonságot. De a Szaúd-dinasztia óriási hibát követett el, amikor az 1960-as évektől 2003-ig abba a hitbe ringatta magát, hogy támogathatja, sőt manipulálhatja külföldön a radikális iszlamizmust, anélkül hogy az a hazai biztonságát veszélyeztetné. A királyságban 2003-ban kitört veszélyes és elhúzódó al-Kaida-lázadás azután rávilágított, hogy végzetesen hibás ez a stratégia, minekutána a dinasztia el is vetette, és beindított egy hatékony ellenhadjáratot, a fiatalabb nemzedékhez tartozó Mohamed bin Najef herceg vezetésével (ő most az ország belügyminisztere). A dinasztiát azonban még így is fenyegette a megbuktatás veszélye. Előfordulhat, hogy a dzsihádisták iraki és szíriai offenzívájával újra próbára kell tenni ennek a stratégiának az érvényességét.

Szaúd-Arábia ugyanolyan bonyolult politikai irányvonalat kezdett követni, mint amilyen bonyolult kihívásokkal kénytelen szembenézni. A királyi család úgy ítélte meg, hogy az ország biztonságát az szolgálja a legjobban, ha konstruktív kapcsolatokat alakítanak ki a Nyugattal, és aktív részesei lesznek a világgazdaságnak. Ugyanakkor Szaúd-Arábia mint az iszlám szülőhelyének és szent helyeinek a védelmezője nem engedheti meg magának, hogy eltérjen az iszlám ortodoxiától. Megpróbálta kooptálni a radikálisan újjáéledő iszlamista univerzalizmust. Ehhez létrehozott egy laza keveréket: a modern államiságot és a vesztfáliai nemzetközi kapcsolatokat beleágyazta e vallás talán leginkább fundamentalista

változatának, a vahhabizmusnak a gyakorlatába, s ezt támogatta nemzetközi síkon is. Az eredmény néha az országon belül is ellentmondásos lett. Diplomáciai síkon Szaúd-Arábia elsősorban az Egyesült Államok mellett kötelezte el magát, vallási síkon pedig az iszlámnak egy olyan formáját propagálta, amely elutasítja a modernitást, és ellenségének tekinti a nem muszlim világot. A szigorú vahhabita hitet hirdető medreszék támogatásával a szaúdiak az egész világon nem csupán a saját muszlim kötelességeiket teljesítették, hanem egyszersmind védekező taktikát is választottak azzal, hogy a vahhabita prédikátorokat külföldre küldték, terjesszék inkább ott a hitet, ne pedig odahaza. A projektnek az lett a nem szándékolt következménye, hogy világszerte sikerült felszítani a dzsihádista szenvedélyeket, amelyek ma már magát a szaúdi államot és annak szövetségeseit is veszélyeztetik.

A királyság elvi alapokon álló kétkulacsos stratégiája jól bevált addig, amíg a szunnita államokat nagyrészt katonai rezsimek működtették. De amióta az al-Kaida is megjelent a színen, az ajatollahok által vezetett Irán a régió militáns, forradalmi táborának a vezetőjévé tette meg magát, s felmerült annak a veszélye is, hogy a Muzulmán Testvériség hatalomra kerül Egyiptomban és máshol, Szaúd-Arábiának a Közel-Keleten a polgárháború két olyan formájával kell szembenéznie, amelyeket hittérítő erőfeszítéseivel neki magának sikerült (akaratlanul) kirobbantania. Az egyik az egykor a vesztfáliai államrendszer tagjaként fennálló muzulmán rezsimek és azok között az iszlamisták között zajlik, akik az államiságot és a létező intézményeket a Korán tanaira hivatkozva undorítónak és gyalázatosnak tartják; a másik pedig a régió síitái és szunnitái között folyik, akiknek Irán, illetve Szaúd-Arábia a vezetőjük.

E küzdelem hátterében két másik is zajlik. A felek mindkettőben regionális rendet igyekeznek teremteni a maguk elképzelései szerint: az iraki és a líbiai gyűlöletes diktatúrák felszámolására indított amerikai katonai akciók, amelyekhez amerikai politikai nyomás is társult, hogy „alakítsák át a tágabban értelmezett Közel-Keletet"; és a fellángolt szunnita–síita rivalizálás, amely az iraki háború és a szíriai konfliktus idején végezte-végzi a legnagyobb rombolást. Ezek során nehéz volt az egyébként párhuzamos szaúdi és amerikai érdekeket közös nevezőre hozni.

A regionális vezető szerep, az erőegyensúly és a hitelvek körüli marakodások kérdésében Szaúd-Arábia a síita Irán, e vallási és birodalmi fenomén oldaláról fenyegetve érzi magát. Szaúd-Arábia tudatában van annak, hogy egyre súlyosabb összeütközésbe kerül egymással az erősödő síita hatalom – és a befolyása alatt álló, Afganisztán Iránnal határos vidékétől Irakon, Szírián és Libanonon át a Földközi-tengerig húzódó terület – Teherán által irányított „szigetvilága" a Törökországgal óvatos partneri viszonyban lévő Egyiptomot, Jordániát, az Öböl-államokat és az Arab-félszigetet magában foglaló, szaúdi vezetésű szunnita renddel.

Amerika ezért az Iránhoz és Szaúd-Arábiához fűződő viszonyát nem alapozhatja egyszerűen az erőegyensúlyi számításokra vagy a demokratizálás ügyére. Ami ugyanis az iszlám két szárnya között immár egy évezrede folyik, az mindenekelőtt vallási küzdelem. Az Egyesült Államoknak és szövetségeseinek nagyon gondosan kell megtervezniük a viselkedésüket. Mert ebben a régióban a nyomásgyakorlás érintheti a kapcsolatoknak azt a bonyolult hálózatát is, amelynek középpontjában az iszlám legszentebb helyeit őrző királyság áll. Egy szaúd-arábiai békétlenség mélyreható következményekkel járna a világgazdaságra, a muszlim világ jövőjére és az egész világbékére nézve. Az arab világban eddig lezajlott forradalmak tanulságai alapján az Egyesült Államok nem számíthat arra, hogy ott lapul a színfalak mögött egy demokratikus ellenzék, amely csak arra vár, hogy a nyugati érzékenységekkel nagyobb összhangban lévő elvek szerint kormányozza majd Szaúd-Arábiát. Amerikának meg kell találnia a közös hangot azzal az országgal, amely első számú céltáblája lett a dzsihád síita és szunnita válfajának is, és amely a maga, néha elég nehezen kiismerhető viselkedésével kulcsszerepet játszik az egész régió konstruktív fejlődésében.

Szaúd-Arábia számára az Iránnal kialakult konfliktusa a lét vagy nemlét kérdése. A monarchia fennmaradása a tét, s ezzel együtt az állam legitimációja, sőt az iszlám jövője is. Amilyen mértékben válik Irán potenciálisan domináns nagyhatalommá, Szaúd-Arábia kénytelen legalábbis követni a tempót, és az egyensúly érdekében erősíteni a saját hatalmi pozícióját. Minthogy alapvető dologról van itt szó, a verbális biztosítékok már mit sem érnek. Az iráni nukleáris tárgyalások kimenetelétől függően előfordulhat, hogy Szaúd-Arábia is hozzálát valamilyen formában megteremteni

a maga nukleáris ütőerejét – vagy úgy, hogy robbanófejeket vásárol egy, lehetőleg iszlám atomhatalomtól (Pakisztántól), vagy pedig, mintegy a biztonsági politika részeként, megfinanszírozza ezek kifejlesztését valamely más országban. Ha Szaúd-Arábia azt látja, hogy Amerika ilyen-olyan mértékben kivonul a régióból, akkor ő ugyanolyan mértékben fog bevonni a regionális rend alakításába egy másik hatalmat, például Kínát, Indiát vagy akár Oroszországot is. A Közel-Keletet a 21. század első két évtizedében megnyomorító feszültségeket, zavargásokat és fegyveres konfliktusokat ezért úgy kell értelmezni, mint a világi és vallási küzdelmek egymást váltó sorozatát, amelyben azt akarják eldönteni, hogy a térség miképpen viszonyuljon a világrend bármely átfogóbb koncepciójához, ha egyáltalán akar viszonyulni. Sok függ az Egyesült Államok hozzáértésétől, s attól, hogy hajlandó-e részt venni egy olyan megoldás kialakításában, amely megfelel Amerika érdekeinek, s amelyet Szaúd-Arábia és szövetségesei összeegyeztethetőnek tartanak a saját biztonságukkal és elveikkel.

Az állam leépülése?

Szíria és Irak – az arab nacionalizmus egykori fáklyavivői – most egyaránt közel jár ahhoz, hogy ne tudjon egységes, vesztfáliai alapokra támaszkodó államként talpra állni. Az egymással hadakozó szereplők a régión belüli és azon túli közösségektől kérnek támogatást, s ezzel veszélyeztetik a szomszédos országok belső rendjét is. Ha az arab világ szívében az egymással sokszorosan érintkező államok képtelenek legitim kormányzatot létrehozni és szilárdan uralmuk alatt tartani a saját területüket, akkor könnyen megtörténhet, hogy az I. világháború utáni közel-keleti területi rendezés a végállomásához érkezik.

Az Irakban, Szíriában és a környező térségekben kialakult konfliktusok ilyeténképpen egy baljóslatú új trend szimbólumává váltak: az államiság szétzilálódhat törzsi és felekezeti egységekre, amelyek némelyike átnyúlik a mai államhatárokon, s állandó fegyveres konfliktusban állnak majd egymással, vagy egymással is rivalizáló külső erők manipulálják őket, az ököljogon kívül nem ismerve el semmiféle játékszabályt. Hobbes

ezt nevezte annak idején az emberiség társadalomelőttiségében létezett „természeti állapotnak".

Ha a forradalmat vagy a rezsimváltást követően nem áll föl egy olyan új hatalom, amelyet törvényesnek ismer el a nép túlnyomó többsége, akkor az egymástól különböző pártok és csoportok sokasága tovább folytatja a nyílt, fegyveres harcot a hatalomért versengő vélelmezett riválisai ellen; az állam egyes részei anarchiába vagy a permanens lázongás állapotába süllyedhetnek, vagy összeolvadnak egy másik széteső állam bizonyos részeivel. A fennálló központi kormányzat nem akarja vagy nem is volna képes helyreállítani a hatalmát a határ menti régiókban, vagy uralma alatt tartani az olyan, nem állami entitásokat, mint például a Hezbollah, az al-Kaida, az ISIS és a tálibok. Ez történt Irakban, Líbiában és veszélyes mértékben Pakisztánban is.

Néhány államot, például a mostanában létrejötteket, teljes egészében nem is lehet kormányozni, legföljebb olyan hatalmi módszerekkel vagy társadalmi kohézióval, amelyeket Amerika illegitimnek tart, és elutasít. Ezeket a fogyatékosságokat bizonyos esetekben le lehet küzdeni liberálisabb belső rendszer fokozatos kiépítésével. De egy olyan államban, ahol a különböző érdekcsoportok a világrend különböző koncepcióihoz ragaszkodnak, vagy megítélésük szerint a puszta létükért kell küzdeniük, ott az amerikai felhívás a harcok beszüntetésére és egy demokratikus koalíciós kormány megalakítására vagy lebénítja a hivatalban lévő kormányt (ahogy azt még a sah vezetése alatt álló Iránban láttuk), vagy süket fülekre talál (lásd Sziszi tábornok egyiptomi kormányát, amely levonta a következtetéseket elődei bukásából, és elfordult a történelmi amerikai szövetségtől, hogy így biztosítson magának nagyobb manőverezési szabadságot). Ilyen körülmények között Amerikának el kell döntenie, hogy mivel lehet elérni a biztonság és a moralitás legjobb kombinációját, tudomásul véve, hogy ezek mindegyike tökéletlen lesz.

Irakban Szaddám Huszein szunnita dominanciájú, brutális diktatúrájának bukása után nem annyira a demokrácia, mint sokkal inkább a bosszúállás iránt ébredt föl a széles körű igény. Ez abban a formában jelentkezett, hogy a különböző csoportok az egymás elleni háborúzással igyekeztek intézményes elismerést kivívni a maguk különféle vallási elveinek

és gyakorlatainak. Líbiában, ebben a gyéren lakott hatalmas országban – melyet keresztül-kasul szabdal a vallási megosztottság és azoknak a törzseknek az ellenségeskedése, amelyek egész történelmében az olasz gyarmatosítás az egyetlen közös emlék – a véres kezű diktátor, Kadhafi bukásával gyakorlatilag megszűnt mindenféle nemzeti hatáskörű kormányzat. A törzsek és a régiók fölfegyverkeztek, hogy a szabad kezet kapott milíciáik segítségével megteremtsék a függetlenségüket – vagy uralmukat – a maguk területein. Tripoli ideiglenes kormányzata megkapta a nemzetközi elismerést, de gyakorlatilag képtelen volt gyakorolni a hatalmát a város határain kívül, sőt néha azokon belül sem. Elszaporodtak az extremista csoportok, és az al-Kaidától kapott fegyverekkel kiterjesztették a dzsihádot a szomszédos afrikai országokra.

Ha az államokat a kormányzatok nem tudják mindenestül kézben tartani, akkor maga a nemzetközi vagy regionális rend is elkezd megbomlani. A törvénynélküliség fehér foltjai kezdik eluralni a térkép egyes részeit. Az összeomlott állam területe a terrorizmus, a fegyverutánpótlás vagy a szomszédok elleni vallási uszítás támaszpontjává válhat. A törvényen kívüliség, vagyis a dzsihád területei ma már mindenütt megtalálhatók az egész muszlim világban, s főként olyan országokban, mint Líbia, Egyiptom, Jemen, Gáza, Libanon, Szíria, Irak, Afganisztán, Pakisztán, Nigéria, Mali, Szudán és Szomália. S ha figyelembe vesszük Közép-Afrika szenvedéseit is – ahol a generációkon át tartó kongói polgárháború súlyosan érintette az összes szomszédos államot, s a Közép-Afrikai Köztársaság és Dél-Szudán konfliktusai is hasonló szétterjedéssel fenyegettek –, akkor azt látjuk, hogy a világ területének és népességének jelentős része közel áll ahhoz, hogy kikerüljön az államok alkotta bármiféle nemzetközi rendből.

Ahogy ez a hatalmi űr előáll, a Közel-Kelet belemerül egy olyan – bár annál szélesebb körű – konfliktussorozatba, amilyen Európának a Vesztfália előtti valláháborúi voltak. A belföldi és a nemzetközi konfliktusok mindig felerősítik egymást. Egymásba fonódnak a politikai, a vallási, a törzsi, a területi, az ideológiai és a hagyományos nemzeti érdekekkel kapcsolatos viták. A vallásból „fegyvert kovácsolnak” a geopolitikai célok elérésére; vallási hovatartozásuk miatt civileket minősítenek legyilkolandónak. Ahol az államok képesek megtartani a hatalmukat, ott nem ismernek

korlátokat, s minden tettüket az életben maradás kényszerével igazolják. Ahol pedig az államok szétesnek, ott a területükön elkezdenek marakodni a környező államok, amelyeknek vezetői általában szintén az emberi életet és az emberi méltóságot abszolúte semmibe vevő eszközökkel jutottak hatalomra. A most kibontakozó konfliktus egyszerre vallási jellegű és geopolitikai hatású. A Szaúd-Arábiát, az Öböl-államokat s bizonyos mértékben Egyiptomot és Törökországot magában foglaló szunnita blokk azzal a síita Irán által vezetett blokkal áll szemben, amely utóbbi támogatja Szíriának a Bassár el-Aszad uralma alatt lévő részét, Núri el-Máliki Közép- és Dél-Irakját, s a Hezbollah libanoni, illetve a Hamász gázai milíciáit. A szunnita blokk támogatja az Aszad elleni szíriai és a Máliki elleni iraki lázadásokat. Irán regionális dominanciára törekszik, és arra használja fel a Teheránhoz ideológiailag kötődő nem állami szervezeteket, hogy aláássa regionális riválisainak belföldi legitimációját.

A küzdelem résztvevői külföldről is igyekeznek segítséget szerezni, főként Oroszországtól és az Egyesült Államoktól, s ezzel befolyással vannak e két állam egymás közötti kapcsolataira is. Oroszországnak elsősorban stratégiai céljai vannak, s leginkább azt szeretné elérni, hogy a szíriai és iraki dzsihádista csoportok ne terjeszkedjenek át az ő muzulmán területeire; tágabb, globális összefüggésben pedig javítani szeretné a pozícióját az Egyesült Államokkal szemben (s így ellensúlyozni az ebben a fejezetben korábban leírt 1973-as háború eredményeit). Amerika súlyos dilemmája abban áll, hogy erkölcsi alapon – nagyon helyesen – elítéli Aszadot, csakhogy az ő ellenségeinek többségét az al-Kaida és a még annál is szélsőségesebb csoportok alkotják, amelyekkel az Egyesült Államoknak stratégiai síkon szembe kell szállnia. Sem Oroszország, sem pedig az Egyesült Államok nem tudta eldönteni, hogy együttműködjenek-e, vagy inkább manőverezzenek egymás ellen – bár mostanság az ukrajnai események mintha a hidegháborús attitűdök irányába terelgetnék e bizonytalankodás megoldását. Irakért több tábor is küzd – most éppen Irán, a Nyugat, és egy sor revansista szunnita csoportosulás –, ahogy az már többször is előfordult a történelme során, különböző szereplők által eljátszott hasonló forgatókönyv alapján.

Amerika már sok keserű tapasztalatot szerzett ebben a térségben, ahol

egyébként is hiányoznak a pluralizmus meghonosításának feltételei, ezért nagy a csábítás, hogy hagyják ezt az egész zűrzavart, hadd forrják ki magukat az események, és inkább az utódállamokra koncentráljanak. Csakhogy már több potenciális utódállam Amerikát és a vesztfáliai világrendet nyilvánította a maga legfőbb ellenségének.

Az öngyilkos terrorizmus és a tömegpusztító fegyverek terjedésének korában az egész régiókra kiterjedő vallási konfrontációkat a világpolitikai stabilitást fenyegető veszélynek kell tekinteni, amelynek elhárítása együttműködést igényel minden felelős hatalom részéről, legalábbis a regionális rend valamilyen elfogadható definíciója alapján. Ha a rendet nem sikerül megteremteni, akkor hatalmas térségek válhatnak az anarchia és a különféle szélsőségesség szabad prédájává, s mindez feltartóztathatatlanul átterjed más régiókra is. Ebben a nem túl szívderítő helyzetben a világ azt várja, hogy Amerika és más, globális látókörű országok alakítsanak ki egy új regionális rendet.

4. FEJEZET

Az Egyesült Államok és Irán: a rend eltérő értelmezései

Ali Hámenei ajatollah, az Iráni Iszlám Köztársaság legfőbb vezetője – aki rangban megelőzte és megelőzi az iráni kormány összes miniszterét, beleértve a külügyminisztert, sőt az elnököt is – 2013 tavaszán beszédet mondott egy muszlim papoknak rendezett konferencián, amelyben egy új globális forradalom kezdetét dicsőítette. Kijelentette, hogy amit másutt „arab tavasz" néven emlegetnek, az valójában az egész világra kiható következményekkel járó „iszlám ébredés". A Nyugat tévedett, amikor úgy mérte fel a történéseket, hogy a tüntető tömegek a liberális demokrácia győzelmét demonstrálják, magyarázta Hámenei. A tüntetők azért utasítják el a „Nyugat politikai, magatartás- és életstílusbeli követésének keserű és elrettentő tapasztalatait", mert ők „az isteni ígéretek csodálatos beteljesedését" testesítik meg:

> Ami ma itt van a szemünk előtt, és amit egyetlen tájékozott és intelligens ember sem tagadhat, az, hogy az iszlám kitört a világ társadalmi és politikai erőegyensúlyának béklyóiból, kiváló és kiemelkedő pozícióra talált a döntő globális események középpontjában, és friss rálátást kínál az életre, a politikára, a kormányzásra és a társadalmi fejlődésre.

Hámenei elemzése szerint az iszlám öntudatnak ez az új ébredése nyitott kaput egy olyan, globális vallási forradalomnak, amely végül legyőzi az Egyesült Államok és szövetségesei erőszakos befolyását, és véget vet a Nyugat három évszázados elsőbbségének:

> Az „iszlám ébredés", amit az arrogáns és reakciós tábor szószólói még kimondani sem merik, olyan igazság, amelynek jelei az iszlám világ szinte minden részén megfigyelhetők. Legnyilvánvalóbb jele a közvélemény – különösen a fiatalok – lelkes igyekezete, hogy felélesszék az iszlám dicsőségét és nagyságát, hogy megismerjék az uralom nemzetközi rendjének természetét, és hogy letépjék az álarcot azoknak a kormányoknak és központoknak a szégyentelen, elnyomó és arrogáns arcáról, amelyek nyomást gyakorolnak az iszlám és nem iszlám Keletre.

„A kommunizmus és a liberalizmus bukása" után, a Nyugat felmorzsolódásából merített erővel és magabiztossággal az „iszlám ébredés" az egész világon végigdübörög majd – fogadkozott Hámenei –, egyesítve és a világ középpontjába visszahelyezve a globális iszlám *ummát* (a hívők transznacionális közösségét):

> Ez a végső cél nem lehet kevesebb egy ragyogó iszlám civilizáció megteremtésénél. Az iszlám *umma* minden részének – különféle nemzetek és országok formájában – el kell érnie a Szent Koránban meghatározott civilizációs szintet... A vallásos hit, a tudás, az etika és az állandó küzdelem által az iszlám civilizáció fejlett gondolkodással és a viselkedés nemes normáival ajándékozhatja meg az iszlám *ummát* és az egész emberiséget. Ez lehet a mai nyugati civilizáció pillérei alkotó materialista szemléletmód és más leigázó kötelékek, illetve korrupt magatartási normák alól történő felszabadítás célja.

Hámenei már korábban is terjengős beszédeket szentelt ennek a témának. Ahogy 2011-ben egy iráni félkatonai erőkből álló hallgatóság előtt megjegyezte, a népszerű nyugati tiltakozások az iráni teokrácia által példázott, spiritualitás és törvényesség iránti globális éhségre apellálnak. Világforradalom előtt állunk:

> Az USA-ban és Európában tapasztalható fejlemények hatalmas, világméretű változást vetítenek elénk... Ma az egyiptomiak és a tunéziaiak jelmondatait ismételgetik New Yorkban és Kaliforniában...

> Jelenleg az Iszlám Köztársaság a fókuszpontja a nemzetek ébredési mozgalmának, és ez a realitás dúlta fel az ellenséget.

Az ilyen kijelentéseket minden más régióban komoly forradalmi kihívásként értékelték volna: egy, a legfőbb spirituális és világi hatalmat ügyesen kezelő teokratikus figura egy jelentős országban nyilvánosan felkarolta egy másfajta világrend létrehozatalának tervét, szemben azzal, amelyet a világközösség jelenleg működtet. A mai Irán legfőbb vezetője kijelentette, hogy az általa megjövendölt új világot az univerzális vallási alapelvek fogják uralni, nem pedig a nemzeti érdekek vagy a liberális internacionalizmus. Egy ázsiai vagy európai vezető szájából az ilyen kijelentések sokkoló globális kihívásként hatottak volna. A 35 évi ismételgetés azonban már szinte hozzáedzette a világot az ilyen érzelmek radikalizmusához és az ezeket támogató akciókhoz. Irán a maga részéről kombinálta a modernitás kihívását a rendkívül kifinomult államigazgatás ezeréves hagyományával.

Az iráni államigazgatás hagyományai

A radikális iszlamista alapelveket az államhatalom doktrínájaként először 1979-ben valósították meg egy olyan fővárosban, ahol az a legkevésbé volt várható: a közel-keleti államok többségétől eltérő országban, amelynek hosszú múltra visszatekintő, előkelő nemzeti történelme van, és ahol régóta nagy tisztelet övezi az ország iszlám előtti történetét. Ezért amikor Irán – a vesztfáliai rendszer elismert állama – Khomeini ajatollah forradalma után a radikális iszlám szószólójává vált, a közel-keleti térség rendje a feje tetejére állt.

A régió összes országa közül talán Iránnak van a legkoherensebb elképzelése a nemzeti létről, és a legalaposabban kidolgozott tradíciója a nemzeti érdekeken alapuló államigazgatás terén. Irán vezetői ugyanakkor hagyományosan messze túlnyúltak Irán modern határain, és ritkán fordult elő, hogy az államiság és a szuverén egyenlőség vesztfáliai felfogásához ragaszkodtak. Irán alapvető tradíciója azonos a Perzsa Birodaloméval, amely a Kr. e. 7. századtól a Kr. u. 7. századig sokféle alakban teremtette

meg uralmát a korabeli Közel-Kelet nagy részén, továbbá Közép-Ázsia, Délnyugat-Ázsia és Észak-Afrika kisebb területein. Perzsia – a maga ragyogó művészetével és kultúrájával, távoli tartományok kormányzásában gyakorlott, kifinomult bürokráciájával és sikeres, szerteágazó hadjáratokban edződött, hatalmas, soknemzetiségű haderejével – sokkal többnek tartotta magát, mint egy társadalomnak a sok közül. A perzsa monarchiaeszmény az uralkodót – mint a népek nagylelkű legfőbb urát – félig isteni státuszba emelte: ő volt a „Királyok Királya", aki igazságot szolgáltat és toleranciát hirdet azoknak, akik politikailag békésen behódolnak.

A perzsa birodalmi projekt – csakúgy mint az ókori kínai – egyfajta világrendet képviselt, amelyben a kulturális és politikai teljesítmények, valamint a magabiztosság érzése ugyanolyan nagy szerepet játszott, mint a hagyományos katonai hódítások. Hérodotosz, a Kr. e. 5. századi görög történetíró ezt egy olyan nép önbizalmának tartotta, amely minden idegen szokásból átvette a legjobbat – a médek öltözködését, az egyiptomiak fegyverzetét –, és most az emberi vívmányok központjának tekinti magát:

> Önmaguk után a hozzájuk legközelebb lakót tisztelik, majd azt, aki a mellett lakik, s így sorban tovább a többieket. A legkisebb becsülete a tőlük legtávolabb lakónak van, mert meggyőződésük, hogy ők maguk a legkiválóbb emberek, s a többiek az említett sorrendben részesültek az erény adományában, ennélfogva a tőlük legtávolabb lakók a leghitványabbak.

Ez a nyugodt önbizalom még nagyjából 2500 évvel később is kitartott, amint az kitűnik egy 1850-es kereskedelmi egyezmény szövegéből, mely az Egyesült Államok és a Szafavida-dinasztia között köttetett. A Szafavida-dinasztia a Perzsa Birodalom megnyirbált, de még mindig expanzív változatát kormányozta, amely Iránból, valamint a mai Afganisztán, Irak, Kuvait, Pakisztán, Tádzsikisztán, Törökország és Türkmenisztán jelentős részeiből állt. A sah, jóllehet a terjeszkedő Oroszországgal vívott két háborúban nem sokkal korábban elveszítette Örményországot, Azerbajdzsánt, Dagesztánt és Kelet-Grúziát, Xerxész és Kürosz örökösének magabiztosságát árasztotta:

> Az Észak-amerikai Egyesült Államok elnöke és Őfelsége, akinek rangja a Szaturnusz bolygó magasságával ér fel; az Uralkodó, akinek a Nap szolgál mintául; akinek ragyogása és pompája az Egekével egyenlő; a Fenséges Uralkodó, a Fejedelem, akinek seregei oly számosak, mint a Csillagok; akinek nagysága Dzsamsédét idézi; akinek fensége Dáriuszéval egyenlő; a Kajánidák koronájának és trónjának örököse, egész Perzsia Fenséges Császára, aki egyformán és őszintén kívánja a két kormány közötti baráti kapcsolatok megteremtését, amelyeket egy Barátsági és Kereskedelmi Szerződés által óhajtanak megerősíteni, mely kölcsönösen előnyös és hasznos a két magas rangú szerződő fél polgárainak és alattvalóinak, e célból teljhatalmú megbízottaikként megnevezték...

Perzsia – amely a Kelet és a Nyugat választóvonalán, illetve a kormányzó tartományok és a legnagyobb kiterjedésükkor a mai Líbiától Kirgizisztánig és Indiáig elterülő függő területek között helyezkedett el – az ókortól kezdve a hidegháború időszakáig az eurázsiai földrész szinte minden jelentősebb hódítója számára vagy a kiindulópontot, vagy a végcélt jelentette. Perzsia – ahogy a nagyjából összehasonlítható körülmények között élő Kína is – mindezen harcok során megőrizte sajátos identitástudatát. A rendkívül eltérő kultúrákat és térségeket átfogó Perzsa Birodalom átvette és beépítette ezek vívmányait a maga sajátos rend-felfogásába. Nagy Sándor, a korai iszlám hadseregek, majd később a mongolok hódításának hullámaiban elmerült Perzsia megőrizte a kulturális felsőbbrendűségébe vetett hitét, jóllehet más népek számára mindezek olyan megrázkódtatásokat okoztak, amelyek nyomtalanul eltörölték történelmi emlékezetüket és politikai függetlenségüket.

Perzsia átmeneti engedményként fejet hajtott hódítói előtt, de világnézete által megtartotta függetlenségét, „pompás belső tereket" nyitva meg a költészetben és a miszticizmusban, és nagy tiszteletben tartva a *Királyok Könyvé*nek hőskölteményeiben említett vitéz ősi uralkodókhoz fűződő kapcsolatait. Perzsia a területek sokaságának irányítása és a politikai kihívások kezelése során szerzett tapasztalatait idővel bonyolult diplomáciai kánonná szűrte le, amelyben a kitartásra, a geopolitikai realitások

agyafúrt elemzésére és az ellenfelek pszichológiai manipulációjára helyezte a hangsúlyt.

Ez a „mindenkinél különbek vagyunk" felfogás és az ügyes manőverezés az iszlám korszakban is kitartott, amikor Perzsia átvette arab hódítóinak vallását, ám – az első hullámban meghódított népek közül egyedül – ragaszkodott nyelvének megtartásához, és beoltotta az új rendet az iszlám által éppen megdöntött birodalom kulturális örökségével. Perzsia végül a síitizmus demográfiai és kulturális központjává vált, amely kezdetben az arab uralom alatti különállás tradícióját, később pedig a 16. században kialakult államvallást jelentette (amelyet részben azért vettek fel, hogy megkülönböztessék magukat, és dacoljanak a határokon egyre növekvő szunnita Oszmán Birodalommal). Az iszlámnak ez az ága – a többségi szunnita felfogással ellentétben – a vallási igazság misztikus és szavakkal ki nem fejezhető vonásaira helyezte a hangsúlyt, és a hívők érdekeinek szolgálatában engedélyezte az „okos alakoskodást". Irán (ahogy 1935 óta hivatalosan önmagát nevezi) kultúrájában, vallásában és geopolitikai szemléletében megőrizte hagyományának megkülönböztető jellegét és regionális szerepének sajátosságát.

Khomeini forradalma

A 20. századi iráni sah, Reza Pahlavi elleni forradalom demokráciát és gazdasági újraelosztást követelő, monarchiaellenes mozgalomként indult (vagy legalábbis annak mutatta magát a Nyugat felé). E mozgalom sok panasza reális volt; ezeket a sah modernizációs programjai által okozott változások váltották ki, illetve azok a zsarnoki és önkényes taktikák, amelyekkel a kormány a másképp gondolkodókat igyekezett féken tartani. Ám amikor 1979-ben Ruhollah Khomeini ajatollah visszatért párizsi és iraki száműzetéséből, hogy magának követelje a forradalom „legfőbb vezérének" szerepét, ezt nem társadalmi programok vagy a demokratikus kormányzás nevében tette, hanem a teljes regionális rend, sőt a modernitás intézményi keretei ellen irányuló támadásként.

A Khomeini uralma alatt Iránban meggyökeresedett doktrína sem-

mihez sem hasonlított, amit Nyugaton a vesztfáliai béke előtti vallásháborúk óta gyakoroltak. Ez a doktrína az államot nem saját jogú, törvényes entitásnak tekintette, hanem tetszés szerint bevethető fegyvernek *(weapon of convenience)* egy tágabb vallási küzdelemben. A Közel-Kelet 20. századi térképe, jelentette ki Khomeini, az „imperialisták" és a „zsarnoki, önző vezetők" hamis és iszlámellenes kreációja, akik „az iszlám *umma* [közösség] egyes részeit elválasztották egymástól, és mesterségesen különböző nemzeteket hoztak létre". A Közel-Keleten és azon túl működő minden kortárs politikai intézmény „illegitim", mivel „nem az isteni törvényen alapul". A vesztfáliai ügyrendi alapelvekre épült modern nemzetközi kapcsolatok hamis alapokon nyugszanak, mivel „az országok közötti kapcsolatoknak spirituális kapcsolatokra kell épülniük", nem pedig a nemzeti érdekek alapelveire.

Khomeini – Kutb felfogásával megegyező – nézetei szerint a Korán egy ideológiailag terjeszkedéspárti olvasata megmutatja az utat, amely az ilyen blaszfémiáktól az igazán legitim világrend létrehozása felé vezet. Az első lépés a muszlim világ összes kormányának megdöntése és egy „iszlám kormánnyal" történő felváltása lesz. A hagyományos nemzeti hűség érvényét veszti, mert „mindnyájunk kötelessége, hogy megdöntsük a *taghut*ot, vagyis azokat az illegitim politikai erőket, amelyek jelenleg az egész iszlám világot uralják". Egy igazi iszlám politikai rendszer megalapítása Iránban – ahogy Khomeini 1979. április 1-jén, az Iráni Iszlám Köztársaság megalakulása alkalmából bejelentette – „Isten Kormányának Első Napját" jelezné.

Ez az entitás egyetlen más modern államhoz sem hasonlítható. Ahogy Mehdi Bazargan, a Khomeini által kinevezett első miniszterelnök a *New York Times*nak elmondta: „Egy olyan típusú kormány kellene, amilyen Mohamed próféta 10 éves uralma idején, illetve veje, Ali, az első síita imám ötéves ténykedése alatt működött." Amikor a kormányt isteni eredetűnek tekintik, akkor az eltérő nézeteket istenkáromlásként, nem pedig politikai ellenzékiségként kezelik. Khomeini alatt az Iszlám Köztársaság ezeket az alapelveket valósította meg, kezdve a perek és kivégzések hullámával, illetve a kisebbségi vallások olyan szisztematikus elnyomásával, ami messze meghaladta a sah autoriter rendszere alatt történteket.

E forrongás közepette egy új ellentmondás alakult ki, éspedig a nemzetközi rend elleni dualisztikus kihívás formájában. Az iráni forradalommal a vesztfáliai rendszer megdöntése iránt elkötelezett iszlamista mozgalom kerekedett a modern állam fölé, és gyakorolta annak „vesztfáliai" jogait és kiváltságait: elfoglalta helyét az ENSZ-ben, folytatta kereskedelmét és működtette diplomáciai apparátusát. Irán vallási rezsimje ily módon két világrend találkozási pontján helyezkedett el, jogot formálva a vesztfáliai rendszer hivatalos védelmére, miközben többször is kijelentette, hogy nem hisz benne, nem engedelmeskedik neki, és végül a helyébe kíván lépni.

Ez a kettősség bevésődött Irán kormányzati doktrínájába. Irán azt állítja magáról, hogy ő „*az* Iszlám Köztársaság", olyan entitásra utalva, amelynek fennhatósága meghaladja a területi határvonalakat, és az iráni hatalmi struktúrát vezető ajatollahot (kezdetben Khomeinit, majd utódát, Ali Hámeneit) nem csupán Irán politikai személyiségeként, hanem globális tekintélyként fogja föl: ő „az Iszlám Forradalom Legfőbb Vezére", illetve „az Iszlám Umma és az Elnyomott Népek Vezetője".

Az Iszlám Köztársaság úgy lépett a világ színpadára, hogy durván megsértette a vesztfáliai nemzetközi rend egyik legfőbb alapelvét, a diplomáciai sérthetetlenséget, amikor megostromolta a teheráni amerikai nagykövetséget, és annak dolgozóit 444 napig túszként tartotta fogva (ezt a tettet a jelenlegi iráni kormány jóváhagyta; a túszejtők tolmácsát 2014-ben Irán ENSZ-nagykövetévé nevezte ki). Hasonló szellemről tanúskodik, hogy Khomeini ajatollah 1989-ben általános törvénykezési jogot formálva kiadott egy *fatvát* (vallási döntést), amely kimondta a halálbüntetést Salman Rushdie-ra, egy indiai muszlim származású brit állampolgárra, aki a muszlimokra nézve sértőnek ítélt könyvet [*Sátáni versek*] jelentetett meg Nagy-Britanniában és az Egyesült Államokban.

Irán, miközben normál diplomáciai kapcsolatokat tartott fenn olyan országokkal, amelyeknek egyes területeire iszlamista csoportok jogot formáltak, egyidejűleg iszlamista megfontolásból támogatott olyan szervezeteket, mint a libanoni Hezbollah és az iraki Mahdi-féle hadsereg, tehát nem állami milíciákat, amelyek megkérdőjelezik a hivatalos hatóságokat, és stratégiájuk részeként terrortámadásokat hajtanak végre. Teherán sürgető felhívását az iszlám forradalomra úgy értelmezik, hogy ez lehetősé-

get ad a szélesebb fronton megvalósuló szunnita–síita együttműködésre a nyugati érdekek ellen, beleértve a szunnita dzsihádista Hamász felfegyverzését Izrael ellen, továbbá – egyes jelentések szerint – az afganisztáni tálibokét is. (A 9/11 Bizottság jelentése és egy 2013-as kanadai összeesküvés nyomozati anyagai utalnak rá: az al-Kaida emberei megtalálták a módját, hogy Iránból is működjenek.)

Ami az aktuális világrend megdöntésének szükségességét illeti, az iszlám mindkét ágán, a szunnita és a síita ágon egyaránt, teljes egyetértés alakult ki. Bármilyen markáns volt is a Közel-Keleten a 21. század elején kirobbant szunnita–síita doktrinális megosztottság, Szaíd Kutb nézetei lényegében megegyeztek az iráni politikai ajatollahokéval. Kutbnak az a premisszája, amely szerint az iszlám átrendezi, és végül uralni fogja a világot, visszhangra talált mindazok lelkében, akik Iránt a vallási forradalom öntőformájában akarják újjáteremteni. Kutb műveit széles körben terjesztik Iránban, némelyiket maga Ali Hámenei ajatollah fordította le. Hámenei 1967-ben Kutb *The Future of This Religion* (E vallás jövője) című művéhez írt előszavában kifejtette:

> Ez a fennkölt és nagyszerű szerző e könyv fejezeteiben... elsőként próbálta bemutatni a hit lényegét úgy, ahogy van, majd, miután megmutatta, hogy ez egy életprogram, ...ékes szavaival és egyéni világlátásával erősítette meg, hogy a világ kormányzása végül a mi iskolánk kezében lesz, és „a jövő az iszlámé".

A világforradalmi vállalkozás síita, kisebbségi ágát képviselő Irán számára a győzelem csak úgy képzelhető el, ha a doktrinális különbségeket a közös cél érdekében sutba dobják. E cél felé haladva az iráni alkotmány nemzeti kötelességként írja elő minden muzulmán egyesítését:

> A Korán szent versével összhangban („Bizony ez a ti közösségetek egyetlen közösség, s Én vagyok az Uratok, Engem szolgáljatok hát!" [21:92]), minden muzulmán egyetlen nemzetet alkot, és az Iráni Iszlám Köztársaságnak kötelessége, hogy általános politikáját minden muzulmán barátságának és egységének szellemében fogalmazza

> meg, és állandóan arra kell törekednie, hogy megteremtse az iszlám világ politikai, gazdasági és kulturális egységét.

A hangsúlynak nem a teológiai vitákon, hanem az ideológiai versengésen kell lennie. Ahogy Khomeini kifejtette: „Arra kell törekednünk, hogy forradalmunkat az egész világra kiterjesszük, és minden ezzel ellenkező elképzelést el kell vetnünk, mivel az iszlám nemcsak hogy elutasít minden különbséget a muszlim országok között, de minden elnyomott ember élharcosa." Ez hősi küzdelmet igényel „Amerika, a világ fosztogatója", Oroszország és Ázsia kommunista materialista társadalmai, valamint a „cionizmus és Izrael" ellen.

Khomeini és síita forradalmár társai azonban abban különböztek a szunnita iszlamistáktól (és ez a lényege testvéri rivalizálásuknak), hogy azt hirdették: a globális felkelést a Mahdi eljövetele fogja megkoronázni, aki az „okkultációból" (a láthatatlan jelenlétből) tér majd vissza, hogy átvegye az uralkodói jogokat, amelyeket az Iszlám Köztársaság Legfőbb Vezetője átmenetileg gyakorol helyette. Mahmud Ahmadinezsád, az akkori iráni elnök úgy gondolta, ez az elv eléggé megérett már arra, hogy az ENSZ elé terjessze 2007. szeptember 27-i felszólalásában:

> Semmi kétség, hogy a Messiás, a végső Megváltó el fog jönni. Minden hívő, igazságkereső és jótevő társaságában fényes jövőt fog teremteni, és a világot igazsággal és szépséggel tölti majd be. Ez Isten ígérete, ezért be fog teljesedni.

Az ilyen felfogás alapján elképzelt béke előfeltétele – ahogy Ahmadinezsád elnök George W. Bush elnöknek 2006-ban megírta – az általános behódolás a megfelelő vallási doktrínának. Ahmadinezsád levele (amelyet Nyugaton széles körben a tárgyalások nyitányaként értelmeztek), azzal a mondattal végződött, hogy *„Vasalam Ala Man Ataba'al hoda"*, amelyet a nyilvánosság előtt megjelent verzióban nem fordítottak le: „A béke csak azokra száll rá, akik az igaz utat követik." Ezt a figyelmeztetést küldte Mohamed próféta a 7. században Bizáncnak, illetve Perzsiának, amelyeket hamarosan elért az iszlám szent háború.

A nyugati megfigyelők évtizedeken át próbálták megállapítani az ilyen érzelmek „alapvető okait", meggyőzve önmagukat arról, hogy a szélsőségesebb kijelentések részben képletesek, és hogy a politika vagy a múltbeli nyugati viselkedés feladása – mint például az 1950-es évekbeli amerikai és brit beavatkozás az iráni belpolitikába – utat nyithat a megbékélés felé. Az eddigiekben azonban nem úgy tűnt, hogy a forradalmi iszlamizmus a nemzetközi együttműködésre áhítozik, ahogy a Nyugat ezt a kifejezést értelmezi, és az iráni vallási rendszert is helytelenül interpretálják mindazok, akik azt gondolják, hogy az egy sértett posztkoloniális függetlenségi mozgalom, amely reménykedve várja az amerikai jóakarat megnyilvánulásait. Az ajatollahok politikaértelmezése szerint a Nyugattal folytatott vita nem sajátos technikai engedmények vagy tárgyalási formulák kérdése, hiszen itt a világrend természetének meghatározásáért folyik a versengés.

Miután a Biztonsági Tanács öt állandó tagjával és Németországgal átmeneti egyezséget kötöttek Irán atomprogramjával kapcsolatban, az ország legfőbb vezetője, Hámenei, 2014 januárjában – még ebben a Nyugaton a megbékélés új szellemének eljöveteleként üdvözölt pillanatban is – így nyilatkozott:

> Amerika arcának elfedésével egyesek megpróbálják eltüntetni erről az arcról a csúfságot, az erőszakot és a terrort, és Amerika kormányát barátságos és humánus szervezetként mutatni be az iráni népnek... Hogyan lehet egy ilyen csúnya bűnözőarcot sminkkel megváltoztatni az iráni nép szeme előtt? [...] Irán nem fogja megszegni az egyezséget. Az amerikaiak azonban az Iszlám Forradalom ellenségei, az Iszlám Köztársaság ellenségei, az Önök által felemelt zászló ellenségei.

Avagy, ahogyan Hámenei 2013 szeptemberében az Iráni Védelmi Tanácsban valamivel finomabban megfogalmazta: „A birkózó a mérkőzés közben időnként, technikai okokból, rugalmasságot mutat az ellenfelével szemben, de egy pillanatra sem engedi meg neki, hogy megfeledkezzen róla, kivel is küzd."

A POLITIKAI HELYZET PERSZE nem állandó. A közel-keleti államok között talán Irán rendelkezik a nemzeti nagyság legkoherensebb tapasztalatával, továbbá a legrégibb és legkifinomultabb stratégiai hagyománnyal. Háromezer éven át megőrizte alapvető kultúráját, időnként terjeszkedő birodalomként, sok évszázadon át pedig a környezete ügyes manipulálásával. Az ajatollahok forradalma előtt a Nyugat és Irán viszonya mindkét részről szívélyes és együttműködő volt, a nemzeti érdekek felismert párhuzamosságára épült. (A sors iróniája, hogy az ajatollahok hatalomra kerülését az utolsó fázisban az segítette elő, hogy Amerika eltávolodott a sah rendszerétől, éspedig azon tévhit alapján, hogy a közelgő változás felgyorsítja a demokrácia eljövetelét, és megerősíti az amerikai–iráni kötelékeket.)

Az Egyesült Államoknak és a nyugati demokráciáknak nyitottnak kell lenniük az Iránnal való együttműködésre. Ezt a politikát azonban nem szabad arra alapozniuk, hogy saját hazai tapasztalatukat – mint elkerülhetetlent vagy automatikusan megfelelőt – más társadalmakra, különösen az iránira is alkalmazhatónak tekintik. Figyelembe kell venniük azt a lehetőséget, hogy egy generáció változatlan retorikája inkább meggyőződésen, mint pózoláson alapul, és az irániak jelentős része a hatása alá került. A hangnem változása nem feltétlenül jelenti a normális állapothoz való visszatérést, különösen ott, ahol a normális állapot különböző definíciói ilyen alapvetően eltérnek egymástól. Az sem idegen tőlük, hogy időnként taktikát váltsanak azért, hogy a lényegében változatlan céljaikat elérjék. Az Egyesült Államoknak nyitottnak kell lennie az őszinte megbékélésre, és hogy ennek elősegítésére jelentős erőfeszítéseket tegyen. Az ilyen erőfeszítések sikerességéhez azonban alapvetően fontos, hogy világosan lássuk az irányt, különösen az iráni atomprogram sorsdöntő kérdésében.

A nukleáris technika terjedése és Irán

Az iráni–amerikai kapcsolatok jövője – rövid távon legalábbis – egy látszólag haditechnikai kérdés megoldásától függ. Miközben ezeket az oldalakat írom, talán éppen egy potenciálisan korszakos eltolódás megy

végbe a térség katonai és lélektani egyensúlyában. E változást elősegíti, hogy Irán gyorsan halad előre az atomfegyverekkel rendelkező állam státusza felé, miközben tárgyalások folynak közte és az ENSZ Biztonsági Tanácsának állandó tagjai, valamint Németország (P5+1) között. Jóllehet a témát a műszaki és tudományos képességekre vonatkozó kifejezésekben fogalmazták meg, de a lényegét tekintve ez a dolog mégiscsak a nemzetközi rendről szól – a nemzetközi közösségnek arról a képességéről, hogy érvényre juttassa követeléseit az elutasítás bonyolult formáival, a globális atomsorompó-rendszer hiányosságaival és a nukleáris fegyverkezés kihívásaival szemben a világ legingatagabb térségében.

A hagyományos erőegyensúly a katonai és ipari kapacitásra helyezte a hangsúlyt. Ebben csak fokozatosan vagy hódítás útján lehetett változást elérni. A modern erőegyensúly a társadalom tudományos fejlettségi szintjét tükrözi, és drámai mértékben veszélyeztethetik már a kizárólag az állam határain belül végrehajtott fejlesztések is. Semmilyen hódítás nem tudta volna olyan mértékben növelni a szovjet katonai kapacitást, mint az amerikai atommonopólium megtörése 1949-ben. Hasonlóképpen az is biztos, hogy a bevethető nukleáris fegyverek terjedése drámai módon kihat a térségi erőviszonyokra – továbbá a nemzetközi rendre –, és számolni kell a sorozatos és fokozódó ellenlépésekkel is.

Minden hidegháborús amerikai kormányzatnak a nukleáris elrettentési számítások *(calculus of deterrence)* alapján kellett megterveznie a nemzetközi stratégiáját, vagyis annak tudatában, hogy az atomháború leendő áldozatainak nagyságrendje akár a civilizáció egészének a veszélyeztetését is jelentheti. Azt is tudták, milyen fontos demonstrálniuk, hogy készek – legalábbis egy pontig – a kockázatvállalásra, hogy a világ ne kerüljön a könyörtelen totalitáriusok kezére. E két párhuzamos rémkép mint elrettentő erő azért bizonyult sokáig elégségesnek, mert csak két nukleáris szuperhatalom létezett, és mindkettő nagyjából egyformának ítélte az atomfegyverek bevetésekor őt fenyegető veszélyt. Ám ahogy egyre több kézbe kerülnek nukleáris fegyverek, az elrettentést megalapozó számítások szinte naponta elavulnak, az elrettentés pedig egyre kevésbé érvényesül. A nukleáris fegyverek széles körű elterjedésével mind nehezebb lesz eldönteni, hogy ki rettent el kit, és milyen számítások alapján.

Még ha feltételezzük is, hogy az atomerőre újonnan szert tett országok konfliktus kezdeményezése esetén ugyanazzal a túlélési kalkulációval dolgoznak, mint a régi atomhatalmak (ami rendkívül kétes becslés), az új nukleáris haderejű államok többféle módon áshatják alá a nemzetközi rendet. A nukleáris arzenálok és felszerelések védelmének komplexitása (és a fejlett nukleáris erővel rendelkező államokban használt bonyolult jelzőrendszerek kiépítése) növelheti a megelőző csapás kockázatát, mivel az ösztönöket egy meglepetésszerű támadás felé billenti. A nem állami csoportok védőpajzsként is használhatják a nukleáris fegyvereket a militáns akcióik elleni megtorlás elrettentésére. Az atomhatalmak a közvetlen közelükben bekövetkező nukleáris háború veszélyét sem hagyhatják figyelmen kívül. Végezetül: a technikailag baráti Pakisztán Észak-Koreával, Líbiával és Iránnal alkotott „privát" proliferációs hálózata azt demonstrálja, hogy milyen mérhetetlenül súlyos következményekkel jár a nukleáris fegyverek elterjedése, még akkor is, ha a nukleáris technikát terjesztő ország nem felel meg a „lator állam" formális kritériumainak.

A bevethető atomarzenál megszerzéséhez három akadályt kell legyőzni: a célba juttató rendszerek beszerzését, a hasadóanyagok gyártását és a robbanófejek előállítását. A célba juttató rendszereknek lényegében szabad piacuk van Franciaországban, Oroszországban és bizonyos fokig Kínában; beszerzésükhöz elsősorban pénzügyi erőforrások kellenek. Irán csírájában már rendelkezik a célba juttató rendszerrel, és azt belátása szerint kiegészítheti. A robbanófejek készítésének módja nem valami elvont vagy nehezen kideríthető dolog, és gyártásukat viszonylag könnyű álcázni. A legjobb – vagy talán az egyetlen – módja annak, hogy megakadályozzuk valamely ország számára, hogy szert tegyen az atomfegyver bevetésének képességére, ha gátoljuk az urándúsítási eljárás kifejlesztését. Az urándúsítás nélkülözhetetlen eszközei a centrifugák. (A plutóniumdúsítás pedig végképp megelőzendő – ez is része az említett tárgyalásoknak.)

Az Egyesült Államok és az ENSZ Biztonsági Tanácsának többi állandó tagja több mint tíz éve – két párt két kormányzati ciklusán át – folytat tárgyalásokat, hogy megakadályozza egy ilyen atomkapacitás létrejöttét Iránban. 2006 óta hat ENSZ BT-határozat mondta ki, hogy Irán függessze fel nukleáris dúsító programját. Három amerikai elnök (mind-

két pártból), az ENSZ Biztonsági Tanácsának minden állandó tagja (Kínát és Oroszországot is beleértve), valamint Németország, továbbá a Nemzetközi Atomenergia Ügynökség több jelentése és határozata egybehangzóan kinyilvánította az iráni atomfegyver elfogadhatatlanságát, és követelte az iráni nukleáris dúsítás feltétel nélküli beszüntetését. E cél elérése érdekében semmilyen megoldást nem „söpörtek le az asztalról" (ahogy legalább két amerikai elnök mondta).

Az események az iráni nukleáris kapacitás egyenletes fejlődését mutatják, miközben a nyugati álláspont szigora progresszíven enyhül. Mialatt Irán az ENSZ-határozatokat figyelmen kívül hagyva építette a centrifugákat, a Nyugat egy sor, egyre engedékenyebb indítványt terjesztett elő. Kezdetben ragaszkodott ahhoz, hogy Irán végleg hagyjon fel az urándúsítással (2004); később engedélyezte, hogy alacsony dúsítású uránt (20 százalék alatti, low-enriched uranium, LEU) állítson elő (2005); majd indítványozta, hogy LEU-jának zömét vigye ki az országból, s azt Franciaországban és Oroszországban 20 százalékosra dúsított uránt tartalmazó fűtőrudakká alakíttassa (2009); végül javasolta, engedélyezzék Iránnak, hogy saját 20 százalékos dúsítású uránjából megtartson annyit, amennyi egy kutatóreaktor üzemeltetéséhez elegendő, miközben felfüggeszti további termelésre alkalmas fordow-i centrifugáinak működését (2013). Fordow egykor titkos hely volt; amikor felfedezték, a Nyugat követelni kezdte, hogy teljesen zárják be. A nyugati indítványok ma arra vonatkoznak, hogy a dúsító tevékenységét függesszék fel, és biztonsági őrizettel nehezítsék meg az újraindítását. Amikor 2006-ban megalakult a P5+1, hogy koordinálja a nemzetközi közösségben felmerülő különböző álláspontokat, tárgyalói ragaszkodtak hozzá, hogy a tárgyalások előrehaladásáig Irán hagyjon fel a nukleáris körfolyamattal; 2009-ben ezt a feltételt ejtették. Ilyen előzmények után Iránt nem sok minden ösztönözte arra, hogy bármilyen ajánlatot véglegesként kezeljen. Rafináltsággal és nem kevés bátorsággal minden fázisban úgy tett, mintha kevésbé volna érdekelt a megoldásban, mint a világ nagyhatalmai együttesen, és újabb engedményeket igyekezett kicsikarni.

Amikor 2003-ban megkezdődtek a tárgyalások, Iránnak 130 centrifugája volt. Azóta megközelítőleg 19 ezret állított hadrendbe (bár ezek-

nek csak a felét használja). A tárgyalások kezdetén Irán még nem volt képes hasadóanyagot előállítani; a 2013 novemberében megkötött ideiglenes egyezményben elismerte, hogy 7 tonna gyenge minőségű dúsított uránnal rendelkezik, ami – az általa birtokolt centrifuga-mennyiséggel – néhány hónap alatt fegyverminőségű anyaggá alakítható (ez 7-10 hirosimai típusú bombához elég). Az ideiglenes egyezményben Irán megígérte, hogy 20 százalékra dúsított uránjának – igen körülményes úton – kb. a feléről lemond; megfogadta, hogy azt olyan formába alakítja át, amelyből könnyen visszaalakítható eredeti állapotába, és visszatartotta az ehhez szükséges eszközöket. Mindenesetre a jelenleg Irán birtokában lévő centrifuga-mennyiség mellett a 20 százalékos uránnak nincs olyan nagy jelentősége, mert az 5 százalékra dúsított urán (a tárgyalások eredményének tartott küszöbérték) néhány hónap alatt fegyverfokozatra dúsítható.

A két fél tárgyalóinak hozzáállása a világrend két különböző felfogását tükrözte. Az iráni tárgyalók ellenfeleik értésére adták, hogy még nukleáris létesítményeik megtámadásának kockázata sem téríti el őket elhatározásuktól. A nyugati tárgyalók meg voltak győződve arról (és hangsúlyozva elkötelezettségüket a béke és a diplomácia iránt, rendszeresen hivatkoztak e meggyőződésre), hogy egy Irán elleni katonai támadás következményei mellett eltörpülnek az iráni nukleáris kapacitás növekedésével járó kockázatok. Számításaikban megerősítette őket a szakemberek mantrája, miszerint minden holtponton egy újabb javaslattal kell átlendülni, amelyért ők vállalják a felelősséget. A Nyugat számára a központi kérdés az volt, hogy lehet-e diplomáciai megoldást találni, vagy katonai intézkedésekre lesz szükség. Iránban a nukleáris kérdést a regionális rendre és az ideológiai felsőbbrendűség eldöntésére irányuló általános harc egyik aspektusaként kezelték. Ezt a harcot számos arénában és területen vívták a háború és béke teljes spektrumát átfogó módszerek – katonai és félkatonai műveletek, diplomácia, hivatalos tárgyalás, propaganda, politikai felforgató akciók – szüntelenül változó és egymást kölcsönösen erősítő kombinációival. Ilyen körülmények között a megegyezés keresésében meg kell küzdeni azzal a kilátással, hogy Teherán legalábbis megpróbálkozik majd egy olyan feszültségoldó stratégiával, ami elég a szankciók feloldásához, de közben megtart magának egy je-

lentős nukleáris infrastruktúrát, továbbá a maximális cselekvési szabadságot, hogy azt később fegyverkezési programmá alakítsa.

A folyamat eredménye a 2013. novemberi ideiglenes egyezmény lett, amelyben Irán beleegyezett a dúsítás feltételes, átmeneti felfüggesztésébe, hogy cserébe mentesüljön bizonyos nemzetközi szankciók alól, amelyeket az ENSZ Biztonsági Tanácsa által megállapított kötelezettségek megszegéséért róttak ki rá. Mivel azonban az ideiglenes egyezmény hat hónapos időtartamára Iránnak engedélyezték a további dúsítást, így annak folytatása, valamint a szélesebb körű korlátozások végrehajtása egybe fog esni a teljes egyezmény végrehajtásának határidejével. Ennek gyakorlati következménye egy iráni dúsítási program *de facto* elfogadása lett, amelynek mértékéről (de csak nyugati részről) nem született döntés.

Könyvem írásakor már folyamatban vannak a végleges egyezményről szóló tárgyalások. Bár a feltételeket még nem ismerjük (illetve nem tudjuk, hogy egyáltalán meg lehet-e róluk egyezni), annyi világos, hogy azok – oly sok közel-keleti kérdéshez hasonlóan – a „vörös vonalakra" fognak vonatkozni. Vajon a nyugati tárgyalók (akik a P5+1 útján tárgyalnak) ragaszkodni fognak-e ahhoz, hogy a „vörös vonal" a dúsítási kapacitásnál húzódjon, ahogy az ENSZ-határozatok előírták? Ez nem akármilyen feladat lenne. Iránnak egy polgári nukleáris program elfogadható követelményeinek szintjére kellene csökkentenie centrifugáinak számát, a többit pedig lerombolnia vagy naftalinba csomagolnia. Egy ilyen végkifejlet – amelynek gyakorlati hatása az, hogy Irán lemond katonai nukleáris programjáról – megnyitná az utat a Nyugat és Irán kapcsolatának gyökeres megváltozása felé, különösen akkor, ha ez együtt járna egy olyan megegyezéssel, amely szerint a két fél a régiót jelenleg fenyegető szunnita és síita szélsőségesség enyhítésén fog dolgozni.

Tekintettel az iráni legfőbb vezető többszöri – a magasabb rangú iráni tisztségviselők serege által ismételgetett – kijelentésére, miszerint Irán semmit sem fog feladni a jelenlegi nukleáris kapacitásából, úgy tűnik, az irániak most a robbanófejek gyártása felé igyekeznek eltolni a „vörös vonalat", vagy centrifugáik mennyiségét próbálják olyan szintre csökkenteni, ami még mindig jelentős mozgásteret hagy egy katonai nukleáris programnak. Egy ilyen megoldásban Irán a nemzetközi egyezménybe

belefoglalná legfőbb vezetőjének a nukleáris fegyvereket tiltó állítólagos *fatvá*ját (egy rendelkezést, amelyet sohasem publikáltak, illetve az iráni hatalmi struktúrán kívül senki sem látott); megígérné a P5+1-nek, hogy nem állít elő nukleáris fegyvereket, és megadná a jogot az ígéret betartásának ellenőrzésére. Az ilyen vállalások gyakorlati hatása attól függne, hogy mennyi idő alatt tudna Irán atomfegyvert létrehozni, miután hatályon kívül helyezte, vagy megszegte az egyezményt. Tekintettel arra, hogy Iránnak a nemzetközi felügyelet mellett is sikerült két titkos dúsító telepet megépítenie, alighanem a legdurvább becslésnél is számolni kell a szabályok titkos megszegésével. Az egyezménynek meg kell akadályoznia, hogy Irán „virtuális" atomhatalom maradjon – olyan ország, amely hamarabb válhat katonai nukleáris hatalommá, mint ahogy bármely nem nukleáris szomszédja felzárkózhatna hozzá, vagy ezt bármely atomhatalom biztonságosan meg tudná akadályozni.

Irán kivételes ügyességgel és következetességgel igyekszik elérni azt a deklarált célját, hogy aláássa a közel-keleti államrendszert, és a térségből kiszorítsa a nyugati befolyást. Hogy szándékozik-e a közeljövőben atomfegyvert előállítani és tesztelni, vagy még hónapokig – amíg ezt eldönti – „pusztán" megtartja az ehhez szükséges képességet, annak jól érzékelhető kihatásai lesznek a térség és a világ rendjére. Ha Iránnak szándékában áll is megállni egy virtuális atomfegyver-kapacitásnál, ezt akkor is úgy fogják értékelni, hogy a valaha országra kirótt legszélesebb körű nemzetközi szankciókkal dacolva jutott el erre a szintre. Irán geostratégiai vetélytársai – pl. Törökország, Egyiptom és Szaúd-Arábia – ellenállhatatlan kísértést fognak érezni arra, hogy az iránival összemérhető saját nukleáris programot dolgozzanak ki vagy vásároljanak. Jelentősen megnövekedne egy izraeli megelőző csapás kockázata. Ami Iránt illeti, miután a szankciókkal dacolva kifejlesztett egy atomfegyver-kapacitást, presztízsre, új megfélemlítő erőre fog szert tenni, továbbá megnövekedett kapacitásra ahhoz, hogy hagyományos fegyverekkel vagy egy nem hagyományos háború nem nukleáris formáival lépjen fel.

Olyan érvek hangzanak el, hogy a nukleáris tárgyalásokból az USA és Irán kapcsolatának egy újfajta megközelítése fog kialakulni, ami kárpótlást jelent majd a Nyugatnak történelmi pozíciói feladásáért. E jelen-

ségre gyakran hozzák fel példának Amerika és Kína viszonyát, amely az 1970-es években viszonylag rövid idő alatt az ellenségességtől a kölcsönös elfogadásig, sőt az együttműködésig fejlődött. Néha azt mondják, Irán talán készen áll korlátozni virtuális katonai nukleáris programjának diplomáciai bevetését, cserébe az Egyesült Államok jóakaratáért és stratégiai együttműködéséért.

A fenti összehasonlítás nem állja meg a helyét. Kínának 42 szovjet hadosztállyal kellett szembenéznie északi határán, miután a kölcsönös ellenségesség és saját belső zűrzavara tíz évig eszkalálódott. Minden oka megvolt rá, hogy keressen egy másik nemzetközi rendszert, amelyben lehorgonyozhat. Iráni–nyugati viszonylatban nincs ilyen nyilvánvaló ösztönző tényező. Az elmúlt évtizedben Irán tanúja volt két legjelentősebb ellenfele, az afganisztáni tálib rendszer és a Szaddám Huszein-féle iraki rendszer felszámolásának (a sors iróniája folytán mindez amerikai akciók által történt), továbbá megerősítette befolyását és katonai szerepét Libanonban, Szíriában, illetve Irakban. A regionális befolyásért folyó harcban két legfőbb versenytársát, Egyiptomot és Szaúd-Arábiát belső kihívások kötötték le, miközben Irán gyorsan és látszólag sikeresen lépett, hogy letörje belső ellenzékét egy 2009-es demokratikus felkelés után. Vezetőit jórészt örömmel fogadta be a nemzetközi elit, anélkül hogy elkötelezte volna magát bármilyen jelentősebb politikai változás mellett, a nyugati cégek pedig beruházási lehetőségekért udvarolnak neki, noha a szankciók továbbra is érvényben vannak. A sors iróniája, hogy Iránt talán a határai mentén erősödő szunnita dzsihádizmus késztetheti alaposabb megfontolásra. Ám az is elképzelhető, hogy Teherán úgy véli, a stratégiai helyzet az ő javára kezd elmozdulni, és forradalmi kurzusa igazolódik. Hogy Irán melyik lehetőséget választja, azt saját számításai, nem pedig az amerikai prekoncepciók fogják meghatározni.

E könyv írásáig Irán és a Nyugat eltérő jelentést kapcsolt a tárgyalás fogalmához. Miközben az amerikai és európai tárgyalók óvatos optimizmussal beszéltek egy nukleáris egyezmény kilátásairól, és a kedvező légkör fenntartásának reményében nyilvános kijelentéseikben maximális visszafogottságot tanúsítottak, Hámenei ajatollah a nukleáris tárgyalásokat egy örök vallási küzdelem részeként jellemezte, amelyben a tárgyalás

a harc egyik formája, és a kiegyezés tilos. 2014 májusában – hat héttel az ideiglenes egyezmény lejárta előtt – Irán legfőbb vezetője állítólag a következőképpen jellemezte a nukleáris tárgyalásokat:

> Nem azért helyezzük a hangsúlyt a harc folytatására, mert az iszlám establishment háborús uszító. Ez csupán racionális megoldás, ha át akarunk kelni egy útonállókkal teli térségen; teljesen fel kell fegyverkeznünk, motiváltnak és képesnek kell lennünk önmagunk védelmére.
>
> Ilyen körülmények között nincs más választásunk, mint hogy folytassuk a harcot, és hagyjuk, hogy országunk minden bel- és külpolitikai ügyét a harc szelleme irányítsa. Akik az engedményeket és a zsarnokoknak való behódolást támogatják, az iszlám vezetést pedig háborús uszítással vádolják, azok valójában árulást követnek el.
>
> Az ország összes, a gazdaság, a tudomány, a kultúra, a politika, a törvényhozás és a külföldi tárgyalások területén dolgozó tisztségviselőjének tudatában kell lennie, hogy harcol, és folytatja a harcot az iszlám rendszer létrejöttéért és fennmaradásáért. [...] A dzsihád sohasem ér véget, mert a Sátán és a sátáni front örökké fog létezni.

A nemzeteknél a történelem ugyanazt a szerepet tölti be, amit a jellem az embernél. Irán büszke és gazdag történelmében a nemzetközi rend háromféle megközelítését tudjuk megkülönböztetni. A Khomeini-féle forradalom előtti állami politika éberen védte határait, tisztelte más nemzetek szuverenitását, hajlandó volt szövetségekben részt venni – vagyis a vesztfáliai elvek keretében követte a nemzeti érdekeit. Ugyanakkor van egy birodalmi tradíció, amely Iránt tekintette a civilizált világ központjának, és igyekezett eltörölni a környező országok autonómiáját – ameddig a hatalma elért. Végezetül: létezik a dzsihád által meghatározott, az előző oldalakon ismertetett Irán. Vajon e tradíciók melyike inspirálta egyes magas rangú iráni tisztségviselők megváltozott viselkedését? Ha alapvető változást feltételezünk, akkor mi váltotta azt ki? A konfliktus lélektani vagy stratégiai? Megoldható-e az attitűd megváltoztatásával vagy a politika módosításával? Utóbbi esetben milyen módosításra van szükség? Össze-

békíthetők-e a két ország világrendről alkotott nézetei? Vagy meg kell-e várnia a világnak, amíg a dzsihádista nyomás felenged, ahogyan ez az erő korábban – a hatalmi dinamika és a hazai prioritások változása folytán – az Oszmán Birodalomból is eltűnt? Az e kérdésekre adott válaszoktól függ az amerikai–iráni kapcsolatok jövője, és talán a világbéke is.

Elvben az Egyesült Államoknak készen kell állnia arra, hogy Iránnal geopolitikai egyezségre jusson a be nem avatkozás vesztfáliai elvei alapján, és kialakítsa a térségi rend egy kompatibilis elképzelését. A Khomeini-féle forradalomig Irán és az Egyesült Államok *de facto* szövetségesek voltak, ami azon alapult, hogy a mindkét pártbeli amerikai elnökök szigorúan ítélték meg a nemzeti érdekeket. Az iráni és amerikai nemzeti érdekeket mindkét fél párhuzamosnak ítélte. Mindketten ellenezték, hogy a térséget egy szuperhatalom uralja, amely abban az időszakban a Szovjetunió volt. Régiós politikájukban mindketten készek voltak a más szuverén államok iránti tisztelet alapelveit követni. Mindketten támogatták a térség gazdasági fejlődését – akkor is, amikor az nem kellően széles fronton haladt előre. Amerikai szempontból minden ok megvan egy ilyen kapcsolat újrafelvételére. Az iráni–amerikai kapcsolatokban támadt feszültség abból fakadt, hogy Teherán magáévá tette a dzsihádista alapelveket és retorikát, s eközben közvetlen támadásokat indított amerikai érdekeltségek és a nemzetközi rend ellen.

Azt, hogy Irán hogyan szintetizálja komplex örökségét, nagyrészt belső dinamikája fogja megszabni; külső megfigyelők ezt nemigen tudják megjósolni egy ilyen országban, amely a kulturális és politikai intrikák szövevényével jellemezhető, és közvetlenül nem hatnak rá a külföldi fenyegetések vagy hízelgések sem. De bármilyen arcot mutat is Irán a külvilágnak, az nem változtat azon, hogy választania kell. El kell döntenie, hogy minek tartja magát: *ország*nak vagy *ügy*nek. Az Egyesült Államoknak nyitottnak kell lennie az együttműködésre, és bátorítania kell azt. A nyugati tárgyalók leleményessége és elszántsága – jóllehet szükséges összetevői e fejlődésnek – mégsem lesz elegendő mindennek az eléréséhez. A Hezbollah és hasonló csoportok támogatásának beszüntetése Irán részéről fontos és szükséges lépés lenne a konstruktív bilaterális kapcsolatok újjáalakításában. A próba az lesz, hogy a határai mentén kialakult káoszt

Irán fenyegetésnek értelmezi-e, vagy lehetőségnek arra, hogy ezeréves reményeit valóra váltsa.

Az Egyesült Államoknak ki kell alakítania egy stratégiai szemléletmódot arról a folyamatról, amelyben érintett. Az Amerika szerényebb közel-keleti szerepvállalását firtató kérdésekre a kormányzati szóvivők olyan elképzelést ismertettek, amelyben a szunnita államok (és talán Izrael) együttese kiegyensúlyozza Irán hatását. Ha létre is jönne egy ilyen konstelláció, azt csak egy aktív amerikai külpolitika tudná fenntartani. Mivel az erőegyensúly sohasem statikus, összetevői állandó mozgásban vannak, a belátható jövőben az Egyesült Államoknak kiegyensúlyozó szerepet kellene betöltenie, ezt pedig akkor teheti a legjobban, ha közelebb áll az egyes versengő hatalmakhoz, mint azok egymáshoz, és ha egyik fél stratégiáját sem teszi a magáévá – különösen nem a szélsőségesekét. Az Egyesült Államok – saját stratégiai céljait követve – döntő tényező (talán *a* döntő tényező) lehet annak meghatározásában, hogy Irán a forradalmi iszlám útját követi-e, vagy egy olyan nagy nemzetét, amely törvényes és jelentős helyet foglal el az államok vesztfáliai rendszerében. Amerika azonban csak részvételének fenntartásával, nem pedig visszavonulással töltheti be ezt a szerepet.

Vízió és valóság

A közel-keleti béke kérdése az utóbbi években az iráni nukleáris fegyverek erősen technikai témája körül forgott. Megakadályozásuk elkerülhetetlen útját nem spórolhatjuk meg, de azért jó, ha felidézzük azokat az időszakokat, amikor a Közel-Keleten más, látszólag kezelhetetlen válságoknak új dimenziót adott a bátorság és a vízió.

Rövid időszakon belül, 1967 és 1973 között két arab–izraeli háború, két amerikai katonai riasztás és egy Szíria által Jordánia ellen végrehajtott invázió zajlott le; masszív légihíd létesült Amerika és a háborús zóna között, több utasszállító repülőgépet eltérítettek, és a legtöbb arab ország megszakította diplomáciai kapcsolatait az Egyesült Államokkal. Mindezt azonban egy olyan békefolyamat követte, amely három egyiptomi–izraeli megállapodást eredményezett (és az 1979-es békeszerződésben kulmi-

nált); 1974-ben létrejött a szíriai–izraeli tűzszüneti megállapodás (amely a szíriai polgárháború ellenére négy évtizede tart); 1991-ben a madridi konferencián újrakezdődött a békefolyamat; 1993-ban létrejött az Oslói Egyezmény a PFSZ és Izrael között, 1994-ben pedig a békeszerződés Jordánia és Izrael között.

Ezeket a célokat azért érték el, mert három feltétel teljesült: az aktív amerikai politika; az olyan tervek meghiúsítása, amelyek az univerzalizmus alapelveinek erőszakos érvényesítésével próbáltak regionális rendet kialakítani; valamint a béke víziója által ösztönzött vezetők megjelenése.

Ezt a víziót az én praxisomban két esemény szimbolizálja. Szadat elnök 1981-ben, utolsó washingtoni látogatásakor meghívott, hogy a következő tavasszal menjek el Egyiptomba, arra az ünnepségre, amelyen Izrael visszaadja Egyiptomnak a Sínai-félszigetet. Aztán egy pillanatra elhallgatott, majd így szólt: „Ne az ünnepségre jöjjön, az túl sértő lenne Izrael számára. Jöjjön hat hónappal később, és akkor autóval felmegyünk a Sínai-hegy tetejére, ahol egy mecsetet, egy templomot és egy zsinagógát akarok építtetni, a béke szükségességének szimbólumaként."

Jichak Rabin, az izraeli hadsereg egykori vezérkari főnöke volt a miniszterelnök, amikor 1975-ben létrejött minden idők első politikai megállapodása Izrael és Egyiptom között, majd 1994-ben is, amikor ő és a korábbi védelmi miniszter, később külügyminiszter Simon Peresz folytatott béketárgyalásokat Jordániával. 1994 júliusában, az izraeli–jordániai békekötés alkalmából Rabin Husszein jordániai királlyal együtt felszólalt az amerikai Kongresszus együttes ülésén:

> Ma olyan csatába indulunk, amelyben nincsenek halottak és sebesültek, nincs vér és szenvedés. Ez az egyetlen csata, amelyet öröm megvívni: a békéért folyó csata...
>
> A Biblia, amely számunkra a Könyvek Könyve, a békét 237-szer említi meg, különféle kifejezésekkel. A Bibliában, amelyből értékeinket és erőnket merítjük, Jeremiás könyvében [31, 16] Ráhel fiait siratja:
>
> „Tartsd vissza szódat a sírástól és szemeidet a könnyhullatástól, mert meglesz a te cselekedeteidnek jutalma, azt mondja az Úr."

> Én nem tartom vissza magam a sírástól azokért, akik eltávoztak. De ezen a nyári napon Washingtonban, otthonunktól távol, érezzük, hogy munkánk elnyeri jutalmát, ahogy a próféta megjósolta.

Szadat és Rabin életét egyaránt kioltották, de teljesítményük és ösztönző erejük kiolthatatlan.

A világ rendjéhez fűzött reményeket ismét az erőszakos megfélemlítés doktrínái fenyegetik. De ha majd ezeket megfékezzük – márpedig ennél kevesebbel nem érjük be –, eljöhet egy pillanat, hasonló ahhoz, amely az itt felsorolt áttörésekhez vezetett, amikor a vízió legyőzi a valóságot.

5. FEJEZET

Ázsia sokszínűsége

Ázsia és Európa: a hatalmi egyensúly eltérő koncepciói

Az „Ázsia" fogalom kissé félrevezető módon valamiféle egységességet sugall egy nagyon is sokféle régió kapcsán. Csakhogy a modern nyugati hatalmak megjelenése előtt egyetlen ázsiai nyelvben sem létezett az „Ázsia" szó. A manapság majdnem ötven államban élő népek egyike sem gondolta úgy, hogy ő egy önálló „kontinensen" vagy régióban él, ahol valamiféle szolidaritást kellene tanúsítania a többiek iránt. „Keletként" sem volt ez a világrész a „Nyugat" ellenpárja. Nem volt itt közös vallás, még olyan sem, amely aztán különböző ágakra szakadt volna, mint Nyugaton a kereszténység. A buddhizmus, a hinduizmus, az iszlám, valamint a kereszténység Ázsia különböző részein terjedtek el. Emléke sincs itt egy olyan, közös birodalomnak, amilyen a római volt Európában. Északkelet-, Kelet-, Délkelet-, Dél- és Közép-Ázsia összes térségében a nagy etnikai, nyelvi, vallási, társadalmi és kulturális különbségeket csak tovább mélyítették, sok esetben az ellenségességig, az újkori történelem háborúi.

Ázsia politikai és gazdasági térképe jól szemlélteti e régió tarkaságát. Van itt három olyan, iparilag és műszakilag fejlett ország – Japán, Dél-Korea és Szingapúr –, amelyek gazdasága és életszínvonala vetekszik az európaiéval; három, önmagában is majdhogynem földrésznyi méretű ország, Kína, India és Oroszország; két nagy szigetvilág (Japánon kívül), a sok ezer szigetből álló, és a fő hajózási útvonalakat lefedő Fülöp-szigetek és Indonézia; három ősi nemzet: a Franciaország vagy Olaszország népességszámát megközelítő Thaiföld, Vietnam és Mianmar; az óriási kiterjedésű Ausztrália és a zöldellő legelőiről nevezetes Új-Zéland, a maguk nagyobbrészt európai származású népességével; és ott van még Észak-Korea, a nukleáris fegyverkezési programon kívül semmiféle modern iparral és

technológiával nem rendelkező, sztálinista családi diktatúra. Nagy, muszlim többségű népesség él Közép-Ázsiában, Afganisztánban, Pakisztánban, Bangladesben, Malajziában és Indonéziában, és jelentős muszlim kisebbség létezik Indiában, Kínában, Mianmarban, Thaiföldön és a Fülöp-szigeteken.

A világrend a 19. században és a 20. század első felében domináns módon európai jellegű volt, s úgy alakították ki, hogy nagyjából képes legyen fenntartani a hatalmi egyensúlyt a jelentős európai országok között. Az európai államok a saját kontinensükön túl gyarmatokat létesítettek, az úgynevezett civilizáló küldetés különféle változataival igazolva ez irányú akcióikat. Annak a 21. századnak a perspektívájából szemlélve, amelyben az ázsiai országoknak egyre csak növekszik a gazdagsága, a hatalma és az önbizalma, szinte hihetetlennek tűnik, hogy a gyarmatosítás akkora sikereket érhetett el, s hogy az általa létrehozott intézményeket a nemzetközi élet normális mechanizmusaiként fogadták el. Pusztán anyagi tényezőkkel ez az egész nem magyarázható; jelentős szerepet játszott itt a sajátos küldetéstudat és a nehezen megragadható pszichológiai impulzus is.

A gyarmatosító hatalmak 20. század elején született értekezései és tanulmányai meglehetős arroganciával bizonygatják, hogy ők igenis jogosultak a saját elveik szerint alakítani a világrendet. A Kínáról vagy Indiáról szóló írások leereszkedően szólnak arról, hogy az európaiaknak a civilizáció magasabb fokára kell eljuttatniuk ezeket a hagyományos kultúrákat. Az európaiak viszonylag csekély létszámú hivatalnoki gárdával átrajzolták az évszázadok óta létező államok határait, mit sem törődve azzal, hogy mindez abnormális, kedvezőtlen vagy illegitim következményeket vonhat maga után.

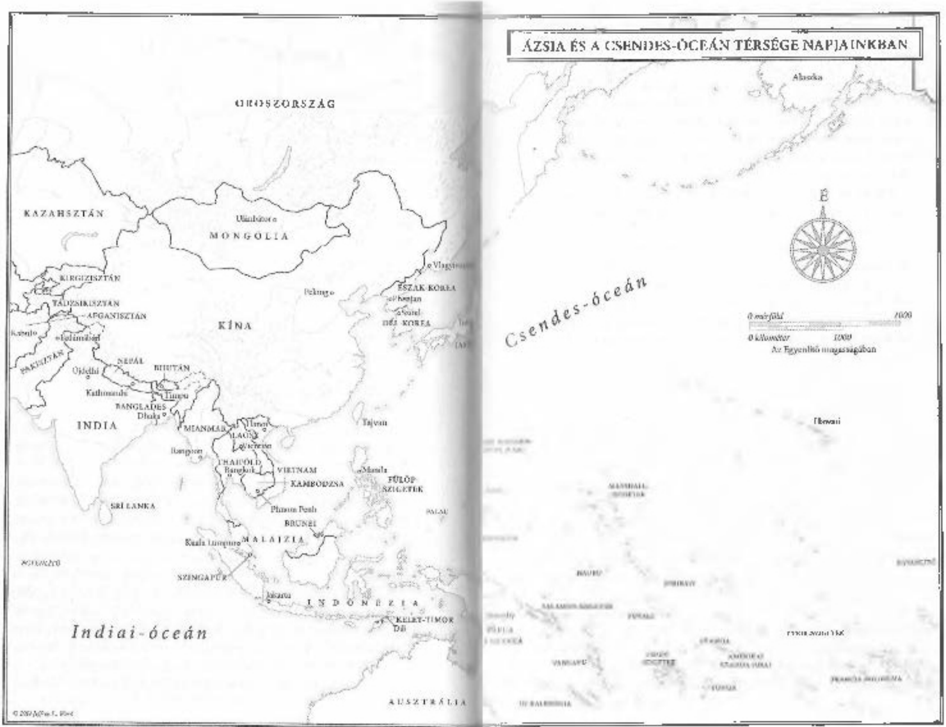
Az úgynevezett újkor hajnalán, a 15. században a magabiztos, széthúzó és területileg is megosztott Nyugat nekivágott a tengereknek, hogy fölfedezze magának a glóbuszt, s hogy kiművelje, kiaknázza és „civilizálja" az általa talált földeket. Az ott talált népekre aztán ráerőltették a vallásukat, a tudományukat, a kereskedelmi, kormányzati és diplomáciai „szokásaikat", amelyeket a Nyugat egész történelme alakított ki, és amelyeket az egész emberiség csúcsteljesítményének tekintettek.

A Nyugat a gyarmatosítás minden ismert jellemzőjével lendült offenzí-

vába: szerzésvágy, kulturális sovinizmus, dicsőséghajhászás. De az is igaz, hogy a gyarmatosításnak voltak jó oldalai is; az egész világon felvilágosító tevékenységet végzett, és terjesztette a tudományos igényű gondolkodást, ami aztán megkérdőjelezte a régi szokásrendet, és végül bevezette a demokrácia elemeit is magukba foglaló politikai és diplomáciai eljárásokat. Ennek az lett az eredménye, hogy az alávetettség hosszú időszaka után a gyarmatosított népek elkezdték követelni, és végül ki is vívták maguknak az önrendelkezést. A gyarmatosító hatalmak – s főként Britannia – a terjeszkedés és kifosztás legbrutálisabb időszakában is megőrizték azt a jövőképet, hogy egyszer a meghódított népek is részesülnek majd a közös, globális rendszer előnyeiből. Végül aztán, megundorodva a rabszolgatartás gyalázatától, a Nyugat megtette azt, amire korábban a világtörténelem egyetlen más rabszolgatartó civilizációja sem volt képes: az emberi egyenlőségbe és a születése folytán mindenkit megillető emberi méltóságba vetett hit alapján kitermelte a globális rabszolgaság-ellenes mozgalmat. Britannia, elvetve az emberkereskedelem korábban általa is művelt gyakorlatát, a leghatározottabban követelte az emberi méltóság új normájának bevezetését, eltörölte a rabszolgaságot az egész gyarmatbirodalmában, és a nyílt tengeren is feltartóztatta a rabszolgákat szállító hajókat. Az erőszakos viselkedés, a technikai csúcsteljesítmények, az idealisztikus humanizmus és a forradalmi erejű intellektuális pezsgés így a modern világ egyik alakító tényezőjévé válhatott.

Japán kivételével egész Ázsia áldozata, nem pedig cselekvő résztvevője volt a gyarmatosítás által létrehozott nemzetközi rendnek. Thaiföldnek is sikerült megőriznie a függetlenségét, de Japántól eltérően túl gyönge volt ahhoz, hogy a regionális rend alakítójaként érdemleges résztvevője lehessen az erőegyensúlynak. Kínát a mérete megmentette ugyan a teljes gyarmatosítástól, de így is elveszítette az irányítást saját belügyeinek legfontosabb aspektusai felett. A II. világháború végéig Ázsia legnagyobb része az európai hatalmak – vagy, a Fülöp-szigetek esetében: az Egyesült Államok – csatolt részeként politizált. A vesztfáliai stílusú diplomácia számára a feltételek csak azzal a dekolonizációval teremtődtek meg, amely az után indult be, hogy a két világháború lerombolta az európai rendet.

Az uralkodó regionális rendből való kiválás folyamata véres és erősza-

ÁZSIA ÉS A CSENDES-ÓCEÁN TÉRSÉGE NAPJAINKBAN
OROSZORSZÁG
KAZAHSZTÁN
MONGOLIA
KIRGIZISZTÁN
TÁDZSIKISZTÁN
AFGANISZTÁN
KÍNA
Pekingo
ÉSZAK-KOREA
DÉL-KOREA
NEPÁL
BHUTÁN
Újdelhi
Kathmandu
Timpu
BANGLADES
Dhaka
INDIA
MIANMAR
Hanoi
Tajvan
VIETNAM
KAMBODZSA
Bangkok
Manila
FÜLÖP-SZIGETEK
SRÍ LANKA
Phnom Penh
BRUNEI
PALAU
MALAJZIA
Kuala Lumpur
SZINGAPÚR
Jakarta
INDONÉZIA
KELET-TIMOR
Indiai-óceán
AUSZTRÁLIA
Alaszka
É
Csendes-óceán
Az Egyenlítő magasságában
Hawaii

kos volt: a kínai polgárháború (1927–1949), a koreai háború (1950–1953), a kínai–szovjet konfrontáció (kb. 1955–1980), forradalmi gerillalázadások egész Délkelet-Ázsiában, a vietnami háború (1961–1975), az India és Pakisztán közötti négy háború (1947, 1965, 1971 és 1999), a kínai–indiai háború (1962), a kínai–vietnami háború, valamint Kambodzsában a vörös khmerek népirtó uralma (1975–1979).

A háborúk és forradalmi zűrzavarok évtizedei után Ázsia drámai módon átalakult. Az „ázsiai tigrisek" – Hongkong, Dél-Korea, Szingapúr, Tajvan és Thaiföld – 1970 óta nyilvánvaló felemelkedése jólétet, felvirágzást és gazdasági dinamizmust hozott. Japán átvette a demokratikus intézményeket, s olyan gazdaságot épített ki, amely versenyképessé vált a nyugati gazdaságokkal szemben, és több tekintetben meg is előzte azokat. Kína 1979-ben irányt váltott, és Teng Hsziao-ping vezetésével meghirdette az ideológiamentes külpolitikát, valamint azt a gazdasági reformpolitikát, amelyet folytattak és felgyorsítottak a követői, és amely mélyreható változásokat idézett elő Kínában és az egész világon.

E változások kibontakozásával a vesztfáliai elvek szerint kialakított, nemzeti érdekekre alapozott külpolitika uralkodott el Ázsiában. A Közép-Kelettől eltérően, ahol majdnem minden államot szakadatlanul az a veszély fenyeget, hogy fegyveres erővel kérdőjelezik meg a legitimitását, Ázsiában az államot a kül- és belpolitika alapegységeként kezelik. A gyarmatosítás kora után a különböző államok többnyire megerősítették egymás szuverenitását, és elkötelezték magukat, hogy nem avatkoznak bele egymás belügyeibe; elfogadták a nemzetközi szervezetek normáit, s építették a regionális vagy interregionális gazdaságot és a társadalmi szervezeteket. Ennek megfelelően egy magas rangú kínai katonai személy, a Kínai Népi Felszabadítási Hadsereg helyettes vezérkari főnöke, Qi Jianguo azt írta egy 2013. januári politikai áttekintésében, hogy a mai kor egyik legnagyobb kihívása „megtartani a modern nemzetközi kapcsolatoknak az 1648-as vesztfáliai szerződésben szilárdan rögzített alapelvét, különösen ami a szuvenerítás és az egyenlőség elveit illeti".

Ázsia a vesztfáliai rendszer legkiválóbb örökösei és továbbvivői közé emelkedett: nagy történelmi múlttal rendelkező, és gyakran egymás ősellenségének számító népek szuverén államokká szervezik magukat,

államaikból pedig regionális csoportosulásokat hoznak létre. A nemzetközi rend vesztfáliai modelljének irányelveit Ázsiában sokkal inkább tiszteletben tartják, mint Európában (hogy a Közel-Keletről már ne is beszéljünk) – ideértve azokat, a Nyugaton sokak által már megkérdőjelezett doktrínákat is, amelyek állítólag túlságosan a nemzeti érdekekre koncentrálnak, vagy nem eléggé védik az emberi jogokat. A gyarmati kormányzásból sok esetben csak nemrég kikovácsolt szuverenitást abszolút jelentőségűnek tekintik. Az állami politikának nem az a célja, hogy felülemelkedjen a nemzeti érdeken – egyes, Európában vagy az Egyesült Államokban manapság divatos koncepciók szerint –, hanem éppen az, hogy energikusan és meggyőződéssel érvényesítse azt. A kormányok hajlanak rá, hogy figyelmen kívül hagyják a maguk belpolitikai dolgaival kapcsolatos külföldi bírálatokat – nyilván mert csak nemrég sikerült szabadulniuk a gyarmatosítói gyámkodásból és mindenbe beleszólásból. Így aztán ha a szomszédos államok belföldi dolgait szélsőségesnek ítélik is – ahogy az például Mianmar esetében történt –, akkor is a csöndes diplomácia eszközeivel igyekeznek élni, nem a nyílt nyomásgyakorlással, és végképp nem a fegyveres intervencióval.

Ugyanakkor mindig ott rejlik a felszín alatt egy fenyegetés. Kína nyíltan, az összes többi fontos ország pedig burkoltan elismeri, hogy a nemzeti érdekek érvényesítése céljából akár fegyveres erőt is be lehet vetni. A katonai kiadások egyre növekednek. A nemzetek közötti rivalizálásokat, például a Dél-kínai-tengeren vagy az északkelet-ázsiai vizeken, általában a 19. századi európai diplomácia módszereivel játsszák; a katonai erő alkalmazását nem zárják ki, de a bevetését korlátok közé szorítják, még ha vonakodva is, miközben az évek telnek.

Ázsia történelmi nemzetközi rendszereinek a szervező elve nem a szuverén egyenlőség volt, hanem a hierarchia. A hatalmat az uralkodó iránti hódolat demonstrálta, és a hatalomgyakorlás struktúrái, amelyek az uralkodóhoz igazodtak, nem pedig a térképre rajzolt ilyen-olyan határokhoz. A birodalmak kiterjesztették kereskedelmi és politikai kapcsolataikat, és igyekeztek maguk mellé állítani a kisebb politikai egységeket. A két vagy több, egymással szomszédos birodalom határvidékein élő népek a maguk függetlenségét leginkább úgy teremthették meg, ha névlegesen

alávetették magukat több hatalmi szférának is (az alkalmazkodásnak ezt a művészetét bizonyos régiókban mind a mai napig gyakorolják).

Ázsia történelmi diplomáciai rendszereiben, a kínai és a hindu modellben is, a monarchiát az istenség egyik megjelenési formájának, de legalábbis valamiféle paternális hatalomnak tartották; s úgy vélték, hogy az alacsonyabb rangú országok a hódolatukat *kézzelfogható módon* is kötelesek kifejezni a náluk hatalmasabbak iránt. Ez elvileg egyértelművé és áttekinthetővé tette a regionális hatalmi viszonyrendszert, és szilárdan rögzített egy sor kapcsolatot. A gyakorlatban azonban ezeket az elveket igen kreatív módon és rugalmasan értelmezték-alkalmazták. Északkelet-Ázsiában a Rjúkjúi Királyság egy ideig Japánnak és Kínának is adózott. Burma északi hegységeiben a törzsek sajátos, de tényleges önállóságot teremtettek maguknak azzal, hogy hűséget esküdtek a burmai királyi udvarnak is, és a kínai császárnak is (és általában nem nagyon erőltették meg magukat, hogy kövessék bármelyikük diktátumait). Nepál évszázadokon keresztül ügyes diplomáciával egyensúlyozott Kína és India uralkodói dinasztiái között – leveleket és ajándékokat küldött, amit hűbéri fizetségnek tekintettek Kínában, de egyenrangú csereügyletként könyveltek el Nepálban, aztán kizárólagos hűséget ígért Kínának, hogy így garantálja Nepál függetlenségét Indiával szemben. Thaiföld, amelyet stratégiai célpontnak szemeltek ki a terjeszkedő nyugati hatalmak a 19. században, egy még ügyesebb stratégiával teljesen kivonta magát a gyarmatosítás alól: szívélyes kapcsolatokat épített ki az összes külföldi hatalommal – barátsággal fogadta a királyi udvarban a különféle, egymással is rivalizáló nyugati országok tanácsadóit, miközben rendesen fizették az adót Kínának, és megtartották a királyi udvartartás szolgálatába fogadott, indiai származású hindu papokat. (Az egyensúlyozgató stratégia által megkövetelt intellektuális hajlékonyságot és érzelmi tűrőképességet még figyelemre méltóbbá teszi az a tény, hogy magát a thai királyt is isteni személyként tisztelték.) A regionális rend minden koncepciójára úgy tekintettek, hogy az gyakorlatilag ellehetetleníti a diplomáciai tevékenységhez szükséges flexibilitást.

A bonyolult és sokféle történelmi örökséggel rendelkező vesztfáliai szuverén államoknak Ázsia térképére vetített mozaikhálózata a regionális realitásoknak egy túlegyszerűsített képét kínálja. Egy ilyen térkép nem

tudja megmutatni a politikai vezetők különféle elszánt törekvéseit vagy a hierarchiára való kínos odafigyelésnek és az ügyes manőverezés protokolljának a kombinációját, ami az ázsiai diplomácia egyik fő jellemzője. Ez az ázsiai nemzetközi kapcsolatok alapvető kerete. De ott az államiságot a kulturális örökségek sokkal nagyobb változatossága és jelenvalósága szövi át, mint bármelyik más térségben. Ezt különösen jól szemlélteti Ázsia két nagy országa, Japán és India.

Japán

Ázsia összes történelmi politikai és kulturális entitása közül Japán reagált legkorábban és a leghatározottabban a Nyugat globális előretörésére. Szigetcsoporton helyezkedik el, legközelebbi pontján körülbelül 160 kilométerre keletre a kontinenstől, s évezredek óta bizonyos elszigeteltségben alakította-fejlesztette ki a maga hagyományait és jellegzetes kultúráját. Etnikailag és nyelvileg majdnem homogén, hivatalos ideológiája a japán nép isteni eredetét hangsúlyozza, s így ez a nemzet a maga egyedülálló identitásával kapcsolatos meggyőződését már-már vallási hitté emelte. Ennek a felsőbbrendűség-tudatnak köszönhetően igen rugalmasan tudta hozzáigazítani mindenkori politikáját a nemzeti stratégiai szükségszerűségekről alkotott elképzeléseihez. 1868 után alig egy évszázad leforgása alatt igen nagy utat tett meg: a teljes elszigeteltségtől a legfejlettebb nyugati államok technikai és politikai eredményeinek tömeges átvételéig (Németországtól fegyvereket, a britektől parlamenti intézményeket és haditengerészeti technikát); az agresszív pacifizmusig, majd onnan egy újfajta nagyhatalmi státuszig; a feudalizmustól a nyugati önkényuralom különböző formáin át a demokrácia felkarolásáig; és a nyugati, ázsiai, végül a globális világrendben való részvételig. Mindeközben végig megőrizte azt a meggyőződését, hogy nemzeti küldetését nem csorbítja a más társadalmak technikáihoz és intézményeihez való alkalmazkodás; a sikeres adaptációk inkább csak segítik e nemzeti küldetés kiteljesedését.

Japán évszázadokon át a kínai világ peremvidékén létezett, és rengeteg dolgot vett át a kínai vallásból és kultúrából. De a kínai kulturális

befolyási szféra legtöbb társadalmától eltérően sajátos japán arculatúvá alakította át az átvett formákat, és sohasem érezte úgy, hogy bármiféle hálával tartozna értük egy kulturálisan fölötte álló Kínának. Japán elutasító magatartása időnként megbotránkozást keltett a kínai udvarban. A többi ázsiai nép elfogadta a hűbéri rendszer feltételeit és szokásrendjét – a kínai császárnak való szimbolikus alárendeltséget, melynek alapján a kínai protokoll kormányozta az egész világot –, „hűbéri fizetségnek" nevezve a kereskedésüket, hogy hozzáférhessenek a kínai piacokhoz. Tiszteletben tartották (legalábbis a kínai udvarral való érintkezéseikben) a nemzetközi rend konfuciánus koncepcióját, azt a családias hierarchiát, amelyben Kína a „családfő". Japán földrajzilag elég közel volt ahhoz, hogy jól ismerje ezt az egész szókészletet, és általában hallgatólagosan elfogadja, regionális realitásként, a kínai világrendet. A kereskedelmi és kulturális cserelehetőségeket kereső japán küldöttségek a bevett formákhoz elég közeli etikettthez tartották magukat, s ezt a kínai hivatalosságok annak bizonyítékaként is értelmezhették, hogy Japán be akar illeszkedni a közös hierarchiába. De abban a térségben, amely gondosan hozzá volt igazítva a státuszfokozatokhoz, melyeket részletekbe menően rögzítettek a protokoll-előírások – melyik az a szó, amellyel illetni lehet egy uralkodót, milyen módon lehet átadni egy hivatalos levelet, milyen stílusban kell dátumozni egy hivatalos dokumentumot, és így tovább –, Japán következetesen elutasította, hogy formális szereplője legyen a kínai központú hűbéri rendszernek. Ott lebegett valahol a hierarchikus kínai világrend peremvidékén, rendszeres időközönként kinyilvánítva az egyenrangúságát, s bizonyos alkalmakkor a felsőbbrendűségét is.

A japán társadalomnak és a japán felfogás szerinti világrendnek a csúcsán a császár állt, akit a kínai császárhoz hasonlóan a Mennyek Fiának tekintettek, közvetítőnek az emberi és az isteni szféra között. Ez a titulus – amelyet kivétel nélkül mindig feltüntettek a kínai udvarnak küldött diplomáciai jegyzékeikben – elég egyértelműen megkérdőjelezte a kínai világrend kozmológiáját, amely a kínai császárt helyezte az egész emberi hierarchia csúcsára. És ha nem lett volna elég ez a státusz (amely a maga jelentőségében messze felülmúlta mindazt, amivel Európában bármelyik német-római császár büszkélkedhetett), a japán hagyományos politi-

kai filozófia leszögezte azt is, hogy a japán császárok isteni személyek, a Napistennő leszármazottai, aki az első császárt szülte, s felruházta őt és utódait az uralkodás örök időkre szóló jogával. „Az isteni uralkodók törvényes sorrendjének jegyzéke" a 14. században így ír erről:

> Japán isteni ország. Alapjait a mennyei ős rakta le, és a Napistennő engedte, hogy a leszármazottai uralkodjanak rajta örökkön örökké. Ez csak a mi országunkra igaz, és semmi ehhez hasonlót nem lehet találni az idegen földeken. Ezért hívják ezt isteni országnak.

Japán szó szerint is elszigetelt helyzete nagy mozgásszabadságot engedett neki, hogy egyáltalán részt akar-e venni a nemzetközi életben vagy sem. Sok évszázadon át nem is kapcsolódott be a nagy ázsiai vérkeringésbe, a hazai rivalizálások sorozatában ápolta ősi katonai hagyományait, és kénye-kedve szerint engedte vagy nem engedte be az idegen kereskedelmet és kultúrát. A 16. század végén Japán kísérletet tett saját nemzetközi szerepének megújítására, olyan váratlansággal és akkora ambícióval, amit a szomszédjai eleinte nem is vettek komolyan. Ebből robbant ki Ázsia egyik legnagyobb fegyveres konfliktusa, amelynek öröksége és emlékei hosszú időn át elevenen megőrződtek, s ha tanulságait figyelembe vette volna, azok Amerikát is más hozzáállásra bírhatták volna rá a 20. századi koreai háborúban.

Tojotomi Hidejosi – amint legyőzte riválisait, egyesítette Japánt, és több mint egy évszázadra véget vetett a polgárháborúk sorozatának – 1590-ben előállt egy grandiózus vízióval: felállítja a világ legnagyobb hadseregét, átvonulva a Koreai-félszigeten legyőzi Kínát, és meghódítja az egész világot. Küldött is egy levelet a koreai királyhoz, tájékoztatva őt a szándékáról, és kérve a támogatását a vállalkozáshoz: „bevonulni a Nagy Ming országába, és rákényszeríteni az ottani népeket, hogy vegyék át a szokásainkat és viselkedési szabályainkat". S amikor a király elbizonytalanodott, és óva intette őt ettől a kalandtól (hivatkozva „a Középső Királyság és a mi királyságunk közötti megbonthatatlan kapcsolatra", s idézve azt a konfuciánus elvet, miszerint „egy másik állam lerohanása olyan cselekedet, amit szégyellniük kell a kulturált és tanult embereknek"), akkor

Hidejosi megindította az inváziót 160 000 emberrel és körülbelül 700 hajóval. Ez az óriási haderő áttörte az első védvonalakat, és gyorsan nyomult előre a félszigeten. Haladását aztán lelassította a kemény haditengerészeti ellenállást megszervező Ji Szunsin koreai admirális, akinek a csapatai állandóan támadták Hidejosi utánpótlási vonalait, és a tengerpart menti csatákra kényszerítették az inváziós seregeket. Amikor a japánok elérték a félsziget északi, keskeny részén lévő Phenjant (ma Észak-Korea fővárosa), Kína beavatkozott, mert nem hagyhatta, hogy a japánok elfoglalják az ő hűbéres államát. A 40–100 ezer fősre becsült kínai expedíciós hadsereg átkelt a Jalu folyón, és Szöulig kergette vissza a japán csapatokat. Öt esztendeig tartó, eredménytelen tárgyalások és pusztító csatározások után Hidejosi meghalt, az inváziós haderő visszavonult, és helyreállt a korábbi rend. Akik pedig azt állítják, hogy a történelem sohasem ismétli önmagát, azok eltűnődhetnek a Hidejosi inváziójával szemben tanúsított kínai ellenállás és a majdnem négyszáz évvel később az amerikaiak által a koreai háborúban megtapasztalt ellenállás hasonlóságain.

Ennek a vállalkozásnak a kudarca után Japán megint irányt váltott, és a bezárkózás egyre szigorúbb politikájára tért át. A „zárt ország" állapotának két évszázada alatt Japán nem vett részt semmiféle világrend alakításában. Szigorú diplomáciai egyenlőségre alapozott, teljes körű államközi kapcsolatai csak Koreával léteztek. Egyes, arra kijelölt helyeken működhettek a kínai kereskedők, miközben hivatalos japán–kínai kapcsolatok nem álltak fenn, azon egyszerű oknál fogva, hogy nem tudtak kidolgozni egy olyan, diplomáciai érintkezési szabályrendszert, amely kielégítette volna mindkét fél önbecsülését. Az európai országokkal folytatott kereskedelem szintén csak néhány, part menti városra korlátozódott; 1673-ra pedig már mindenkit kitiltottak a hollandok kivételével, de ők is csak egy mesterséges szigeten húzhatták meg magukat, Nagaszaki kikötője közelében. 1825-ben már odáig fokozódott a tengereket járó nyugati hatalmakkal szembeni bizalmatlanság, hogy a Japánt kormányzó katonai hatóságok buzgólkodása nyomán megjelent a „rendelet az idegenek minden eszközzel való kiűzéséről" – s ebben benne volt az is, hogy a japán partok felé közeledő minden külföldi hajót feltétel nélkül és szükség esetén erőszakkal is el kell zavarni.

Mindez azonban csak előjátéka volt az újabb drámai fordulatnak, amikor Japán mégiscsak belevetette magát a világrendbe – ami két évszázada már nyugati világrend volt –, és a vesztfáliai elvek alapján nyugvó, modern nagyhatalommá vált. A döntő fordulat 1853-ban következett be, amikor a virginiai Norfolkból indult négy amerikai hadihajó, a japán elzárkózási rendeletek megsértésének nyilvánvaló szándékával kikötött a Tokiói-öbölben. Parancsnokuk, Matthew Perry sorhajókapitány levelet hozott Millard Fillmore elnöktől a japán császárnak, és ragaszkodott hozzá, hogy ezt a levelet személyesen adja át a japán fővárosban a császári képviselőknek (ami a két évszázados japán törvények és diplomáciai protokoll súlyos megsértése volt). Japán ugyanúgy lebecsülte a külkereskedelmet, mint Kína, ezért nem igazán örülhetett az amerikai elnök levelének, amely arról tájékoztatta (a lazán „Nagy és Jó Barátom!"-nak szólított) császárt, hogy az amerikai nép „úgy gondolja, ha császári felséged méltóztatna megváltoztatni az ősrégi törvényeket, és engedélyezni a szabad kereskedelmet a két ország között, akkor az rendkívül előnyös volna mindkettőjük számára". A *de facto* ultimátumot Fillmore elnök a klasszikus, pragmatista amerikai javaslatba csomagolta bele: próbaidőre oldják fel az egykor megváltoztathatatlannak nyilvánított törvények hatályát:

> Ha császári felséged nem tartja elfogadhatónak a külföldi kereskedelmet tiltó ősi törvények teljes hatályon kívül helyezését, akkor azok hatályát próbaképpen öt vagy tíz évre is föl lehet függeszteni. És ha ez nem hozza meg a remélt eredményeket, akkor még mindig helyre lehet állítani az ősi törvényeket. Az Egyesült Államok a más államokkal kötött szerződései érvényességét gyakran korlátozza néhány éves időtartamra, azután pedig kívánság szerint vagy megújítják őket, vagy nem.

A japánok fölfogták, hogy ez a levél támadás a politikáról és nemzetközi rendről alkotott felfogásuk ellen. De annak a társadalomnak a higgadt önuralmával reagáltak, amelynek volt alkalma évszázadokon át megtapasztalni és megfigyelni az emberi törekvések mulandóságát, s közben megőrizni a saját arculatát. Konstatálva Perry sokkal hatalmasabb tűz-

erejét (a japán ágyúk és egyéb tűzfegyverek két évszázada szinte semmit nem fejlődtek, az amerikai hajók viszont a kor csúcstechnikáját képviselő ágyúkkal voltak fölszerelve, és már robbanólövedékekkel is tudtak tüzelni, ahogy azt a kapitány volt szíves be is mutatni a japán partok mentén), a japán vezetők belátták, hogy semmi értelme nem volna a „fekete hajókkal" szembeni nyílt ellenállásnak. A megrázkódtatás tompítását és a függetlenség megőrzését illetően társadalmuk kohéziójában bíztak. Kifinomult eleganciával megírt válaszlevelükben kifejtették, hogy az Amerika által követelt változtatásokat „a leghatározottabban tiltják császári őseink törvényei", ugyanakkor „az ősi törvényekhez való további ragaszkodásunk a kor szellemének a félreértését jelentené". A japán megbízottak elismerték, hogy elháríthatatlan kényszer hatására cselekszenek, de biztosították Perryt, hogy készek teljesíteni az amerikai követelések majdnem mindegyikét, ideértve egy új, az amerikai hajók fogadására is alkalmas kikötő megépítését.

A japánok a rámenős nyugati fellépésből egészen más következtetést vontak le, mint a kínaiak 1793-ban a brit nagykövet megjelenésekor (ezt az eseményt a következő fejezetben tárgyaljuk). Kína ugyanis megerősítette azt a hagyományos álláspontját, hogy nem érdeklik őt a behatolók, és nem is tűri meg őket; viszont ápolja Kína különleges erényeit abban a meggyőződésben, hogy hatalmas népessége és területe, valamint az ő kifinomult kultúrája végül is diadalmaskodni fog. Japán viszont minden apró részlet tanulmányozásával, s az anyagi és lélektani erők egyensúlyának gondos elemzésével rászánta magát, hogy belépjen a szuverenitás, a szabad kereskedelem, a nemzetközi jog, a technológia és a katonai erő nyugati koncepcióira alapozott nemzetközi rendbe – még ha azzal a céllal is, hogy távol tartsa az idegen uralmat. Az 1868-ban hatalomra jutott új koalíció ígéretet tett „a császár tiszteletére és a barbárok kiűzésére", s azt is bejelentette, hogy mindezt a barbár tudomány és technika átvételével, valamint a vesztfáliai világrendhez egyenrangú félként való csatlakozással fogják elérni. Megkoronázták az új Meidzsi császárt, s elfogadták a nemesség által aláírt Császári Ötcikkelyes Esküt, amely átfogó reformprogramot hirdetett meg, s leszögezte, hogy ebben minden társadalmi osztálynak részt kell vennie. Előírták tanácskozó testületek

létesítését minden tartományban a dolgok helyes menetének megerősítésére, és hangsúlyozták a nép elvárásainak való megfelelés fontosságát. Ez az egész szisztéma a nemzeti konszenzuson nyugodott, amely a japán társadalom egyik fő erőssége, s talán a legsajátosabb jellemzője:

1. Ennek az eskünek a jegyében célul tűzzük ki a széles alapokon nyugvó nemzeti jólét megteremtését egy alkotmány és törvények megalkotásával.
2. Tanácskozó testületeket kell létrehozni mindenütt, és minden ügyet nyílt vitákban kell eldönteni.
3. Minden néposztály, a magasabb és az alacsonyabb is, fogjon össze, és buzgón teljesítse az államügyekkel kapcsolatos kötelezettségeit.
4. A közrendűeknek, akárcsak a polgári és a katonai tisztviselőknek, engedni kell a hivatásuk szabad gyakorlását, hogy emiatt ne keletkezzen elégedetlenség.
5. Szakítani kell a múlt rossz szokásaival, és mindent a Természet igazságos törvényeire kell alapozni.
6. Az egész világon keresni kell a tudományos ismereteket, hogy megerősíthessük a császári uralom alapjait.

Japán ezt követően nekilátott a vasúthálózat, a korszerű ipar, az exportorientált gazdaság és a modern hadsereg szisztematikus kiépítésének. S mindezen óriási változások közepette a különleges japán kultúra és társadalom meg tudta őrizni a japán identitást.

Ennek a drámai irányváltásnak az lett az eredménye, hogy Japán néhány évtized leforgása alatt globális hatalmi rangra emelkedett. 1886-ban kínai tengerészek és japán rendőrök verekedtek össze Nagaszakiban; ezután egy modern, német építésű kínai hadihajó érkezett Japánba, kikényszerítve egy, a kínaiaknak tetsző megállapodást. A haditengerészet intenzív műszaki és személyzeti fejlesztésének köszönhetően azonban a következő évtizedben már a japánok kerekedtek fölül. 1894-ben vita, majd háború robbant ki a koreai japán és kínai befolyás mértéke miatt, és ebben a háborúban Japán fölényes győzelmet aratott. A békeszerződés-

ben rögzítették, hogy megszűnik Koreában a kínai fennhatóság (amivel megnyílt az út az új, Japán és Oroszország közötti rivalizálás előtt), s hogy Japán megkapja Tajvant, amelyet aztán saját gyarmataként kormányzott.

A japán reformokat akkora elánnal vitték keresztül, hogy a nyugati hatalmak hamarosan föladni kényszerültek a Japánban tartózkodó polgáraikra vonatkozóan alkalmazott „területenkívüliség" elvét, vagyis azt, hogy a polgáraikra ne a japán törvények legyenek érvényesek. (A területenkívüliség elvét egyébként elsőként Kínában alkalmazták – nyugati polgárokra vonatkozóan.) Az egyik, mérföldkőnek számító kereskedelmi egyezményben Britannia, a legerősebb nyugati hatalom, arra kötelezte az alattvalóit, hogy Japánban vessék alá magukat a japán törvényeknek. 1902-ben a brit kereskedelmi egyezményt átalakították katonai szövetséggé; ez volt az első stratégiai együttműködés egy ázsiai és egy nyugati hatalom között. Az angoloknak az Indiára nehezedő orosz nyomás ellensúlyozása céljából volt szükségük erre a szövetségre. Japán a Korea és Mandzsúria feletti uralom megszerzésére irányuló orosz próbálkozásokat akarta visszaverni, hogy a későbbiekben legyen szabad mozgástere a saját uralmának ottani kiterjesztéséhez. Japán három évvel később, 1905-ben azzal döbbentette meg a világot, hogy egy háborúban legyőzte az Orosz Birodalmat; az újkorban ez volt az első eset, hogy egy nyugati ország vereséget szenvedett egy ázsiaitól. Japán aztán az I. világháborúban az antanthatalmakhoz csatlakozott, s elfoglalta a német támaszpontokat Kínában és a Csendes-óceán déli térségében.

Japán lett az újkorban az első nem nyugati nagyhatalom, s katonai, gazdasági és diplomáciai tekintetben egyenrangúnak fogadták el a nemzetközi rendet addig alakító országok. Volt azonban egy fontos különbség: Japán számára a nyugati országokkal megkötött szövetség nem közös stratégiai célokon alapult; inkább azt a célt szolgálta, hogy elkergesse Ázsiából az ő európai szövetségeseit.

Miután Európa teljesen kimerült az I. világháborúban, a japán vezetők arra a következtetésre jutottak, hogy ez a körülmény segítheti törekvéseiket, hiszen a konfliktusokkal és pénzügyi válsággal terhelt világ és az amerikai izolacionizmus kedvez a birodalomépítésnek és a hegemónia megszerzésének Ázsiában. A japán császárság 1931-ben el is szakítot-

ta Kínától, és az elűzött kínai császár vezetésével csatlós állammá tette Mandzsúriát. 1937-ben Japán hadat üzent Kínának, hogy újabb területeket szerezzen meg tőle. Az „Ázsiai Új Rend", majd egy „Kelet-ázsiai Közös Prosperitási Szféra" nevében Japán gőzerővel nekilátott megteremteni a saját, antivesztfáliai befolyási övezetét – „az ázsiai országok Japán által vezetett és a nyugati hatalmak befolyásától mentes blokkját", amely hierarchikus elrendezésű, hogy „ezáltal minden nemzet megtalálhassa a megfelelő helyét a világban". Ebben az új rendben a többi ázsiai állam szuverenitását a japán gyámkodás egy formája váltaná fel.

A fennálló nemzetközi rend tagjait annyira kimerítette az I. világháború, és annyira el voltak foglalva az egyre súlyosbodó európai válsággal, hogy nem volt erejük ellenállni. Már csak egyetlen nyugati ország állt ennek a tervnek az útjában: az az Egyesült Államok, amely majdnem száz évvel korábban erőszakkal „nyitotta meg" Japánt. És regénybe illő fordulatként a két ország között kitört háborúban az első bombák amerikai területre zuhantak, amikor a japánok 1941-ben meglepetésszerű támadást intéztek Pearl Harbor ellen. Amerika hadba lépett a Csendes-óceán térségében is, és a háború vége felé ledobott két atombombát (ilyen fegyvert azóta sem használt senki a világon), mire Japán feltétel nélkül kapitulált.

Japán nagyjából hasonlóan reagált az összeomlásra, mint ahogy annak idején Perry kapitány ultimátumára: rugalmassággal, de rendületlenül megőrizve a különleges nemzeti kultúrára alapozott nemzeti szellemet. A nemzet talpra állítása érdekében a háború utáni japán vezetők (akik majdnem mindannyian hivatalban voltak már az 1930-as és 1940-es években is) a kapitulációt úgy állították be, hogy az csupán alkalmazkodás az amerikai prioritásokhoz; így Japán tulajdonképpen arra használta az amerikai megszálló rezsimet, hogy szélesebb körben modernizálódhasson, és gyorsabban haladjon az újjáépítés is, mintha az egészet saját erőből kellett volna megoldania. Lemondott arról, hogy a háborút a nemzeti politika eszközének tekintse, megerősítette az alkotmányos demokrácia elveit, és Amerika szövetségeseként ismét belépett az államok nemzetközi rendjébe – bár ott eléggé visszafogott szerepet játszott, s láthatóan jobban érdekelte őt a gazdasági újjáépítés, mint a nagy stratégiai célok elérése. Ez az új orientáció majdnem hét évtizeden át szilárd

támasza volt nemcsak az ázsiai stabilitásnak, hanem a világ békéjének és gazdasági fejlődésének is.

Japán háború utáni magatartását gyakran nevezik újfajta pacifizmusnak; valójában jóval bonyolultabb dologról van itt szó. Mindenekelőtt az amerikai erőfölény elismerése tükröződött benne, valamint a stratégiai mezőny felmérése, s Japán túlélésének és hosszú távú sikerességének a követelményei. A háború utáni japán vezetőréteg elfogadta az amerikai megszállók által összeállított alkotmányt – s benne a fegyveres fellépés szigorú tilalmát – az adott körülményekből fakadó kényszerűségként. Új alkotmányuk liberális-demokrata orientációját viszont a sajátjukénak vallották; és megerősítették a demokráciának és a nemzetközi közösségnek a nyugati fővárosokban elfogadottakéhoz hasonló elveit.

A japán vezetők ugyanakkor az ország hosszú távú stratégiai céljaihoz igazították Japán különleges demilitarizált szerepét. A háború utáni rend pacifista aspektusait átértelmezték, és a katonai akciók puszta tilalmánál sokkal fontosabbnak tartották a nemzetstratégia más kulcselemeit, például a gazdaság újjáélesztését. Felkérték az amerikai erőket, hogy jelentős létszámban továbbra is állomásozzanak az országban. Ez a védelmi elkötelezettség kölcsönös biztonsági szerződésben is testet öltött, azzal a szándékkal, hogy elrettentse a potenciálisan ellenséges hatalmakat (például a csendes-óceáni jelenlétét kiterjesztő Szovjetuniót) attól, hogy Japánt egy stratégiai akció célpontjának tekintsék. Miután rögzítették a kapcsolat kereteit, a japán vezetők a hidegháború korszakában a független katonai véderő fejlesztésével tovább erősítették az ország teljesítőképességét.

Japán háború utáni evolúciója első fázisának az volt a következménye, hogy a stratégiai orientációt illetően az ország kivonta magát a hidegháborús küzdelmekből, és szabadon koncentrálhatott a gazdasági fejlesztés programjára. Japán teljes joggal tartotta magát a fejlett demokráciák közé tartozónak, de – pacifista orientációjára és a világ közössége iránti elkötelezettségére hivatkozva – elhárította, hogy részt vegyen a korszak ideológiai küzdelmeiben. Ennek az ügyes stratégiának volt az eredménye az összehangolt gazdasági növekedésnek az a periódusa, amelyhez hasonló csak az 1686-os Meidzsi-forradalom után fordult elő. Japán a háborús pusztítást követő két évtizeden belül újjáépítette magát, és a globális gazdasági

nagyhatalmak közé emelkedett. A japán csodát hamarosan az amerikai gazdasági világelsőség potenciális kihívójaként kezdték emlegetni, bár a fellendülés hulláma a 20. század utolsó évtizedében elcsendesedett.

A figyelemre méltó átalakítást lehetővé tevő társadalmi kohéziót és a nemzeti elkötelezettség érzését a korabeli kihívásokra adott válaszként idézték meg. Ez tette képessé a japán népet, hogy megfelelő módon a kölcsönös segítség és a nemzeti szolidaritás elképesztő teljesítményeivel reagáljon az ország északkeleti részén 2011-ben megtörtént pusztító erejű földrengésre, cunamira és nukleáris válságra – ami a Világbank becslése szerint a világtörténelem legköltségesebb természeti katasztrófája volt. A pénzügyi és demográfiai kihívásokat is igyekeztek gondosan tanulmányozni, s bizonyos esetekben merész megoldásokat kerestek az elhárításukra. Japán minden ilyen esetben azzal a hagyományos önbizalommal szedte össze az erejét és az erőforrásait, hogy az ő nemzeti lényege és kultúrája szinte minden nehéz helyzetben fennmarad.

A hatalmi egyensúlyban bekövetkezett drámai változások mindenképpen bekerülnek a japán külpolitika legújabb forgatókönyveibe is. Abe Sinzó miniszterelnökségével egy erős, nemzeti érzelmű kormány jutott ismét hatalomra, s ez új mozgásteret kínál Tokió számára, hogy belátása szerint cselekedjen. A japán kormány 2013. decemberi fehér könyve arra a következtetésre jutott, hogy „mivel Japán biztonsági környezete egyre kedvezőtlenebbé válik... Japán számára elkerülhetetlenné vált, hogy több megelőző intézkedést alkalmazzon, a nemzetközi együttműködés elvével összhangban", beleértve Japán képességének megerősítését a fenyegetések „elrettentésére", vagy szükség esetén „legyőzésére". Japán a változó ázsiai terepet figyelve egyre jobban hangsúlyozza azt a kívánságát, hogy „normális ország" szeretne már lenni, olyan, amelyet az alkotmánya nem tilt el a hadviseléstől és az aktív szövetségi politizálástól. Az ázsiai regionális rend számára ebben a vonatkozásban a nagy kérdés a „normalitás" definíciója lesz.

Amint az Japán történelme során, más fordulópontok bekövetkeztekor is megtörtént, az ország a legjobb úton van a nemzetközi rendben játszott, egyre jelentősebb szerepének újradefiniálása felé, aminek messzemenő következményei lesznek a saját térségében és azon túl is. Új szerepét keresve

ez az ország ismét fel fogja mérni, méghozzá gondosan, érzelemmentesen és feltűnés nélkül, az anyagi és a lélektani erők egyensúlyát, különös tekintettel Kína felemelkedésére és a koreai fejleményekre, s mindezek lehetséges hatását Japán biztonságára. Meg fogja vizsgálni az amerikai szövetség hasznosságát és az elért eredményeket, valamint annak figyelemre méltó sikerét a széles körű kölcsönös érdekek szolgálatában; áttekinti Amerika kivonulását három katonai konfliktusból is. Ennek az elemzésnek három fontos síkja lesz: az amerikai szövetség változatlan hangsúlyozása, alkalmazkodás a kínai felemelkedéshez, és támaszkodás a hangsúlyosabban nemzeti külpolitikára. Hogy ezek közül melyik lesz domináns, vagy inkább valamilyen kombinációjuk jelenik majd meg, az attól függ, hogy Japán miképpen értékeli a globális hatalmi egyensúlyt – nem a hivatalos amerikai biztosítékokat –, és milyennek látja a mélyebben működő trendeket. Ha Japán azt érzékeli, hogy új hatalmi konfiguráció kezd kialakulni a térségében vagy a nagyvilágban, akkor a biztonságát nem a hagyományos elrendezésekre fogja alapozni, hanem a realitással kapcsolatos megítélésére. Az eredmény tehát attól függ, hogy a japán politikai elit menynyire hitelesnek ítéli Amerika Ázsia-politikáját, s hogy miképpen értékeli az általános erőegyensúlyt. Az USA hosszú távú külpolitikai irányvonala itt éppolyan fontos tényező, mint a japánok valóságelemzése.

India

Japánban a nyugati behatolás lendítőereje megváltoztatta egy történelmi nép haladási irányát; Indiában modern állammá alakított át egy nagy civilizációt. India hosszú időn át fejlesztette ki a kvalitásait a világrendek találkozásánál, maga is alakította azokat, s őt is alakították azok ritmusai. Ebben nem a politikai határok játszották a döntő szerepet, hanem a kulturális hagyományok közös spektruma. Nem létezik itt egy olyan mitikus vallásalapító, aki megteremtette volna India többségi vallásának, a hinduizmusnak az alapjait, vagy kútfője lett volna egy sor egyéb hitnek. A történelem csak homályosan és hiányosan rögzítette e hagyomány evolúcióját, azoknak az ősrégi himnuszoknak, legendáknak és rituáléknak

a szintézisében, amelyek az Indus és a Gangesz folyók mentén, valamint az északi és nyugati fennsíkokon és hegyvidékeken kialakult kultúrákból származtak. A hindu hagyományban azonban ezek a specifikus formák csak különféle artikulációi a mélyebben fekvő elveknek, amelyek sokkal korábbiak, mint bármilyen írott szöveg. A hinduizmus sokszínű és nehezen definiálható – olyan, egymástól teljesen eltérő isteneket és filozófiai tanokat foglal magában, melyek megfelelői Európában valószínűleg külön vallásokba rendeződtek volna; ezért mondták róla, hogy ez a vallás megközelíti és bizonyítja a sokrétű teremtés végső egységességét, és tükröződik benne „az ember valóságkeresésének hosszú és változatos útja... amely egyszerre mindent magában foglaló és végtelen".

India kétszer is egyesült – először a Kr. e. 4–2. században, másodszor pedig a Kr. u. 4–7. században –, s utána az óriási kulturális befolyás egész áramlatait indította el: a buddhizmus Indiából átterjedt Burmába, Ceylonra, Kínába és Indonéziába, a hindu művészet és államigazgatás pedig Thaiföldön, Indokínában és másutt talált befogadásra.

India gyakran bomlott fel egymással vetélkedő királyságokra, s ilyenkor valósággal vonzotta az országdúló idegen seregeket, a kereskedőket, az istenkeresőket (akik néha többféle minőségben is jöttek, mint például a portugálok, akik 1498-ban érkezvén, errefelé „keresztényeket és fűszereket kerestek"); India túlélte e hívatlan látogatók garázdálkodásait, sőt gyakran átvette, és a sajátjába olvasztotta a kultúrájukat.

Kína egészen az újkorig olyan sikeresen kényszerítette rá a maga szokásait és kultúráját a behatoló idegenekre, hogy azokat egy idő után már nem is lehetett megkülönböztetni az őshonos kínaiaktól. India ezzel szemben nem erőltette rá az idegenekre a saját vallását vagy kultúráját; tökéletes közömbösséggel szemlélte a törekvéseiket, de integrálta a tudásukat, a vívmányaikat és különféle doktrínáikat az indiai élet szövetébe, anélkül hogy különösebb csodálattal tekintett volna rájuk. A hódítók néha különleges emlékműveket emeltek a saját jelentőségük érzékeltetésére, mintha csak önmaguknak akarták volna bizonygatni a nagyságukat az őket körülvevő közönynek abban a tengerében; az indiai népek viszont mindent túléltek az idegen befolyás számára áthatolhatatlan, mélyen gyökerező kultúrájuk segítségével. India főbb vallásait nem a messianisztikus jövendölések meg-

valósulásáról szóló profetikus víziók inspirálták; sokkal inkább az emberi lét törékenységéről tanúskodnak. Nem a személyes megváltást kínálják, hanem a kifürkészhetetlen sorsba való belenyugvást.

A hindu kozmológiában a világrend lényege az örök körforgás, a ciklusok szakadatlan egymást követése egy szinte felfoghatatlan, több millió éves időtávlatban. A királyságok elbuknak, és a világmindenség is megsemmisül, de minden újjá is teremtődik, és új királyságok jelennek meg ismét. Ebbe az időtlen mátrixba jól beleillett az ide érkező összes hódító: a perzsák a Kr. e. 6. században, Makedón Alexandrosz („Nagy Sándor") és az ő baktriai görögjei a Kr. e. 4. században, az arabok a 8. században, a törökök és az afgánok a 11. és a 12. században, a mongolok a 13. és 14. században, a mogulok a 16. században és nem sokkal utánuk a különféle európaiak. Lehet, hogy ezek itt csak gyilkoltak és raboltak, de a végtelenség perspektívájából szemlélve abszolút jelentéktelenek. Az emberi létezés valódi lényegét csak azok érthetik meg, akik elviselik ezeket az átmeneti megpróbáltatásokat, és képesek túltenni magukat rajtuk.

A hindu vallás legszentebb könyve, a *Bhagavad-gíta* („A Magasztos szózata") ezeket a bátor próbatételeket a moralitás és a hatalom közötti viszony tükrében tárgyalja. A mű bele van ágyazva a Mahábhárata című, ősi szanszkrit eposzba (melyet hatása tekintetében gyakran hasonlítanak a Bibliához és a homéroszi eposzokhoz), és a harcos-herceg Ardzsuna, valamint a saját kocsisa alakjában megjelenő isten, Krisna közötti párbeszéd formáját ölti. Ardzsuna szívét a másnapi csata miatt „elborította a bánat", hogy mennyi szörnyűséget is kell neki rászabadítania az ellenségre, és azon tűnődik, hogy vajon mi igazolhatja a háború borzalmas következményeit. Ez rossz kérdés, mondja erre Krisna. Mert az élet örök, és örök körforgásban van, a világmindenség lényege pedig elpusztíthatatlan; és „a bölcsek nem kesergnek sem az élők, sem a holtak felett. Nem volt olyan idő, amikor Én nem léteztem, és öröktől fogva vagy te és ezek a királyok is; a jövőben sem fog megszűnni életünk." A megváltást az előre elrendelt kötelesség teljesítése hozhatja el, párosulva azzal a felismeréssel, hogy ennek kifelé irányuló manifesztációja illuzórikus, mivel „a mulandóságnak nincs valósága; a valóság az örökkévalóságban rejlik". Ardzsuna, a hódító olyan háborúval találta szemben magát, amit ő nem akart. Belenyugvással kell

elfogadnia a körülményeket, és becsülettel kell teljesítenie a kötelességét; igyekezzen ölni és uralkodni, és „nem szabad bánkódnia".

Ardzsuna elfogadta Krisna istennek a kötelességre való hivatkozását, és elismerte, hogy megszabadult a kételkedéstől, de a háború borzalmai – amelyeket részletekbe menően ismertet a költemény további része – csak fölerősítették az ő korábbi lelkiismereti aggályait. A hinduizmusnak ebben a legfontosabb könyvében a háborúra buzdítás mellett benne van annak hangsúlyozása is, hogy a háborúnak nem annyira az elkerülése a fontos, hanem az, hogy túltegyük magunkat rajta. A moralitást nem vetik el, de minden egyes helyzetben közvetlen megfontolás tárgyává teszik, míg az örökkévalóság egyfajta „gyógyhatású" perspektívát kínál. Amit egyes olvasók a csatában tanúsítandó rettenthetetlen bátorságra való lelkesítésként üdvözöltek, azt Gandhi a saját „spirituális szókészleteként" üdvözli.

Az összes evilági jelenség tünékenységét hirdető vallás örök igazságainak kontrasztjában az uralkodó a maga mulandóságában tulajdonképpen tág lehetőségekkel rendelkezik a gyakorlati kényszerűségek terén. Ennek az iskolának volt úttörő alakja Kr. e. a 4. században Kautilja miniszter, akiről azt tartják, hogy ő tette naggyá az indiai Maurja-dinasztiát, amely kiűzte Észak-Indiából Makedón Alexandrosz utódait, és először egyesítette politikailag az egész szubkontinenst.

Kautilja egy olyan Indiát írt le, amely a struktúráját tekintve hasonlított a vesztfáliai béke előtti Európára. Itt is egy csomó olyan állam létezett, amelyek potenciálisan állandó konfliktusban álltak egymással. Morális alapállása pedig azonos a majdnem kétezer évvel később élt Richelieu bíborosével: az állam igen gyenge lábakon álló szervezet, s egy államférfinak nincs joga erkölcsi skrupulusok miatt veszélyeztetni az állam fennmaradását.

Kautilja a hagyomány szerint hivatali működése alatt, vagy annak lezárulása után, az *Artha-sásztra* című államvezetési kézikönyvében részletesen leírta a pályafutása során megfigyelt stratégiai és külpolitikai eljárásokat. Szenvtelen tárgyilagossággal fejti ki, hogy miképpen kell létrehozni, majd megvédeni egy államot, semlegesítve, felforgatva és (ha megfelelő alkalom kínálkozik rá) meghódítva a szomszédos államokat. Az *Artha-*

sásztra nem filozófiai értekezés – az államvezetés gyakorlati tudnivalóit írja le. Kautilja számára a hatalom volt a domináns realitás, amely sokdimenziós, de a tényezői egymással kölcsönös függésben vannak. Egy adott szituációban minden eleme releváns, kiszámítható és manipulálható a vezető stratégiai céljai szerint. Birodalma megerősítése és növelése érdekében a bölcs királynak figyelembe kell vennie és egységes egészként kell kezelnie az összes tényezőt: a földrajzi adottságokat, a pénzügyi helyzetet, a katonai erőt, a diplomáciát, a kémkedést, a törvényeket, a mezőgazdaságot, a kulturális hagyományokat, a közhangulatot és a közvélekedést, a híreszteléseket és a legendákat, valamint az emberek bűneit és gyengeségeit – valahogy úgy, ahogy egy karmester is egységes hangzást alakít ki a reá bízott sokféle szólamból és hangszerből. Szemléletét illetően ezt a művet Machiavelli és Clausewitz kombinációjának is tekinthetjük.

Évezredekkel az előtt, hogy az európai gondolkodók az általuk tapasztalt tényekből kidolgozták volna a hatalmi egyensúly általánosító elméletét, az *Artha-sásztra* már kidolgozott egy hasonló, bár részletezőbb, az „államok körforgásának" elnevezett rendszert. Kautilja szerint a szomszédos államok a látens ellenségeskedés állapotában élnek. Minden uralkodó, bármilyen barátságos nyilatkozatokat tegyen is, ha elég nagy hatalomra tesz szert, arra a felismerésre fog jutni, hogy érdekei megkívánják a szomszédos birodalom feldúlását. Az önvédelem e belső dinamikája számára a moralitás irreleváns tényező. A kétezer évvel később uralkodó Nagy Frigyes császárhoz hasonlóan Kautilja is arra a következtetésre jutott, hogy a vetélkedés könyörtelen logikája nem enged meg semmiféle kibúvót: „A hódítónak [állandóan] törekednie kell a hatalma megerősítésére és saját boldogságának fokozására." A feladat világos: „Ha a hódító fölényben van, akkor hadjáratot kell indítania; egyébként nem."

Az európai gondolkodók a hatalmi egyensúlyt a külpolitika céljának tekintették, és az államok egyenrangúságára épülő világrend megteremtését irányozták elő. Az *Artha-sásztra* szerint viszont a stratégiai cél az összes többi állam meghódítása, és a győzelem felé vezető úton fel kell számolni minden más egyensúlyi helyzetet. Ebben a vonatkozásban Kautilja közelebb áll Napóleonhoz és a Kínát egyesítő Csin Si Huang-ti császárhoz, mint Machiavellihez.

Kautilja szerint az államok legfőbb kötelessége nem a dicsőség hajszolása, hanem a saját érdekeik érvényesítése. A bölcs uralkodó a szomszédjainak a *szomszédjai* között keres szövetségest. Olyan szövetségi rendszert kell kialakítani, amelynek a középpontjában a hódító áll: „A hódító az államok körét képzelje el úgy, mint egy kereket – ő maga a kerékagy, a szövetségesei pedig a küllőkkel hozzá kapcsolódó, de a küllőközökkel egymástól el is választott abroncsot jelentik. Az ellenség, bármilyen erős legyen is, sebezhetővé válik, ha beszorul a hódító és az ő szövetségesei közé." De semmilyen szövetséget nem tekinthetünk örök érvényűnek. A király még a saját szövetségi rendszerén belül is „munkálkodjon a saját hatalmának a növelésén", és úgy manőverezzen, hogy megszilárdítsa saját államának pozícióját, és megakadályozza, hogy a szomszédos államok összeszövetkezzenek ellene.

Akárcsak a híres kínai stratéga, Szun-ce, Kautilja is úgy tartotta, hogy a legkevésbé egyenes megközelítés a legbölcsebb: viszályt kell szítani a szomszédok és a potenciális szövetségesek között, hogy „az egyik szomszédos királyság a másik ellen harcoljon; s ha ezzel sikerült megakadályozni, hogy a szomszédok összefogjanak, el lehet kezdeni a saját ellenség területének lerohanását". A stratégiai ténykedés soha nem érhet véget. Ha a stratégia dominál, akkor a király területe gyarapodik, a határokat átrajzolják, és az államok körét újra kell rendezni. Újból ki kell értékelni a hatalmi viszonyokat; néhány szövetséges most ellenséggé válik, és megfordítva.

Amit manapság fedett hírszerzési műveleteknek nevezünk, azt az *Artha-sásztra* fontos eszköznek minősíti. Ezek az ügynökök „a kör minden államában" működjenek (vagyis a barátok és az ellenség soraiban is); az olyan csoportokból kell toborozni őket, mint „a szent aszkéták, a kóborló szerzetesek, kocsisok, vándor énekesek, zsonglőrök, csavargók, jövendőmondók"; ezek aztán elterjeszthetnek olyan rémhíreket, amelyek viszályt keltenek a többi államon belül és közöttük is, bomlasztják az ellenséges hadseregeket, és „romba döntik" a király ellenfeleit a megfelelő pillanatokban.

Kautilja ugyanakkor hangsúlyozta, hogy a könyörtelenség célja egy harmonikus világbirodalom kiépítése és a dharma – az örök erkölcsi rend, amelynek elvei az istenektől származnak – megőrzése. De a moralitásra és

a vallásra hivatkozás inkább a gyakorlati célok, s nem a magasztos elvek nevében történt – vagyis a hódító stratégiájának és taktikájának elemei voltak, nem pedig a rend valamilyen egyesítő koncepciójának feltétlen követelményei. Az *Artha-sásztra* felhívja a figyelmet, hogy a tartózkodó és emberséges viselkedés majdnem minden körülmények között stratégiailag hasznos: ha egy király rosszul bánik az alattvalóival, akkor elveszíti a támogatásukat, és kiszolgáltatottá válik lázadás vagy külső támadás esetén; ha egy hódító fölöslegesen háborgatja az alávetett nép szokásait vagy az erkölcsi érzékenységét, akkor azzal csak az ellenállás kibontakozását kockáztatja.

Az *Artha-sásztra* kimerítő és gyakorlatias felsorolását kínálja a sikeresség követelményeinek; ezért mondta a kiváló 20. századi szociológus, Max Weber, hogy az igazán radikális machiavellizmust az *Artha-sásztra* testesíti meg... hozzá képest Machiavelli *A fejedelem*je szelíd iromány. Machiavellitől eltérően Kautilja semmiféle nosztalgiát nem táplál egy jobb korszak erényei iránt. Ő az erénynek csak egyetlen kritériumát fogadja el: helyes volt-e vagy sem a győzelemhez vezető út általa adott elemzése. Azt a módot írta-e le, ahogyan valójában a politikát irányították? Kautilja felfogásában az egyensúly, ha valaha is létrejött, csupán az önző indítékok összejátszásának ideiglenes eredménye volt; és nem volt a külpolitika stratégiai célja, mint a Vesztfália utáni európai értelmezésben. Az *Artha-sásztra* nem a nemzetközi rend megteremtésének, hanem a hódításnak a kézikönyve.

Akár követte India az *Artha-sásztra* előírásait, akár nem, Kr. e. a 3. században elérte legnagyobb területi kiterjedését; a híres Asóka király akkora területet kormányzott, amely magában foglalta a mai Indián kívül Bangladest, Pakisztánt, valamint Afganisztán és Irán egy részét is. Aztán, körülbelül akkor, amikor az alapító császár Csin Si Huang-ti Kr. e. 221-ben egyesítette Kínát, India egymással vetélkedő királyságokra esett szét. Jó pár évszázad múlva ismét egyesítették, de a 7. században ismét darabokra szakadt, amikor az iszlám megindította offenzíváit az európai és ázsiai birodalmak ellen.

India – a maga termékeny talajával, gazdag városaival, ragyogó szellemi és technikai alkotásaival – majdnem egy évezreden keresztül volt

a hódítás és a hittérítés célpontja. A hódítók és kalandorok – törökök, afgánok, pártusok és mongolok – egész hullámai ereszkedtek le minden században Közép- és Délnyugat-Ázsiából az indiai síkságokra, s létrehozták a kisebb fejedelemségek tarka mozaikját. A szubkontinens így a vallás, az etnicitás és a stratégiai érzékenységek máig létező ezer szálával kapcsolódott hozzá a tágabb Közel-Kelethez. Ennek az időszaknak a legnagyobb részében a különféle hódítók állandóan egymással marakodtak, így aztán egyikük sem tudta megszerezni a hatalmat az egész régió fölött, vagy fölszámolni délen a hindu dinasztiák uralmát.

De a 16. században az északnyugatról jött hódítók legügyesebb csoportja, a mogulok politikailag egyesíteni tudták a szubkontinens legnagyobb részét. A Mogul Birodalom aztán magában foglalta az Indiában összejött mindenféle külső hatásokat: az iszlám hitet, a török és mongol etnikumokat, a perzsa elitkultúrát; és persze a mogul uralmat a regionálisan széttöredezett hindu többség fölött.

A nyelveknek, kultúráknak és vallásoknak ebben a kavalkádjában egy újabb hódító felbukkanása a 16. században eleinte nem tűnt korszakos jelentőségű eseménynek. A gazdag Mogul Birodalommal egyre bővültek a kereskedelmi kapcsolatok, s a nagy hasznot remélő brit, francia, holland és portugál vállalkozók egymással versengve igyekeztek megvetni a lábukat a velük éppen barátságos fejedelemségekben. A leggyorsabban az angolok tudtak ilyen módon terjeszkedni Indiában, bár kezdetben minden konkrét cél és elképzelés nélkül. (Erre mondta a modern történelem egy cambridge-i professzora: „Úgy tűnik, eszünket vesztve meghódítottuk és benépesítettük a fél világot." A Bengália keleti részén létesített brit katonai és kereskedelmi bázist aztán gyorsan körülvették az európai és ázsiai vetélytársak. Ha kitört Európában vagy az amerikai földrészen egy háború, akkor az angolok Indiában is összecsaptak a riválisok gyarmataival és szövetségeseivel; és minden győzelem esetén megszerezték ellenségeik indiai birtokait is. Ahogy nőttek az angol gyarmati területek – melyek hivatalosan nem a brit állam, hanem a Kelet-indiai Társaság birtokai voltak –, egyre érezhetőbbé vált a fenyegetés északról, Oroszország részéről, a hol harcias, hol szétesett Burma részéről, és persze a nagyravágyó és egyre önállóbb mogul uralkodók és hadvezérek részéről. De az angolok

szemében ez is csak azt a meggyőződést erősítette, hogy nekik bizony még tovább kell terjeszkedniük.

Britannia végül egy olyan indiai entitásban kezdett gondolkodni, amelynek egységét és biztonságát csak egy akkora, kontinentális méretű térség garantálhatja, amely magában foglalja (a mai) Pakisztán, India, Banglades és Mianmar területét. Megfogalmazódott valamiféle koncepciója az indiai nemzeti érdekeknek is, mondván, hogy itt van az ezt az érdeket képviselő földrajzi egység, amelyet tulajdonképpen úgy kormányoznak, mint egy államot, bár (a megítélés szerint) hiányzik belőle az úgynevezett indiai nemzet. Ennek az India-politikának az alapját az adta, hogy Britannia haditengerészeti fölényben volt az Indiai-óceánon is; hogy barátságos vagy legalábbis nem fenyegető magatartást tanúsítottak az olyan távoli rezsimek, mint Szingapúr és Aden; és egy nem ellenséges rezsim a Haibár-hágónál és a Himaláján. Északon a cári Oroszország előretörését a britek a bennszülöttek köréből is toborzott, kisebb létszámú brit csapatok által támogatott kémek és felderítők egész hadának bevetésével igyekezett elhárítani – ez volt a himalájai geostratégia úgynevezett „Nagy játszmája". Kiterjesztették az indiai–kínai határt Tibet felé, ami jóval később, 1962-ben háborúhoz vezetett Kína és India között. E politika bizonyos elemei aztán kitüntetett szerepet kaptak a függetlenedés utáni India külpolitikájában. Fontos tényezői a dél-ázsiai regionális rendnek, amelynek India a védőbástyája, és elhárítói minden szomszédos országban a fenyegető mértékű hatalomkoncentrációnak, függetlenül az adott ország belső berendezkedésétől.

Amikor a britek leverték a Kelet-indiai Társaság hadserege muszlim és hindu katonái által kirobbantott ún. szipojlázadást, és bejelentették a közvetlen brit kormányzást, Britanniának még nem állt szándékában uralma alá hajtani egy idegen országot. Inkább csak a sokféle nép és állam semleges felvigyázójának és civilizálódási segítőjének tekintette magát. Egy vezető brit hivatalnok még 1888-ban is kijelenthette ezt:

> Nincs, és soha nem is létezett egy India vagy bármiféle olyan ország, amely az európai fogalmak szerint rendelkezett volna bármiféle fizikai, politikai, társadalmi vagy vallási egységgel. Épp ennyi okkal és

valószínűséggel várakozhatnánk arra az időre, amikor majd egyetlen, egységes ország foglalja el Európa sokféle nációjának a helyét.

Amikor a lázadás leverése után Britannia úgy döntött, hogy egységes birodalmi kormányzás alá vonja ezt a térséget, nagyon sokat tett az egységes India megteremtéséért. A különböző régiókat ezután összekötötte a vasút és a közös angol nyelv. Az indiai civilizáció dicső múltjának emlékeit kutatók tárták fel és katalogizálták, és az indiai társadalom elitje angol szellemben nevelkedett, és angol egyetemeken tanult. Mindeközben a britek azt is elérték, hogy az indiaiakban felébredt a nemzeti öntudat. Ráébredtek, hogy ők egy idegen uralom alatt álló egységes entitást alkotnak, és megszületett bennük a gondolat: ahhoz, hogy lerázhassák magukról az idegen befolyást, egységes nemzetté kell válniuk. Az angolok lényegében olyan hatással voltak Indiára, mint Napóleon Németországra – mely utóbbit a maga nagyszámú fejedelemségeivel korábban csak földrajzi, nem pedig nemzeti egységnek tekintette a világ.

Mindez a sokféle hagyomány és örökség tükröződött abban, ahogyan India kivívta a függetlenségét, és kialakította a maga világpolitikai szerepét. India évszázadokon át csak azért maradhatott fenn, mert ügyesen tudta kombinálni a maga kulturális befolyásolhatatlanságát azzal a rendkívüli lélektani képességgel, ahogy a mindenkori hódítóihoz viszonyult. Mohandász Gandhinak a brit uralommal szembeni passzív ellenállását elsősorban Mahatma [felvett nevét tiszteletből kapta a híveitől] spirituális megvilágosodása indította el, de végül is ez lett a gyarmati uralom elleni harc leghatékonyabb eszköze, ugyanis éppen a liberális brit társadalom alapvető értékeire hivatkozott. Ahogy két évszázaddal korábban az amerikaiak, most az indiaiak is azokra a szabadságjogokra hivatkozva követelték gyarmatosítóiktól a függetlenséget, amely jogokat ők éppen az angliai oktatási intézményekben ismerhettek meg. (Ezek között volt a London School of Economics is, ahol India későbbi vezetői magukévá tettek jó néhány kvázi-szocialista eszmét is.)

A mai India a maga függetlenségében nem pusztán egy nemzet, hanem az egyetemes erkölcsi elvek győzelmét is látja. És az amerikai „Alapító Atyákhoz" hasonlóan India korai vezetői is egyenlőségjelet tettek a nem-

zeti érdek és a becsületesség közé. India vezetői mindeközben a vesztfáliai alapelvek szerint tevékenykedtek a saját, hazai intézményeik elterjesztése terén, de nem sok érdeklődést mutattak a demokrácia és az emberi jogok nemzetközi síkon való megtámogatása iránt.

Ahogy a függetlenné vált állam első miniszterelnöke, Dzsaváharlál Nehru kifejtette, India külpolitikájának alapja mindig a nemzeti érdek lesz, nem pedig az öncélú nemzetközi barátságosság vagy a kompatibilis belső rendszerek kifejlesztése. A függetlenség megszerzése után, 1947-ben elhangzott beszédében a következőket mondta:

> Bármilyen politikát is folytasson egy ország, a külügyek intézésének művészete annak kiderítésében rejlik, hogy mi a legelőnyösebb az ország számára. Beszélhetünk a nemzetközi jóakaratról, és komolyan is gondolhatjuk, amit mondunk. De végül is be kell látni, hogy egy kormányzat a saját országának a boldogulásáért dolgozik, és egyetlen kormányzat sem mer olyasmit tenni, ami rövid vagy hosszú távon nyilvánvalóan hátrányt okoz annak az országnak.

Kautilja (és Machiavelli) sem mondhatta volna találóbban.
Nehru és az őt követő miniszterelnökök, köztük a saját lánya, az országa érdekében eltökélt Indira Gandhi, tovább erősítették India pozícióját a globális egyensúlyban – azzal, hogy külpolitikájukat India morális felsőbbrendűsége kinyilvánításának rangjára emelték. India egészen felvilágosult módon védelmezte a saját nemzeti érdekeit – sok vonatkozásban ugyanúgy, ahogy Amerika tette azt majdnem két évszázaddal korábban. S így Nehru, majd később Indira Gandhi (miniszterelnök 1966 és 1977, majd 1980 és 1984 között) elérte, hogy ez a szárnyait próbálgató nemzet a II. világháború utáni nemzetközi rend egyik legfontosabb tényezőjévé váljon.

Az el nem kötelezettség nem a hatalmi egyensúly rendszerében való „egyensúlyozás" politikáját jelentette. India nem óhajtott a gyengébb oldal felé elmozdulni, ahogy azt egy egyensúlyozó tenné. Nem volt érdekelt a nemzetközi rendszer működtetésében. Semmiképpen sem óhajtott formálisan is odatartozni egyik táborhoz sem, és azt tekintette sikernek,

ha kimaradhatott az olyan konfliktusokból, amelyek nem érintették az ő nemzeti érdekeit.

A már régebb óta létező (nagy)hatalmak és a hidegháború világába belépő független India a manőverezési szabadságot az alkudozási taktika szintjéről elegánsan átemelte az etikai elvek szintjére. Nehru – kombinálva a morális kiállást az erőegyensúly és a nagyhatalmi pszichológia alapos mérlegelésével – bejelentette, hogy India olyan nagyhatalom lesz, amely a nagy blokkok között kíván manőverezni. 1947-ben, az *Új Köztársaság*hoz [*New Republic*] intézett üzenetében kijelentette:

> Azt a célt tűztük magunk elé, hogy ne csatlakozzunk egyetlen hatalmi blokkhoz vagy csoporthoz se, mert felismertük, hogy kizárólag így tudjuk szolgálni India érdekeit és a világbékét is. Ebből a politikából az egyik csoport hívei néha azt a hamis következtetést vonják le, hogy mi a másik csoportot támogatjuk. A külpolitikában minden ország a saját érdekeit teszi az első helyre. India érdekei szerencsére egybeesnek a békés külpolitikával, és az összes haladó országgal való együttműködéssel. India így mindenképpen közelebb kerül a vele barátságos és együttműködni hajlandó országokhoz.

Más szóval, India semleges pozíciót foglalt el, és igyekezett kimaradni a hatalmi politizálásból, elvi kérdésnek tekintve a világbékében való érdekeltségét, de közben nem felejtkezett meg a nemzeti érdekeiről. A Berlinnel kapcsolatos, 1957 és 1962 közötti szovjet ultimátumok kapcsán két amerikai kormány is – John F. Kennedy például személyesen is – kérte India támogatását, hogy az elszigetelt német főváros megtarthassa a maga szabad státuszát. India azonban arra az álláspontra helyezkedett, hogy minden olyan kísérlet, amellyel Indiára a hidegháborús blokk normáit erőltetik rá, megfosztaná az országot cselekvési szabadságától, és gyengítené alkupozícióját. A rövid távú morális semlegesség teremtheti meg a feltételeit a hosszú távú morális befolyásolásnak. Ahogy Nehru magyarázta a stábja tagjainak:

> Abszurdum és politikai ostobaság volna, ha az indiai delegáció távol tartaná magát a szovjet blokktól abbéli félelmében, hogy ez irritálja

> az amerikaiakat. Eljön majd az az idő, amikor világosan és határozottan megmondhatjuk az amerikaiaknak vagy másoknak, hogy ha továbbra is barátságtalanul viszonyulnak hozzánk, akkor mi kénytelenek leszünk máshol barátokat keresni.

Ennek a stratégiának az volt a lényege, hogy India a hidegháború mindkét táborától kaphatott támogatást – a szovjet blokktól katonai segítséget és diplomáciai együttműködést, miközben Amerikától is sikerült elnyerni fejlesztési segélyeket és erkölcsi támogatást az amerikai értelmiségi elit részéről. Bármennyire irritálta is mindez a hidegháború korában Amerikát, mégiscsak bölcs stratégia volt egy felemelkedő nemzet számára. Születőfélben lévő katonaságával és alulfejlett gazdaságával India tisztelt, ám csak másodrangú szövetséges lehetett volna, míg függetlenként sokkal messzebbre nyúló befolyást gyakorolhatott.

Ezt a fajta szerepét keresve India nekilátott kiépíteni a hasonló gondolkodású államok blokkját – valójában egy elkötelezett csoportot az el nem kötelezettekből. Ahogy Nehru mondta 1955-ben az indonéziai Bandungban az Afroázsiai Konferencia küldötteinek:

> Lehetséges, hogy nekünk, ázsiai és afrikai országoknak nincs más pozitív választásunk, csak az, hogy vagy kommunistabarátok, vagy antikommunisták legyünk? Ott tartunk, hogy nagy gondolkodóinknak, akik vallásokat és sok más értéket adtak a világnak, szintén egyik vagy másik csoport zászlaja alá kell beállniuk, és egyik vagy másik párt sleppjéhez kell csatlakozniuk, hogy megvalósítsák elképzeléseiket, s néha fölvessenek egy ötletet? Ez teljesen lealacsonyító és megalázó minden önérzetes ember és nemzet számára. Számomra elfogadhatatlan az a gondolat, hogy Ázsia és Afrika nagy országai csak azért lépnek ki a rabságból a szabadságra, hogy ilyen módon alacsonyítsák le és alázzák meg magukat.

India végső soron azért utasította el a hidegháborús hatalmi politizálásban és viszálykodásban való részvételt, mert megítélése szerint az semmiképpen nem szolgálta volna a nemzeti érdekeit. A megosztott Európáról szóló

vitákban való részvétellel India nem akarta magára haragítani a határaitól pár száz kilométerre lévő Szovjetuniót, és nem szerette volna, ha az válaszlépésként Pakisztán mellé áll. Azt sem akarta megkockáztatni, hogy a közel-keleti viták kapcsán a muszlimok ellene forduljanak. India nem foglalt állást, amikor Észak-Korea lerohanta Dél-Koreát, és Észak-Vietnam felforgatta Dél-Vietnamot. India vezetői nem óhajtottak elszigetelődni a fejlődő világ általuk progresszívnak tekintett trendjeitől, és nem akartak ellenséges viszonyba kerülni a szovjet szuperhatalommal sem.

India azonban, mindezek ellenére, mégiscsak háborúba keveredett 1962-ben Kínával, és négy alkalommal Pakisztánnal. (E négyből egy, az 1971-es, a frissen aláírt szovjet védelmi szerződés „védernyője" alatt zajlott, és azzal végződött, hogy India fő ellenségét, Pakisztánt két külön államra, Pakisztánra és Bangladesre osztották föl, ami jelentősen javította India általános stratégiai pozícióját.)

India vezető szerepre törekedett az el nem kötelezett országok táborában, és egy olyan koncepcióhoz ragaszkodott, amely összeegyeztethető volt az örökölt elképzelésekkel globális és regionális szinten is. Ennek hivatalos megfogalmazása klasszikusan vesztfáliai szellemiségű volt, és kongruens a hatalmi egyensúly történelmi európai értelmezésével. Nehru India hozzáállását „a békés egymás mellett élés öt alapelve" jegyében foglalta össze. Ezeknek az indiai filozófiából átvett *Pancsa Sila* („az együttélés öt alapelve") nevet adták, bár valójában a szuverén államok többpólusú vesztfáliai modelljének magasabb szinten való újrafogalmazását jelentették:

1. kölcsönös tiszteletben tartása egymás területi integritásának és szuverenitásának;
2. kölcsönös tartózkodás az agressziótól;
3. kölcsönös be nem avatkozás egymás belügyeibe;
4. egyenlőség és kölcsönös előnyök, és
5. békés egymás mellett élés.

India a világrend absztrakt elveit követte, s ezt a hozzáállást kiegészítette még egy regionális szintű indiai biztonsági doktrínával. Ahogy az amerikaiak is megfogalmazták 1823-ban a Monroe-elvben, hogy Amerikát

különleges szerep illeti meg a nyugati féltekén, most India is speciális pozíciót igyekezett elfoglalni az Indiai-óceán térségében Kelet-Ázsia és Afrika szarva között. Akárcsak Britannia a 18. és a 19. században Európával kapcsolatban, India is igyekszik megakadályozni, hogy a világnak ebben a hatalmas térségében létrejöjjön egy domináns hatalom. S ahogy az amerikaiak sem tartottak igényt arra, hogy a nyugati félteke országai helyeseljék a Monroe-elvet, úgy India is a dél-ázsiai rendről alkotott saját definíciója alapján politizál a maga speciális stratégiai érdekeinek régiójában. Amerika és India között gyakran támadtak nézeteltérések a hidegháború időszakában, de a Szovjetunió felbomlása után ez a két ország nagyrészt hasonlóan vélekedik az indiai-óceáni térséget és annak perifériáit érintő kérdésekben.

A hidegháború lezárultával India megszabadult sok, egymással gyakran ellentétes külső nyomástól, és némileg a saját szocialista illúzióitól is. Beindította az IMF támogatásával a gazdasági reformot, amit az 1991-es pénzügyi válság tett szükségessé. A világ több nagy iparágában ma már indiai cégeké a vezető szerep. Ez az új orientáció tükröződik India diplomáciai pozíciójában, globális és főként afrikai és ázsiai partnereinek gyarapodásában, valamint abban is, hogy India világszerte egyre tekintélyesebb szerepet játszhat a multilaterális gazdasági és pénzügyi szervezetekben. Növekvő gazdasági és diplomáciai befolyása mellett jelentősen megnövelte katonai erejét, benne a haditengerészettel és a nukleáris arzenállal. S pár évtizeden belül megelőzi Kínát, Ázsia egyelőre legnépesebb országát.

Indiának a világrendben játszott szerepét bonyolulttá teszik az alapításakor létrejött strukturális tényezők. A legtöbb bonyodalmat manapság a szomszédjaival, főleg Pakisztánnal, Afganisztánnal, Bangladessel és Kínával való viszonya okozza. Ambivalens kapcsolataik és ellenségeskedéseik annak az évezrednek az örökségét hordozzák, amikor egymást érték a szubkontinensen az inváziók és ki-be vándorlások, a brit hódítások és fosztogatások az indiai birodalom peremvidékein, majd a brit gyarmati uralom gyors megszűnése nem sokkal a II. világháború után. A régió felosztásakor kijelölt államhatárokat egyetlen utódállam sem fogadta el fenntartások nélkül. A vitatott határokat valamelyik fél mindig

ideiglenesnek tartotta, s e határok mentén gyakran fordulnak elő spontán „népi" összecsapások vagy éppen katonai ütközetek, s itt szivárognak be a terroristák is.

A pakisztáni határok, amelyeket nagyjából a muszlim népesség elterjedéséhez igazítottak, etnikai területeket szabdalnak szét. Ezek a határok hozták létre Brit-India területén az iszlám vallásra alapozott államot – két, egymással nem érintkező rész formájában, amelyeket több ezer kilométernyi indiai terület választott el egymástól, megteremtve ezzel a színteret a későbbi háborúk egész sorozata számára. Az afganisztáni és a kínai határok a 19. századi brit gyarmati adminisztráció által meghúzott vonalakat követik; a szemben álló felek később nem ismerték el őket, s mind a mai napig vitatkoznak rajtuk. India és Pakisztán is nagy pénzeket fektetett a nukleáris arzenál és a regionális katonai támaszpontok fejlesztésébe. Pakisztán ezenkívül eltűri, ha ugyan nem támogatja, az erőszakos szélsőségeket, ideértve az Afganisztánban és Indiában megnyilvánuló terrorizmust.

Különösen sok bonyodalmat okozó tényező India viszonya a szélesebb muszlim világgal, amelynek maga is integráns része. Indiát gyakran minősítik kelet-ázsiai vagy dél-ázsiai országnak. De szorosabb történelmi kapcsolatok fűzik a Közel-Kelethez és egy, a pakisztáninál is nagyobb muszlim populációhoz, vagy éppen bármelyik muszlim országhoz, Indonéziát leszámítva. India ez idáig el tudta szigetelni magát a legdurvább politikai forrongásoktól és a felekezeti erőszaktól, részben a kisebbségi kérdések felvilágosult kezelésével, és olyan, saját indiai elvek – ideértve a demokráciát és a nacionalizmust – érvényesítésével, amelyek segítenek felülemelkedni az egyes közösségek konfliktusain. De ez az eredmény nem eleve garantált, s eléréséhez összehangolt erőfeszítésekre van szükség. Az arab világ további radikalizálódása vagy a pakisztáni belső konfliktusok kiéleződése Indiában is komoly belső feszültségeket válthat ki.

India ma olyan külpolitikát folytat, amely sok tekintetben hasonlít a brit uralom idején vitt angol külpolitikára, amikor a regionális rendet egy olyan erőegyensúlyra próbálták alapozni, amely átível a fél világon, a Közel-Kelettől Szingapúrig, észak felé pedig Afganisztánig. Kínával, Japánnal és Délkelet-Ázsiával a 19. századi európai egyensúlyra hasonlító kapcsolatot igyekezett kialakítani. Akárcsak Kína, India sem habozott

igénybe venni az olyan, távoli „barbárok" segítségét a regionális céljai eléréséhez, mint az Egyesült Államok, bár a saját politikájáról szólva mindkét ország illedelmesebb kifejezéseket szokott használni. George W. Bush elnöksége alatt időnként megvitatták az India és Amerika közötti globális stratégiai együttműködés kérdéseit. De az egész megmaradt a dél-ázsiai régió keretei között, mert India hagyományos el nem kötelezettségi politikája nem tette lehetővé a valóban globális megoldásokat, s mert egyik ország sem akarta a saját, nemzeti politikája részévé tenni a Kínával való konfrontációt.

A 19. századi angolokhoz hasonlóan, akik azért is igyekeztek minél nagyobb globális befolyásra szert tenni, hogy meg tudják védeni az Indiába vezető, stratégiai jelentőségű útvonalakat, a 21. századi India kötelességének érzi, hogy egyre nagyobb stratégiai szerepet játsszon Ázsiában és a muszlim világban, hogy megakadályozza az általa ellenségesnek tekintett országok vagy ideológiák dominanciáját. Ennek az irányvonalnak a szellemében India természetes módon kötődött az angolul beszélő országok közösségéhez. De valószínűleg továbbra is tiszteletben tartja Nehru örökségét, megőrizve manőverezési szabadságát a maga ázsiai és közel-keleti kapcsolataiban, és a legfontosabb autokratikus országokkal folytatott politikájában, mert nagyszabású gazdasági tervei megvalósításához szüksége van azok erőforrásaira. Ezek a prioritások szükségessé teszik a történelmi attitűdök háttérbe szorítását. Amerika közel-keleti pozíciójának átalakulásával a régió különböző országai új partnereket fognak keresni, hogy megszilárdítsák saját helyzetüket, s hogy kialakítsanak valamiféle regionális rendet. India saját stratégiai elképzelései pedig nem engedik meg, hogy Afganisztánban hatalmi vákuum alakuljon ki, vagy hogy Ázsiában valamely más ország jusson egyeduralomra.

A 2014 márciusában döntő többséggel megválasztott, reformokat és gazdasági növekedést ígérő hindu nacionalista kormány vezetésével India valószínűleg újabb lendülettel fog küzdeni a hagyományos külpolitikai céljai eléréséért. Narenda Modi szilárd választói felhatalmazással rendelkező, karizmatikus vezetőkből álló kormánya abban a helyzetben érezheti magát, hogy új irányokat jelölhet ki az olyan, történelmi jelentőségű kérdésekben, mint a Pakisztánnal való konfliktus vagy a Kínához fűződő

viszony. India, Japán és Kína mindegyikét erős és stratégiailag határozottan orientált vezetők irányítják; ezért a jövőben egyrészt nagy valószínűséggel felerősödik a rivalizálás, másrészt merész döntések születése várható. Mindezen fejlemények közepette India szilárd támasza lesz a 21. századi nemzetközi rendnek: földrajzi adottságainak, erőforrásainak és hagyományosan magas színvonalú országvezetésének köszönhetően kihagyhatatlan szereplője azon régiók ideológiai evolúciójának és rendjének, amelyek találkozási pontjain és határvidékein fekszik.

Mi az az ázsiai regionális rend?

A történelmi európai rend önfenntartó volt. Nagy-Britannia, lévén szigetország, távolságtartó pozíciójából, valamint haditengerészeti fölényéből fakadóan a 20. század elejéig képes volt fenntartani az egyensúlyt. Az európai hatalmak időnként külső országokat is bevontak a helyzetük átmeneti megszilárdítása érdekében – Franciaország például a Török Birodalommal flörtölt a 16. században, Britannia pedig Japánnal lépett szövetségre a 20. század elején –, de a nem nyugati hatalmak, néhány közel-keleti vagy észak-afrikai ország nekibuzdulását leszámítva, nem sok érdeklődést tanúsítottak Európa iránt, és nem éreztek késztetést, hogy beleavatkozzanak az európai konfliktusokba.

Ezzel szemben a mai ázsiai rendnek integráns részei a külső hatalmak: az Egyesült Államok, amelynek ázsiai–csendes-óceáni hatalmi szerepét közös nyilatkozatban ismerte el 2011 januárjában az amerikai elnök, Barack Obama és a kínai elnök, Hu Csin-tao, majd 2013 júniusában Hszi Csin-ping, az új kínai elnök, továbbá Oroszország, amely földrajzi tekintetben is ázsiai hatalom, és résztvevője olyan ázsiai csoportosulásoknak, mint például a Sanghaji Együttműködési Szervezet – bár lakosságának több mint háromnegyede Oroszország területének európai részén él.

Az utóbbi bő egy évszázadban az Egyesült Államok többször a hatalmi egyensúly megőrzőjének szerepében találta magát. Az 1905-ös portsmouthi szerződésben közvetítő volt az egymással háborúban álló Oroszország és Japán között; a II. világháborúban pedig legyőzte az ázsiai

egyeduralomra törő Japánt. Hasonló ázsiai szerepet játszott a hidegháború éveiben, amikor a Pakisztántól a Fülöp-szigetekig terjedő szövetségesi hálózatával igyekezett ellensúlyozni a Szovjetunió befolyását.

A kibontakozó ázsiai struktúrának számolnia kell egy sor olyan országgal, amelyekkel nem foglalkoztunk könyvünk korábbi oldalain. Indonézia Délkelet-Ázsia egyik szilárd pillére, de iszlám orientációjú ország, egyre nagyobb befolyásra tesz szert, és mindmáig sikeresen egyensúlyozott Kína, az Egyesült Államok és az iszlám világ között. A Japán, Oroszország és Kína szomszédságában lévő Koreai Köztársaság (Dél-Korea) eleven és mozgalmas demokráciát teremtett magának, megtámogatva egy globálisan versenyképes gazdasággal, s azon belül vezető szerepet szerzett olyan, stratégiai jelentőségű ágazatokban, mint a hírközlés és a hajóépítés. Sok ázsiai ország, köztük Kína, Észak-Koreát destabilizáló tényezőnek tekinti, de a diktatúra összeomlását még nagyobb veszélyként értékeli. Dél-Korea pedig kénytelen lesz valahogy kezelni a saját lakossága részéről egyre erősödő igényt a két országrész egyesítésére.

Ázsia hatalmas kiterjedésű és igencsak változatos földrész; népei és országai a multilaterális csoportosulások és bilaterális mechanizmusok káprázatos sorozatát alakították ki. Az Európai Uniótól, a NATO-tól és az Európai Biztonsági és Együttműködési Szervezettől (EBESZ) eltérően, az ázsiai intézmények csak alkalmanként foglalkoznak a biztonsági és a gazdasági kérdésekkel, nem pedig a regionális rend formális szabályainak alkalmazóiként. Néhány kulcsfontosságú csoportosulásnak tagja az Egyesült Államok is, mások, köztük a gazdasági profilúak, tisztán ázsiaiak; ez utóbbiak között a legsokrétűbb és legjelentősebb az ASEAN, a Délkelet-ázsiai Országok Szövetsége. Az alapelvük az, hogy szívesen fogadják azokat az országokat, amelyeket közvetlenül érintenek az aktuális ügyek.

Vajon nevezhetjük-e ezt az egészet a rend ázsiai szisztémájának? Az európai egyensúlyban a legjelentősebb résztvevők érdekei hasonlók, vagy éppen egybeesnek. A hatalmi egyensúlyt nem csupán a gyakorlatban lehet fejleszteni – ami elkerülhetetlen a hegemónia hiányában –, hanem a legitimáció rendszereként is, amely elősegíti a döntéshozatalt és a mérsékelt politizálást. Efféle kongruencia nem létezik Ázsiában, ahogy azt azok a prioritások is mutatják, amelyeket a vezető országok kitűztek maguk

elé. India, nagyrészt az 1962-es határháború következtében még mindig Kínát tekinti a legfőbb riválisának – Kína viszont Japánt és az Egyesült Államokat. India katonailag kevesebbet költött a Kína elleni védekezésre, mint a Pakisztán ellenire, mely utóbbi államot Újdelhi nem tartja egyenrangú vetélytársnak, de stratégiai szempontból állandóan kénytelen foglalkozni vele.

Az ázsiai csoportosulások amorf jellege részben abból fakad, hogy a földrajzi adottságok miatt a történelem során éles választóvonalat kellett húzni Kelet-Ázsia és Dél-Ázsia közé. A kulturális, filozófiai és vallási befolyások aztán átcsaptak a földrajzi választóvonalakon, s Délkelet-Ázsiában együtt léteztek a hindu és a konfuciánus kormányzási felfogások. A hegyek és a dzsungelek azonban mégiscsak komoly akadályokat jelentettek a hadseregek számára, így aztán Kelet-Ázsia és Dél-Ázsia nagy birodalmai között a 20. századig nem is fordultak elő nagyobb fegyveres konfliktusok. A mongolok és utódaik nem a Himalája magashegyi hágóin törtek be az indiai szubkontinensre, hanem Közép-Ázsia felől, de India déli vidékeire így sem jutottak el. Ázsia különböző térségei geopolitikai és történelmi okokból más-más politikai irányvonalat követtek.

Az ezekben az időszakokban kialakított regionális rendek egyike sem épült a vesztfáliai premisszákra. Az európai rend elfogadta a területileg definiált „szuverén államok" egyensúlyát, és elismerte egymás jogi egyenlőségét – a hagyományos ázsiai politikai hatalmak azonban nehezebben konkretizálható kritériumokkal dolgoztak. A Mongol Birodalom, Oroszország és az iszlám által befolyásolt „belső-ázsiai" világ még a modern kor kezdetén is együtt létezett a kínai birodalmi hűbéri rendszerrel; ez utóbbi kiterjesztette a hatalmát Délkelet-Ázsia királyságaira is, melyek nem utasították el Kína egyetemes uralmi igényét, de közben az államvezetés mélyen hindu elveken alapuló formáját gyakorolták, melyet Indiától kaptak, s amely istenségnek tekintette az uralkodóit.

Most ez a sokféle kulturális és történelmi örökség mind találkozik egymással, és messze még az egyetértés a különböző országok között az általuk megtett történelmi út értelmezését, vagy annak a 21. századi világrend szempontjából releváns tanulságait illetően. A mostani körülmények között lényegében két hatalmi egyensúly kezd kialakulni: az egyik

Dél-Ázsiában, a másik Kelet-Ázsiában. Egyik sem rendelkezik az európai hatalmi egyensúly lényegi jellemzőjével: azzal, hogy létezik egy kiegyensúlyozó szerepet játszó nagyhatalom, amely szükség esetén a gyengébb, veszélyeztetett oldal mellé tud állni. Az Egyesült Államok (Afganisztánból való kivonulása óta) tartózkodik attól, hogy a mostani dél-ázsiai belső egyensúlyt elsősorban katonai kérdésként kezelje. De aktív diplomáciai tevékenységet kell folytatnia, hogy ismét megteremtsen egy regionális rendet, mert különben hatalmi vákuum keletkezik, amely elkerülhetetlenül regionális konfrontációba sodorhatja a térség országait.

6. FEJEZET

Egy ázsiai rend felé: konfrontáció vagy partnerség?

Az ázsiai államok legfeltűnőbb jellemzője az az érzés, hogy ők a „felemelkedő" vagy „posztkoloniális" országokat képviselik. Mindannyian a nemzettudat erősítésével igyekeztek megszabadulni a gyarmati uralom örökségétől. Közös meggyőződésük, hogy a mostani világrend valamiféle kiegyensúlyozását hozza az általuk a Nyugattól évszázadokon át elszenvedett sérelmeknek. Csakhogy az egyes országok rendkívül eltérő történelmi tapasztalatokat szereztek az elmúlt századokban. Amikor a legfőbb állami vezetők alapvető érdekeket igyekeznek azonosítani, sokan közülük más és más kulturális örökségre hivatkoznak, s más és más „aranykort" idealizálnak.

Európa 18. és 19. századi rendszereiben az egyensúly – és ezáltal a *status quo* – megőrzését erénynek, eredménynek tekintették. Ázsiában az államok többségét a saját dinamizmusa hajtotta előre. Meggyőződésük volt, hogy ez a dinamizmus előremutató, és összhangban van azzal a felfogásukkal, hogy rég megszolgált szerephez juttatja őket ebben a világban. Miközben egyetlen állam sem kérdőjelezi meg a többiek szuverenitását és méltóságát, és mindegyik elkötelezi magát a „nem zéró összegű" diplomácia mellett, a nemzeti presztízsépítés párhuzamosan futó túl sok programja bizonytalanságot visz a regionális rendbe. A modern technológia fejlődésével Ázsia jelentős hatalmai olyan, megsemmisítő erejű hadi arzenállal fegyverezték föl magukat, amilyet a 19. századi legerősebb európai államok sem birtokoltak – fokozva ezzel is a téves kalkulációk kockázatát.

Ázsia egész „organizációja" így önmagában is kihívást jelent a világrend számára. A legnagyobb országok fontosabbnak tartották a nemzeti érdekeik sajátos értelmezését és érvényesítését a hatalmi egyensúly rend-

szerként való megőrzésénél, s ez módosította a kialakult rend mechanizmusait. Az majd csak a tapasztalatok nyomán fog kiderülni, hogy vajon működőképes-e a sokféle érdek békés összeegyeztetésére irányuló Csendes-óceáni Partnerség.

Az ázsiai nemzetközi rend és Kína

A világrendről alkotott ázsiai elképzelések közül Kína rendelkezett a legrégebbi, a legvilágosabban megfogalmazott, és a nyugatitól legtávolabb álló koncepciókkal. Kína maga is hosszú és bonyolult utat járt be az ókori civilizációtól a klasszikus birodalmi korszakon és a kommunista forradalmon át a modern nagyhatalmi státuszig – és ez a „nagy utazás" mélyreható módon befolyásolta [és befolyásolja] az egész emberi történelem menetét.

Elitje számára az ország Kr. e. 221-ben bekövetkezett egyesítésétől a 20. század elejéig annyira magától értetődő volt Kínának a világrendben elfoglalt központi szerepe, hogy a kínai nyelvben erre nem is létezett külön kifejezés. A történészek csak utólag tudták felderíteni a „Kína-centrikus" hűbéri rendszert. Ebben a hagyományos felfogásban Kína bizonyos értelemben az egész világ egyetlen szuverén kormányzatának tekintette magát. A császárt földöntúli személyiségként, az emberi és az isteni szférát összekötő kapocsként tisztelték. Az ő hatásköre nem csupán a szuverén kínai államra terjedt ki – vagyis a közvetlenül az uralma alá tartozó területekre –, hanem „mindenre a mennyek alatt", ahol persze Kína volt a központi, civilizált része az egésznek: ez volt a „Középbirodalom", amely inspirálta és boldogította a határain túl élő népeket is.

Ebben a felfogásban a világrend egy univerzális hierarchia leképeződése, nem pedig az egymással vetélkedő szuverén államok valamiféle egyensúlyi állapota. Minden ismert társadalmat a kínai birodalom valamiféle hűbéresének tekintettek, amelyek többé-kevésbé megközelítették a kínai kultúrát, de természetesen egyikük sem volt, nem is lehetett egyenértékű velük. A többi uralkodót nem afféle kollégának tekintették, hanem a civilizáció felé törekvő, szorgalmas tanulóknak, akik igyekeznek elsajátítani a kormányzás művészetét. Itt a diplomácia nem egy alkufolyamat volt

a sokféle uralkodói érdek között, hanem bonyolult ceremóniák sorozata, amelyben az „idegen" társadalmak lehetőséget kaptak arra, hogy megerősítsék a nekik kijelölt helyet a globális hierarchiában. Ezzel a szemlélettel összhangban, a klasszikus Kínában a mai értelemben vett „külpolitika" a Szertartásügyi Minisztérium hatáskörébe tartozott, amely meghatározta a hűbéri viszonyok szintjét és minőségét, a nomád törzsekkel való kapcsolatokra pedig a Határügyek Hivatala felügyelt. A kínai külügyminisztériumot csak a 19. század közepén hozták létre, hogy kezelje a nyugati behatolók által teremtett új helyzetet. De a hivatalnokok az egész „barbárkérdéshez" még akkor is a hagyományos módon viszonyultak, aminek persze semmi köze nem volt a vesztfáliai diplomácia elveihez és szellemiségéhez. Az új minisztérium a „Minden Népek Ügyeit Irányító Hivatal" hangzatos nevet viselte, ami arra is utalt, hogy Kína egyáltalán nem bocsátkozott bele az államközi diplomáciába.

A hűbéri rendszernek a behódoltatás volt a célja, nem az idegen társadalmak gazdasági kizsákmányolása vagy katonai leigázása. Kína leghíresebb építménye, a nagy fal végül is mintegy 8000 kilométer hosszú lett; építése Csin Si Huang-ti császár idején kezdődött, aki legyőzte minden külső-belső riválisát, véget vetett a hadakozó államok korszakának, és megteremtette az egységes kínai államot. Óriási győzelem volt ez, amely azonban kijelölte a katonai lehetőségek határait is, és jelezte, hogy itt az óriási hatalom a sebezhetőség tudatával is párosult. Kína az évezredek során általában inkább hitegetni és baráttá „bolondítani" igyekezett az ellenségeit, nem pedig fegyveres erővel leverni őket. A Han-dinasztia (Kr. e. 206 – Kr. u. 220) egyik minisztere le is írta, hogy mi az az öt „csalétek", amellyel meg lehet szelídíteni az ország északnyugati határán élő lovas nomád hsziungnu törzseket – annak ellenére, hogy Kína a sokkal erősebb hadseregével könnyedén szét is verhette volna őket.

> Adni kell nekik díszes ruhákat és kocsikat, hogy elkápráztassuk a szemüket; finom ételeket kell adni nekik, hogy elkápráztassuk a szájukat; zenét és nőket kell adni nekik, hogy elkápráztassuk a fülüket; pazar épületeket, magtárakat és még rabszolgákat is kell adni nekik, hogy elkápráztassuk a gyomrukat... azokat pedig, akik hajlandók

> meghódolni nekünk, az uralkodó tisztelje meg ünnepélyes fogadással és lakomával, amelyen maga a császár szolgálja fel nekik a bort és az étkeket, hogy végül összezavarja az agyukat is. És ezek azok a módszerek, amelyeket az öt csalétek elnevezéssel illethetünk.

A kínai diplomáciai rituálék legfőbb jellemzője – például a hajbókolás és a földre borulás a császár és a többi uralkodó előtt – kétségtelenül megalázkodásnak tűnt, és nem igazán tette gördülékennyé a modern nyugati államokkal való kapcsolatok kialakítását. De ez a megalázkodás szimbolikusan önkéntes volt: annak a népnek a tiszteletadása nyilvánult meg benne, amelyet nem annyira leigáztak, mint inkább „lenyűgöztek". A Kína iránti tisztelet és hűbéresi hódolat megnyilvánulásait a kínai császár gyakran sokkal nagyobb értékű gesztusokkal viszonozta.

Kína a maga hagyományos módján, lélektani nyomással próbált uralkodni, az eredményeire és a kormányzási képességeire támaszkodva – néha persze indított hadjáratokat is a renitenskedő barbárok megregulázására, és az őt megillető tisztelet helyreállítására. Ez a két stratégiai cél és a fegyveres konfliktusoknak ez az alapvetően pszichológiai megközelítése nyilvánult meg 1962-ben a kínai–indiai háborúban, majd az 1979-es vietnami háború idején is, továbbá abban, ahogyan alapvető érdekeit más szomszédjaival szemben kifejezésre juttatta.

Kína azonban a kifejezés nyugati értelmében mindezek ellenére sem volt misszionárius társadalom. Tiszteletet akart ébreszteni, és nem akart senkit megtéríteni; ezt a keskeny határvonalat sohasem lépte át. Kína a teljesítményével akart „hódítani", és elvárta, hogy a külföld felismerje és elismerje ezt a teljesítményt. Lehetséges volt, hogy egy idegen ország Kína barátjává, akár régi barátjává is váljon, de akkor sem kezelték őt egyenrangú félként. Furcsa módon efféle „megtiszteltetésben" csak a hódítók részesülhettek. A világtörténelemben a kulturális imperializmus leglátványosabb sikerei közé tartozik az, ahogy két nép meghódította Kínát – a 13. században a mongolok és a 17. században a mandzsuk –, mind a kettő átvette a kínai kultúra meghatározó elemeit annak érdekében, hogy megkönnyítse a maga számára egy ilyen nagy nép igazgatását, amely megrögzötten hitt a maga kulturális felsőbbrendűségében. A hódí-

tók szépen asszimilálódtak, betagozódtak a legyőzött kínai társadalomba, egészen odáig, hogy a saját régi területeiket is elkezdték hagyományos kínai „birtoknak" tekinteni. Kína nem igyekezett exportálni a maga politikai rendszerét, inkább azt várta, hogy mások is elfogadják azt. Ebben az értelemben nem hódítás útján, hanem ozmózisszerűen terjeszkedett.

A modern korban a Nyugat magukat kulturálisan szintén felsőbbrendűnek képzelő reprezentánsai nekiláttak betagolni Kínát az európai világrendszerbe, amely már kezdett a nemzetközi rend alapstruktúrájává válni. Nyomást gyakoroltak Kínára, hogy ápolja a kapcsolatokat a többi országgal, cseréljen velük nagyköveteket, vezesse be a szabad kereskedelmet, saját gazdaságának modernizálásával fokozza népének jólétét, a társadalmát pedig nyissa meg a keresztény hittérítők előtt.

Amit a Nyugat a felvilágosodás és a progresszió folyamatának tekintett, azt Kína ellene irányuló támadásként értékelte. Először csak kitérni igyekezett előle, azután pedig határozottan ellenállt. Amikor a 18. század végén az első brit nagykövet, George Macartney megérkezett az országba, magával vitte az ipari forradalom néhány korai termékét, és a király levelét, amelyben III. György szabad kereskedelmi megállapodásra, valamint pekingi és londoni nagykövetségek létesítésére tett javaslatot. A brit nagykövetet Kuangcsouból Pekingbe szállító hajón hatalmas lobogó díszelgett, rajta ezzel a felirattal: „Az angol nagykövet, aki hódolattal adózik Kína császárának." A követet aztán az angol királynak írott levéllel küldték vissza, melyben kifejtették, hogy egyetlen külföldi követ sem telepedhet meg Pekingben, mivel „Európában az önökén kívül még sok más állam is létezik: ha mindannyian képviseletet igényelnének a mi Udvarunkban, abba mi hogyan tudnánk beleegyezni? Ez a dolog gyakorlatilag megvalósíthatatlan." A császár nem kívánta bővíteni a már korlátozott mértékben és agyonszabályozott módon létező külkereskedelmet, mivel Britannia nem tudott a kínaiak számára is vonzó árucikkeket kínálni:

> Uralkodva a széles világ felett, én csak egyetlen célt tartok szem előtt, nevezetesen a tökéletes kormányzás fenntartását és az állammal szembeni kötelességeim teljesítését; a furcsa és drága holmik nem érdekelnek engem. Ha úgy döntöttem, hogy a Felséged által küldött,

> hódolatteljes ajándékokat el kell fogadni, az csakis azért volt, mert tekintettel voltam arra a jóindulatra, amellyel a távolból ezeket az ajándékokat küldted nekem... És ahogy azt a Te Követed is láthatta a saját szemével, nekünk megvan itt mindenünk.

Napóleon legyőzése után Britannia a maga szabad kereskedelmi expanziója újabb nyitányaként egy második követet küldött Kínába, az előzőhöz hasonló ajánlattal. Anglia a napóleoni háborúk idején látványosan demonstrálta a maga haditengerészeti fölényét, de ettől nem igazán változott meg Kínának a számára kívánatos diplomáciai kapcsolatokról alkotott felfogása. Amikor a követ, William Amherst arra való hivatkozással nem ment el a császár előtti földre borulást is magában foglaló ceremóniára, hogy a díszes egyenruhája még nem érkezett meg, többé nem is álltak szóba vele, és a továbbiakban egyértelműen elutasították minden további diplomáciai kezdeményezést. A kínai császár üzenetet küldött Anglia régenshercegének, kifejtve, hogy Kína, mint „az egész földi világ ura", nem bajmolódhat azzal, hogy végigcsinálja az összes barbár követtel a hibátlan protokollt. A császári feljegyzések pontosan leírják, hogy „a te királyságod messze túl tengereken, felkínálja a lojalitását és vágyakozik a civilizációra", de (ahogy egy 19. századi nyugati misszionárius kiadvány közölte fordításban):

> Ezentúl nem kell újabb követeket küldeni az ilyen távoli helyekre, mert ennek semmi eredménye nincs, csak az, hogy rengeteg pénzt és energiát pocsékolnak el az utazásokra. Ha a te szíved hajlik az ilyen alázatos szolgálatra, akkor elégedj meg azzal, hogy bizonyos időközönként küldjél missziókat az udvarba; ez a helyes útja a civilizáció felé fordulásnak. Így aztán mindig alkalmazkodni tudsz az Általunk most kibocsátott mandátumhoz.

Ez a kioktatásszerű üzenet a mai normák szerint önhittnek, sőt pimasznak is tűnhet – és tényleg mélyen sértette azt az országot, amely nemrég teremtette meg az európai egyensúlyt, és Európa legfejlettebb tengeri, gazdasági és ipari hatalmának tekintette magát –, de a kínai császár nyilatkozata

tökéletes összhangban volt a császárnak a világban évezredek óta elfoglalt saját pozíciójáról, valamint a legalábbis engedelmességre kényszerített szomszédos népekről alkotott elképzeléseivel.

A nyugati hatalmak végül szégyenszemre azt a „megoldást" találták ki, hogy a nyugati progresszió minden csúcsterméke közül éppen a nyilvánvalóan legártalmasabb termék, az ópium korlátlan bevitelét fogják kierőszakolni. Kína a késői Csing-dinasztia korában elhanyagolta a hadserege fejlesztését, egyrészt azért, mert évszázadok óta nem kellett komoly támadástól tartania, de főként azért, mert Kína konfuciánus társadalmi hierarchiájában nem sokra becsülték a katonákat; az a mondás járta, hogy „a jó vasból nem kovácsolnak szöget, és a jó ember nem áll be katonának". És a Csing-császárok még a nyugati fegyveres betörés idején is, 1893-ban, képesek voltak a katonai kiadások nagy részét átirányítani a császári Nyári Palotában kiállított csillogó-villogó márványhajó restaurálására.

Kína 1842-ben az egyre erősödő katonai nyomás miatt aláírt a nyugati követeléseknek engedő szerződéseket. De nem adta fel a felsőbbrendűségi tudatát, és kitartóan vívta az utóvédharcait. A britek, miután döntő győzelmet arattak az 1856–1858-as háborúban (amely egy Kuangcsouban állítólag jogtalanul lefoglalt brit hajó miatt robbant ki), kikényszerítettek egy szerződést, amelynek alapján rezidens „minisztert" küldhettek Pekingbe. A következő évben az állomáshelye elfoglalására díszes kísérettel meg is érkező brit nagykövet azt látta, hogy láncokkal és kihegyezett póznákkal torlaszolták el előtte a fővárosba vezető hajóutat. Amikor a nagykövet az út megtisztítására brit hadihajókat hívott segítségül, a kínaiak tüzet nyitottak. Az ezt követő harcokban 519 angol katona esett el, és 456 sebesült meg. Britannia ezután Lord Elgin vezényletével csapatokat rendelt ki, melyek megostromolták Pekinget és fölgyújtották a Nyári Palotát. A császári udvar elmenekült. Ez a brutális intervenció rákényszerítette az uralkodót, hogy vonakodva bár, de beleegyezzen a diplomatákat befogadó „követségi negyed" létesítésébe, vagyis minden ellenkezése ellenére fogadja el a vesztfáliai rendszer szellemében, hogy a szuverén államok kölcsönös diplomáciai kapcsolatokat létesítenek egymással.

E viták mögött egy sokkal súlyosabb kérdés rejtőzött: Kína vajon már önmagában is egy világrendet képvisel, vagy a többi államhoz hasonlóan

„csupán" része egy szélesebb nemzetközi rendszernek? Kína ragaszkodott a maga hagyományos álláspontjához. Végül 1863-ban, a „barbár" hatalmaktól elszenvedett két katonai vereség és egy nagy belső lázadás után (ez volt a Tajping-felkelés, melyet csak külföldi csapatokkal sikerült leverni) a császár levelet küldött Abraham Lincolnnak, s biztosította őt Kína legnagyobb jóindulatáról: „Alázatosan elfogadva a Mennyektől kapott megbízatást a világmindenség kormányzására, mi tisztelettel tekintünk a Középbirodalomra (Kínára) és a rajta kívüli országokra, amelyek egy családot alkotnak, minden megkülönböztetés nélkül."

A kiváló skót sinológus, James Legge, 1872-ben pontosan és a korára jellemző önbizalommal írta le a nyugati világrend-koncepció magától értetődő magasabbrendűségét:

> Az utóbbi negyven évben teljesen megváltozott Kína álláspontja a világ fejlettebb országaival kapcsolatban. Szerződéseket kötött velük, egyenlő feltételekkel; de nem hiszem, hogy népe és miniszterei őszintén szembenéztek volna ezzel a ténnyel, vagyis fölfogták volna, hogy Kína csupán egyike a világ független államainak, s hogy „a mennyek alatti világ", amelyen a kínai császár uralkodik, nem az egész világot jelenti, hanem annak csak egy jól körülhatárolt és a térképen megmutatható részét.

A technológia és a kereskedelem egyre szorosabb kapcsolatokat teremt az ellentétes rendszerek között – de vajon melyik világrend normái válnak majd uralkodóvá?

Európában a vesztfáliai rendszer a *de facto* független államok sokaságából és a harmincéves háború lezárulásaként nőtt ki. Ázsia a nemzeti és nemzetközi szervezet efféle sajátos apparátusa nélkül lépett be a modern korba. Több civilizációs központja is volt, melyeket kisebb királyságok vettek körül, s köztük a kapcsolatok mechanizmusaként interakciók kifinomult és változékony mechanizmusaival operáltak.

A termékeny síkságok, a különlegesen rugalmas kultúra és a jó politikai érzék lehetővé tette Kína számára, hogy két évezreden át megőrizze egységes államiságát, s hogy jelentős politikai, gazdasági és kulturális ha-

tást gyakoroljon a környezetére – még akkor is, amikor a hagyományos mérce szerint katonailag meggyöngült. Relatív előnye a fejlett gazdaságából fakadt, mivel képes volt olyan javakat előállítani, amelyekre minden szomszédjának szüksége volt. Ezek az elemek alakították ki a világrend kínai koncepcióját, amely határozottan eltért az egyenrangú államok sokféleségére épülő európai koncepciótól.

Kínának elég drámai módon alakult a találkozása a fejlett Nyugattal és Japánnal – ezek ugyanis nagyhatalmak voltak, expanzionista államokként megszervezve, és egy olyan civilizációval ütköztek össze, amely kezdetben megalázásnak tekintette a modern államiság kellékeit. Kína 21. századi „felemelkedése" nem új jelenség, inkább csak a történelmi minták felelevenítése. Újdonsága abban áll, hogy ezúttal Kína egyszerre egy ősi civilizáció örököseként és a vesztfáliai modell alapján felépített modern nagyhatalomként tért most vissza. Megtalálható benne „a menynyek alatti egész világ" hagyatéka, a technokrata modernizáció, és a kettő szintézisét óriási energiával kereső, 20. századi össznemzeti elszántság is.

Kína és a világrend

A császári dinasztia 1911. évi összeomlása és a kínai köztársaság Szun Jat-szen kormányzása alatt való megalapítása 1912-ben – a központi kormányzat gyengesége miatt – évtizedes belháborúskodáshoz vezetett. Erősebb központi hatalmat 1928-ban hozott létre Csang Kaj-sek, aki azon igyekezett, hogy Kína elfoglalja a helyét a vesztfáliai koncepció szerinti világrendben és a globális gazdasági rendszerben. Egyszerre akartak modern és hagyományos kínaiak lenni, és beleilleszkedni abba a nemzetközi rendbe, amely maga is éppen a nagy zűrzavar korszakába érkezett el. Ebben az időszakban azonban Japán, amely már fél évszázaddal korábban elindította a maga modernizációját, nekilátott megszerezni az ázsiai hegemóniát. A japánok 1931-ben elfoglalták Mandzsúriát, 1937-ben pedig nagy területeket szálltak meg Közép- és Kelet-Kínában. A nacionalista kormányzat nem tudta konszolidálni a helyzetét, a kommunista lázadók előtt pedig megnyíltak a lehetőségek. Kína 1945-ben, a II. világháború

végén a győztes szövetséges hatalmak közé tartozott, ám a nem sokkal később kirobbant polgárháború és a zavaros „forradalmi" viszonyok veszélybe sodorták az ország történelmi örökségét és korábban kialakított nemzetközi kapcsolatait.

A győztes kommunista párt vezére, Mao Ce-tung 1949. október 1-jén Pekingben azzal a mondattal jelentette be a Kínai Népköztársaság megalapítását, hogy „a kínai nép talpra állt". Mao ezt a szlogent a nagy tisztogatások és Kína megerősítésének jegyében a „permanens forradalom" doktrínájává fejlesztette tovább, s hozzálátott a belföldi és a nemzetközi rend általánosan elfogadott koncepcióinak szétrombolásához. Az egész intézményi spektrumot ostrom alá vette: a nyugati demokráciát, a Szovjetuniónak a kommunista világban betöltött vezető szerepét, és a kínai múlt örökségét is. A tiltás különböző formái sújtották a művészetet és a műemlékeket, az ünnepeket és a hagyományokat, a szóhasználatot és az öltözködést is, mert azok állítólag csak arra voltak jók, hogy passzivitásra késztessék a népet, s hogy Kína ne tudjon hatékonyan védekezni a külföldi agresszió ellen. Mao rendszerfelfogásában – amelyet ő a klasszikus kínai filozófia szemléletét tükröző módon „nagy harmóniának" nevezett el – a harmóniát hangsúlyozó tradicionális konfuciánus kultúra lerombolásából egy új Kína fog megszületni. A forradalmi erőfeszítések minden újabb hulláma, jelentette ki Mao, a következő hullám előkészítője is lesz. A forradalom tempóját állandóan gyorsítani kell, mert különben a forradalmárok eltunyulnak és önelégültek lesznek. „Az egyensúlytalanság az általános és objektív szabály" – írta Mao:

> A körforgás, amely végtelen, az egyensúly hiányától halad az egyensúly felé, amelyből aztán megint egyensúlytalanság lesz. Minden ciklus azonban a fejlődés magasabb fokára juttat bennünket. Az egyensúly hiánya normális és abszolút, míg az egyensúly csak ideiglenes és viszonylagos.

Ez a felfordulás végül is arra volt jó, hogy elvezessen egyfajta hagyományos kínai megoldáshoz: a kommunizmusnak egy sajátos, kínai formájához, az ország sikerei által is megtámogatott, jellegzetes viselkedésmód-

hoz, s ehhez jön még az, hogy Kína egyedülálló és immár forradalmi morális tekintélye ismét uralma alá hajtja „a mennyek alatti világot".

Mao a nemzetközi ügyeket és kapcsolatokat abból a meggyőződésből kiindulva irányította, hogy Kína egészen különleges jelenség ezen a világon. Kína az általánosan elfogadott nemzetközi mércék és normák szerint valójában gyöngének számított, Mao mégis azt állította, hogy pszichológiai és ideológiai felsőbbrendűsége folytán ez az ország központi szerepet játszik, és ellenségesen viszonyult ahhoz a világhoz, amely a katonai és gazdasági értelemben vett „nagyhatalmiság" jelentőségét hangsúlyozta. A kommunista pártvezetők 1957-es moszkvai nemzetközi konferenciáján azzal a bejelentéssel döbbentette meg a küldötteket, hogy Kína mindenki másénál népesebb populációja és szilárdabb kultúrája miatt a végső győztese lesz még egy atomháborúnak is, és hogy Kínát még a több száz milliós emberveszteség sem fogja letéríteni a maga forradalmi útjáról. Ez egyfelől lehetett blöff is, hogy elbizonytalanítsa a sokkal erősebb nukleáris fegyverzettel rendelkező nagyhatalmakat, másfelől viszont az is lehetséges, hogy Mao meg akarta üzenni a világnak: őt egyáltalán nem aggasztja egy esetleges atomháború. Titkos pekingi látogatásom alkalmával, 1971 júliusában Csou En-laj összefoglalta nekem Mao világrend-koncepcióját, kaján mosollyal idézve föl Mao elnöknek a kínai császárok hatásköréről alkotott állítólagos nézetét: „A mennyek alatti világ maga a káosz, a helyzet kiváló." A káosznak ebből a világából pedig végül is a hosszú évek harcaiban megedződött Kínai Népköztársaság fog győztesként kiemelkedni, és nem csupán Kínában, hanem mindenütt „a mennyek alatt". A kommunista világrend koncepciója ötvöződik majd a kínai császári udvar hagyományos felfogásával.

Kína első teljhatalmú uralkodóháza a Csin-dinasztia volt (Kr. e. 221–207). Ennek megalapítójához, Si Huang-ti császárhoz hasonlóan Mao is Kína egyesítésén munkálkodott, s igyekezett elpusztítani a Kína gyengeségéért és megaláztatásaiért felelősnek tartott ősi kultúrát. Ő maga a régi idők császárainak távolságtartó stílusában kormányzott (bár azok nem hívtak össze tömeggyűléseket), kombinálva mindezt Lenin és Sztálin módszereivel. Mao uralkodása jól szemléltette a mindenkori forradalmárok dilemmáját. Minél átfogóbb változásokat akar elérni egy forradal-

már, annál nagyobb ellenállással találja szembe magát, s nem feltétlenül az ideológiai vagy a politikai ellenfelek részéről, hanem a megszokott dolgok tehetetlenségi ereje folytán. A forradalmár próféta a saját halandóságával is megpróbál szembeszállni, felgyorsítva a cselekvési programját, és megsokszorozva a víziója megvalósításához szükséges eszközök számát. Mao 1958-ban beindította a katasztrofális „nagy ugrás" mozgalmat, hogy kikényszerítse a nyaktörő tempójú iparosítást, majd 1966-ban az úgynevezett kulturális forradalmat is, hogy brutális eszközökkel meghiúsítsa az uralkodó csoport intézményesülését az egy évtizedig tartó ideológiai hadjáratban, amelynek során az iskolázott fiatalok egy egész nemzedékét száműzték vidékre. Mao „modernizálási programjának" több tízmillió ember esett áldozatul – minden különösebb érzelmi megrázkódtatás nélkül eltüntették, likvidálták őket, egyetlen emberéletnyi időbe belesűrítve mindazt, amit korábban még „történelmi folyamatnak" neveztek.

A forradalmárok akkor élik igazán világukat, amikor az általuk kivívott dolgokat a nép magától értetődően fontosnak, az értük fizetett árat pedig elkerülhetetlennek tekinti. Kína mai vezetői közül jó néhányan sokat szenvedtek a kulturális forradalom idején, de ők most azt a szenvedést úgy állítják be, hogy az csak erőt és önismeretet adott nekik, valósággal megacélozta, s így képessé tette őket a hatalmas átalakítás újabb periódusának levezénylésére. A kínai közvélemény pedig – különösen azok a fiatalok, akik nem élték át a szörnyű megpróbáltatásokat – hajlamos Maóban azt a figurát látni, aki helyreállította Kína rangját és méltóságát. S hogy ennek az örökségnek melyik aspektusa kerekedik felül – a maoista gúnyolódás és kötekedés az egész világgal, vagy a Mao által előidézett felfordulás lecsendesítésének szándéka –, az nagyban meghatározza majd Kína viszonyulását a 21. századi világrendhez.

A kulturális forradalom korai időszakában Kína csak négy országgal tartott fönn formális diplomáciai kapcsolatokat, és ellenséges viszonyban volt mindkét nukleáris szuperhatalommal, az Egyesült Államokkal és a Szovjetunióval is. Mao az 1960-as évek végén felismerte, hogy a kulturális forradalom a kínai nép minden, több évezredes tűrőképessége ellenére kifulladt, s hogy Kína nemzetközi elszigeteltsége megint külföldi intervenciókhoz vezethet – pedig ő épp azokat kívánta megelőzni az ide-

ológiai keménykedéssel és a politikai szembeszegüléssel. A Szovjetunió 1969-ben már közel állt ahhoz, hogy megtámadja Kínát; Mao ekkor szórta szét az ország különféle, távoli tartományaiba a minisztériumokat – csak a miniszterelnök, Csou En-laj maradhatott Pekingben. Mao erre a válságra meglepően váratlan irányváltással reagált. Véget vetett a kulturális forradalom legzűrzavarosabb dolgainak, és a hadsereg bevetésével felszámolta a saját rohamosztagait, a vörösgárdisták alakulatait, majd vidékre száműzte ezeket a gárdistákat is, akik ott gyakorlatilag szintén kényszermunkások lettek a korábbi áldozataik mellett. Igyekezett továbbá lehetetlen helyzetbe hozni a Szovjetuniót azzal, hogy elkezdett közeledni a korábban csak gyalázott ősellenséghez, az Egyesült Államokhoz.

Mao úgy kalkulált, hogy a nyitás az Egyesült Államok felé véget vet Kína elszigeteltségének, és az addig ettől jó okkal elzárkózó országokat is ráveheti arra, hogy ismerjék el a Kínai Népköztársaságot. (Érdekességként említem meg, hogy egy CIA-elemzésben, amelyet akkor írtak, amikor én az első utazásomra készültem föl, az állt: a kínai–szovjet feszültség annyira mély, hogy az éppenséggel lehetővé teszi az amerikai–kínai viszonyban az enyhülést, de Mao ideológiai buzgósága közepette az enyhülés, amíg ő él, elképzelhetetlen.)

A forradalmakat, bármennyire elsöprő erejűek is, egy idő után konszolidálni kell, és a túlfűtöttség fázisából átvezetni egy fenntartható állapotba. Kínában ezt a történelmi szerepet Teng Hsziao-ping játszotta el. Mao őt magát is kétszer száműzte, de Mao 1976-ban bekövetkezett halála után két évvel mégis ő lett az ország tényleges vezetője. Gyorsan beindította a gazdasági reformokat és a társadalmi nyitás programját. Az általa „kínai típusú szocializmusnak" elnevezett rendszer keretein belül felszabadította a kínai nép látens energiáit. Ennek köszönhetően alig egy generációnyi idő leforgása alatt Kína a világ második legnagyobb gazdaságává nőtte ki magát. Ha nem is meggyőződéses alapon, de mindenképpen e drámai átalakulás meggyorsítása érdekében Kína belépett a nemzetközi szervezetekbe, és elfogadta a világrend régóta érvényes szabályait.

Kína részvétele a vesztfáliai struktúra különböző elemeiben ugyanakkor magával hozta azt az ambivalenciát is, amely épp abban a történelmi eseménysorban gyökerezik, amelynek révén ez az ország bekerült az álla-

mok nemzetközi rendszerébe. Kína ugyanis nem felejtette el, hogy annak idején őt úgy kényszerítették rá a meglévő nemzetközi rendhez való csatlakozásra, hogy gyakorlatilag le kellett mondania történelmi önképéről, és ezzel együtt alkalmazkodnia kellett a vesztfáliai rendszer közismert alapelveihez. Amikor sürgették, hogy fogadja el a nemzetközi rendszer „játékszabályait" és „kötelezettségeit", akkor sok kínai – s köztük a felső vezetők – ösztönös reagálását alapvetően befolyásolta az a tudat, hogy hiszen Kína nem is vett részt e rendszer szabályainak a kialakításában. Megkérték őket, hogy alkalmazkodjanak – és ők bölcsen alkalmazkodtak is – a mások által kidolgozott szabályokhoz. De abban reménykednek – és előbb-utóbb ennek jegyében is fognak cselekedni –, hogy a nemzetközi rend a továbbiakban úgy fejlődik majd, hogy Kína képes lesz központi szerepet játszani a nemzetközi szabályok alakításában, s talán még a ma érvényes szabályok némelyikének a felülvizsgálásában is.

Peking az erre való várakozás közben sokkal aktívabb lett a nemzetközi színtéren. Ahogy Kína potenciálisan a világ legnagyobb gazdaságává válhat, egyre többen érdeklődnek minden nemzetközi fórumon az ő álláspontja és támogatása iránt. Kína aktív résztvevője lett a 19–20. századi nyugati világrend presztízseseményeinek; olimpiát rendezett; államelnökei felszólalnak az ENSZ-ben; kölcsönös látogatásokat szervez a világ vezető országainak állam- és kormányfőivel. Kína minden tekintetben visszanyerte azt a pozícióját és tekintélyét, amellyel évszázadokkal ezelőtt, a legnagyobb befolyásának időszakában rendelkezett. A kérdés most már csak az, hogy miként fog viselkedni a modern világrend alakításában, s főként az Egyesült Államokhoz fűződő viszonyában.

AZ EGYESÜLT ÁLLAMOK ÉS KÍNA IS nélkülözhetetlen pillére a világrendnek. Figyelemre méltó, hogy a múltban mindketten ambivalens módon viszonyultak ahhoz a nemzetközi rendhez, amely mellett most elkötelezték magukat – bár bizonyos kérdésekben fenntartották maguknak az eltérő megítélés jogát. Kínának nincsenek történelmi tapasztalatai egy olyan szerepről, amilyet a 21. századi világrendben kell eljátszania, a világ *egyik* nagyhatalmaként. Az Egyesült Államoknak pedig szintén nincsenek történelmi tapasztalatai arról, hogy miképpen kell és lehet tartósan

együttműködni egy, a sajátjához fogható méretű, hatáskörű és gazdasági teljesítményű országgal, amelynek a belpolitikai rendszere tökéletesen eltér az övétől.

A két oldal kulturális és politikai háttere fontos részletekben jelentősen eltér egymástól. Amerika pragmatikusan viszonyul a politikához, Kína viszont elvi alapokon. Amerika komolyabban soha nem fenyegette meg a szomszédjait; Kína viszont soha nem tudott békességben meglenni a szomszédjaival. Az amerikaiak szerint minden problémára lehet valamilyen megoldást találni; a kínaiak viszont úgy gondolják, hogy minden megoldás csak egy lépés az újabb problémák sorozata felé. Az amerikaiak a közvetlen körülményeknek megfelelő eredményt akarnak elérni; a kínaiak viszont evolúciós változásokban gondolkodnak. Az amerikaiak a gyakorlati szempontból megvalósítható dolgok listájában gondolkodnak; a kínaiak viszont lefektetik az alapelveket, és elemzik, hogy azok hová fognak vezetni. A kínai gondolkodást részben a kommunista szemlélet is alakítja, de egyre nagyobb mértékben érvényesül benne a hagyományos kínai gondolkodásmód is; ezt a két jellemzőt viszont legföljebb hallomásból ismerhetik az amerikaiak.

Történelme során mind Kína, mind az Egyesült Államok csak a legutóbbi években vesz részt a szuverén államok nemzetközi együttműködésében. Kína úgy vélte, hogy ő valamiféle különleges képződmény, és tulajdonképpen jól elvan magában. Amerika is különlegesnek – vagyis „kivételesnek" – tartja magát, de erkölcsi kötelességének tekinti, hogy az államérdeken túl is támogassa az egész világon a saját értékrendjük érvényesülését. A különböző kultúrákkal és különböző előzményekkel rendelkező két nagy társadalom most alapvető belső változásokon megy keresztül, s hogy ebből aztán rivalizálás alakul ki, vagy az együttműködés új formája, az jelentősen befolyásolja majd a 21. századi világrend kilátásait.

Kínát a forradalom óta már a vezetők ötödik generációja kormányozza. A vezetők mind az öt generációja leszűrte a lényeget a maga számára, hogy miként szolgálhatja a legjobban Kína érdekeit. Mao Ce-tung elhatározta, hogy gyökerestül kiirtja a létező intézményeket, még azokat is, amelyeket ő maga hozott létre közvetlenül a győzelme után, nehogy „eltunyuljanak" Kína bürokráciára hajlamos légkörében. Teng Hsziao-

ping viszont felismerte, hogy Kína csak akkor őrizheti meg történelmi szerepét, ha bekapcsolódik a nemzetközi politikai-gazdasági vérkeringésbe. Teng határozottan két dologra koncentrált: nem szabad kérkedni, mert az a többi országban csak aggodalmat vált ki; és nem szabad vezető szerepre törekedni, hanem inkább a társadalom és a gazdaság modernizálása révén terjesszék ki Kína nemzetközi befolyását. Ezeken az alapokon a Tienanmen téri válság idején hivatalba lépett Csiang Cö-min 1989-től kezdve külföldön személyes diplomáciával, belföldön pedig a kommunista párt bázisának szélesítésével mérsékelte ennek a válságnak az utóhatásait. Ő tette a nemzetközi politikai és gazdasági közösség teljes jogú tagjává a Kínai Népköztársaságot. A Teng által kiválasztott Hu Csin-tao ügyesen csillapította le a Kína növekvő hatalmával kapcsolatos aggodalmakat, és megteremtette az alapokat a Hszi Csin-ping által meghirdetett, új típusú nagyhatalmi viszony koncepciója számára.

A Hszi Csin-ping-féle vezetőség erre az örökségre támaszkodva a Tengéhez hasonló léptékű, átfogó reformprogramot indított be. Ez olyan rendszert vetített előre, amely nem bővítette ugyan a demokráciát, de átláthatóbbá tette a folyamatokat, s azokat most már nem elsősorban a régi személyes és családi kapcsolatok, hanem a jogi eljárások irányították. Bejelentették egy sor régi intézmény és gyakorlat – az állami vállalatok, a regionális hivatalnokok hűbérúri hatalma, a mindent elárasztó korrupció stb. – megregulázását; a távlatos elképzelés bátorsággal párosult, de azt is előrevetítette, hogy egy ideig mindenképpen zavarokra és bizonytalanságra lehet számítani.

Ahogyan Kína egyre jobban bekapcsolódott a globális politikába – és alakítani igyekezett a folyamatokat –, az tükröződött a kínai legfelső vezetőség személyi összetételében is. Míg 1982-ben a Politbüro egyetlen tagjának sem volt felsőfokú végzettsége, e könyv megírásakor már majdnem mindegyiküknek van diplomája, és jelentős részüknek tudományos fokozata is. Kínában manapság a modern, nyugati mintájú felsőoktatás működik, nem a régi mandarin-rendszer (és nem is a kommunista párt által az országra erőszakolt szisztéma a maga saját intellektuális és beltenyészetével). Ez határozott szakítás Kína múltjával, azokkal az időkkel, amikor a kínaiak lelkes és büszke provinciális szemlélettel figyelték és

értékelték a saját közvetlen szférájukon túli világot. A mai kínai vezetők természetesen ismerik országuk történelmét, de már nem foglyai a régi szemléletnek.

Egy hosszabb távú perspektíva

A már jó ideje létező és egy feltörekvő hatalom közötti potenciális feszültség nem új jelenség. A feltörekvő hatalom elkerülhetetlenül behatol a korábban a régi hatalom kizárólagos felségterületének tekintett szférákba is. Ugyanezen okból a feltörekvő hatalom joggal gyanakodhat arra, hogy riválisa megelőző csapásként igyekszik majd, még mielőtt túl késő volna, megakadályozni az ő felemelkedését. A Harvard Egyetem által készített egyik tanulmány feltárta, hogy a történelemben előfordult tizenöt ilyen esetből, a régi és a feltörekvő új hatalom érintkezéséből, tíz háborúval végződött.

Így aztán nem meglepő, hogy a komoly stratégák mindkét oldalon a történelmi tapasztalatok és a viselkedési minták alapján előre igyekeznek jelezni a két társadalom közötti konfliktus elkerülhetetlenségét. A kínaiak az amerikaiak sok akcióját a kínai felemelkedés megakadályozására irányuló mesterkedésnek tekintik, az emberi jogok melletti amerikai kiállást pedig a kínai belpolitikai rendszer aláaknázásának. Néhány jelentős elemző úgy véli, hogy Amerika úgynevezett *pivot policy*ja, azaz stratégiai irányváltása valamiféle előfutára egy lehetséges összeütközésnek, de legalábbis egyértelműen arra irányuló akciónak tekinti, hogy Kínát folyamatosan a másodhegedűs szerepében tartsa. Ezt az attitűdöt kifejezetten érdekessé teszi az a vonatkozása, hogy nem járt együtt semmiféle jelentősebb katonaierő-átcsoportosítással – legalábbis e könyv megírásának idején még nem.

Az amerikaiak attól tartanak, hogy a feltörekvő Kína módszeresen aláássa Amerika elsőségét, s ezzel Amerika biztonságát is. Jelentős csoportok úgy látják, hogy Kína, akárcsak a hidegháború korában a Szovjetunió, katonai és gazdasági dominanciára törekszik az összes környező régióban, hogy ezáltal végül megszerezhesse az egyeduralmat is.

A gyanakvást mindkét oldalon csak tovább erősítik a másik fél hadgyakorlatai és védelmi programjai. Ezeket a legrosszabb kilátások forgatókönyve szerint értelmezik, még abban az esetben is, ha tulajdonképpen „normálisak", vagyis csupán olyan elemeket tartalmaznak, amelyeket ésszerű megfontolásból alkalmaznak a nemzeti érdekeiket védelmező országok. Mindkét oldal felelőssége, hogy önmérsékletet tanúsítson, mert különben az egyoldalú fejlesztések és intézkedések könnyen eszkalálódhatnak fegyverkezési versennyé.

A két félnek alaposan tanulmányoznia kell az első világháború előtti évtized történetét, amikor is az egyre erősödött a bizalmatlanság és a látens konfrontáció légköre, ami végül katasztrófába torkollott. Az európai vezetők saját katonai terveik foglyaivá váltak, és egy idő után már képtelenek voltak különbséget tenni a taktikai és a stratégiai jelentőségű dolgok között.

A kínai–amerikai viszonyban két másik tényező is fokozza a feszültséget. Kína nem fogadja el azt az álláspontot, hogy a nemzetközi rend fenntartását a liberális demokrácia terjedése garantálja, hogy a nemzetközi közösségnek kötelessége mindezt előmozdítani, s főként érvényre juttatni az emberi jogokat a nemzetközi ténykedésben. Az Egyesült Államok képes lehet arra, hogy az emberi jogokról alkotott nézeteit a stratégiai prioritásaihoz igazítsa, de ha a történelmét és népének meggyőződését nézzük, akkor Amerika nem tagadhatja meg ezeket az alapelveket. Ami viszont a kínaiakat illeti, az uralkodó elit ezzel kapcsolatos felfogását Teng Hsziao-ping így foglalta össze:

> A nemzeti szuverenitás valójában sokkal fontosabb, mint az emberi jogok, de a Hetek (vagy Nyolcak) Csoportja gyakran megsérti a harmadik világ szegény és gyönge országainak szuverenitását. Az emberi jogokról, a szabadságról és a demokráciáról való szónoklatok csakis azt a célt szolgálják, hogy védjék az erős és gazdag országok érdekeit; ezek az országok kihasználják az erejüket, hogy elnyomják a szegényebb országokat, hegemóniára törekszenek, és hatalmi politikát folytatnak.

Jóllehet ezek között a nézetek között formális kompromisszum nem lehetséges; a két fél vezetőinek legfőbb kötelessége annak megakadályozása, hogy a nézetkülönbség konfliktussá fokozódjon.

Egy igen aktuális és aggasztó ügy Észak-Koreát érinti, amelyre nagyon ráillik Bismarck 19. századi aforizmája: „Csodálatos korban élünk, amelyben az erős gyönge lesz a skrupulusai miatt, a gyöngét pedig erőssé teszi az arcátlansága." Észak-Koreát nem a legitimáció általánosan elfogadott elvei szerint kormányozzák, s még csak nem is az általa hangoztatott kommunista elvek szerint. Legfőbb sikereit néhány nukleáris eszköz kifejlesztésével érte el. Katonailag azonban nem elég erős ahhoz, hogy háborút indítson az Egyesült Államok ellen. De e fegyverek létezésének politikai hatása messze túlmutat a katonai felhasználhatóságukon. Arra ösztönözhetik Japánt és Dél-Koreát, hogy ők is kifejlesszék a maguk nukleáris arzenálját. Felbátoríthatják Phenjant, hogy erején felüli kockázatot vállaljon, s újabb háború veszélye fenyegesse a Koreai-félszigetet.

Kína számára Észak-Korea komplex örökséget testesít meg. Sok kínai szemében a koreai háború még ma is annak a kínai eltökéltségnek a jelképe, hogy véget vessenek az „évszázados megaláztatásnak", és „talpra álljanak", felálljanak a világ színpadára – de egyben figyelmeztetés arra is, hogy nem szabad belesodródni olyan háborúkba, amelyek nem Kína akarata szerint valók, s amelyek súlyos, hosszú távú nemkívánatos következményekkel járhatnak. Kína és az Egyesült Államok épp ezért helyezkedik azonos álláspontra az ENSZ Biztonsági Tanácsában, amikor azt követelik, hogy Észak-Korea ne csupán lassítsa nukleáris programját, hanem hagyjon fel vele.

A phenjani rezsim számára a nukleáris fegyverekről való lemondás akár politikai széteséshez is vezethet. Márpedig Kína és az Egyesült Államok épp a teljes lemondást követelik nyilvánosan, az általuk szorgalmazott ENSZ-határozatokban. A két országnak össze kell hangolnia a politikáját, ha meghirdetett céljaikat el akarják érni. De vajon lehetséges-e közös pontokat találni e két nagyhatalomnak a Koreával kapcsolatos aggodalmaiban és céljaiban? Képes lesz-e Kína és az Egyesült Államok közös stratégiát kidolgozni egy olyan, atommentesített és egyesített Korea

létrehozására, amely nagyobb biztonságot és szabadságot teremt minden érintett fél számára? Mert ha igen, az nagy előrelépést jelentene az oly gyakran kívánatosként emlegetett, de nehezen kialakulni látszó „új típusú nagyhatalmi kapcsolatok" szempontjából.

Kína új vezetői felismerik, hogy nehéz megjósolni, miképpen reagál majd a kínai népesség az ő terveikre, miután ők most ismeretlen vizekre hajóznak. Nem igazán vágynak külföldi kalandokra, de hangsúlyozottan az alapvető nemzeti érdekeikre hivatkozva, az elődeiknél is nagyobb határozottsággal szándékoznak szembeszállni bármiféle beavatkozással, mert ezt immár másokkal szembeni kötelességüknek is érzik. Bármiféle, az Egyesült Államokat és Kínát magában foglaló nemzetközi rendnek a hatalmi egyensúlyra kell épülnie, de az egyensúly hagyományos működtetését ki kell egészíteni a normákról való megállapodással, és meg kell erősíteni az együttműködés elemeivel.

Kína és az Egyesült Államok vezetői nyilvánosan elismerték a két ország közös érdekeit, felvázolva a konstruktív távlatokat. Két amerikai elnök (Barack Obama és George W. Bush) is megállapodást kötött kínai kollégájával (Hszi Csin-ping és Hu Csin-tao), hogy stratégiai együttműködést alakítanak ki a Csendes-óceán térségében, amelynek célja a hatalmi egyensúly megőrzése, és amely egyben előmozdíthatja az abban rejlő katonai fenyegetés csökkentését. A szándéknyilatkozatokat azonban nem követték gyakorlati lépések a közösen kitűzött célok irányában.

Szándéknyilatkozatokkal nem lehet megvalósítani a partnerséget. Semmilyen megállapodás nem tud garantálni egy specifikus nemzetközi státuszt az Egyesült Államok számára. Ha az Egyesült Államokat elkezdik hanyatló nagyhatalomnak tekinteni – ami választás, nem pedig az eleve elrendeltetés kérdése –, akkor Kína és más országok veszik át annak a világvezetői szerepnek a nagy részét, amit Amerika játszott a II. világháborút követő zűrzavar átmeneti időszaka után.

Sok kínai ma már olyan szuperhatalomnak tekinti az Egyesült Államokat, amely túljutott hatalma csúcspontján. A kínai vezetők egy része azonban tisztában van azzal is, hogy az Egyesült Államoknak még mindig elegendő erőtartaléka maradt arra, hogy a belátható jövőben megőrizze jelentős világhatalmi vezetői szerepét. A világrend kiépítésének

lényege az, hogy ma egyetlen ország, sem Kína, sem pedig az Egyesült Államok nincs abban a helyzetben, hogy egyedüliként betöltse a vezető világhatalom szerepét – ahogy azt az Egyesült Államok betöltötte a hidegháborút közvetlenül követő időszakban, amikor valóban ő volt anyagilag és lélektanilag is a világelső.

Az Egyesült Államok Kelet-Ázsiában nem annyira kiegyensúlyozó szerepet játszik, mint inkább az egyensúly integráns része. A korábbi fejezetekben bemutattuk, mennyire sérülékeny az egyensúly, ha a résztvevők száma csekély, s hogy ilyenkor mindent felboríthat a szövetségesi hűség legkisebb megingása is. A kelet-ázsiai egyensúly tisztán katonai megközelítése és kezelése nagy valószínűséggel még annál is merevebb helyzetet teremtene, mint amilyenek az I. világháború kitöréséhez vezettek.

Kelet-Ázsiában napjainkra egy „majdnem" hatalmi egyensúly jött létre Kína, Korea, Japán és az Egyesült Államok között, olyan „mellékszereplőkkel", mint Oroszország és Vietnam. Ez abban tér el a történelem során korábban létrejött hatalmi egyensúlyoktól, hogy a két kulcsszereplő közül az egyiknek, az Egyesült Államoknak a súlypontja földrajzilag messze van a kelet-ázsiai térség földrajzi középpontjától – és legfőképpen abban, hogy miközben az erőegyensúlyban részt vevő szövetségi csoportosulások hadseregei ellenségként tekintenek egymásra, ugyanezen országok vezetői a partnerséget hirdetik meg célként a politika és a gazdaság területén egyaránt. Így az a helyzet alakult ki, hogy az Egyesült Államok Japán szövetségese, és kinyilvánított partnere Kínának. Hasonló helyzetben volt annak idején Bismarck, amikor szövetséget kötött Ausztriával, de azt „kiegyensúlyozta" egy Oroszországgal kötött szerződéssel. Paradox módon éppen ez volt az a bizonytalansági tényező, amely fenntartotta az európai egyensúly rugalmasságát. Ennek felszámolása – az átláthatóság nevében – az egyre súlyosabb konfrontációk olyan sorozatát indította meg, ami végül az I. világháború kitöréséhez vezetett.

Amerikának több mint egy évszázadon keresztül – a „nyitott ajtók" politikájától és Theodore Rooseveltnek az orosz–japán háborúban játszott közvetítői szerepétől kezdve – az volt a határozott politikai törekvése, hogy Ázsiában ne alakulhasson ki semmiféle hegemónia. Kína pedig a mai körülmények között szükségszerűen arra törekszik, hogy orszá-

gának határaitól a lehető legmesszebb tartsa a potenciálisan ellenséges erőket. Ebben a térben próbál navigálni a két hatalom. A békét akkor sikerül megőrizni, ha a céljaik elérésén munkálkodva önmérsékletet tanúsítanak, s ha képesek lesznek politikai és diplomáciai keretek között tartani a versengésüket.

A hidegháború idején a katonai erő jelölte ki a megosztottság határait. Napjainkban ezeket a választóvonalakat nem elsősorban a fegyveres erők alapján kell definiálni. A katonai komponenst nem szabad az egyensúly legfontosabb vagy éppen egyetlen tényezőjének tekinteni. Paradox módon arra van szükség, hogy a partnerség koncepciói a modern hatalmi egyensúly elemeivé váljanak, különösen Ázsiában – s ha ezt a megközelítést általános érvényű alapelvként fogadják el, akkor ez radikális és nagy jelentőségű fordulatot hozhat a nemzetközi együttműködésben. A hatalmi egyensúly stratégiájának és a partnerségi diplomáciának az ötvözése természetesen nem lesz képes megszüntetni az ellenségeskedés minden formáját, de képes lesz tompítani azok következményeit. A kínai és az amerikai vezetők mindenekelőtt tapasztalatokat szerezhetnek a konstruktív együttműködés terén, s a két társadalom számára megnyílik az út egy békésebb jövő kiépítése felé.

A rend mindig megköveteli az önmérséklet, az erő és a legitimáció jól összehangolt egyensúlyát. Ázsiában a hatalmi egyensúlyt a partnerség koncepciójával kell összekapcsolni. Az egyensúly tisztán katonai meghatározása előbb-utóbb konfrontációhoz vezetne. A partnerség tisztán lélektani megközelítése viszont növeli a hegemóniától való félelmet. A bölcs államvezetésnek törekednie kell rá, hogy mindezek között megtalálja az egyensúlyt. Különben katasztrófa fenyeget.

7. FEJEZET

„Az egész emberiségért cselekedni": az Egyesült Államok és az amerikai világrend-koncepció

Egyetlen ország sem játszott olyan döntő szerepet a jelenkori világrend alakításában, és senki sem nyilatkozott olyan ambivalens módon erről a szerepéről, mint az Egyesült Államok. Abban a mély meggyőződésben, hogy politikájával az egész emberiség sorsát befolyásolja, Amerika mindig is paradox módon viszonyult a világrendhez: a *Manifest Destiny* [nyilvánvaló elhivatottság] nevében a kontinens keleti partjától a nyugati partig terjesztette ki fennhatóságát, miközben elutasított bármiféle birodalomépítést; határozottan beavatkozott a jelentős eseményekbe, ugyanakkor elhárított minden olyan feltételezést, hogy ebben a nemzeti érdekek vezérelnék; szuperhatalommá erősödött, de a hatalmi politizálásnak még a szándékát is tagadta. Amerika külpolitikájában az a meggyőződés tükröződött, hogy saját alapelvei magától értetődő módon egyetemes érvényűek, így alkalmazásuk csakis hasznos lehet; s hogy az amerikai külföldi szerepvállalás számára az igazi kihívást nem a hagyományos értelemben vett külpolitika jelenti, hanem azoknak az értékeknek az elterjesztése, amelyeket – hite szerint – minden nép szeretne magáévá tenni.

E doktrína szerves részét alkotta a rendkívüli eredetiség és vonzerő képzete. Míg az Óvilág a hódítás, a vagyonszerzés és a hatalomnövelés terepét látta az Újvilágban, Amerikában létrejött egy új nemzet, amely nemzeti létezése és karaktere elválaszthatatlan részeként rögzítette a meggyőződés, a szólás és a cselekvés szabadságát.

Európában a nemzetközi rendet az erkölcsi abszolútumok és a politikai törekvések gondos elkülönítésére alapozták – már csak azért is, mert itt mindig katasztrófával végződött, ha a kontinens sokféle népére rá akar-

tak erőszakolni egyvalamilyen hitet vagy erkölcsöt. Amerikában a térítő buzgalom át volt itatódva a meglévő intézmények és hierarchiák iránti mélységes bizalmatlansággal. Az angol filozófus és parlamenti képviselő, Edmund Burke emlékeztette is a kollégáit, hogy a gyarmatosítók „az angol felfogás szerinti szabadságot" exportálták, s ezzel együtt az Európában egymás mellé kényszerült és egymással marakodó vallási felekezeteket is („a protestáns vallás protestantizmusát"), amelyek „semmiben nem tudtak egyetérteni, csak a szabadság szellemének lelki közösségében". Ezek az erők, egymással jól összekeveredve az óceán túlsó partján, kitermeltek egy sajátos nemzeti szemléletmódot: „az amerikaiaknak ebben a vonásában a szabadság szeretete az uralkodó elem, amely jellemzi és másoktól különbözővé teszi az egészet".

Alexis de Tocqueville francia arisztokrata, aki 1831-ben az Egyesült Államokba utazott, és megírta az egyik legérzékletesebb könyvet lakóinak szelleméről és attitűdjeiről, egyfajta „kiindulópontként" mutatja be az amerikai karaktert. New Englandben „annak a lokális függetlenségnek a megszületését és kifejlődését látjuk, amely még ma is a hajtóereje és éltetője az amerikai szabadságnak". A puritanizmus, írta, „nem pusztán egy vallási doktrína; sok tekintetben elfogadja az abszolút demokratikus és republikánus teóriák elveit". S ez, vonja le a következtetést „annak a két, tökéletesen különböző elemnek volt a terméke, amelyek máshol gyakran háborúban álltak egymással, de amelyeket Amerikában valahogy sikerült egyesíteni, s létrehozni belőlük egy csodálatos kombinációt. A *Vallás szellemére* és a *Szabadság szellemére* gondoltam."

Az amerikai kultúra nyitottsága és demokratikus elvei követendő modellé és sok millió ember menedékévé tették az Egyesült Államokat. Ugyanakkor az a meggyőződés, hogy az amerikai elvek egyetemes érvényességűek, egy konfliktuselemet is belevitt a nemzetközi rendszerbe, ugyanis az a következtetés adódik belőle, hogy az ezeket az elveket nem alkalmazó kormányok nem maradéktalanul legitimek. Ez a felfogás – amely olyan mélyen beleivódott az amerikai gondolkodásba, hogy csak néha helyezik előtérbe hivatalos politikaként – azt sugallja, hogy a világ jelentős része egyfajta nem kielégítő, kifejletlen körülmények között él, de egy szép napon elérkezik hozzá is a megváltás; csakhogy a világ legerősebb hatal-

mával kialakult viszonyokat addig is megterheli valamiféle látens ellenségesség.

Ezek a feszültségek jelen vannak az amerikai történelem kezdetei óta. Thomas Jefferson számára Amerika nem csupán egy kialakuló nagyhatalom volt, hanem „a szabadság birodalma" is – egy állandóan terjeszkedő erő, amely a jó kormányzás érvényesítésével az egész emberiség boldogulásán munkálkodik. Amint azt Jefferson az elnöksége idején [1801–1809] írta:

> Úgy látjuk, olyan kötelezettségek szerint cselekszünk, amelyek nem korlátozódnak a mi társadalmunkra. Képtelenség nem észrevenni, hogy mi az egész emberiségért cselekszünk; mások meg vannak fosztva ezektől a nekünk megadatott lehetőségektől, melyek arra köteleznek bennünket, hogy bemutassuk, mi a szabadságnak és az autonómiának az a foka, amelyet egy társadalom megengedhet a tagjainak.

Ebben a definíciójában az Egyesült Államok terjeszkedése és vállalkozásainak sikere egybeesett az emberiség érdekeivel. Franciaországtól 1803-ban igen előnyös vétellel megszerezték Louisianát [*Louisiana Purchase*], s ezzel megkétszerezték az új ország területét; visszavonulása után Jefferson őszintén megvallotta Monroe elnöknek: „Mindig úgy tekintettem Kubára, hogy az lehetne a legérdekesebb szerzemény, amellyel bővíthetnénk az Államok rendszerét." James Madisonnak pedig ezt írta: „Akkor már csak Északot [Kanadát] kell hozzácsatolnunk a konföderációnkhoz... és olyan birodalmat kell teremtenünk a szabadság számára, amelyet az még nem látott a létrejötte óta; ezért meggyőződésem, hogy eddig még soha nem létezett egy nagy területű birodalom és az autonómia számára olyan jól megszerkesztett konstitúció, mint a mienk." A Jefferson és kollégái által elképzelt birodalom az ő meglátásuk szerint különbözött az európai birodalmaktól, amelyek, szerintük, az idegen népek leigázásán és elnyomásán alapulnak. A Jefferson által megálmodott birodalom lényegét tekintve észak-amerikai volt, és a szabadság kiterjesztésének tekintették. (És jóllehet sok ellentmondást föl lehet emlegetni itt a történelmi fejleményekkel vagy akár az Alapító Atyák személyes életével kapcsolatban, az minden-

képpen tagadhatatlan, hogy az Egyesült Államok terjeszkedésével és felvirágzásával együtt terjedt és erősödött a demokrácia is, és vele együtt nőtt a további terjedése iránti igény a féltekén és az egész világon.)

Az emelkedett szellemiségű ambíciók ellenére Amerika kedvező földrajzi viszonyai és hatalmas természeti kincsei kedveztek annak a szemléletnek, hogy a külpolitika nem több, mint szabadon választható tevékenység. A két óceán jelentette biztonságos védőpajzs mögött az Egyesült Államok megengedhette magának, hogy a külpolitikát esetenkénti kihívások sorozatának tekintse, ne pedig folyamatos és kötelező vállalkozásnak. A diplomácia és az erő ebben a felfogásban a tevékenység különböző stádiumait képviselték, s mind a kettőre külön szabályok voltak érvényesek. Az egyetemes érvényesség doktrínája ambivalens attitűddel párosult bizonyos – értelemszerűen az Egyesült Államoknál kevésbé szerencsés – országok iránt, amelyeknek a pontosan meghatározott nemzeti érdekekre és a hatalmi egyensúlyra kellett alapozniuk a kötelező és folyamatos vállalkozásként megvalósuló külpolitikájukat.

Ez a szemlélet és hozzáállás az után is megmaradt, hogy az Egyesült Államok a 19. században nagyhatalmi státuszra tett szert. Amerika generációk egész során át, a két világháború és a hidegháború idején háromszor is határozott lépéseket tett a nemzetközi rend megerősítésére, s az ellenségesség és a potenciálisan halálos veszélyek elhárítására. Amerika tudatosan tartotta magát az államok vesztfáliai típusú rendszeréhez és a hatalmi egyensúlyhoz, miközben épp ennek a rendszernek az intézményeit hibáztatta az ellenségeskedések kirobbantásáért, ugyanakkor azt is nyilvánvalóvá tette, hogy egy teljesen új világrendet akar teremteni. Ennek az időszaknak a nagy részében a nyugati féltekén túli amerikai stratégiának az volt a célja, hogy a világot az amerikai stratégiai szerepvállalás nélkül is működővé tegye.

Amikor Amerika megjelent Európa színpadán és politikai tudatában, az kikényszerítette az öröklött gondolkodási sémák újraértékelését; az USA belépése új távlatokat nyitott az egyének számára, s így a régi világrend helyett valami mást, alapvetően újat kellett kitalálni. Az Újvilág korai telepesei számára az egész amerikai kontinens annak a nyugati civilizációnak a peremvidéke és frontvonala volt, amelynek egysége már

töredezett; de itt, Amerikában esély kínálkozott egy új morális rend kialakítására. Ezek a telepesek nem azért hagyták el a hazájukat, mert már nem hittek Európa centrális jelentőségében, hanem azért, mert úgy gondolták, hogy Európa már nem képes betölteni a hivatását. A hitviták és a véres vallásháborúk nyomán Európa a vesztfáliai békével arra a fájdalmas belátásra jutott, hogy ideálját, az egyetlen isteni kormányzat alatt egyesített kontinenst, soha nem lesz lehetséges megvalósítani – a távoli Amerika viszont új lehetőséget nyújtott erre. Európa még megelégedett azzal, hogy az egyensúly révén érje el a biztonságot, az amerikaiak viszont (ahogy önmagukról elkezdtek gondolkodni) arról álmodtak, hogy az a bizonyos isteni egység és kormányzás az Újvilágban megvalósítható. A korai puritánok arról beszéltek, hogy erényeik demonstrálása az új kontinensen eszköze lehet az általuk elfoglalt területek átalakításának. A vallási üldöztetés miatt Kelet-Angliát elhagyó puritán ügyvéd, John Winthrop 1630-ban a New England felé tartó *Arbella* fedélzetén arról prédikált, hogy Isten példaképként akarja állítani Amerikát „minden nép" elé:

> Azt fogjuk látni, hogy Izrael Istene köztünk van, amikor mi tízen képesek leszünk visszaverni ezer ellenségünket; amikor Ő nevesekké és híresekké tesz bennünket, hogy az emberek azt mondják a következő gyarmati településekről, „tegye az Úr olyanná ezt is, mint amilyen New England". Mert tudnunk kell, hogy hegytetőn épült város leszünk, s minden ember reánk függeszti tekintetét.

Senki sem kételkedett abban, hogy az emberiség és az ő rendeltetése valamilyen módon Amerikában fog megmutatkozni és beteljesülni.

Amerika a világ színpadán

Amikor az Egyesült Államok nekilátott megteremteni a saját függetlenségét, újfajta hatalomként definiálta magát. A Függetlenségi Nyilatkozat [1776] megfogalmazta az alapelveket, s az egész nyilatkozatot „az emberiség véleményének" nevezte. A *The Federalist Papers* 1787-es címlapessze-

jében Alexander Hamilton az új köztársaságról azt írta, hogy az „sok tekintetben a világ legérdekesebb birodalma", amelynek sikere vagy bukása mindenütt másutt is az autonómia életképességének a próbája lesz. Ezt az álláspontot nem új interpretációnak tekintette, hanem olyan tudásnak, amelyet „már gyakran felvetettek" – s ez a kijelentés annál is inkább figyelemre méltó, mert az Egyesült Államok ekkoriban még csak a keleti partvidéken, Maine-től Georgiáig létezett.

Az ezeket a doktrínákat előterjesztő Alapító Atyák ugyanakkor okos államférfiak is voltak, akik átlátták az európai hatalmi egyensúlyt, és azt a saját országuk érdekeinek megfelelően manipulálták is. A britekkel szemben vívott függetlenségi háború [1775–1783] idején Franciaországgal kötöttek szövetséget, ezen később lazítottak, amikor a franciáknál elkezdődött a forradalom, és keresztes háborút indítottak egész Európa ellen, amelyben az Egyesült Államok nem volt érdekelt. George Washington 1796-os elnöki búcsúbeszédében – amelyet a francia forradalmi háborúk idején mondott el – azt tanácsolta, hogy „az Egyesült Államok ne kössön tartós szövetséget a világ egyik részén sem", helyette kövesse azt a taktikát, miszerint „rendkívüli kényszerhelyzetekben bölcsebb dolog megbízni az ideiglenes szövetségekben". Mindezzel az elnök nem annyira erkölcsi kinyilatkoztatást tett, mint inkább éles szemmel felmérte, hogyan lehet kihasználni Amerika komparatív előnyeit: az Egyesült Államoknak, ennek az óceánokon túl biztonságban fejlődni képes új hatalomnak sem szüksége, sem ereje nincs arra, hogy belecártsa magát a hatalmi egyensúllyal kapcsolatos európai csetepatékba. Az USA ezek után valóban nem azért kötött szövetségeket, hogy megvédelmezze a nemzetközi rend valamelyik koncepcióját, hanem azért, hogy érvényesíteni tudja a pontosan meghatározott nemzeti érdekeit. Amíg az európai egyensúly fennállt, Amerikának több haszna volt abból a stratégiából, amellyel megőrizte a manőverezési szabadságát, és konszolidálhatta a hazai állapotokat – lényegében ezt az irányvonalat követték körülbelül másfél évszázaddal később az egykori gyarmati országok (például India is) a függetlenségük elnyerése után.

Ez a stratégia egy évszázadon át volt érvényben, a britekkel 1812-ben vívott, rövid háború utánig, és lehetővé tette az Egyesült Államok számára azt, amit más országok elképzelni sem tudtak: az USA nagyhata-

lom lett. Kontinentális méretű ország, amely egy évszázadon át egyszerűen csak fölhalmozta a maga saját erőtartalékait, és olyan külpolitikát folytatott, amely szinte kizárólag arra a negatív célra koncentrált, hogy a nemzetközi bonyodalmaktól a lehető legtávolabb tartsa a saját országát.

Az Egyesült Államok hamarosan elkezdte kiterjeszteni ezt az irányelvet az amerikai kontinens egészére. A tengeri nagyhatalom Britanniával való hallgatólagos kiegyezés lehetővé tette 1823-ban az Egyesült Államok számára a Monroe-elv meghirdetését, vagyis azt, hogy minden gyarmatosító törekvést távol tartson a saját féltekéjétől – tette ezt évtizedekkel az előtt, hogy katonai erővel érvényt tudott volna szerezni egy ilyen, nagyra törő bejelentésnek. Az Egyesült Államokban a Monroe-elvet a függetlenségi háború kiterjesztéseként értelmezték, amely majd megvédi a nyugati féltekét az európai hatalmi egyensúly alakulásából fakadó következményektől. Egyetlen latin-amerikai ország véleményét sem kérték ki (már csak azért sem, mert a legtöbbjük akkor még nem is létezett). S ahogy az ország határvonalai terjeszkedtek az egész kontinensen, Amerika expanzióját egyszerűen valamiféle természeti törvény érvényesülésének tekintették. Amikor az Egyesült Államok is azt csinálta, amit másutt imperializmusként bélyegeztek meg, akkor az amerikaiak egyszerűen új nevet adtak a dolognak: „ez a mi nyilvánvaló elhivatottságunk beteljesítése, hogy terjeszkedjünk az évente megsokszorozódó millióink szabad fejlődése céljából a Gondviselés által reánk bízott kontinensen". Az óriási területek megszerzését kereskedelmi ügyletnek tekintették, például abban a szerződésben [1803], amelyben megvásárolták Louisianát Franciaországtól, vagy éppen a „nyilvánvaló küldetés" elkerülhetetlen következményének, mint Mexikó esetében. Az Egyesült Államok így aztán csak a 19. század végén bonyolódott bele igazi háborúba egy tengeren túli nagyhatalommal – ez volt az 1898-as spanyol–amerikai háború.

Az Egyesült Államoknak a 19. században mindvégig nagy szerencséje volt, hogy külön-külön, egymást követően birkózhatott meg a nagy kihívásokkal, és többnyire előnyösen le is tudta zárni azokat. Ilyen kihívás volt a Csendes-óceán irányába történő előretörés és a biztonságos északi és déli határok rögzítése; az egység kivívása a polgárháborúban [1861–1865]; a katonai erő bevetése a Spanyol Birodalom és gyarmati

örökségei ellen – ezek mindegyike egymástól elkülönülő akció volt, amelyek után az amerikaiak visszatérhettek a saját jólétük és demokráciájuk továbbfejlesztéséhez. Az amerikai történelmi tapasztalat azt a feltevést erősítette, hogy a béke az emberiség természetes létállapota, amelyet csak a más országok esztelensége vagy gonoszsága veszélyeztet. Az európai stílusú államvezetést, benne a folyton változó szövetségesekkel, s a béke és a háború közötti rugalmas manőverezgetéssel, az amerikai felfogás a józan észtől való természetellenes elhajlásnak tekintette. Ebben a felfogásban az Óvilág egész külpolitikai rendszere és nemzetközi rendje az önkényuralmi szeszély vagy az arisztokratikus szertartások és a titokzatoskodó mesterkedések iránti beteges vonzalom terméke és következménye. Amerika kerülni óhajtja ezeket a praktikákat, elutasítva a gyarmati érdekeket, óvatos távolságtartással figyelve az európaiak által kialakított nemzetközi rendet, s a kölcsönös előnyök és a korrekt üzleti kapcsolatok alapján viszonyulva a többi országhoz.

John Quincy Adams, az USA 6. elnöke 1821-ben így foglalta össze ennek a szemléletnek a lényegét, szinte már bosszankodva a többi ország elszánt ragaszkodásán a bonyolultabb és fondorlatos külpolitizáláshoz:

> Amerika a nemzetek gyülekezetében, amióta közéjük bebocsátást nyert, állandóan, bár gyakran hiába igyekezett őszinte barátságból, egyenlő mértékű szabadságot és nagylelkű kölcsönösséget is kínálva, kezet nyújtani nekik. Mindig egyenesen beszélt közöttük, az egyenlő szabadság, az egyenlő igazság és az egyenlő jogok nyelvén, de gyakran talált figyelmetlen és megvető fülekre. Majdnem fél évszázadon át, minden kivételezés nélkül tiszteletben tartotta más országok függetlenségét, miközben ragaszkodott a sajátjához, és megvédelmezte azt. Tartózkodott a mások belügyeibe való beavatkozástól még akkor is, ha a konfliktus olyan alapelveket érintett, amelyekhez Amerika úgy ragaszkodik, mint az élet vize utolsó cseppjéhez.

Minthogy Amerika célja „nem az *uralom*, hanem a *szabadság*" volt, Adams arra figyelmeztetett, hogy nem szabad belekeveredni az európai világ minden viszályába. Amerika fenntartotta kivételesen ésszerű és pártatlan állás-

pontját, védelmezve a szabadságot és az emberi méltóságot a távolból biztosított morális szimpátiával. Az amerikai elvek egyetemes érvényességének hangsúlyozása azonban nem párosult azzal a törekvéssel, hogy ezeket az elveket a nyugati (vagyis amerikai) féltekén is érvényesítsék:

> [Amerika] nem megy külföldre, elpusztítandó szörnyetegeket keresni. Amerika szabadságot és függetlenséget kíván mindenkinek. De csak a sajátjának a bajnoka és védelmezője.

A nyugati féltekén nem volt jellemző ez a fajta visszafogottság. Jedidiah Morse, a massachusettsi lelkész és neves geográfus már 1792-ben arról beszélt, hogy az Egyesült Államok – melynek létezését nemzetközileg alig egy évtizede ismerték el, s melynek az alkotmánya is még csak négyesztendős volt – a történelem csúcspontját jelképezi. Azt jósolta, hogy az új ország nyugat felé fog terjeszkedni, az egész amerikai kontinensen elterjeszti a szabadság eszméit, és az emberi civilizáció megkoronázója lesz:

> Ezenkívül közismert, hogy a [gyarmat]birodalom keletről nyugat felé nyomult előre. Utolsó és legnagyobb jelentőségű remeklése valószínűleg Amerika lesz... Már nagyon várjuk az időt, nem is a távoli jövőben, amikor az amerikai birodalom lelkek millióit foglalhatja magában a Mississippitől nyugatra.

Mindeközben Amerika kitartóan hangoztatta, hogy ez nem a hagyományos értelemben vett területi expanzió, hanem a szabadság elveinek Isten által elrendelt terjesztése. 1839-ben, amikor az Egyesült Államok hivatalos felfedező expedíciója elérte az ikerkontinens legtávolabbi vidékeit és a Csendes-óceán déli térségét, a *United States Magazine and Democratic Review* az egyik cikkében „a jövendő nagy nemzeteként" üdvözölte, amely különbözik mindentől és fölötte áll mindennek, ami a történelemben megelőzte őt:

> Az amerikai nép sok más nemzetből származik, a Nemzeti Függetlenség Nyilatkozata pedig teljes mértékben az emberi egyenlőség

> nemes eszményére támaszkodik, ezért ezek a tények azonnal nyilvánvalóvá teszik a mi különállásunkat a más országokkal való viszonyunkban; azt, hogy nekünk valójában alig van közünk bármelyikük történelmi múltjához, s még annál is kevesebb az egész antikvitáshoz, annak dicsőségéhez vagy bűneihez. Épp ellenkezőleg – a mi nemzeti megszületésünk egy új történelem kezdete volt.

A cikk szerzője magabiztosan megjövendölte, hogy az Egyesült Államok sikere intő jelként is szolgál a kormányzás minden más formája számára, beharangozva az eljövendő demokratikus kort. Egy nagy és szabad, istenileg törvényesített, és az összes többi állam fölé magasodó unió az egész nyugati féltekén fogja terjeszteni a maga alapelveit – egy olyan hatalom, amely arra rendeltetett, hogy mozgásterében nagyobb, erkölcsi törekvéseiben pedig magasabb rendű legyen, mint bármely korábbi emberi vállalkozás:

> Mi az emberi progresszió nemzete vagyunk, és ki akarhatná, ki volna képes megakadályozni a mi előrenyomulásunkat? A Gondviselés velünk van, semmilyen földi hatalom nem állíthat meg bennünket.

Az Egyesült Államok ilyenképpen nem egyszerű ország volt, hanem az isteni terv motorja, és a világrend mintaképe.

Amikor Amerika a nyugati terjeszkedése során összeütközésbe került a britekkel Oregon állam területe miatt, Mexikóval pedig a Texasi Köztársaság miatt (amely elszakadt Mexikótól, és bejelentette, hogy az USA-hoz akar csatlakozni), akkor a magazin arra a következtetésre jutott, hogy Texas annektálása csak védekező intézkedés volt a szabadság ellenségeivel szemben. A cikk szerzője úgy kalkulált, hogy „valószínűleg Kalifornia lesz a következő elpártoló" Mexikótól, s azután jön majd az amerikai előrenyomulás északra, be Kanadába. Amerika kontinentális ereje, szerinte, végül eljelentékteleníti az európai hatalmi egyensúlyt, pusztán a maga ellensúlyával. A *Democratic Review* cikkének szerzője tulajdonképpen előre látta azt a majd csak száz év múlva – vagyis 1945-ben – bekövetkező

állapotot, amikor az Egyesült Államok fölébe tudott kerekedni még az egyesült, és vele ellenséges Európának is:

> Bevethetik ellenünk az összes szuronyukat és ágyújukat, nemcsak a franciákét és az angolokét, hanem egész Európáét, de hogyan tudná mindez kibillenteni a mérleget, melyben ott van a kétszázötven vagy háromszáz millió – [méghozzá] amerikai millió – ember szilárd ellensúlya, azoké az embereké, akiket a sors a csillagos-sávos lobogó alatt gyűjt majd össze az Úr sodró lendületű, 1945-ös esztendejében!

És ez valóban így is történt (leszámítva azt, hogy a kanadai határt nagy békességben húzták meg, s hogy Nagy-Britannia 1945-ben az USA szövetségese volt, nem pedig egy ellenséges Európa része). Bombasztikus és profetikus volt az Óvilág rideg doktrínáin túllépni és azokat ellensúlyozni képes Amerika-vízió, de így is lelkesíteni tudott egy egész nemzetet – miközben máshol gyakran semmibe vették, vagy éppen megbotránkoztak rajta –, és megváltoztatta a történelem menetét.

Amikor Amerika megtapasztalhatta, hogy mi az a totális háború – amilyet Európa már fél évszázada nem látott –, nevezetesen a polgárháborúban, melynek óriási tétjei miatt az északiak és a déliek is felrúgták az amerikai elszigetelődés elvét, s a britekhez és a franciákhoz fordultak katonai támogatásért, akkor az amerikaiak transzcendens morális jelentőségű, kivételes eseménynek tekintették a konfliktusukat. Az Egyesült Államok úgy látta, hogy itt élet-halálról és „a Föld utolsó nagy reményének" a megvédelmezéséről van szó, ezért gyorsan kiépítette a világ messze legnagyobb és legfélelmetesebb hadseregét, amellyel megindította a totális háborút, majd a háború befejezése után másfél éven belül gyakorlatilag szélnek eresztette majdnem az egészet, alig 65 ezerre csökkentve a több mint egymilliós létszámot. Az amerikai hadsereg 1890-ben már csak a 14. volt a világranglistán, még Bulgária is megelőzte, az amerikai haditengerészet pedig kisebb volt, mint azé az Olaszországé, amely az amerikai ipari potenciálnak alig tizenharmad részével rendelkezett. Grover Cleveland elnök 1885-ben, beiktatási beszédében az amerikai külpolitikát távolság-

tartóan semlegesnek nevezte, és alapvetően másnak, mint a régebbi, kevésbé felvilágosult államok önérdekközpontú politikája.

> [Cleveland elvetett] minden eltérést ettől a külpolitikától, melyet a történelemnek, a hagyományoknak és köztársaságunk prosperitásának köszönhetünk. A függetlenség politikája ez, melynek kedvez a helyzetünk, s amelyet védelmez a mi közismert igazságszeretetünk és a hatalmunk. Ez a mi érdekünknek megfelelő békepolitika. Ez a semlegesség politikája, amely elutasít bármiféle részvételt a külföldi csetepatékban, illetve a más kontinensekkel kapcsolatos különféle ambíciókat, és visszaver minden beavatkozási kísérletet a mi ügyeinkbe.

Egy évtizeddel később, amikor Amerikának már jelentősebb volt a világpolitikai szerepe, a hangnem még határozottabb lett, és a hatalmi szempontok is nagyobb hangsúlyt kaptak. 1895-ben, a Venezuela és Brit Guyana közti határvitában Richard Olney külügyminiszter figyelmeztette Nagy-Britanniát – amelyet még akkor is a világ vezető nagyhatalmának tartottak –, hogy a nyugati féltekén nincs egyenlőség a katonai erőviszonyokban: „Manapság az Egyesült Államok gyakorlatilag egyeduralkodó ezen a kontinensen, s az ő szava a törvény." Amerika „a kimeríthetetlen természeti erőforrásainak és védett földrajzi fekvésének köszönhetően ura a helyzetnek, és gyakorlatilag sebezhetetlen bármelyik vagy az összes többi hatalommal szemben".

Amerika ekkor már nagyhatalom volt, nem csak egy szárnyait bontogató köztársaság a világesemények peremvidékén. Politikájában többé nem maradt meg a semlegesség keretein belül; kötelességének érezte, hogy régóta hirdetett egyetemes morális relevanciáját szélesebb geopolitikai szereppé formálja át. S amikor [1895 elején] a kubaiak fellázadtak a spanyol gyarmati uralom ellen, akkor az amerikaiak nagyon nem örültek, hogy éppen a közvetlen szomszédságukban tört ki egy imperialistaellenes felkelés. Ehhez társult az a meggyőződésük, hogy elérkezett az idő az Egyesült Államok számára, végre demonstrálja: akar és képes is nagyhatalomként cselekedni – éppen akkor, amikor az európai országok világpolitikai súlyát részben aszerint ítélték meg, hogy mekkora gyarmatbirodalmuk van

a tengeren túl. Amikor 1898-ban az amerikai *Maine* hadihajó máig ismeretlen okokból felrobbant a havannai kikötőben, a katonai beavatkozást követelő közvélemény nyomására McKinley elnök hadat üzent Spanyolországnak. Ez volt az első olyan eset, amikor az Egyesült Államok egy másik tengeren túli nagyhatalommal került háborús konfliktusba.

Nem sok amerikai tudta elképzelni, mennyire más lesz a világrend ez után a „remek kis háború" után, ahogy azt John Hay, akkori londoni amerikai nagykövet írta egy levelében Theodore Rooseveltnek, az akkor egyre sikeresebb politikai reformernek New Yorkban. Ebben a háborúban az Egyesült Államok alig három és fél hónap alatt kiverte a spanyolokat a karibi térségből, elfoglalta Kubát, és annektálta Puerto Ricót, továbbá Hawaiit, Guamot és a Fülöp-szigeteket is. McKinley elnök az egész akciósorozat igazolásában a régi alapelvekre hivatkozott. Szemrebbenés nélkül példátlanul önzetlen küldetésnek minősítette azt a háborút, amely két óceáni térségben is nagyhatalommá tette Amerikát. „Az amerikai zászlót nem az újabb területek megszerzése céljából tűzték ki idegen földön – magyarázta az 1900-as újraválasztási plakátjain –, hanem az egész emberiség érdekében."

A spanyol–amerikai háború azt jelezte, hogy Amerika belépett a nagyhatalmi politizálásba, és az általa mindaddig csak megvetett „csetepatékba". Amerikának már a puszta jelenléte is interkontinentális volt, a karibi térségtől Délkelet-Ázsia part menti vizeiig terjedt. Méretének, elhelyezkedésének és erőforrásainak köszönhetően az Egyesült Államok a legerősebb globális versenytársak közé emelkedett. Ettől kezdve minden cselekedetét nagy odafigyeléssel tanulmányozták, tesztelték, s alkalmanként gátolni is igyekeztek a tradicionálisabb hatalmak, amelyek területeibe és tengeri útvonalaiba most belegázoltak az amerikai érdekek.

Theodore Roosevelt: Amerika mint világhatalom

Az első elnök, aki szisztematikusan próbált megbirkózni Amerika világpolitikai szerepvállalásának következményeivel, Theodore Roosevelt volt, aki 1901-ben, McKinley meggyilkolása után vette át a hivatalt, az al-

elnökké emelkedéséhez vezető, figyelemre méltóan gyors politikai karrier eredményeképpen. Roosevelt, ez a hihetetlenül energikus, becsvággyal teli, magas iskolázottságú és nagy műveltségű, igazi világpolgár, a maga béreslegény-megjelenésével és a kortársak számára is szinte felfoghatatlan eszességével az Egyesült Államokat potenciálisan a legerősebb nagyhatalomnak nevezte, amelyet igazi világszerepre predesztinál a maga szerencsés politikai, földrajzi és kulturális öröksége. Olyan külpolitikai koncepciót követett, amely, Amerika esetében most először, nagyrészt a geopolitikai megfontolásokat tartotta szem előtt. Ennek értelmében Amerika a 20. század folyamán azt a világpolitikai szerepet fogja játszani, amit és ahogyan Anglia játszott a 19. században: az egyensúly garantálásával tartja fenn a békét, hajóival Eurázsia partjai mentén cirkálva ellensúlyozza mindazokat a hatalmakat, amelyek egyeduralomra törnek valamely stratégiai jelentőségű régióban. Roosevelt mindezt így fogalmazta meg 1905-ben, a beiktatási beszédében:

> Nekünk megadatott, hogy lerakjuk nemzeti létünk alapjait egy új kontinensen... Sok minden megadatott nekünk, és sok mindent várnak, teljes joggal, tőlünk. Vannak kötelességeink másokkal és önmagunkkal szemben is; és immár nem bújhatunk ki e kötelességek alól. Nagyhatalommá váltunk, s ez a nagyság különböző kapcsolatokba kényszerített bele minket a világ más országaival, és nekünk úgy kell viselkednünk, ahogy az egy ilyen felelősségekkel kitüntetett néphez illik.

Roosevelt Európában is tanult, és jól ismerte annak történelmét (alig huszonéves korában egyetemi dolgozatot írt az 1812-es háború haditengerészeti vonatkozásairól). Szívélyes viszonyt ápolt az „Óvilág" prominens személyiségeivel, és tisztában volt a stratégia hagyományos alapelveivel, ezen belül a nagyhatalmi egyensúly koncepciójával is. Roosevelt osztotta honfitársainak a véleményét Amerika különleges arculatával és jelentőségével kapcsolatban. Ugyanakkor az volt a meggyőződése, hogy az Egyesült Államok csak akkor teljesítheti be küldetését, ha belép abba

a világba, amelyben már nem csupán a kormányzási alapelvek, hanem a nyers erő is meghatározza az események alakulását.

Roosevelt úgy látta, hogy a nemzetközi rendszer állandó változásban van. A becsvágy, az önzés és a háború nem egyszerűen azoknak a tévképzeteknek a terméke, amelyektől az amerikaiak megszabadíthatják a hagyományos szemléletű uralkodókat; ezek az emberi létezési mód természetes adottságai, amelyek megkövetelik Amerika céltudatos szerepvállalását a nemzetközi ügyekben. A nemzetközi társadalom olyan, mint egy határ menti település, hatékony rendőri erők nélkül:

> Az új és vad közösségekben, ahol az erőszak uralkodik, egy becsületes embernek meg kell védenie magát; és amíg a biztonsága érdekében más eszköz nem kínálkozik, ostoba és gonosz cselekedet volna meggyőzni őt, hogy tegye le a fegyvert, miközben a közösségre veszélyt jelentő emberek megtarthatják a magukét.

Ez, a lényegében hobbesi szemléletű értekezés éppen a Nobel-békedíj elnyerése alkalmából tartott előadáson hangzott el, és jelezte Amerika eltávolodását attól az állásponttól, hogy a semlegesség és a pacifizmus alkalmas eszköz a béke szolgálatára. Roosevelt úgy vélte, hogy ha egy ország nem tudja vagy nem akarja megvédeni a saját érdekeit, akkor nem számíthat rá, hogy azokat mások majd tiszteletben tartják.

Roosevelt tehát nem véletlenül tekintett bosszankodva a külpolitikával kapcsolatos amerikai gondolkodásban uralkodó jámbor és naiv elképzelésekre. Arra a következtetésre jutott, hogy az éppen terjeszkedő nemzetközi jog nem tud érvényesülni, ha nincs mögötte ütőképes erő, s a leszerelésnek a világszerte népszerű elképzelése üres illúzió:

> Egyelőre semmi esély sincs egy olyan nemzetközi erő létrehozására, amely hatékonyan meg tudná akadályozni a gaztetteket, s a jelenlegi körülmények között ostoba és bűnös hozzáállás volna egy nagyhatalom részéről, ha megfosztaná magát attól a képességtől, hogy megvédelmezze jogait, s kivételes alkalmakkor kiálljon mások jogaiért is.

A gazságnak és igazságtalanságnak az kedvez a legjobban, ha a szabad és felvilágosult népek szándékosan lemondanak minden hatalomról, miközben eltűrik, hogy minden despotizmus és barbarizmus megtartsa a fegyvereit.

Roosevelt szerint a liberális társadalmak hajlamosak alábecsülni a nemzetközi ügyekben mutatkozó ellenséges érzelmeket és feszültségeket. A legjobban alkalmazkodók életben maradásának darwini koncepciójára utalva ezt írta Cecil Spring Rice brit diplomatának:

Elszomorító, de tény, hogy a leghumanitáriusabb és a belső állapotaik javításában a leginkább érdekelt országok általában gyengébbnek bizonyulnak a kevésbé altruisztikus civilizációval rendelkező országokkal szemben. [...]

Én irtózattal és megvetéssel tekintek erre az álhumanizmusra, amely szerint a civilizáció fejlődése elkerülhetetlenül és nagyon helyesen a harci szellem gyengülését hozza magával, s ezzel együtt a fejlett civilizáció lerombolását valamely kevésbé fejlett civilizáció által.

Ha Amerika nem tartja fontosnak a maga stratégiai érdekeit, akkor ez azt jelenti, hogy majd az agresszívabb hatalmak rohanják le az egész világot, s végül aláássák Amerika jólétének alapjait is. Ezért „van szükségünk erős hadiflottára, amelyben nemcsak cirkálók vannak, hanem megfelelő arányban nagy tűzerejű csatahajók is, amelyek képesek szembeszállni bármelyik ország csatahajóival", továbbá annak demonstrálására, hogy ezeket szükség esetén be is fogják vetni.

Roosevelt felfogása szerint a külpolitika annak a művészete, hogy Amerika miképpen tudja diszkréten, de határozottan a nemzeti érdekeinek megfelelően alakítani az eseményeket. Úgy látta, hogy az Egyesült Államok – ez a gazdaságilag szárnyaló, és egyetlen olyan ország, amelynek nincsenek fenyegető, regionális vetélytársai, s amely az atlanti és a csendes-óceáni térségben is nagyhatalomnak számít – rendkívül jó helyzetben van, „kihasználhatja az ebből fakadó előnyöket, és ez lehetővé teszi számunkra, hogy beleszóljunk a keleti és a nyugati óceáni térséget

érintő döntésekbe". Amerika távol tartotta a nyugati féltekétől az egyéb hatalmakat, minden más stratégiai régióban pedig beavatkozott az erőegyensúly megőrzése érdekében, így a globális nagyhatalmi egyensúly s ezáltal a világbéke legfőbb őrzőjévé vált.

Elképesztően ambiciózus vízió volt ez egy olyan ország számára, amely mind ez idáig az elszigetelődést tartotta a maga egyik legfőbb erényének, a hadihajói legfőbb feladatának pedig a partvédelmet tekintette. Roosevelt azonban a maga figyelemre méltó külpolitikai teljesítményével képes volt – legalábbis egy ideig – átfogalmazni Amerika nemzetközi szerepét. Az amerikai kontinensen pedig messzebbre ment a Monroe-elvben a külföldi intervenciók világosan leszögezett ellenzésénél. Nem csupán azt jelentette ki, hogy az Egyesült Államok ellenzi az idegen gyarmatosítási törekvéseket a nyugati féltekén – személyesen fenyegetve meg háborúval a Venezuelába behatolni készülő Németországot –, hanem egyúttal azt is kinyilvánította, hogy erre gyakorlatilag csak neki van afféle „elővételi joga". Meghirdette a Monroe-elv „Roosevelt-féle korolláriumát", amely szerint az Egyesült Államoknak jogában áll megelőző lépésként beavatkozni a nyugati félteke más országainak belügyeibe, hogy rendezze az „égbekiáltó gaztettek vagy a tehetetlenség" által előidézett, nemkívánatos helyzeteket. Roosevelt így fogalmazta meg ezt az elvet:

> Ez az ország nem kíván többet, csak azt, hogy a vele szomszédos országok is stabilak, rendezettek és sikeresek legyenek. Minden olyan ország, melynek népe jól viselkedik, számíthat a mi őszinte barátságunkra. Ha egy ország tudja, hogyan kell értelmes hatékonysággal és tisztességgel működni a társadalmi és politikai ügyekben, ha rendet tart és eleget tesz a kötelezettségeinek, akkor nem kell félnie beavatkozástól az Egyesült Államok részéről. A sorozatos gaztettek vagy a civilizált társadalom általános széteséséhez vezető tehetetlenség végül is megkövetelheti Amerika vagy bármely más, civilizált nemzet részéről a beavatkozást, s a nyugati féltekén az Egyesült Államoknak a Monroe-elvhez való ragaszkodása arra kényszerítheti az Egyesült Államokat, hogy az efféle gonosztettek vagy tehetetlenségek kirívó eseteiben, ha vonakodva is, de lépjen fel egy nemzetközi rendőri hatalom erejével.

Ahogy az eredeti Monroe-doktrína esetében, most sem beszélték meg a dolgot egyetlen latin-amerikai országgal sem. A „Roosevelt-korollárium" valamiféle amerikai biztonsági védernyőt jelentett a nyugati félteke számára. Ettől kezdve semmilyen külső hatalom nem vehetett elégtételt a sérelmeiért az amerikai kontinensen; kénytelen volt együttműködni az Egyesült Államokkal, amely magára vállalta a rend fenntartásának feladatát.

Ennek az ambiciózus koncepciónak a „megtámogatója" volt az akkoriban megnyitott Panama-csatorna, amely lehetővé tette Amerika számára, hogy a hadihajóit könnyebben, a dél-amerikai Horn-fok megkerülése nélkül közlekedtesse az Atlanti- és a Csendes-óceán között. 1904-ben kezdődött az építkezés, amerikai pénzből, amerikai mérnökök közreműködésével, azon a területen, amelyet egy helyi lázadás támogatása révén szerzett meg Kolumbiától az Egyesült Államok. Ez a vízi út, amely a Csatornaövezetet bérlőként igazgató Egyesült Államok közvetlen felügyelete alatt működött egészen 1999-ig, nemcsak a világkereskedelmet lendítette föl, hanem döntő fölényhez is juttatta az Egyesült Államokat a térség minden konfliktusában. A Panama-csatornát hivatalosan 1914-ben nyitották meg. (És az USA engedélye nélkül nem kelhetett át rajta egyetlen más ország hadihajója sem.) A nyugati féltekén létrejött biztonság volt a talpköve Amerika világpolitikai szerepének, amelyet megtámogatott a nemzeti érdekek határozott érvényesítésével is.

Nagy-Britannia, amíg a világtengerek ura volt, oda tudott figyelni az európai egyensúly fenntartására. Roosevelt az 1904–1905-ös orosz–japán háború idején demonstrálta, hogyan fogja alkalmazni a maga diplomácia-koncepcióját az ázsiai egyensúlyra, vagy ha szükséges, globálisan is. Rooseveltet a hatalmi egyensúly érdekelte a Csendes-óceán térségében, nem pedig az orosz cári önkényuralomra mért vereség (bár ennek a jelentőségével is teljesen tisztában volt). A kelet felé feltartóztathatatlanul terjeszkedő Oroszország – az a hatalom, amely, Roosevelt szavaival, „keleten a velünk való következetes szembenállás és szó szerint a feneketlen kétszínűség politikáját folytatta" – benyomult Mandzsúriába és Koreába is, ami már súlyosan sértette az amerikai érdekeket, ezért Roosevelt eleinte üdvözölte a japán katonai győzelmeket. Az orosz flotta körbehajózta

a fél világot, hogy aztán odavesszen a csuzimai [cusimai] tengeri csatában [1905]; Roosevelt ennek kapcsán azt írta, hogy „Japán a mi térfelünkön játszik". De amikor Japán olyan mértékű győzelmeket aratott, amelyek már Oroszország ázsiai pozícióinak teljes felszámolásával fenyegettek, akkor Roosevelt elkezdte másként látni a dolgokat. Csodálta Japán modernizálódását, de észrevette, hogy az expanzionista japán birodalom e fejlődés következtében immár potenciális fenyegetést jelent Amerika délkelet-ázsiai pozícióira, s arra a következtetésre jutott, hogy Japán egy szép napon „bejelentheti igényét a Hawaii-szigetekre" is.

Roosevelt, aki tulajdonképpen Oroszország pártján állt, közvetítő szerepet vállalt ebben a távoli, ázsiai konfliktusban, hangsúlyozva ezzel, hogy Amerika ázsiai hatalom *is*. Az 1905-ös portsmouthi békeszerződés tökéletes kifejezője volt a hatalmi egyensúlyozásra építő roosevelti diplomáciának. Korlátozta Japán terjeszkedését, megakadályozta Oroszország összeomlását, és olyan helyzetet teremtett, amelyben Oroszországot, ahogy írta, „hagyni kell, hogy Japánnal maga intézze el a dolgait, s így mind a kettőnek legyen lehetősége visszafogott akciókra a másikkal szemben". Roosevelt a közvetítői szerepéért 1906-ban megkapta a Nobel-békedíjat; ő volt az első amerikai, akit ez a megtiszteltetés ért.

Roosevelt az eredményt nem egy statikus békeállapot megteremtőjének tekintette, hanem az amerikai részvétel *kezdetének* az ázsiai–csendes-óceáni egyensúly alakításában. S amikor aggasztó hírszerzői jelentések kezdtek érkezni Japán háborús készülődéséről, akkor igyekezett ezt a dolgot tudatosítani az amerikaiakban is, de rendkívüli óvatossággal. „Világ körüli gyakorló őrjáratra" küldött 16, a békés szándék jelzéseként fehérre mázolt csatahajót, s ez a Nagy Fehér Flotta baráti látogatásokat tett külföldi kikötőkben – és emlékeztetett mindenkit, hogy az Egyesült Államok most már óriási haditengerészeti erővel képes megjelenni bármelyik régióban. Ahogy a fiának is írta, ezzel az erőfitogtatással figyelmeztetni kívánta Japán agresszív köreit – vagyis az erő alkalmazásával elérni a békét. „Nem hiszem, hogy háború lesz Japánnal, de látom, hogy elég nagy a háború esélye ahhoz, hogy bölcsen bebiztosítsuk magunkat ellene egy ekkora hajóhad megépítésével, amely elveszi a japánok kedvét a sikerről való álmodozástól."

Japánt, miközben impozáns flottademonstrációt tartottak neki, a legnagyobb udvariassággal kezelték. Roosevelt figyelmeztette a flotta főparancsnokát, hogy véletlenül se sértse meg az egyébként valóban az elrettentésre kiszemelt ország ilyen-olyan érzékenységét:

> Szeretném nyomatékosan fölhívni az ön figyelmét, talán szükségtelenül is, hogy egyetlen emberünknek sem szabad semmiféle helytelenséget elkövetnie a japánbeli tartózkodása alatt. Ha Tokióban vagy egyebütt kimenőt engedélyez a legénységnek, csak olyanokat válasszon ki, akikben abszolút megbízik. Udvariatlan vagy durva viselkedésnek még a látszatát is kerülniük kell... Ha nem fenyeget a hajó elvesztésének a veszélye, akkor inkább tűrjük el az inzultusokat, és ne mi inzultáljunk bárkit is e sajátos körülmények között.

Amerika tehát, Roosevelt kedvenc mondása szerint, „szelíd hangon beszél, de nagy botot is hord magával".

Ami az atlanti térséget illeti, Rooseveltet itt elsősorban Németország egyre növekvő hatalma és ambíciói aggasztották, s különösen a nagyszabású hadiflotta-építési programja. Ha ugyanis megszűnik a tengerek fölötti brit uralom, akkor Nagy-Britannia többé arra sem lesz képes, hogy fenntartsa az európai egyensúlyt. Roosevelt úgy látta, hogy Németország fokozatosan erőfölénybe kerül a szomszédjaival szemben. Az I. világháború kitörésekor a már visszavonult elnök felszólította Amerikát, hogy növelje katonai kiadásait, és minél előbb lépjen be a háborúba a hármas szövetség – Anglia, Franciaország és Oroszország – oldalán, hogy a veszély ne terjedhessen át a nyugati féltekére. Ahogy 1914-ben írta egy amerikai németszimpatizánsnak:

> Ön nem gondolja, hogy ha Németország győz ebben a háborúban, szétveri az angol hadiflottát, és lerombolja a brit birodalmat, akkor egy-két éven belül nem fog arra törekedni, hogy uralkodó pozíciót vívjon ki magának Dél-Amerikában is?... Mert én bizony ezt gondolom. Sőt, biztosra veszem. Mert azok a németek, akikkel egyszer

volt szerencsém bizalmasan beszélgetni, olyan őszinteséggel beszéltek erről a dologról, hogy az már a cinizmus határát súrolta.

Roosevelt meggyőződése szerint a világrendet végül is a nagyhatalmak egymással ellentétes ambícióinak összehangolásával kell kialakítani. Az emberi értékeket a liberális országok geopolitikai sikerével lehet a legjobban megvédeni, érvényesítve az érdekeiket, és állandóan figyelmeztetve az erejük hitelességére. Ahol ezek győztek a nagy nemzetközi versengésben, ott mindig terjeszkedett és erősödött a civilizáció, üdvös következményeket vonva maga után.

Roosevelt általában kétkedéssel fogadta a nemzetközi jóindulatra való absztrakt hivatkozásokat. Azt állította, hogy ez semmi jót nem hozott, sőt, gyakran csak ártott Amerikának, mert annak mindig ki kellett állnia az elvei mellett, amelyeket az elszánt ellenzékkel szemben is érvényesítenie kellett. „Szavainkat a tetteink alapján kell megítélni." S amikor Andrew Carnegie acélmágnás azt kérte Roosevelttől, hogy az Egyesült Államok határozottabban kötelezze el magát a leszerelés és a nemzetközi emberi jogok mellett, válaszában az elnök olyan elveket említett meg, amelyeket Kautilja is csak helyeselni tudott volna:

> Sohasem szabad megfeledkeznünk arról, hogy végzetes volna, ha a nagy, szabad népek tehetetlenségre kárhoztatnák magukat, és tétlenül néznék, ahogy a despotizmus és a barbárság közben vígan fegyverkezik. Megtehetnénk ezt is, ha létezne a nemzetközi rendőrségnek valamiféle rendszere; de ilyen rendszer nem létezik... Én soha nem fogok blöffölni, ha jót nem tudok tenni; hencegni és fenyegetőzni, s aztán csak tétlenkedni, ha a szavaim miatt nincsen semmi, amire támaszkodni lehetne.

Ha Rooseveltnek lett volna tanítványa – vagy megnyerte volna az 1912-es elnökválasztást –, akkor bevezethette volna Amerikát a világrend vesztfáliai rendszerébe, vagy annak egy adaptációjába. Ha így alakultak volna a dolgok, akkor Amerika szinte bizonyosan megtalálja a módját az

I. világháború korábbi és az európai hatalmi egyensúllyal kompatibilis lezárásának – valahogy az orosz–japán békeszerződés mintájára –, aminek eredményeképpen Németország ott maradt volna legyőzve, de elkötelezettjeként az önmérsékletet tanúsító Amerikának, és körülvéve megfelelő katonai erővel, amely a jövőben elrettenti őt a kalandorságtól. Egy ilyen megoldás még azelőtt, hogy a vérontás nihilisztikus méreteket öltött, megváltoztathatta volna a történelem menetét, és megakadályozhatta volna az európai kultúra és politikai önbizalom lerombolását.

Időközben Roosevelt, a köztiszteletben álló konzervatív politikus és államférfi meghalt, anélkül hogy külpolitikai elméleti iskolát alapított volna. Nem voltak jelentősebb követői sem a polgári életben, sem az utána jövő elnökök között. És nem nyerte meg az 1912-es választást sem, mert megoszlottak a konzervatív szavazatok közte és a hivatalban lévő elnök, William Howard Taft között.

Roosevelt igyekezett megőrizni a maga örökségét, de nagy valószínűséggel ennek az esélyét épp azzal rombolta le, hogy harmadszor is ringbe szállt az elnökségért. A tradíció sokat számít, mert az nem adatott meg a társadalmaknak, hogy úgy haladjanak végig a történelmen, mintha sohasem lett volna múltjuk, s mintha szabadon választhatnának maguknak bármilyen politikai kurzust. A korábbi pályától eltérhetnek, de csak az elég szűkre szabott határok között. A nagy államférfiak épp az ilyen határokat feszegetik. Ha kudarcot vallanak, akkor a társadalom stagnálni fog. Ha túl messzire mennek, akkor nem marad erejük az utókor sorsának alakítására. Theodore Roosevelt valóban minden téren próbára tette a saját társadalmának képességeit. Nélküle az amerikai külpolitika visszatért a hegyen tündöklő város víziójához – és nem érdekelte a geopolitikai egyensúly alakításában való részvétel, még kevésbé annak uralása. Mindazonáltal Amerika paradox módon képes volt betölteni azt a vezető szerepet, amelyet Roosevelt álmodott meg neki, ráadásul még az ő életében. De mindez olyan elvek jegyében valósult meg, amelyeket Roosevelt csak kinevetett, és egy olyan elnök irányításával, akit ő megvetett.

Woodrow Wilson: Amerika mint a világ lelkiismerete

Woodrow Wilson – aki alig két évvel korábban hagyta ott az egyetemi katedrát a politizálás kedvéért, és aki alig 42 százalékkal, de megnyerte az 1912-es elnökválasztást – a korábban csak Amerika számára érvényesnek tekintett jövőképet olyan működtetési programmá alakította át, amely immár nem csupán Amerikában, hanem gyakorlatilag az egész világon alkalmazható. A világot pedig e program hol lelkesítette, hol zavarba ejtette, de mindig odafigyelésre késztette Amerika hatalma és a vízió léptéke.

Amikor Amerika belépett az I. világháborúba – abba a súlyos konfliktusba, amely végül lerombolta az európai államok egész rendszerét –, akkor ezt nem Roosevelt geopolitikai víziójától vezérelve tette, hanem a morális egyetemesség zászlaját lobogtatva, amelyet Európa a három évszázaddal korábbi vallásháborúk óta nem látott. Az amerikai elnök által meghirdetett új univerzalitás azt a kormányzási rendszert kívánta egyetemessé tenni, amely addig csak az észak-atlanti országokban létezett, a Wilson által bejelentett formájában meg végképp csak az Egyesült Államokban. Wilson, aki mélységesen hitt Amerika történelmi-morális küldetésében, közölte, hogy Amerika nem az európai hatalmi egyensúly helyreállítása céljából avatkozott be, hanem azért, hogy „biztonságos hellyé tegye a világot a demokrácia számára". Más szavakkal: hogy a világrendet a helyi intézmények olyan kompatibilitására kell alapozni, amely tükrözi az amerikai példát. Ez a koncepció ellentétes volt az európai hagyományokkal, de az európai vezetők mégiscsak elfogadták, mert ez volt Amerika hadba lépésének ára.

A békével kapcsolatos elképzeléseit kifejtve, Wilson keményen bírálta azt a hatalmi egyensúlyt, amelynek megőrzéséért új szövetségesei eredetileg megindították a háborút. Elvetette a szokásos diplomáciai módszereket (például a nem sokra becsült „titkos diplomáciát" is), amelyek nagyban hozzájárultak az egész konfliktus kirobbanásához. Ezek helyett távlatos beszédeinek egész sorozatában a nemzetközi béke egy új koncepcióját vázolta föl, amelynek két fő eleme volt: a hagyományos amerikai elképzelések sajátos keveréke, és az az új elszánás, hogy ezeket az elképze-

léseket következetesen érvényre kell juttatni az egész világon. Kisebb változatokat leszámítva, mindig is ez volt a világrend amerikai programja.

Sok, előtte járó amerikai elnökhöz hasonlóan, Wilson is gyakran emlegette, hogy az Egyesült Államokat az isteni gondviselés tette különlegessé a nemzetek között. „Mintha – magyarázta Wilson a West Point katonai akadémia végzőseinek 1916-ban – ezt a kontinenst az isteni gondviselés mindig is fenntartotta volna egy békés nép számára, amely mindennél jobban tiszteli a szabadságot és az emberi jogokat, hogy majd jöjjenek el ide, és alakítsanak ki egy önzetlen nemzetközösséget."

Wilson majdnem mindegyik elnökelődje helyeselte volna ezt az álláspontot. Wilson abban különbözött tőlük, hogy szerinte e koncepció alapján egyetlen generáció, vagy akár egyetlen adminisztráció leforgása alatt is meg lehet teremteni egy újfajta világrendet. John Quincy Adams nagyra értékelte Amerika határozott elkötelezettségét az autonómia és a nemzetközi *fair play* mellett, de attól már óvta honfitársait, hogy ezeket a pozitívumokat megpróbálják elterjeszteni a nyugati féltekén túl, az ilyesmikért nem igazán lelkesedő országokban is. Wilson azonban nagyobb tétekben játszott, és még sürgetőbb célt tűzött maga elé. A „Nagy Háború" [vagyis az I. világháború – *a ford.*], amint azt a Kongresszusban hangoztatta, „az emberi szabadságért vívott legnagyobb és végső háború lesz".

Wilson a hivatali eskü letétele után azon dolgozott, hogy Amerika semleges maradjon a nemzetközi ügyekben; pártatlan közvetítőként ajánlja föl a szolgálatait, és szorgalmazza egy olyan, nemzetközi döntőbírósági rendszer létrehozását, amely képes megakadályozni a háborúk kitörését. Hivatalba lépése után, 1913-ban beindította az „új diplomácia" programját, s felhatalmazta külügyminiszterét, William Jennings Bryant, hogy készítse elő döntőbírósági megállapodások sorát. Bryan erőfeszítéseinek eredményeként mintegy harminc ilyen szerződés készült el 1913-ban és 1914-ben. Ezek a szerződések nagy általánosságban azt írták elő, hogy az egyéb módon megoldhatatlannak bizonyult viták kerüljenek pártatlan vizsgálóbizottság elé; és senki se nyúljon a fegyverekhez addig, amíg ez a bizottság nem fogalmazza meg az ajánlásait az érintett felek számára. Legyen közbeiktatva olyan „jegelési periódus", amelyben diplomáciai megoldásokat keresnek a felek, és nem engednek teret a nacionalista in-

dulatoknak. Nem ismeretes, hogy valaha is alkalmaztak volna ilyen szerződést valamely konkrét ügyben. 1914 júliusában Európa és az Európán kívüli világ nagyobbik része már háborúban állt.

Wilson 1917-ben bejelentette, hogy az egyik fél, Németország égbekiáltó gaztettei miatt az Egyesült Államok kötelességének érezte, hogy belépjen a háborúba, „társulva" a hadviselő felek másik csoportjához (Wilson kerülte a „szövetség" kifejezést), és leszögezte, hogy Amerikát nem önző, hanem egyetemes célok vezérlik:

> Nem önző célok hajtanak bennünket. Nem akarunk hódítani vagy másokon uralkodni. Nem követelünk magunknak kártérítést, sem pedig anyagi kompenzációt az általunk önként vállalt áldozatokért. Mi sem vagyunk többek azoknál, akik szintén az emberiség jogaiért harcolnak.

Wilson nagyra törő stratégiájának előfeltevése az volt, hogy a világ összes népét ugyanazok az értékek motiválják, mint az amerikaiakat:

> Ezek amerikai elvek, amerikai célkitűzések. Másféléket nem tudunk támogatni. De ezek olyan elvek és célok is, amelyeket magukénak éreznek mindenütt az emberek, az összes modern nemzet és minden felvilágosult közösség.

A háborút egyáltalán nem a nemzeti érdekek és törekvések közötti mély ellentmondások okozták, hanem az önkényuralmi rendszerek mindenféle intrikái. Ha minden tényt nyilvánosságra hoztak volna, és a társadalomnak lett volna választása, akkor az egyszerű emberek a békét választják – ezen a véleményen volt a felvilágosodás egyik jeles filozófusa, Kant is (korábban már említettük), akárcsak a szabad internet mai szószólói. Amint a Németország elleni hadba lépést követelve, 1917 áprilisában Wilson mondta a Kongresszusnak:

> Az autonóm országok nem rakják tele a szomszéd országokat kémekkel, és nem kezdenek intrikákba, hogy előidézzenek valami olyan,

> kiélezett helyzetet, amely alkalmat kínál nekik a támadásra és a hódításra. Az ilyen mesterkedések csak akkor hozhatnak sikert, ha titokban zajlanak, és senki nem tehet föl kérdéseket. A félrevezetés vagy agresszió ravaszul kieszelt, s talán generációk óta működtetett terveit csak az udvar zárt, belső köreiben vagy egy szűk és kiváltságos osztály gondosan védett, bizalmas belvilágában lehet kidolgozni, és elzárni a nyilvánosság elől. Szerencsés módon azonban ellehetetlenülnek ott, ahol a nyilvánosság uralkodik, és a társadalom ragaszkodik ahhoz, hogy teljes tájékoztatást kapjon az ország összes külső-belső ügyében.

A hatalmi egyensúly „ügyrendi oldala", a szemben álló felek morális jellemzőivel kapcsolatos teljes közömbösség ennélfogva erkölcstelen és veszélyes. A demokrácia nem csupán a kormányzás legjobb formája, hanem a tartós békének is az egyetlen garanciája. Így az amerikai intervenció nem egyszerűen a német háborús törekvések megakadályozását szolgálta, hanem, ahogy azt Wilson egy következő beszédében kifejtette, Németország kormányzati formájának a megváltoztatását is. A cél nem elsődlegesen stratégiai jellegű volt, ugyanis a stratégia magának a kormányzásnak volt egy kifejeződése:

> A legrosszabb, ami a német néppel történhet, az, hogy ha nekik még a háború után is olyan, becsvágyó és intrikus vezérek uralma alatt kell élniük, akiknek érdekében áll a világ békéjének felforgatása, olyan emberek vagy egész néposztályok, akikben a világ más népei nem bíznak, akkor valószínűleg nem lehet majd befogadni őket a nemzeteknek abba a közösségébe, amelynek ezentúl garantálnia kell a világbékét.

E hozzáállásnak megfelelően, amikor Németország bejelentette készségét a fegyverszüneti tárgyalásokra, Wilson közölte, hogy addig nem tárgyalnak, amíg a császár le nem mond. A nemzetközi béke megköveteli „minden olyan önkényuralom lerombolását, amely önállóan, titokban, kénye-kedve szerint felrúghatja a világbékét; vagy, ha ma még nem lehet lerombolni, akkor gyakorlatilag a tehetetlenség állapotába kell belekényszeríteni őket". A szabályokon nyugvó, békés nemzetközi rendet meg le-

het teremteni, de mivel „egyetlen autokratikus kormányzatban sem lehet megbízni, hogy szavatartó lesz ebben a rendben, vagy betartja a megállapodásokat", ezért a béketeremtés megköveteli, hogy „az önkényuralomnak először is megmutassuk, hogy a modern világban teljesen hiábavaló minden próbálkozása a hatalom vagy az uralom megszerzésére".

Wilson szerint a demokrácia terjedése automatikus következménye lesz az önrendelkezési elv érvényre juttatásának. A háborúkat a bécsi kongresszus óta a hatalmi egyensúlyt területi módosítások révén helyreállító megállapodásokkal zárták le. Wilson világrend-koncepciója ezzel szemben „önrendelkezést" követel – s azt, hogy az etnikai és nyelvi egység alapján definiált minden nemzetnek legyen saját állama. Wilson úgy látta, hogy a népek csak az autonómia birtokában tudják megjeleníteni a nemzetközi harmónia iránti alapvető igényüket. S ha kivívták a függetlenségüket és a nemzeti egységet, akkor többé nem fognak késztetést érezni, hogy agresszív vagy önző politikát folytassanak. Az önrendelkezés elvét szem előtt tartó államférfiak „nem próbálkoznak majd az önzés és a kompromisszum olyan megállapodásait megkötni, mint amilyeneket a bécsi kongresszuson hoztak tető alá", ahol a nagyhatalmak uralkodó elitjének képviselői titokban úgy rajzolták át az országhatárokat, hogy eközben fontosabbnak tartották az egyensúlyt a népek törekvéseinél. A világ így majd belép

> egy olyan korba, [...] amely elveti a nemzeti önzésnek azokat a normáit, amelyek korábban meghatározták az országok közötti egyezkedéseket, és egy olyan új rend bevezetését követeli, amelyben már csak ez lesz a kérdés: „Helyes ez?", „Igazságos ez?", „Ez az emberiség érdekét szolgálja?".

Nem sok tény támasztotta alá annak a wilsoni feltételezésnek a helyességét, hogy a közvéleményt jobban érdeklik „az emberiség egyetemes érdekei", mint a Wilson által keményen bírált, régi vágású államférfiakat. Az 1914-ben háborúba lépett európai országok mindegyikében léteztek kisebb-nagyobb befolyással rendelkező képviseleti intézmények. (A német parlament képviselőit például általános szavazati joggal választották meg.) A háború kitörését minden országban össznépi lelkesedéssel fogad-

ták, és egyetlen választott testület sem akadt, amely akár csak jelképesen is tiltakozott volna ellene. A háborút követően pedig a demokratikus Franciaország és Nagy-Britannia közvéleménye büntető jellegű békekötést követelt, elfelejtve a saját történelmi múltjuk tanulságait, miszerint stabil európai rend mindig és kizárólag akkor jött létre, ha sikerült öszszebékíteni a győztes és a legyőzött feleket. A bécsi kongresszuson tárgyaló arisztokraták, már csak a közös értékeik és tapasztalataik miatt is, sokkal józanabbak voltak. A befolyásos érdekcsoportok egész seregei közötti belpolitikai egyensúlyozgatásban megedződött politikusok érthető módon érzékenyebbek voltak a pillanatnyi közhangulatra vagy a nemzeti önérzetre, mint az emberiség javát szolgáló absztrakt elvekre és imperatívuszokra.

A háború örök időkre való kiiktatásának az a nem kevésbé kecsegtető koncepciója, hogy ehhez csupán saját államisághoz kell juttatni minden nemzetet, a gyakorlatban hasonló nehézségekkel találta szembe magát. Európa térképének a nyelvi alapú nemzeti önmeghatározás új elve szerinti átrajzolása, nagyrészt Wilson követelésére, paradox módon éppen Németország geopolitikai kilátásait és mozgásterét tágította. Németországot a háború előtt három nagyhatalom (Franciaország, Oroszország és az Osztrák–Magyar Monarchia) vette körül, megakadályozva számára bármiféle területi expanziót. Most viszont egy csomó kis államot látott maga körül, amelyeket az önrendelkezési elv alapján hoztak létre – vagy annak részleges érvényesítésével, ugyanis Kelet-Európában és a Balkánon a nemzetiségek annyira összekeveredtek, hogy minden új nemzetállam egy sor más etnikumú népcsoportot is magában foglalt, s ez a helyzet az ideológiai sebezhetőséggel is súlyosbította a stratégiai gyengeségüket. Európa elégedetlenkedő központi hatalmának keleti szárnyán immár nem voltak nagy „tömegállamok" – amelyeket a bécsi kongresszus fontosnak tartott az akkori agresszor Franciaország féken tartása szempontjából is –, csak, Lloyd George brit miniszterelnök lehangoló értékelése szerint, „egy csomó kicsi állam, melyek nagy részét olyan népek alkották, amelyek korábban még sohasem teremtettek stabil kormányzatot maguknak, de amelyek mindegyikében nagy, német ajkú tömegek éltek, s ezek hangosan követelték a szülőföldjükkel való újraegyesítést".

A wilsoni elvek gyakorlatba való átültetését elősegítették a vitás kérdések békés rendezésére létrehozott új nemzetközi intézmények és eljárások. A nagyhatalmak közötti kiegyezés helyére most a Népszövetség nevű szervezet lépett. Az egymással ütköző érdekek kiegyensúlyozásának hagyományos koncepcióját elvetve, a Népszövetség tagországai bevezették „a hatalmi egyensúly helyett a hatalom közösségét; a szervezett keretek között zajló rivalizálás helyett a szervezett, közös békét”. Érthető volt, hogy a két rugalmatlan szövetségi rendszer által kirobbantott háború után az érintett államférfiak kezdtek valami jobb megoldást keresni. De a Wilson által emlegetett „hatalmi közösség” a rugalmatlanság helyett a kiszámíthatatlanságot hozta a játszmába.

A Wilson által bevezetett új koncepció, a „hatalmi közösség” később a „kollektív biztonság” elnevezéssel vált közismertté. A hagyományos nemzetközi politikában a hasonló érdekek vagy hasonló félelmek vezérelte államok különleges szerepre is vállalkozhatnak a béke garantálása és a szövetségbe tömörülés érdekében – ahogy azt tették például Napóleon legyőzése után. Az ilyen konstrukciók mindig a specifikus stratégiai fenyegetések elhárítására jöttek létre, hol nyíltan, névvel, hol pedig csak burkolt formában: ilyen volt például a revansista Franciaország a bécsi kongresszus után. Ezzel szemben a Népszövetséget erkölcsi alapelven, a – bármilyen okból, bármilyen céllal és bármire hivatkozással igazolt – fegyveres agresszió elutasításának szellemében hozták létre. Nem valami konkrét dologra koncentrált, hanem „csak” a normák megsértésére. De mert a normákat a legkülönfélébb módokon lehetett meghatározni és értelmezni, ebben az értelemben kiszámíthatatlanná vált a kollektív biztonság működése.

A Népszövetség-koncepció minden állama kötelezte magát a viták békés rendezésére, és elfogadta a helyes magatartás mindenkire érvényes, közös szabályait. Ha a jogaikat vagy kötelezettségeiket illetően nézeteltéréseik támadnak, akkor egy pártatlan tagokból álló döntőbíróság elé tárhatják a sérelmeiket vagy kötelezettségeiket. Amennyiben egy ország megsérti ezt az előírást, és erőszakkal próbálja érvényesíteni az akaratát, akkor azt az országot agresszornak minősítik. A Szövetség tagállamai ilyen esetekben egységesen lépnek fel az általános békét veszélyeztető

militáns tag megfékezése érdekében. A Népszövetségen belül tilos volt bármiféle szövetkezés, „különérdek", titkos megállapodás, vagy a „belső körök összeesküvése", mivel ezek ellehetetlenítették volna a rendszer szabályainak pártatlan alkalmazását. A nemzetközi rendet „a nyilvánosan tető alá hozott nyilvános békeszerződések" alapján teremtették újjá.

Wilson különbséget tett a szövetségek és a népszövetségi rendszer fő eleme, a kollektív biztonság között – ez a megkülönböztetés pedig az azóta felvetődött dilemmáknak lett a központi eleme. Szövetséget a valamilyen konkrét tényekről vagy elvárásokról kötött megállapodások alapján lehet létrehozni. A megállapodások formális és pontosan rögzített cselekvési kötelezettségeket írhatnak elő a meghatározott helyzetek bekövetkezésének esetére. Kölcsönösen elfogadott módon teljesíthető stratégiai kötelezettségről van itt szó. Mindez a közös érdekek felismeréséből fakad, és minél jobban egybevágnak az érdekek, annál erősebb lesz a szövetség kohéziója. A kollektív biztonság ezzel szemben jogi konstrukció, amely nem specifikus helyzetekre vagy fejleményekre fókuszál. Konkrét kötelességeket nem ír elő, csak bizonyos fajta közös fellépést arra az esetre, ha megsértik a békés nemzetközi rend szabályait. A gyakorlatban a fellépésről minden egyes esetben külön-külön meg kell állapodni.

A szövetségek az előzetesen meghatározott közös érdek felismeréséből nőnek ki. A kollektív biztonság elve nyilvánvalóan szemben áll minden agresszív magatartással, mindenütt az érintett államok hatáskörében; a tervezett Népszövetség pedig magában foglal majd minden elismert államot. Jogsértés esetén a kollektív biztonsági rendszernek a sokszínű nemzeti érdekekből *post factum* ki kell alakítania a közös célt. Azt az elképzelést azonban, hogy ilyen szituációkban az országok majd azonos módon fogják értékelni a béke megsértését, s hogy készen állnak a közös fellépésre is, nem igazolja a történelmi tapasztalat. Wilson óta napjainkig a Népszövetségben, vagy utódjánál, az ENSZ-ben, a konceptuális értelemben a kollektív biztonság kategóriájába sorolható katonai akció a koreai háború és az első iraki háború volt. Ezekre csak azért kerülhetett sor, mert az Egyesült Államok világossá tette, hogy szükség esetén egyoldalúan is lépni fog (s mindkét esetben már az előtt kivezényelte a csapatait, hogy erről hivatalos döntést hozott volna az ENSZ). Az ENSZ

nem befolyásolni igyekezett az amerikai döntéseket, hanem pusztán ratifikálta azokat. Az Egyesült Államok támogatása melletti elkötelezettség sokkal inkább a már folyamatban levő amerikai akciók befolyásolásának a lehetséges eszköze volt, nem pedig egy morális konszenzus valamilyen kifejeződése.

Az I. világháború kitörésével összeomlott a hatalmi egyensúly egész rendszere, mert az általa létrehozott szövetségek nem voltak elég rugalmasak, s az egész rendszer válogatás nélkül foglalkozott mindenféle perifériális ügyekkel, amivel csak súlyosbította a konfliktusokat. A II. világháború felé vezető első lépések és az ezek nyomán mutatott reakciók egyértelműen rámutattak arra, hogy a kollektív biztonság rendszere is működésképtelen: a Népszövetség tehetetlenül szemlélte Csehszlovákia feldarabolását, Abesszínia olasz megtámadását, a locarnói szerződésnek a németek általi felrúgását, és a Kína elleni japán inváziót is. Az agresszió cselekményére vonatkozó népszövetségi definíció annyira homályos volt, s a közös fellépéstől való vonakodás pedig annyira erős, hogy az egész szervezet cselekvésképtelennek bizonyult a béke veszélyeztetésének legkirívóbb eseteiben is. A kollektív biztonság rendszere újra és újra hatástalannak mutatkozott a nemzetközi békét és biztonságot fenyegető legsúlyosabb helyzetekben. (Az 1973-as közel-keleti háború idején az állandó tagok összejátszása miatt az ENSZ Biztonsági Tanácsa össze sem ült, amíg Washington és Moszkva meg nem állapodott a tűzszünetben.)

Wilson öröksége azonban annyira tartós hatást gyakorolt az amerikai gondolkodásra, hogy az amerikai vezetők már összekeverték a kollektív biztonság és a szövetségkötés koncepcióját. Amikor a II. világháború után a születőfélben lévő atlanti szövetségi rendszerről tárgyaltak a Kongresszusban, a kormányzat szóvivői azzal érveltek az óvatoskodó szenátoroknak, hogy a NATO szövetség nem más, mint a kollektív biztonság doktrínájának a lehető legtisztább megvalósítása. Beterjesztettek egy elemzést a Szenátus Külügyi Bizottsága elé, amelyben részletezték a különbséget a történelmi szövetségek és a NATO-szerződés között; ez utóbbi azt is leszögezte, hogy a NATO nem foglalkozik területvédelemmel (ami nyilván újdonság volt Amerika európai szövetségeseinek). Azt is kinyilvánították, hogy az Észak-Atlanti Szerződés „nem irányul senki ellen; kizárólag az

agresszió ellen irányul. Semmiképpen nem kívánja módosítani a 'hatalmi egyensúlyt', hanem az 'elv egyensúlyát' erősíti". (Képzelhetjük, milyen ravaszul csillogott a szeme a külügyminiszter Dean Achesonnak, amikor ismertette a Kongresszusban a kollektív biztonság doktrínájának fogyatékosságait kiiktatni hivatott szerződést. Hiszen ha valaki, akkor ő, aki a történelemben igazán jártas volt, nagyon is jól tudta, mi célt szolgál ez a szerződés.)

A már visszavonult Theodore Roosevelt helytelenítette, hogy Wilson az I. világháború kezdetekor megpróbált kimaradni az Európában kibontakozó konfliktusból. Később, a háború végén, megkérdőjelezte a Népszövetség fenntartása mellett hangoztatott érveket. 1918 novemberében, a fegyverszünet bejelentése után Roosevelt ezt írta:

> Én támogatok egy ilyen szövetséget, feltéve, ha nem várunk tőle túl sokat... Én nem óhajtom eljátszani azt a szerepet, amelyet már Ezópus is nevetségessé tett, amikor arról írt, hogy a farkasok és a bárányok miképpen állapodtak meg a fegyverletételben, s hogy a bárányok a jóhiszeműségük bizonyítékaként miképpen eresztették szélnek az őrkutyáikat, és miképpen falták föl őket azon nyomban a farkasok.

A wilsoni koncepció helyességének próbáját soha nem az jelentette, hogy a világ képes-e megteremteni a békét a megfelelően részletező szabályokkal és az ezeket aláíró, eléggé nagyszámú résztvevővel. A lényegi kérdés mindig is az volt, hogy mi a teendő, ha megsértik ezeket a szabályokat, vagy ami még komolyabb veszély, a szellemiségükkel ellentétes célok érdekében manipulálják őket. Ha a nemzetközi rend egy olyan, jogi megalapozottságú konstrukció, amely a teljes nyilvánosság értékítéletének kitéve fejti ki működését, mi van akkor, ha egy agresszor olyan ügy kapcsán idéz elő konfliktust, amely a demokratikus közösség számára túl zavaros ahhoz, hogy indokolttá tegye a beavatkozást (mint például az Olaszország kelet-afrikai gyarmatai és a független Abesszin Birodalom közötti határvita)? Ha két fél megszegi az erőszak alkalmazásának tilalmát, és a nemzetközi közösség a további konfliktust elkerülendő, egyik félnek sem szállít fegyvert, akkor ennek csak egy következménye lehet: az erő-

sebb fél kerül fölénybe. S ha valamelyik fél „törvényesen” hátat fordít a békés nemzetközi rend mechanizmusának, és kijelenti, hogy a továbbiakban nem tekinti magára nézve kötelezőnek e rend előírásait – ahogy például Németország, Japán és Olaszország végül is hátat fordított a Népszövetségnek, az 1922-es Washingtoni Öthatalmi Flottaegyezménynek, az 1928-as Kellogg–Briand-paktumnak; vagy ahogy napjainkban semmibe veszik az Atomsorompó-egyezményt a nukleáris fegyverkezési programokat beindító országok –, akkor a *status quo* hatalmainak vajon jogukban áll-e fegyveres erővel megtorolni ezt a szembefordulást, vagy inkább az volna a kötelességük, hogy megpróbálják visszaterelgetni a renitens államot a rendszerbe? Vagy hagyjuk figyelmen kívül a kihívást? És egy megbékítési szándékú hozzáállást vajon nem fognak afféle „győzelemnek” tekinteni a „renitenskedők”? S mindenekelőtt léteznek-e olyan, „jogi” következmények, amelyekkel mégiscsak szembe kell szállni, mivel megsértik a katonai vagy politikai egyensúly más alapelveit? Ilyen volt például 1938-ban Ausztria, valamint a csehszlovákiai német közösségek össznépi helyesléssel kísért „szabad akaratú” döntése a náci Németországhoz való csatlakozásról, vagy 1932-ben Japán akciója, amikor Kína északkeleti részéből kiszakította az általa létrehozott és „önállónak” kikiáltott bábállamot, Mandzsukuót („Mandzsuországot”). Vajon a szabályok és az alapelvek *maguk* alkotják a nemzetközi rendet, vagy azok csak afféle felépítményei annak a geopolitikai struktúrának, amely képes a bonyolultabb irányításra, sőt meg is követeli azt?

A „KLASSZIKUS DIPLOMÁCIA” igyekezett ellensúlyokat kialakítani a rivális államok érdekeivel és az ellenségeskedő nacionalizmus indulataival szemben az egymással küzdő erők egyensúlyában. Ennek szellemében vezette vissza Napóleon legyőzése után az európai rendbe Franciaországot, és hívta meg a bécsi kongresszusra is, de közben gondoskodott arról, hogy olyan, nagy erőtömegek vegyék körül ezt az országot, amelyek képesek megakadályozni, hogy a jövőben ismét elhatalmasodjon rajta a világpolitikai természetű nagyravágyás. A modern diplomácia – amely azt ígérte, hogy a nemzetközi ügyeket a stratégiaiak helyett morális elvek szerint rendezi át – az efféle spekulációkat elfogadhatatlannak tartotta.

Mindez kényes és veszélyes helyzetet teremtett 1919-ben a vezető politikusok számára. Németországot nem hívták meg a békekonferenciára, s a létrejött békeszerződésben a háború egyetlen agresszorának minősítették, rá hárítva a konfliktus összes erkölcsi és anyagi terhét és kötelezettségét. Ugyanezek a versailles-i államférfiak Németországtól keletre már nagyon is igyekeztek közvetíteni a sokféle náció között, amelyek mindegyike saját országot és önrendelkezést követelt magának egymással egybecső területeken. Így aztán létrejött egy csomó gyenge, és etnikailag is széttagolt állam a két potenciális nagyhatalom, Németország és Oroszország között. Csakhogy túl sok nép élt itt ahhoz, hogy mindegyikük számára meg lehetett volna teremteni a tényleges és biztonságos önállóságot. Ehelyett tétova próbálkozások kezdődtek a kisebbségi jogok felvázolására. Az akkoriban megalakult Szovjet-Oroszország szintén nem vehetett részt a versailles-i tárgyalásokon; ellenségnek tekintették, de miután nem sikerült legyőzni az Észak-Oroszországban indított, kudarcba fulladt invázióval, végül „csak" elszigetelték. S mindezeknek a súlyos hibáknak a megkoronázásaként, Wilson teljes döbbenetére az USA Szenátusa elutasította Amerika belépését a Népszövetségbe.

A Wilson elnöksége utáni években ezeket a hibákat többnyire nem a nemzetközi viszonyokról általa alkotott koncepció fogyatékosságainak tulajdonították, hanem a körülmények előre nem látható változásainak. Egyebek közt annak, hogy az amerikai Kongresszus (melynek fenntartásait Wilson nem nagyon igyekezett bírálni vagy helyeselni) izolacionista álláspontra helyezkedett, vagy például annak, hogy Wilson a Népszövetséget támogató, országos előadókörútján agyvérzést kapott, és lebénult. Emberi szempontból tragikus esemény volt ez, de tudni kell azt is, hogy a wilsoni elképzelések nem azért vallottak kudarcot, mert Amerika nem kötelezte el magát eléggé a wilsonizmus mellett. Wilson követői igyekeztek az ő távlatos programját más, komplementer és lényegileg wilsoni eszközökkel érvényre juttatni. Amerika és demokratikus partnerei az 1920-as és 1930-as években határozottan támogatták a leszerelés és a békés döntőbíráskodás diplomáciáját. Az Egyesült Államok az 1921–1922-es washingtoni haditengerészeti konferencián megpróbálta megakadályozni a fegyverkezési verseny beindulását, és felajánlotta, hogy kimustrál har-

minc hadihajót az amerikai, a brit, a francia, az olasz és a japán flotta arányos csökkentése céljából. 1928-ban Calvin Coolidge külügyminiszter kezdeményezte a Kellogg–Briand-paktum megkötését, amely minden szempontból törvényen kívül helyezte a háborút mint „a nemzeti politizálás eszközét”. A szerződés aláírói, vagyis a világ független államainak nagy többsége, az I. világháború összes hadviselő országa, és a későbbi tengelyhatalmak minden tagja megígérte, hogy ezentúl békés tárgyalásokkal rendezi „a közöttük felmerülő, bármilyen természetű és bármilyen eredetű vitákat és konfliktusokat”. E megállapodásnak aztán egyetlen fontos előírását sem tartották be.

Woodrow Wilson egész pályafutása inkább egy shakespeare-i tragédiába illett volna, nem pedig a külpolitikai tanulmánykötetekbe, egész ténykedése pedig az amerikai néplélek érzékeny pontjait érintette. Távolról sem ő volt a 20. századi amerikai külpolitika geopolitikailag legtájékozottabb vagy diplomáciailag legképzettebb személyisége, korának mégis a „legnagyobb” elnökei között emlegetik. Wilson szellemi nagyságát egyebek közt az is jól mutatja, hogy még a külpolitikájában leginkább Theodore Roosevelt-i tanokat követő Richard Nixon is a wilsoni internacionalizmus tanítványának tekintette magát, s a dolgozószobája falára is kitette a háborús idők elnökének portréját.

Woodrow Wilson igazi nagyságát az is jól mutatja, ahogy megőrizte az amerikai excepcionalizmus hagyományát a mögött a távlatos vízió mögött, amely túlélte az említett fogyatékosságokat. Annak a víziónak a prófétáját kezdték tisztelni benne, amelynek a felvázolását Amerika tulajdonképpen mindig is kötelességének érezte. Amikor pedig Amerika válságokkal vagy konfliktusokkal volt kénytelen szembenézni – II. világháború, hidegháború vagy újabban az iszlám világ forrongásai –, akkor így vagy úgy mindig visszatért a világrendnek ahhoz a wilsoni koncepciójához, amely a béke megőrzésének biztosítékát a demokráciában, a nyílt diplomáciában, s a mindenki által elfogadott normákban és szabályokban látta.

Ennek a víziónak a zsenialitása abban rejlett, hogy képes volt az amerikai idealizmust egy olyan külpolitikának a szolgálatába állítani, amely felvállalta a béketeremtés, az emberi jogok és az együttműködésen alapuló problémamegoldás ügyét, és azzal a reménnyel is kecsegtetett, hogy az

amerikai katonai erő alkalmazása és bevetése elősegíti egy jobb és békésebb világ megteremtését. Befolyásával jelentősen hozzájárult világszerte a részvételi kormányzás múlt századi elterjesztéséhez, valamint ahhoz a szilárd meggyőződéshez és optimizmushoz, hogy Amerika szerepet vállalt a világ dolgainak alakításában. A wilsonizmus tragédiája pedig az, hogy egy olyan, emelkedett külpolitikai doktrínát hagyott örökül a 20. századra, amely „elemelkedett" a történelmi vagy geopolitikai megfontolásoktól is.

Franklin Roosevelt és az új világrend

Wilson alapelvei annyira átütők voltak, annyira mélyen gyökereztek az amerikai énképben, hogy amikor két évtizeddel később újból felmerült a világrend kérdése, a két világháború közötti időszak kudarca nem jelentette akadályát annak, hogy ezek az eszmék győzedelmesen visszatérjenek. Egy másik világháború közepette Amerika ismét vállalta a kihívást, hogy új világrendet hozzon létre, lényegében véve a wilsoni alapelveken.

Amikor 1941 augusztusában Franklin Delano Roosevelt (Theodore Roosevelt unokatestvére, és a történelem során mindaddig egyedüliként harmadszorra is megválasztott elnök) és Winston Churchill először találkozott egymással politikai vezetőként Új-Foundlandban, a HMS *Prince of Wales* fedélzetén, kinyilvánították a nyolc „közös alapelvet" tartalmazó Atlanti Chartában testet öltött együttes víziójukat, azt a nyolc pontot, amelyek mindegyikét Wilson is aláírta volna, nem úgy a korábbi brit miniszterelnökök... A Chartában többek között rögzítették: „tiszteletben tartják minden nép jogát arra, hogy megválassza azt a kormányformát, amely alatt élni akar"; véget vetnek az olyan területszerző szándékoknak, amelyek nem egyeznek az érdekelt népek akaratával; el kell érni, hogy minden ember „félelem és szükség nélkül élhessen"; valamint meghirdettek egy nemzetközi leszerelési programot, amely a kezdete lehetne annak, hogy végül „lemondjanak az erőszak alkalmazásáról", és „az általános biztonság szélesebb körű és állandó rendszerét teremtsék meg". Nem mindegyik pontot kezdeményezte volna Winston Churchill – különösen

nem a dekolonizációt érintőt –, és el sem fogadta volna őket, ha nem gondol arra, hogy az amerikai partnerség elnyerése Britannia számára a legfőbb, sőt talán az egyetlen remény a vereség elkerülésére.

Roosevelt még Wilsonon is túltett, amikor megfogalmazta a nemzetközi béke megteremtésére irányuló nézeteit. A katedráról érkezve a közéletbe, Wilson alapvetően filozófiai princípiumok mentén képzelte el a nemzetközi rend kialakítását. Az amerikai politika zavaros, manipulatív forgatagából kikerülő Roosevelt a személyiségek irányítóképességére helyezte a hangsúlyt.

Így Roosevelt annak a meggyőződésének adott hangot, hogy az új nemzetközi rend a személyes bizalom talaján épülhet ki:

> Annak a fajta világrendnek, amelyet nekünk, a békeszerető nemzeteknek meg kell valósítanunk, alapvetően barátságos emberi viszonyokon, egymás megismerésén, tolerancián, teljes őszinteségen, valamint jóakaraton és jóhiszeműségen kell nyugodnia.

Roosevelt 1945-ben, a negyedik beiktatási beszédében visszatért ehhez a gondolathoz:

> Birtokába jutottunk az egyszerű igazságnak, hogy, amint Emerson mondta: „Az egyetlen módja annak, hogy barátot szerezzünk magunknak, az, hogy egyek legyünk vele." Nem érhetünk el tartós békét, ha gyanakvással, bizalmatlansággal vagy félelemmel közeledünk hozzá.

Amikor Roosevelt Sztálinnal egyezkedni kezdett a háború során, még ezzel a meggyőződéssel fordult felé. Később azonban, amint szembesült a Szovjetunió rekordmennyiségű megszegett egyezségének bizonyítékaival és Nyugat-ellenes magatartásával, Roosevelt állítólag így biztatta a korábbi moszkvai amerikai nagykövetet, William C. Bullittot:

> Bill, nem vitatom a tényeidet, azok pontosak. Nem vitatom az érvelésed logikáját. Csak van egy olyan érzésem, hogy Sztálin nem ilyen

ember... Úgy gondolom, ha mindent megadok neki, amit csak tudok, és cserébe nem kérek semmit, *noblesse oblige,* nem fog mással próbálkozni, hanem ő is a béke és demokrácia világának megteremtésén fog munkálkodni.

A két vezető első találkozása alkalmával az 1943-as teheráni konferencián Roosevelt viselkedése összhangban volt a meghirdetett elveivel. Amikor Roosevelt megérkezett, a szovjet vezető figyelmeztette őt, hogy a szovjet titkosszolgálat információi szerint náci összeesküvés fenyegeti az elnök biztonságát, ezért felajánlotta neki, hogy tartózkodjon inkább a komoly biztonsági intézkedésekkel megerősített szovjet külképviseleten, mivel az amerikai nagykövetség épülete kevésbé volt biztonságos, és távolabb is esett a találkozó tervezett helyszínétől. Roosevelt elfogadta a szovjet ajánlatot, és visszautasította a brit nagykövetség segítségét, hogy elkerülje azt a látszatot, miszerint az angolszász vezetők netán összejátszanak Sztálinnal szemben. A későbbi közös találkozások során Roosevelt megjelenhetően feltűnően kötekedett Churchillel, mintha csak el akarna határolódni a háborús idők brit vezetőjétől.

A közvetlen kihívást a béke koncepciójának definiálása jelentette. Milyen alapelvek mentén alakuljanak a világ vezető hatalmainak kapcsolatai? Hogyan tud az Egyesült Államok hozzájárulni a nemzetközi rend kialakításához és megőrzéséhez? Békülékeny vagy konfrontatív módon viszonyuljanak-e a Szovjetunióhoz? És ha mindezeket a feladatokat sikeresen megoldják, vajon milyen lesz a világ? A béke csupán egy dokumentum lenne, vagy egy valós folyamat?

A geopolitikai kihívás 1945-ben nem volt kevésbé komplex, mint amilyennel a korábbi amerikai elnökök szembesülhettek. A Szovjetunió még a háborúban megtépázott állapotában is képes volt legalább két akadályt gördíteni a háború utáni nemzetközi rend megteremtése elé. Mérete és hódításainak mértéke felborította az európai hatalmi viszonyokat. Ideológiai elképzelései pedig megkérdőjelezték a nyugati intézményes rendszer legitimitását: a kommunizmus, elvetve az összes létező intézményt mint a törvénytelen kizsákmányolás eszközét, világforradalomra szólított föl, amelyben száműzik az uralkodó osztályokat, és egy olyan rendszert hoz-

nak létre, amelyben Marx szerint a „világ dolgozóinak” kezében lesz a hatalom.

Amikor az 1920-as években az európai kommunista felkelések első hullámát elfojtották, vagy elhaltak maguktól az erre hivatott proletariátus támogatása híján, Joszif Sztálin, az engesztelhetetlen és könyörtelen vezér, meghirdette a „szocializmus egy országban” konszolidáló doktrínáját. Egy évtizednyi tisztogatási kampány során kiiktatta az összes többi forradalmi vezetőt, és hadrendbe állított egy olyan munkaerő-állományt, amely aztán kiépítette Oroszország ipari kapacitását. Azért, hogy a náci tombolás irányát nyugatra fordítsa, 1939-ben megnemtámadási szerződést kötött Hitlerrel, amellyel Észak- és Kelet-Európát szovjet és német befolyási övezetekre osztották. Amikor Hitler 1941 júniusában mégis megtámadta Oroszországot, Sztálin „ideológiai száműzetéséből” előhívta és újjáélesztette az orosz nacionalizmust, s meghirdette a „Nagy Honvédő Háborút”, amely a kommunista ideológiát opportunista módon orosz imperialista érzelmekkel itatta át. A kommunista uralom idején most történt meg először, hogy Sztálin arra az orosz lélekre apellált, amely évszázadokon keresztül óvta minden szenvedéssel dacolva az orosz hazát a saját zsarnokaitól, valamint az idegen betolakodóktól és pusztításaiktól.

A háborús győzelem olyan orosz kihívással szembesítette a világot, amely hasonló volt a napóleoni háborúk végihez, csak még kiélezettebb helyzetet idézett elő. Hogyan fog ez a sértett óriás – amelyik legalább 20 millió életet veszített el, és nyugati területének egyharmada szinte pusztasággá vált – reagálni arra a vákuumra, amely megnyílt előtte? Ha figyelnek Sztálin megnyilatkozásaira, akkor azokban választ találtak volna ezekre a kérdésekre, a nyugati vezetők azonban hagyományos háborús illúzióik ködében inkább elhitték Sztálinnak, hogy a kommunista eszméket ő is inkább visszafogni próbálja, mint hogy fegyverként használja.

Sztálin globális stratégiája igen összetett volt. Meg volt győződve arról, hogy a kapitalista rendszer elkerülhetetlenül háborúkhoz vezet; így tehát a II. világháború vége legfeljebb fegyverszünetként értelmezhető. Úgy tekintett Hitlerre, mint akit a kapitalista rendszer teremtett meg, és nem úgy, mint annak aberrációjára. A kapitalista államok Hitler legyő-

zése után is ugyanolyan ellenséges képződmények voltak számára, mint korábban, függetlenül attól, hogy vezetőik mit mondtak vagy gondoltak. Ahogyan az 1920-as évek brit és francia vezetőiről mondta gúnyosan:

> Békeszeretetről beszélnek; az európai államok közötti békéről tárgyalnak. Briand és Chamberlain átölelik egymást... Mindez olyan abszurd. Az európai történelemből már megtanulhattuk, hogy valahányszor szerződést kötnek az erőegyensúly új elosztásáról, az egy új háború elindításának lehetőségét jelenti, és ezt nevezik ők békeszerződésnek... miközben csak azért írták alá az egészet, hogy egy következő háború lépéseit készítsék elő.

Sztálin világképében a döntéseket objektív tényezők határozták meg, és nem a személyes kapcsolatok. Így a háborús szövetség jóindulata „szubjektívvá" és fölöslegessé vált a győzelem új körülményeinek fényében. A szovjet stratégia célja a maximális biztonság elérése volt az elkerülhetetlen összecsapás során. Ez azt jelentette, hogy el kellett tolni Oroszország biztonsági határait olyan messzire nyugatra, amennyire csak lehetett, és meg kellett gyengíteni azokat az országokat, amelyek e határon túl voltak – kommunista pártok és titkos akciók segítségével.

Míg a háború folyt, a nyugati vezetők nem voltak hajlandók elfogadni a helyzet ilyen megítélését: Churchill azért nem, mert lépést akart tartani Amerikával; Roosevelt azért, mert egy „mesteri tervet" dédelgetett, amelynek célja az igazságos és tartós béke biztosítása – ami valójában a korábbi európai rend fordítottja volt. Nem támogatta sem az erőegyensúly felállítását, sem a birodalmak visszaállítását. Nyilvánosan meghirdetett programja a viták békés megoldását szorgalmazta, és ezzel együtt a nagyhatalmak, az úgynevezett Négy Rendőrállam: az Egyesült Államok, a Szovjetunió, Nagy-Britannia és Kína közös erőfeszítéseit kívánta meg. Leginkább az Egyesült Államoktól és a Szovjetuniótól volt elvárható, hogy a béke fenntartásának megszegését figyeljék a világban.

Charles Bohlen, a külügyi szolgálatban dolgozó fiatal hivatalnok, aki Roosevelt orosz nyelvi fordítójaként dolgozott, majd az Egyesült Államok hidegháborús politikájának aktív alakítója lett, bírálta Roosevelt

azon nézetét, hogy „amerikai meggyőződés szerint a másik fél is »jóindulatú«, amelyik tisztességesen reagál arra, ha mi is jól bánunk vele".

Roosevelt úgy vélte, hogy Sztálin nagyjából úgy szemléli a világot, ahogyan ő, és hogy Sztálin ellenségeskedése és bizalmatlansága... annak volt köszönhető, hogy Szovjet-Oroszországot cserbenhagyta sok ország a forradalma után. Amit nem sikerült megértenie, az az volt, hogy Sztálin ellenséges érzülete mélyen gyökerező ideológiai meggyőződésen alapul.

Egy másik nézet szerint Roosevelt, aki kifinomult módszerekkel, de valójában könyörtelenül vezette az alapvetően semleges amerikai népet egy olyan háborúba, amelyről csupán néhány [amerikai] kortárs gondolkodó vélte úgy, hogy szükséges, még egy olyan ravasz vezér eszén is túljárt, mint Sztálin. E szerint az értelmezés szerint Roosevelt csak az alkalmas időre várt, miközben kedélyeskedve azt próbálta elérni, hogy a szovjet vezér ne kössön különalkut Hitlerrel. Tudnia kellett, vagy legalábbis időközben rájöhetett, hogy a világrendről alkotott szovjet elképzelés teljesen ellentétes az amerikaival; a demokrácia dicsőítése és az önrendelkezés azok közé a dolgok közé tartoztak, amelyekért az amerikai közvélemény a végsőkig kiállt volna, de amelyek teljesen elfogadhatatlanok voltak Moszkva számára. Miután Németország feltétel nélküli kapitulálását elérték, és a szovjet fél kompromisszumkészségének teljes hiánya nyilvánvalóvá vált, ellene Roosevelt ugyanolyan elszántsággal sorakoztatta volna fel a demokratikus államokat, ahogyan azt Hitlerrel szemben tette.

Nagy vezetőknél gyakran tapasztalható elképesztő ellentmondásosság. Nem tudni, hogy amikor John F. Kennedy ellen a merényletet elkövették, vajon a vietnami háború kiterjesztésén munkálkodott, vagy éppen visszavonulóban volt? Általában nem a naivitás az, amely váddal Rooseveltet illették a kritikusai. Ennek valószínűleg az a magyarázata, hogy akárcsak a népe, ő is ugyanolyan ambivalens érzelmeket táplált a nemzetközi rend megvalósításának lehetőségeit illetően. Remélte, hogy létrejöhet valamilyen béke a legitimitás talaján, azaz az egyének közötti bizalom, a nemzetközi jog, a humanitárius célok tiszteletben tartása és egyfajta jóindulat révén. De amikor szembesült a Szovjetunió makacs erőhatalmi viselkedésével, valószínűleg szívesen visszatért volna azokhoz a machiavelliánus nézetekhez, amelyek alapján ő is vezérré és korának kiemelkedő alakjává

vált. Annak a kérdésnek a megválaszolását, hogy milyen egyensúlyt sikerült volna megteremtenie, megakadályozta a negyedik elnöki ciklusának negyedik hónapjában bekövetkezett halála, még mielőtt kidolgozhatta volna, milyen bánásmódban célszerű részesíteni a Szovjetuniót. Harry S. Truman – akit Roosevelt kizárt mindenféle döntéshozatalból – szinte a semmiből került hirtelen ebbe a szerepkörbe.

8. FEJEZET

Egyesült Államok: a Janus-arcú szuperhatalom

A világháborúk utáni tizenkét amerikai elnök szenvedélyesen őrizte az ország kivételes szerepét a világban. Mindannyiuk számára magától értetődő volt, hogy az Egyesült Államok önzetlen küldetésének célja a konfliktusok megoldása és a nemzetek egyenlősége. Ebben az egyenletben a végső siker mutatója a világbéke és az univerzális harmónia megvalósulása.

Mindegyikük, politikai hovatartozásától függetlenül kimondta, hogy az amerikai elvek alkalmazhatók az egész világban – ezt közülük talán a legszebben (de semmiképp sem egyedüliként) John F. Kennedy fogalmazta meg beiktatási beszédében, 1961. január 20-án. Ebben országát arra biztatta: „fizessünk bármilyen árat is, viseljünk el bármilyen terhet, nézzünk szembe akármilyen nehézséggel, támogassunk minden barátot, szálljunk szembe bármely ellenséggel a szabadság túlélése és sikere érdekében". A fenyegetések között nem tett különbséget, és Amerika feladatai között nem állított fel prioritási sorrendet. A hagyományos erőegyensúly folyamatosan változó számításait kategorikusan elutasította. „Új törekvésre" buzdított – „amely nem az erőegyensúlyról szól, hanem az igazság új rendjéről". „Globális és nagyszabású szövetség" lenne ez, „az emberiség közös ellenségei ellen". Mindezt más országokban talán csak zengzetes retorikai fordulatként értékelték volna; azonban az amerikai értelmezésben mindez egy konkrét, globális akcióterv tervrajzaként körvonalazódott. John F. Kennedy meggyilkolása után egy hónappal Lyndon Johnson az ENSZ Közgyűlése előtt tartott beszédében ugyanerről a feltétel nélküli globális elkötelezettségről tett tanúbizonyságot:

> Bármelyik ember és bármelyik nemzet, aki békére vágyik és gyűlöli a háborút, és kész arra, hogy megvívja a harcot az éhség, a betegség és a szenvedés ellen, az Amerikai Egyesült Államokat ott tudhatja maga mellett. Amerika kész arra, hogy szintén végigmenjen ezen az úton, annak minden egyes lépését vele együtt téve meg.

A világrendért érzett felelősségen és azon a gondolaton túl, hogy az amerikai irányítás elengedhetetlen, az amerikai vezetők abban is egyetértettek, hogy nemzetük a szabadság és demokrácia elkötelezett támogatója; ez vezetett a hidegháborús és az azt követő időszak rendkívüli eredményeihez. Amerika segítséget nyújtott a porig rombolt európai gazdaságok újjáépítésében, létrehozta az atlanti szövetséget, valamint biztonságpolitikai és gazdasági partnerségek globális hálózatát alakította ki. A Kínától való elszigetelődés politikájától az országgal való együttműködés irányába mozdult el. Olyan, nyílt világkereskedelmi rendszert alkotott meg, amely a termelékenység növekedését és a jólétet segítette elő, és a korszak majdnem minden technológiai forradalmánál a fejlesztés élvonalában foglalt helyet (csakúgy mint az elmúlt évszázad során mindvégig). A baráti és ellenséges országokban is a részvételen alapuló kormányzást pártolta; vezető szerepet töltött be az új humanitárius elvek megfogalmazásakor, és 1945 után öt háborúban és számos más alkalommal is amerikai életek árán védte meg ezeket az elveket a világ távoli zugaiban. Nincs még egy olyan ország, amely ilyen mértékű idealizmussal és forrásokkal rendelkezett volna, és ezzel kihívások ilyen széles skáláját tudta volna felvállalni. Nincs még egy ország, amely elegendő kapacitással bírt volna ahhoz, hogy a vállalt kihívások közül ilyen sokat sikerre vigyen. Az amerikai idealizmus és excepcionalizmus volt egy új nemzetközi rend felállításának a hajtómotorja.

Néhány évtizeden keresztül sajátos összhangot figyelhetünk meg Amerika tradicionális nézetei és történelmi tapasztalatai, illetve a környező világ között. A vezetők azon generációja, amely a háborúk utáni rend felállításának felelősségét magára vállalta, két olyan feladattal találta szemben magát, amelyek az 1930-as évek recessziójának leküzdésénél és

az 1940-es években tapasztalható agresszión való felülkerekedésnél is nagyobb kihívásnak bizonyultak. Mindkettő konkrét megoldást követelt: a növekedés helyreállítását és társadalom-jóléti programok bevezetését a gazdaságban, a háborúban pedig a feltétel nélküli megadás kikényszerítését az ellenségtől.

A háború végén az Egyesült Államok mint az egyetlen olyan ország, amely lényegében sértetlenül került ki a konfliktusból, a világ GNP-jének (össznemzeti termékének) 60 százalékát termelte meg. Ennélfogva lehetősége nyílt arra, hogy vezető szerepét saját belpolitikai tapasztalatai alapján határozza meg; a szövetségeket a wilsoni kollektív biztonság gondolatára alapozta; a kormányzást pedig gazdaságélénkítő programok és demokratikus reformok mentén képzelte el. Az Egyesült Államok hidegháborús részvétele azon országok védelmével kezdődött, amelyek osztották a világrendről alkotott amerikai nézeteket. Az ellenséges Szovjetunióra a nemzetközi társadalom eltévelyedett fekete bárányaként tekintettek, aki azonban végül visszatér majd.

A fenti jövőkép felé vezető úton Amerika különféle világrendi megközelítésekkel találkozott. A gyarmatok felszabadulásával új nemzetek tűntek fel, a maguk saját, különböző történelmével és kultúrájával. A kommunista rendszer egyre szövevényesebbé, hatása pedig egyre kifürkészhetetlenebbé vált. A nemzetközi és belső rendről megfogalmazott amerikai elképzeléseket elutasító kormányok és katonai doktrínák makacs kihívásnak bizonyultak. Így a mégoly kimeríthetetlennek tűnő amerikai erőforrások korlátai is megmutatkoztak, és fontossági sorrendet kellett felállítani.

Amikor Amerika ezekkel a tényekkel szembesült, felmerült a kérdés, amely eddig még sohasem: van az amerikai külpolitikának kiinduló- és végpontja, és lehetséges a végső győzelem ebben a történetben? Vagy csupán folyton visszatérő problémák ellen vívott szélmalomharc mindez? Van úti célja ennek a külpolitikai irányvonalnak, vagy a végső beteljesülést igazából soha nem érheti el?

A fenti kérdésekre irányuló válaszkeresés gyötrelmes vitákat és belső megosztottságot eredményezett az Egyesült Államok világban betöltött szerepét illetően. Ezek a viták képezték az amerikai történelmi idealizmus

fonákját. Mivel Amerika a világban betöltött szerepét az erkölcsi tökély próbájaként élte meg, sokszor ostorozta magát a sikertelenségéért – ami néha jelentős következményekkel is járt. Az Egyesült Államok erőfeszítéseinek végső csúcspontjaként a wilsoni jövőképből ismert békés, demokratikus, szabályokon nyugvó világot látta – ezért a soha nem szűnő és esetleges célokért zajló küzdelmet sejtető külpolitikai kilátások gyakran kellemetlenül érintették. Majdnem minden elnök ragaszkodott ahhoz, hogy Amerikának univerzális *elvei* legyenek, míg más országoknak csupán nemzeti érdekeik voltak. Ezzel az Egyesült Államok azt kockáztatta meg, hogy elveinek túlzott mértékű kiterjesztését később a kiábrándult visszavonulás követheti.

A második világháború lezárása óta Amerika – a világrendről alkotott vízióját kergetve – öt további háborút folytatott, hogy elveit kiterjessze. Az elején ezek a háborúk majdnem egyöntetű társadalmi támogatottságot élveztek, amely azonban később nyilvános elégedetlenségbe, majdhogynem erőszakba csapott át. Három ilyen háborúban a kormány véleménye hirtelen a gyakorlatilag feltétel nélküli, egyoldalú visszavonulás támogatása felé tolódott el. Két generáció során háromszor az Egyesült Államok félbehagyta a háborút, mert azt félreértelmezettnek látta, vagy olyannak, amely nem a megfelelő átalakulás irányába mutat – Vietnam esetében ezt kongresszusi döntések, Irak és Afganisztán esetében pedig az elnök döntése előzte meg.

A hidegháborús győzelmet a veleszületett ambivalencia jellemezte, mivel Amerika a lelke mélyén még mindig erőfeszítéseinek morális értékét kutatta; a történelemben erre ilyen mértékben nehéz lenne példát találni. Azonban vagy célkitűzései voltak teljesíthetetlenek, vagy nem olyan stratégiát alkalmazott, amely ezen célkitűzésekkel összeegyeztethető lett volna. Az USA bírálói e kudarcokat a vezetők morális és intellektuális hiányosságainak számlájára írják. A történészek pedig valószínűleg azt a következtetést vonják le, hogy nem sikerült feloldani az erőszak és diplomácia, a realizmus és idealizmus, illetve a hatalom és legitimitás között feszülő ellentéteket, melyek az egész társadalmat kettéosztották.

A hidegháború kezdete

Harry S. Truman karrierjében semmi sem jelezte előre, hogy egykor majd elnök lesz, nem beszélve arról, hogy kormányzása alatt egy olyan nemzetközi rend jött létre, amely aztán kitartott a hidegháború végéig, és el is döntötte azt. Mégis, a lényegében „átlagemberből" Amerika egyik legtermékenyebb elnöke lett.

Az övénél nagyobb kihívást jelentő feladatot egyetlen kollégája sem kapott. A háború befejeztével egyik hatalom sem tett kísérletet a nemzetközi rend újradefiniálására úgy, mint ahogyan azt az 1648-as vesztfáliai béke és az 1815-ös bécsi kongresszus esetében láthattuk. Ezért Truman első feladata az volt, hogy megvalósítsa Roosevelt realisztikus elgondoláson alapuló elképzelését egy nemzetközi szervezetről, melyet úgy hívnak, hogy ENSZ. Az ENSZ alapokmánya, amelyet 1945-ben, San Franciscóban írtak alá, a nemzetközi döntéshozatal két fajtáját foglalta magába. A Közgyűlésben a tagállamok egyenlőségének elve alapján minden állam egy szavazatot kapott. Ugyanakkor az ENSZ a kollektív biztonságot egy globális szerv, a Biztonsági Tanács által garantálta, amelynek öt „állandó tagja" (az Egyesült Államok, Nagy-Britannia, Franciaország, a Szovjetunió és Kína) vétójogot gyakorolhatott. (Nagy-Britannia, Franciaország és Kína sokkal inkább a korábbi nagy eredményeikre, mint az akkori teljesítőképességükre tekintettel kerültek be az állandó tagok közé.) További kilenc, a rotáció elve alapján cserélődő taggal együtt az ENSZ Biztonsági Tanácsa speciális felelősségi kört kapott „a nemzetközi béke és biztonság fenntartására".

Az ENSZ csak akkor érhette el a kitűzött célját, ha az állandó tagok ugyanazt értik a világrend fogalmán. A megosztó kérdésekben azonban a szervezet inkább megszilárdította a nézetkülönbségeket, ahelyett hogy tompította volna őket. A háborús szövetségesek utolsó csúcstalálkozója 1945 július–augusztusában, amelyen Truman, Winston Churchill és Sztálin vett részt, a német megszállási zónák kijelölésével zárult. (Churchill helyét időközben egy választási vereség nyomán Clement Attlee vette át,

aki a háború alatt Churchill miniszterelnök-helyettese volt.) A zónák kijelölésekor a négy győztes hatalom Berlin irányításán is megosztozott – a nyugati megszállási övezetet a szovjet zónán keresztül lehetett megközelíteni. A potsdami határozat később a háborús szövetségesek közötti utolsó jelentős egyezménynek bizonyult.

Az egyezmények megvalósításáról szóló tárgyalások során patthelyzet állt elő a nyugati hatalmak és a Szovjetunió között. A Szovjetunió ragaszkodott egy teljesen új nemzetközi, társadalmi és politikai struktúra létrehozásához Kelet-Európában, amely struktúra a Sztálin által 1945-ben meghatározott elvek alapján működik: „Ha valaki területeket foglal el, ezekre a területekre rákényszeríti a maga társadalmi rendszerét. Mindenki, amennyiben a hadserege képes erre, a maga rendszerének szerez érvényt. Másképp nem is volna lehetséges."

Sztálin a vesztfáliai rendszert „objektív tényezőkre" hivatkozva teljes mértékben elutasította, és a moszkvai marxista-leninista rendszert fokozatosan ugyan, de kegyetlenül rákényszerítette egész Kelet-Európára.

A háborús szövetségesek közötti első közvetlen katonai konfliktus a hajdani ellenség fővárosához, Berlinhez vezető elérési útvonalak miatt alakult ki. 1948-ban Sztálin, a három nyugati szövetséges zóna egyesítésére adott válaszként elvágta a Berlinhez vezető útvonalakat – így a városrészt a blokád megszűntéig a jórészt az amerikaiak által fenntartott légihídon keresztül látták el.

Sztálinnak az „objektív" tényezőkről alkotott elképzeléseit jól érzékelteti egy 1989-es beszélgetésem Andrej Gromikóval. Gromiko 28 évig a Szovjetunió külügyminiszteri posztját töltötte be egészen addig, amíg a frissen beiktatott Mihail Gorbacsov át nem helyezte a Szovjetunió Legfelsőbb Tanácsának elnöki posztjába, amely csupán protokolláris szerep volt. Ezért jutott elég ideje arra, hogy megvitassa velem az orosz történelemmel kapcsolatos megfigyeléseinket, és nem voltak már olyan jövőbeli karriercéljai, amelyek megkívánták volna tőle a diszkréciót. Felvetettem neki a kérdést: tekintve a Szovjetunió hatalmas háborús veszteségeit, mégis hogyan tudott volna reagálni egy esetleges amerikai katonai válaszadásra a berlini blokád bevezetésekor? Gromiko elmondta, hogy akkoriban Sztálin beosztottjai is hasonló kérdéseket fogalmaztak meg, amelyekre

Sztálin a következő választ adta: kétli, hogy az Egyesült Államok bevetné atomfegyvereit egy ennyire helyi szintű konfliktusban. Ha a nyugati szövetségesek mégis bevetették volna szárazföldi erőiket az érintett útvonalakon, a szovjetek védekeztek volna, anélkül hogy ehhez Sztálin engedélyét kellett volna kérniük. Ha azonban az amerikaiak az egész frontvonalon harcrendbe állnak, a sztálini utasítás így szólt: „Ez esetben hozzám kell fordulni." Magyarán: Sztálin a lokális hadviseléshez elég erősnek érezte magát, de egy kiterjedt háborúzást nem kockáztatott volna meg az Egyesült Államokkal.

A két hatalmi blokk tehát úgy döntött: inkább farkasszemet néznek egymással, ahelyett hogy a krízis mögöttes okait feloldanák. Európát, amely nemrég szabadult fel a náci uralom alól, az a veszély fenyegette, hogy egy új hatalmi hegemónia befolyása alá kerülhet. Ázsia frissen függetlenedett államai, a maguk törékeny intézményrendszereivel és erős belső, gyakran etnikai jellegű megosztottságukkal elnyerték ugyan az önállóságot, de cserébe egy nyugatellenes, a politikai pluralizmust belpolitikai és nemzetközi szinten is elutasító dogmával kellett szembesülniük.

Ezen a fordulóponton Truman stratégiai jelentőségű döntést hozott, amely az amerikai történelmet és a nemzetközi rendszer alakulását is megalapozta. Ellenállt az „egyedül is megcsináljuk" gondolatán alapuló történelmi kísértésnek, amely Amerikát az új nemzetközi rend tartós formálójának képzelte el; és egy sor döntő jelentőségű kezdeményezés előmozdításán munkálkodott. Nagy-Britannia már nem engedhette meg magának Görögország és Törökország segélyezését, így a kulcsfontosságú mediterrán országok támogatását Amerika az 1947-es görög-török segélyprogram keretein belül vette át; a Marshall-terv pedig 1948-ban az európai gazdaság újjáépítését irányozta elő. 1949-ben Truman külügyminisztere, Dean Acheson elnökölte az Észak-atlanti Szerződés Szervezete felállítása alkalmából rendezett ünnepséget. A NATO lett az Amerika által szponzorált új nemzetközi rendszer sarokköve.

A NATO teljesen új vállalkozás volt az európai biztonság megteremtésében. A nemzetközi rendet már nem a hagyományos európai erőegyensúly határozta meg, amelyet több állam között létrejövő, folyamatosan változó szövetségek definiáltak. A mindenkori erőegyensúly a két atom-

nagyhatalom közti viszonyra redukálódott. Ha egyikük megszűnik létezni, vagy nem avatkozik közbe, az egyensúly felborul, és a másik domináns pozícióba kerül. Az előbbi eshetőségre láttunk példát 1990-ben, a Szovjetunió összeomlásával; a második eshetőség pedig, amelytől Amerika szövetségesei mindvégig tartottak a hidegháború alatt, hogy az Egyesült Államok elveszti érdekeltségét Európa védelmében. A NATO-hoz való csatlakozás valamiféle belépti díjaként a tagságra aspiráló országok némi haderővel is hozzájárultak, de ez sokkal inkább volt saját biztonságuk záloga az amerikai nukleáris védőernyő alatt, mintsem a helyi katonai biztonság valós eszköze. Truman elnöksége alatt Amerika egyoldalú garanciákat épített ki, egy hagyományos szövetség formájában.

Aztán a struktúra létrehozását követően az amerikai külpolitika végső céljairól szóló történelmi viták ismét kiújultak. Morális vagy stratégiai céljai vannak az új szövetségnek? A fenntartható együttélés vagy az ellenség összeomlása a cél? Az ellenség átállítása vagy a fokozatos fejlődés? Az ellenség átállítása azt követelné meg, hogy ez az ellenség szakítson a múltjával, méghozzá egy átfogó lépés vagy gesztus formájában. A fejlődés viszont egy fokozatosan végbemenő folyamatot jelöl, amelyben Amerika a külpolitikai céljait tökéletlen lépéseken keresztül is hajlandó követni, és elfogadja az ellenség létezését mindaddig, amíg ez a folyamat zajlik. Melyik utat választja az Egyesült Államok? Megvillantva ambivalens hozzáállását a kérdéshez, Amerika mindkettőt választotta.

A hidegháborús világrend stratégiái

A hidegháború legátfogóbb amerikai stratégiai tervezetét George Kennan diplomata terjesztette elő, aki amolyan szürke eminenciásként az Egyesült Államok moszkvai nagykövetségén dolgozott a politikai részleg vezetőjeként. Nincs még egy diplomata, aki olyan mértékben befolyásolta volna Amerikának a világban játszott szerepéről folytatott vitát, mint ő. Amíg Washington még mindig a háború utáni eufóriában fürdött, nem kételkedve Sztálin jóindulatában, addig Kennan már előre látta a közelgő konfliktust. Mint ahogyan 1945-ben egy kollégájának írott személyes

levelében is kifejtette, az Egyesült Államoknak szembe kellene néznie azzal a ténnyel, hogy szovjet szövetségese a háború lezárásával végső soron ellenséggé válik:

> Így alapvető konfliktus fog kialakulni Európa miatt az atlanti hatalom, mely az európai félszigeten az élénk és független politikai élet megőrzését követeli, és a félrékeny eurázsiai hatalom között, melynek késztetése, hogy folyton nyugat felé terjeszkedjen, meg sem állva az Atlanti-óceánig.

Kennan explicit stratégiai megoldást javasolt: „ragadjuk meg az összes birtokunkban lévő kártyalapot, és a lehető legjobban játsszuk meg őket". Kennan levonta a következtetést, miszerint Kelet-Európát Moszkva fogja irányítani: ez a régió egyszerűen közelebb volt az orosz erőközpontokhoz, mint Washingtonhoz, és bármilyen sajnálatos is, de a szovjet csapatok értek oda előbb. Így az Egyesült Államoknak az amerikai védelem alatt álló Nyugat-Európában kell megszilárdítania erőterét – a válaszvonalnak Németországon keresztül kell húzódnia –, s megfelelő erővel és kohézióval kell felvérteznie magát, hogy biztosítsa a geopolitikai erőegyensúlyt.

Ezt az előrelátó gondolatot a háború utáni fejleményekről Kennan kollégája, Charles „Chip" Bohlen a wilsoni megközelítés alapján utasította el, mivel „az ilyen típusú külpolitika egy demokráciában nem kivitelezhető. Ilyen politikai irányokat csak totalitárius államok alkotnak és visznek véghez." Lehet, hogy Washington elismerte az erőegyensúlyt mint tényt; azonban a külpolitikájára ezt nem tudta alkalmazni.

Washington azzal bízta meg az USA moszkvai nagykövetségét 1946 februárjában, hogy foglaljon állást Sztálin egyik, ideológiákkal meglehetősen átitatott beszédével kapcsolatban, és afelől érdeklődött, hogy jelez-e ez a nyilatkozat változást a Szovjetuniónak a harmonikus nemzetközi rendhez való viszonyában. Kennan, a nagykövetség első beosztottja kapta meg a lehetőséget, amelyről minden diplomata álmodik: közvetlenül fejthette ki véleményét a vezetésnek, amihez nem kellett kérnie a nagykövet jóváhagyását sem. Egy ötrészes, összesen 19 oldalas, egyes sorközzel írott táviratot küldött válaszul. Az úgynevezett „hosszú távirat" lényege

az volt, hogy a szovjetek szándékairól folyó amerikai vitát teljes egészében újra kell gondolni. A szovjet vezetők a kelet–nyugati kapcsolatokat a világrendről alkotott ellentétes elképzelések versenyeként élték meg. A „tradicionális és ösztönös orosz bizonytalanságérzést" vették alapul, és erre egy egész világra kiterjedő forradalmi doktrínát húztak rá. A Kreml a nemzetközi kapcsolatok minden aspektusát a szovjet dogma fényében értelmezte, miszerint a fölényért vívott harc „két világszintű erőközpont", a kapitalizmus és a kommunizmus között zajlik – ez a versengés elkerülhetetlen, és végső soron csak egy győztes kerülhet ki a küzdelemből. Tehát úgy gondolták, hogy a csatát nem lehet megúszni, és ennek megfelelően cselekedtek.

Egy évvel később Kennan, immár a Külügyminisztérium újonnan létrehozott politikai tervezési stábjának *(Policy Planning Staff)* vezetőjeként a *Foreign Affairs* című folyóiratban is közzétette álláspontját, névtelenül, az „X" írói álnéven. A cikk ugyanazt az érvelést fejtette ki, mint a „hosszú távirat": a szovjet nyomás jelenléte tagadhatatlan, de „feltartóztatható, ha néhány, folyamatosan változó földrajzi és politikai ponton ügyesen és megfelelő éberséggel ellensúlyozzuk".

Nem is lett volna gond Theodore Roosevelttel elfogadtatni ezt az okfejtést. A konfliktus lehetséges végkimenetelének felvázolásakor azonban Kennan ismét wilsoni vizekre tévedt. Előrejelzései szerint Moszkvának a külső világgal való eredménytelen konfrontációi során egy bizonyos ponton valamelyik szovjet vezető úgy érzi majd, hogy további támogatást kell szereznie a Párt hatókörén túlról is, méghozzá a lakosságtól. A nép viszont politikai szempontból éretlen és tapasztalatlan, hiszen sohasem adatott meg neki, hogy függetlenül alakítsa ki politikai felfogását. Ha azonban „a Párt mint politikai eszköz egysége és hatékonysága" ilyen mértékben szétzilálódott, „lehetséges, hogy Szovjet-Oroszország akár egyik napról a másikra válhat a legerősebből a leggyengébbé és a leginkább szánnivalóvá az összes nemzetek közül". Ez a jóslat – amely lényegében helyes volt – wilsoni megközelítés abban az értelemben, hogy a folyamat legvégén a demokratikus elvek érvényesülnek majd, és hogy a legitimitás győzedelmeskedik az erő felett.

Ez az a gondolat, amelynek szellemében Dean Acheson, a példásan

kiváló külügyminiszter – és sokan az utódai közül is (beleértve engem) – eljárt. 1949 és 1953 között Acheson az általa „erős pozíciónak" hívott helyzet kialakításán fáradozott a NATO-n keresztül; és úgy vélte, hogy a kelet–nyugati diplomácia pedig többé-kevésbé automatikusan úgy-is tükrözni fogja az erőegyensúlyt. Eisenhower hivatali ideje alatt az ő utódja, John Foster Dulles kiterjesztette a szövetségesi rendszert Délkelet-Ázsiára és a Közel-Keletre, a SEATO (1954) és a Bagdadi Paktum (1955) létrehozásával. A szovjetek elszigetelésének kulcsát tehát a gyakorlatilag az egész szovjet perifériát lefedő, két kontinensen kialakított katonai szervezetek jelentették. A világrendet eszerint két összeférhetetlen szuperhatalom teremti meg, és mindkettőjük létrehozza a maga külön nemzetközi rendszerét a saját erőterén belül.

A hatalmat és a diplomáciát mindkét külügyminiszter egymást követő szakaszokként értelmezte: az Egyesült Államok először megszilárdítja és nyilvánvalóvá teszi a hatalmát mindenki számára, majd pedig a Szovjetunió arra kényszerül, hogy felhagyjon erejének fitogtatásával, és ésszerű egyezséget kössön a nem kommunista világgal. De ha a diplomácia csupán az országok katonai erején múlik, miért lenne szükség az észak-atlanti kapcsolatokra? És hogyan lehetne a szabad világ erőfölényét megértetni a másik oldallal? Amerika atommonopóliumának köszönhető helyzetét tovább erősítette a tény, hogy a háború súlyos veszteségekkel ért véget a Szovjetunió számára, így a hidegháború elején az erőviszonyok tekintetében a Nyugat felé billent a mérleg nyelve. Az „erős pozíció" kiépítésére nem volt szükség, hiszen már létezett.

Winston Churchill is ezt húzta alá egy beszédében, 1948 októberében, amikor azzal érvelt, hogy a Nyugat soha nem lesz ennél erősebb alkupozícióban, így a tárgyalásokat ki kell kényszeríteni, nem pedig felfüggeszteni:

> Fel kell tennünk a kérdést: mi lesz, ha ők is megszerzik az atombomba receptjét, és felhalmoznak egy hatalmas készletet? Maguk is kitalálhatják, hogy mi fog történni, abból, ami most zajlik a szemünk előtt. Mert ha a zöldellő fán ezt mívelik, mi esik a száraz fán?... Akinek van egy kis esze, tudja, hogy időnk véges. Ne legyünk hát restek dönteni és egyezségre jutni velük... A nyugati népek nagyobb esély-

> lyel érhetik el a tartós egyezséget vérontás nélkül, ha jogos követeléseiket addig fogalmazzák meg, míg nekik van atomfegyverük, és a kommunistáknak nincsen.

Truman és Acheson kétségkívül túl kockázatosnak látták a helyzetet, és elutasították a nagyszabású tárgyalásokat, mivel attól tartottak, hogy ez alááshatja a szövetségesek közötti kohéziót. Churchill mindenekelőtt az ellenzék vezetőjeként, nem pedig miniszterelnöki pozícióban sürgette az amerikai szándékok legalább diplomáciai szinten történő felfedését, az éppen hivatalban lévő Clement Attlee és külügyminisztere, Ernest Bevin pedig bizonyára ellenálltak volna egy olyan forgatókönyvnek, amely a háborús fenyegetés újjáéledésének veszélyét rejtette magában.

Az Egyesült Államok ebben a diplomáciai légkörben vállalta fel a szovjet terjeszkedés feltartóztatásáért tett globális erőfeszítések vezényletét – de erre elsősorban morális, és nem geopolitikai vállalkozásként tekintett. Mindkét pólusnak voltak jogos érdekei, de a megfogalmazásban a stratégiai prioritások homályosan, elkenve jelentek meg. Még a Truman nemzeti biztonságpolitikáját rögzítő, bizalmas iratnak számító NSC-68 is, amelyet nagyrészt a keményvonalas Paul Nitze fogalmazott, kerülte a nemzeti érdek koncepcióját, és a konfliktust inkább hagyományosan erkölcsi megvilágításban, majdhogynem érzelgősen ábrázolta. A küzdelem két erő, „a törvényes kormányok irányítása alatt megvalósuló szabadság" (amely „lenyűgöző sokszínűséggel, mélyen gyökerező toleranciával és a szabad társadalom jogszerűségével járt, ahol minden egyén számára nyitva áll a lehetőség, hogy kiteljesítse kreativitását") és a „leigázottság" között dúlt, melyet a „Kreml sötét oligarchiája" tartott életben. Amerika saját bevallása szerint a hidegháborúba nem mint geopolitikai versengésbe szállt be, mely az orosz hatalom határairól szólt. Ehelyett azt a szabad világ morális értékeiért vívott keresztes háborúnak tekintette.

Ebben a vállalkozásban az amerikai külpolitikát az emberiség általános érdekeiért tett elfogulatlan erőfeszítésként ábrázolták. Még John Foster Dulles, az amerikai tekintélyt erélyes fellépésével képviselő, agyafúrt válságkezelő is önkéntes, globális szintű erőfeszítésnek tekintette ezt a külpolitikát, melyet minden más történelmi állam megközelítésétől alapjaiban

eltérő elvek vezérelték. Megállapította, hogy noha „sokak számára nehéz megérteni, ennek ellenére az Egyesült Államokat tényleg nem csak rövid távú megfontolásai motiválták". Ebben a megközelítésben Amerika a befolyása révén nem visszaállítja a geopolitikai erőegyensúlyt, hanem felülemelkedik rajta: „Megannyi évszázadon át az volt a szokás, hogy a nemzetek kizárólag saját, közvetlen érdekeikért cselekedtek, riválisaiknak pedig ártani akartak – ezért nem tudják készpénznek venni, hogy létezhet egy olyan új kor, amelyben elvek vezérlik őket."

A gondolat, miszerint más nemzetek „önös érdekből" cselekedtek, viszont Amerikának mindig is voltak „elvei" és „küldetése", egyidős volt a Köztársasággal. Ami új volt ebben, hogy a globális geopolitikai verseny, amelyben az USA-nak nem a külső szemlélő, hanem az irányító szerepe jutott, elsődlegesen erkölcsileg volt megalapozott, az amerikai nemzeti érdek rovására. Ez az univerzális felelősségtudat támasztotta alá az amerikai elköteleződést a háború utáni, teljesen lerombolt világ felépítése és a szovjet terjeszkedés ellensúlyozása mellett. Mégis, amikor a kommunista blokk perifériáin vívott, valódi, „forró" háborúkról volt szó, ez a felelősségtudat már kevésbé bizonyult jó tanácsadónak.

A koreai háború

A koreai háború végkimenetelét illetően megoszlanak a vélemények. A háború által gerjesztett viták azonban olyan kérdéseket vetítettek előre, amelyek egy évtizeddel később kettészakították az országot.

A győztes szövetségesek 1945-ben fölszabadították Koreát, amely egészen addig japán gyarmat volt. A Koreai-félsziget északi felét a Szovjetunió szállta meg, míg a déli felére az Egyesült Államok vonult be. Mindkét nagyhatalom kialakította a saját kormányzati rendszerét a megszállt területeken, mielőtt 1948-ban, illetve 1949-ben kivonult volna. 1950 júniusában az észak-koreai hadsereg lerohanta Dél-Koreát. A Truman-kormányzat ezt a lépést a szovjet–kínai agresszió jellemző megnyilvánulásaként értékelte, hasonlóan a II. világháborút megelőző német és japán provokatív cselekményekhez. Noha az Egyesült Államok haderejét erősen csökkentették

az észak-koreai invázió előtti években, Truman bátor módon az ellenállás mellett döntött, főként a Japánban állomásozó amerikai erők segítségével.

A kortárs kutatások azt mutatják, hogy a kommunista oldal motivációja igen összetett volt. Amikor 1950 áprilisában az észak-koreai vezető, Kim Ir Szen Sztálin jóváhagyását kérte az invázióhoz, a szovjet diktátor bátorítását fejezte ki. Sztálin két évvel korábban, Tito külön útra térésekor már megtanulta, hogy az első generációs kommunista vezetőket különösen nehéz beilleszteni abba a szovjet csatlós rendszerbe, amelyet fontosnak tartott az orosz nemzeti érdek szempontjából. A szovjet vezetőt már Mao 1949 végén – alig három hónappal a Kínai Népköztársaság kikiáltása után – tett moszkvai látogatása óta nyugtalanította annak a lehetősége, hogy Kína élére egy olyan domináns személyiség kerül, mint amilyen Mao. Dél-Korea megtámadása viszont egy határ menti krízisbe sodorhatja Kínát, Amerika figyelmét Európáról Ázsiára irányíthatja, illetve mindenképpen jelentős amerikai forrásokat von el. Amennyiben szovjet támogatással valósul meg, Phenjan egyesítési kísérlete vezető pozícióhoz juttathatja a Szovjetuniót Koreában, ezen felül pedig – figyelembe véve a két ázsiai ország közötti hagyományos bizalmatlanságot – egyfajta ázsiai ellensúlyt hozhat létre Kínával szemben. Mao ellenkező okból követte Sztálin vezényletét, amelyet Kim Ir Szen közvetített számára, valószínűleg erőteljesen eltúlozva. Tartott attól, hogy a Szovjetunió körbekeríti, ugyanis a Szovjetunió évszázadokon keresztül nyilvánvalóvá tette területi érdekeltségét Koreában, és ez az igény ez alkalommal is megmutatkozott abban az ideológiai elkötelezettségben, amit Sztálin megkövetelt a kínai–orosz szövetségért cserébe.

Egyszer egy prominens kínai partner azt mondta nekem: Mao egyetlen stratégiai hibája az volt, hogy Sztálin nyomásának engedve hozzájárult a koreai háborúhoz, ugyanis az Egyesült Államok a koreai háború miatt kötelezte el magát Tajvan mellett, ezzel végeredményben száz évvel hátráltatva a kínai újraegyesítést. Bárhogy legyen is, a koreai háború nem annyira egy Amerika ellen irányuló kínai–orosz összeesküvésből eredeztethető, mint inkább egy háromoldalú manőverből, amelynek a tétje a kommunista nemzetközi renden belüli dominancia megszerzése volt. Kim Ir Szennek a tét emelésével az volt a szándéka, hogy támogatást

szerezzen egy olyan hódítási tervhez, amelynek globális következményei végül mindegyik fő résztvevőt meglepték.

Az amerikai oldalon nem voltak olyan összetett stratégiai megfontolások, mint amilyenek a kommunista világ tagjait motiválták. Az Egyesült Államok lényegében egy bizonyos ideálért, pontosabban az agresszió legyőzéséért harcolt, és mindezt az ENSZ-en keresztül, annak közreműködésével igyekezett végrehajtani. Amerika azért tudta megszerezni az ENSZ jóváhagyását, mert a szovjet ENSZ-nagykövet, tiltakozásul a kommunista Kína ENSZ-ből való kizárása miatt, távol maradt a Biztonsági Tanács döntő fontosságú szavazásától. Nem volt teljesen világos azonban, hogy pontosan mit is értett az USA az „agresszió legyőzésén" ebben az esetben. Teljes győzelmet? Ha pedig nem, akkor mit jelent ez a homályos cél? Más szóval hogyan képzelték el a háború végét?

Végül a konkrét események túlszárnyalták az eredeti elképzeléseket. 1950 szeptemberében, Douglas MacArthur tábornok meglepetésszerű incsoni partraszállását követően az észak-koreai hadsereg a déli oldalon rekedt, és komoly vereséget szenvedett. Felmerült a kérdés, hogy a győztes sereg behatoljon-e Észak-Koreába a 38. szélességi körnél húzódó korábbi határvonal átlépésével, megvalósítva ezzel az újraegyesítést. Ha megteszi, azzal túllépne a kollektív biztonsági alapelvek szó szerinti értelmezésén, mert jogi értelemben az agressziót már legyőzték. De akkor geopolitikai nézőpontból mi lett volna a tanulság? Ha egy agresszornak nem kell tartania a következményektől azon túl, hogy vissza kell térnie a korábbi állapotba, nem valószínűsíthető, hogy máshol újra kirobbanthat egy konfliktust?

Több alternatíva is kínálkozott – például az előrenyomulás megállítása a félsziget keskeny nyakánál, a Phenjan és Wonsan városok közötti vonalnál, amely a kínai határtól nagyjából 150 mérföldre (kb. 240 km-re – *a ford.*) húzódik. Ez a lépés derékba törte volna az észak-koreai hadviselést, és az észak-koreai lakosság kilencven százalékát egy egyesített Koreába tagozta volna be, úgy, hogy közben jócskán távol marad a kínai határtól.

Ma már tudjuk, hogy Kína már azelőtt készült egy esetleges intervencióra, mielőtt az amerikai szakemberek egyáltalán foglalkoztak volna azzal a kérdéssel, hogy hol állítsák meg csapataik előrenyomulását. Kína

már 1950 júliusában 250 ezer katonát vezényelt a koreai határ mellé. Augusztusban a legfőbb kínai hadműveleti tervezők már abból indultak ki, hogy a továbbra is előretörő észak-koreai szövetségeseik össze fognak omlani, amint a fejlettebb amerikai csapatok teljes erővel jelennek meg a hadszíntéren (a kínaiak pontosan megjósolták MacArthur meglepetésszerű incsoni partraszállását). Augusztus 4-én – amikor a front még mindig Dél-Korea belsejében, az ún. Pusan-vonal mentén húzódott – Mao arra hívta fel a Politikai Bizottság figyelmét, hogy „amennyiben az amerikai imperialisták győznek, megrészegülnek a sikertől, és olyan helyzetben lesznek, hogy fenyegethessenek minket. Segítenünk kell Koreának; támogatnunk kell őket. Ezt egy általunk megválasztott időpontban, önkéntes haderő segítségével tehetjük meg, de az előkészületeket meg kell kezdenünk." Csou En-lajnak viszont azt mondta, hogy ha az Egyesült Államok megmarad a Phenjan–Wonsan vonal mentén, akkor a kínai erőknek nem kell azonnal támadniuk, hanem a szünetet intenzív gyakorlatozásra hasznosíthatják. Hogy mi történt volna egy ilyen szünet alatt vagy után, már örökre talány marad.

Az amerikai haderők viszont nem álltak le; Washington jóváhagyta MacArthur számára, hogy átlépje a 38. szélességi kört, és egészen a kínai határig nem szabott gátat az előrenyomulásának.

Mao szempontjából az amerikai mozgás a kínai határ felé nem csak Korea miatt számított. Truman a koreai háború kitörésekor a 7. flottát a Tajvani-szoros egymással szemben álló erői közé vezényelte, azzal az indokkal, hogy ha a kínai polgárháborúban részt vevő két felet megvédi egymástól, az kellőképpen demonstrálja Amerika elhivatottságát az ázsiai béke iránt. Ekkor kevesebb mint kilenc hónap telt el azóta, hogy Mao kikiáltotta a Kínai Népköztársaságot. Ha a koreai háború nagyrészt amerikai katonai jelenléttel zárult volna a kínai határ mentén, továbbá ha egy amerikai hadiflotta állomásozott volna Tajvan és a szárazföld között, akkor jóváhagyni Észak-Korea invázióját Dél-Korea irányába felért volna egy stratégiai katasztrófával.

A két, teljesen különböző világrendi koncepció ilyen jellegű összecsapása során az Egyesült Államok célja az aktuális egyensúlyi helyzet megvédése volt a vesztfáliai és a nemzetközi jogi alapelveknek megfelelően.

Mao forradalmi küldetéséről alkotott elképzeléseit viszont semmi sem gátolta jobban, mint a status quo fenntartása. A kínai történelemből jól tudta, hogy Korea milyen sokszor szolgált a Kína ellen indított hadjáratok útvonalaként. Saját forradalmi tapasztalatai pedig azon az elgondoláson alapultak, hogy a polgárháborúk győzelemmel vagy vereséggel zárulnak, sosem patthelyzettel. Meg volt győződve róla, hogy amint megveti a lábát a Kínát Koreától elválasztó Jalu folyó mentén, Amerika következő lépésként bevonul Vietnamba, hogy ezzel véghezvigye Kína teljes körbezárását. (Ez négy évvel azelőtt volt, hogy Amerika ténylegesen részt vett az indokínai eseményekben.) Csou En-laj is hangoztatta ezt a forgatókönyvet, és demonstrálta Korea kiemelt szerepét a kínai stratégiai gondolkodásban, amikor 1950. augusztus 26-án a Központi Katonai Bizottság ülésén azt mondta, hogy „Korea ténylegesen a világon zajló küzdelem középpontjában áll [...] Az Egyesült Államok Korea meghódítása után minden bizonnyal Vietnam és más országok ellen fordul. Ezért a koreai kérdés legalábbis a Kelet kulcsa."

Az ilyen jellegű megfontolások arra késztették Maót, hogy megismételje azt a stratégiát, amelyet a kínai vezetők a Tojotomi Hidejosi által vezetett japán invázió ellen vetettek be 1593-ban. Háborút vívni egy szuperhatalommal félelmetes ötletnek tűnt; legalább két olyan kínai tábornagy is akadt, aki nem volt hajlandó olyan egységek élére állni, amelyeket az amerikaiak ellen akartak bevetni. Mao azonban ragaszkodott az akcióhoz, és a kínaiak váratlan támadása visszaverte a Jalu folyónál állomásozó amerikai csapatokat.

A kínai beavatkozás után felmerült a kérdés, hogy az új helyzetben mi is a háború célja, és milyen stratégiákkal lehetne ezeket a célokat elérni. Ezek a kérdések heves vitákat váltottak ki az USA-ban, előrevetítve azokat a még inkább megkeseredett nézeteltéréseket, amelyek a későbbi amerikai háborúk során kerültek felszínre. (A különbség annyi volt, hogy a vietnami háború ellenzőivel szemben a koreai háború kritikusai azzal vádolták a Truman-kormányzatot, hogy nem alkalmaz elég erőt; győzelmet vártak, nem visszavonulást.)

A nyilvánosság előtt ez a nézeteltérés a hadszíntér parancsnoka, Douglas MacArthur, valamint a Vezérkari Főnökök Egyesített Bizottsága (*Joint*

Chiefs of Staff, JCS) támogatását élvező Truman-kormányzat között nyilvánult meg. MacArthur azokat a hagyományosan megszokott érveket hangoztatta, amelyek az összes korábbi amerikai katonai beavatkozás alapját képezték: a háború célja a bármilyen szükséges módon kiharcolt győzelem, ami jelenthet akár Kína ellen intézett légitámadásokat is; a patthelyzet stratégiailag visszalépés; a kommunista agressziót ott kell legyőzni, ahol az megnyilvánul, ez esetben Ázsiában; az amerikai katonai erőt a szükséges mértékig ki kell használni, nem pedig távoli régiókban – mint például Nyugat-Európában – esetlegesen bekövetkező eseményekre tartalékolni.

A Truman-kormányzat két módon reagált: demonstrálva az amerikai hadsereg fölött gyakorolt civil kontrollt, 1951. április 11-én Truman elnök felmentette MacArthurt a parancsnokság alól, amiért a kormányzat politikájának ellentmondó nyilatkozatokat tett. Truman másfelől az elszigetelési politikát hangsúlyozta: a legfőbb fenyegetés a Szovjetunió, amelynek stratégiai célja az Európa fölötti uralom megszerzése. Ebből következik, hogy a koreai háború katonai végigvitele, illetve kiterjesztése Kínára „rossz háború, rossz helyen, rossz időben, és a rossz ellenség ellen" – amint azt Omar Bradley tábornok megfogalmazta (aki a Vezérkari Főnökök Egyesített Bizottságának elnöke és a Németország elleni háború egyik hadvezére volt).

Néhány hónappal később, 1951 júniusában a front a 38. szélességi kör környékére állt be, ugyanoda, ahol a háború elkezdődött – akárcsak fél évezreddel korábban. Ekkor a kínaiak tárgyalásokat kezdeményeztek, amit az Egyesült Államok el is fogadott. Két évvel később a felek kötöttek egy megállapodást, amely néhány heves, de rövid megszakítással ugyan, több mint hatvan éve fennáll e sorok írásakor.

A tárgyalások során, mint ahogy a háború kialakulásakor is, két különböző stratégiai megközelítés állt egymással szemben. A Truman-kormányzat az amerikai álláspontot képviselte a hatalom és a legitimitás viszonyát illetően. Eszerint a háború és a béke a politika két különálló szakasza; a tárgyalások megkezdésével a katonai erő alkalmazása megszűnt, és átvette a helyét a diplomácia. Az amerikaiak elképzelése szerint a hadviselésnek és a diplomáciának is megvannak a saját szabályai, ame-

lyek alapján ezek a folyamatok zajlanak. A katonai erő szükséges volt ahhoz, hogy a felek eljuthassanak a tárgyalásokig, utána viszont a háttérbe kellett húzódnia. A tárgyalások kimenetele pedig már a jóhiszemű légkörön múlik, amelyet épp a katonai nyomás oszlathat szét. Az amerikaiak ennek megfelelően arra utasították csapataikat, hogy a tárgyalások ideje alatt maradjanak meg a védekező hadmozdulatoknál, és tartózkodjanak a kiterjedt támadó akcióktól.

A kínaiak álláspontja ennek pont az ellenkezője volt. Számukra a háború és a béke ugyanannak az éremnek a két oldala. A tárgyalás nem más, mint a hadszíntér kiterjesztése. Ahogy Kína egyik ókori stratégája, Szun-ce is írta *A háború művészete* című művében, a megmérettetés elsősorban pszichológiai természetű. A cél az ellenfél számításainak keresztülhúzása és a sikerbe vetett hitének megtörése. Ha az ellenfél csökkenti katonai jelenlétét, az a gyengeség jele, amelyet a saját csapataink előrenyomulásával kell kihasználnunk. A kommunisták arra használták fel a kialakult patthelyzetet, hogy szorongást keltsenek az amerikai közvéleményben egy kétes kimenetelű háborúval. Valójában a tárgyalások ideje alatt Amerika ugyanolyan áldozatokat szenvedett, mint a háború támadó szakaszában.

Végül mindkét fél elérte a célját: Amerikának sikerült fenntartania elszigetelési politikáját, és megőriznie egy szövetséges ország területi integritását, amely időközben Ázsia egyik kulcsfontosságú országává vált; Kína pedig kiállt azon elhatározása mellett, hogy megvédje a határait az ellenséges közeledéstől, továbbá nyilvánvalóvá tette megvetését azokkal a nemzetközi szabályokkal szemben, amelyeknek kialakításában nem kapott szerepet. Az eredmény döntetlen lett, ugyanakkor fény derült arra, hogy Amerika nem képes maradéktalanul összekapcsolni a stratégiát a diplomáciával, a hatalmat a legitimitással, valamint meghatározni az alapvető céljait. Korea tulajdonképpen a 20. század egyik fordulópontja lett. Ez volt az első háború, amelyben Amerika nyíltan lemondott a győzelemről mint célról, ami későbbi döntések előképének is tekinthető.

A történet legnagyobb vesztese a Szovjetunió lett. Kitartott az eredeti inváziós elképzelés mellett, ám e döntés következményeként a szövetségesei számára óriási segélyszállítmányokat kellett biztosítania, miközben a bizalmukat elvesztette. A kínai–szovjet szakadás a koreai háborúból

eredeztethető, ugyanis a szovjetek fizetséget követeltek a segítségükért, és nem voltak hajlandók katonai segítséget nyújtani. A háborút ezen felül gyors és nagymértékű amerikai fegyverkezés is követte, ami ismét kibillentette az egyensúlyt a Nyugat javára. Ez jelentősen hozzájárult annak az „erős pozíciónak" a kialakításához, amelyet az amerikaiak elszigetelési politikája megkövetelt.

Mindegyik oldalnak voltak kudarcai. Néhány kínai történész szerint Kína elszalasztotta a Tajvannal való egyesülés lehetőségét egy megbízhatatlan szövetséges megtartása érdekében. Szertefoszlott az Egyesült Államok legyőzhetetlenségének illúziója, ami a II. világháború óta végigkísérte, ezenkívül az általa korábban követett irányvonalban való bizonyosságát is elveszítette. A különböző ázsiai forradalmárok pedig levonták a megfelelő tanulságot, miszerint ha Amerikát bevonják egy bizonytalan kimenetelű háborúba, a mindenkori kormányzat egy idő után elveszíti az amerikai közvélemény támogatását. A koreai háború az Egyesült Államok stratégiáról, valamint a nemzetközi rendről alkotott elképzeléseiben olyan törést okozott, ami később Vietnam dzsungeleiben kísértette újra.

Vietnam és a nemzeti konszenzus felbomlása

A wilsoni elvek és a Roosevelt-féle geostratégia ötvözete még a koreai háború nehézségei közepette is kiemelkedő lendületet biztosított a hidegháborús politika első másfél évtizedében. A kialakulóban lévő közéleti vita ellenére ez a lendület segítette Amerikát az 1948–1949-es amerikai légihíd megvalósításában, amely aláásta a szovjetek Berlin lezárásával kapcsolatos ultimátumát, ez a lendület hajtotta a koreai háborúban, valamint a szovjetek azon tervének megakadályozásában, hogy közepes hatótávolságú nukleáris ballisztikus rakétákat telepítsenek Kubában 1962-ben. Ez utóbbit az a Szovjetunióval kötött 1963-as egyezmény követte, amelyben a felek elutasították a légköri kísérleti atomrobbantásokat – szimbolizálva annak szükségességét, hogy a szuperhatalmak megvitassák és korlátozzák emberiségpusztító képességüket. Az elszigetelési politikát lényegében kétpárti konszenzus támogatta a kongresszusban. A politikai döntéshozók és az

értelmiségi körök között megvoltak azok a szakmai jellegű kapcsolatok, amelyek közös hosszú távú célokon alapultak.

A nemzeti konszenzus azonban nagyjából John F. Kennedy elnök meggyilkolásával egy időben elkezdett szétesni. Ez részben annak a sokknak a következménye, amelyet az amerikai idealisztikus tradíciók iránt elkötelezett és azok beteljesítésére buzdító fiatal elnök meggyilkolása kiváltott. Noha a merénylő egy kommunista volt, aki a Szovjetunióban is eltöltött némi időt, a veszteség mégis arra késztetett sok fiatalt, hogy kérdéseket vessenek föl az amerikai törekvések morális jogosultságát illetően.

A hidegháború kezdeti célja a demokrácia és a szabadság támogatása volt világszerte, amit Kennedy is megerősített beiktatási beszédében. Ugyanakkor azok a katonai doktrínák, amelyek az elszigetelés stratégiájának alapjául szolgáltak, idővel a közmegítélés romlásához vezettek. A szakadék, amely a fegyverek pusztító ereje és azok felhasználási célja között tátongott, áthidalhatatlannak, míg a katonai célú nukleáris technológia korlátozását célzó elméleti megoldások a gyakorlatban megvalósíthatatlannak bizonyultak. Az érvényben lévő stratégia arra épült, hogy a szemben álló felek kibírhatatlannak ítélt vagy legalábbis több tízmilliós nagyságrendű civil áldozattal járó kölcsönös pusztítást tudjanak véghezvinni mindössze néhány nap alatt. Ennek számításba vétele visszafogta a nemzetek vezetőinek önbizalmát és a közvélemény ezen vezetőkbe vetett hitét.

Emellett az elszigetelési politika az európaiakkal teljesen ellentétes körülményekkel találta szembe magát, amikor Ázsia peremvidékein is elkezdték alkalmazni. A Marshall-terv és a NATO azért lett sikeres, mert Európában, még ha csorbultak is, de fennmaradtak a kormányzás politikai hagyományai. A gazdasági felépülés a politikai életképességet is helyreállítja. A világ elmaradottabb részének zömében azonban a politikai keretrendszer törékeny és új keletű volt, így a gazdasági segítség legalább olyan gyakran eredményezett korrupciót, mint stabilitást.

Ezek a dilemmák a vietnami háborúban mutatkoztak meg igazán élesen. 1951-ben Truman civil tanácsadókat küldött Dél-Vietnamba, hogy megakadályozzon egy gerillaháborút; 1954-ben Eisenhower katonai tanácsadókkal egészítette ki a küldöttséget; 1962-ben Kennedy kisegítő katonai alakulatok kivezénylésére adott engedélyt; 1965-ben Johnson el-

nök egy expedíciós haderőt telepített Vietnamba, amely végül több mint félmilliósra duzzadt. A Kennedy-kormányzat a háborús részvétel küszöbére lépett, a Johnson-kormányzat pedig magához ragadta a kezdeményezést, mivel meg volt róla győződve, hogy a Dél-Vietnamba behatoló észak-vietnami offenzíva a kínai–szovjet világuralmi törekvések egyik megnyilvánulása, amelyet az amerikai haderőnek vissza kell vernie, ellenkező esetben egész Délkelet-Ázsia kommunista uralom alá kerülhet.

Ázsia megvédésével Amerika hasonló módon akart eljárni, mint Nyugat-Európában. Eisenhower elnök „dominóelvének" megfelelően, mely szerint ha egy országot bekebelez a kommunizmus, akkor azt hamarosan további országok követik, Amerika az elszigetelés politikáját alkalmazta, hogy megállítsa az agresszort (a NATO mintájára) és rehabilitálja a politikai és gazdasági rendszert (a Marshall-tervhez hasonlóan). Ugyanakkor az Egyesült Államok nem akarta „kiszélesíteni" a háborút, ezért tartózkodott attól, hogy célba vegye a Kambodzsában és Laoszban lévő menedékeket, ahonnan Hanoi erői több ezer áldozatot követelő támadásokat indítottak, és ahová ezek után visszavonultak az üldözés elől.

Egyik kormányzat sem dolgozott ki terveket a háború lezárására azon túl, hogy megőrzik Dél-Vietnam függetlenségét, elpusztítják a Hanoi által Dél-Vietnam megbuktatására felfegyverzett és bevetett csapatokat, és elegendő erővel bombázzák Észak-Vietnamot ahhoz, hogy rábírják Hanoit hódító politikájának újragondolására, és leültessék a tárgyalóasztalhoz. Ez a program Johnson elnökségének derekáig nem számított különösebben meglepőnek vagy vitatottnak. Az akkor megjelenő kritikus hangok a médiában, valamint a tüntetések friss áradata – amely az 1968-as Tét-offenzíva után csúcsosodott ki, ugyanis e hadművelet során Észak-Vietnam hagyományos katonai értelemben megsemmisítő vereséget szenvedett, a nyugati sajtó mégis bámulatos győzelemként és egyben az amerikaiak kudarcaként értékelte – viszont a kormányzat embereit is erősen gondolkodóba ejtette.

Szingapúr állam alapítója és talán korának legbölcsebb ázsiai vezetője, Li Kuan Ju gyakran hangoztatta szilárd meggyőződését – amelyet e sorok írásakor is fenntart –, miszerint az amerikai beavatkozás nélkülözhetetlen volt a független Délkelet-Ázsia megőrzéséhez. A vietnami

kommunista győzelemnek a régióra gyakorolt hatását vizsgáló elemzés nagyrészt helytálló volt. Mire azonban Amerika részvétele a vietnami háborúban kiteljesedett, a kínai–szovjet egység már nem létezett, minthogy jól érzékelhetően válságba került a 60-as évek folyamán. A „nagy ugrás" és a kulturális forradalom által megtépázott Kína egyre inkább veszélyes és fenyegető ellenségként tekintett a Szovjetunióra.

Az Európában alkalmazott elszigetelési politika Ázsiában sokkal kevésbé bizonyult hatásosnak. Európában az instabilitás akkor következett be, amikor a háború okozta gazdasági válság azzal fenyegetett, hogy aláássa a hagyományos nemzeti politikai intézményeket. Délkelet-Ázsiában egy évszázadnyi gyarmati uralom után ezeket az intézményeket a nulláról kellett felépíteni – különösen Dél-Vietnamban, amely a történelem során sohasem létezett önálló államként.

Ezeket a hiányosságokat Amerika a katonai erőfeszítések és egy politikai rendszerépítést szolgáló akció együttes alkalmazásával igyekezett áthidalni. Miközben hagyományos háborút vívott az észak-vietnami egységek ellen, illetve dzsungelharcot a Vietkong-gerillákkal, Amerika belevetette magát a politikai rendszer építésébe is. Mindezt egy olyan régióban, amelyben az autonóm kormányzás évszázadok óta ismeretlen volt, demokrácia pedig sosem létezett.

Puccsok sora után (amelyek közül az elsőt 1963 novemberében maga az amerikai nagykövetség támogatta, és a Fehér Ház is hozzájárult annak reményében, hogy a katonai uralom liberálisabb intézményeket teremt majd) Nguyen Van Thieu tábornok lett Dél-Vietnam elnöke. A hidegháború kezdetén az, hogy egy kormányzat nem kommunista irányultságú – az amerikaiak talán túlságosan tág értelmezésében – már önmagában elég volt ahhoz, hogy érdemesnek tartsák a szovjet törekvésektől való megmentésre. Ám Dél-Vietnam kudarcot vallott kísérlete (egy véres polgárháború közepette) az önállóan is működőképes demokrácia kiépítésére a kölcsönös vádaskodás légkörében keserű elutasítást váltott ki. A háborút eleinte jelentős többség támogatta, s az elnök a szabadság és az emberi jogok egyetemes elveire hivatkozva terjesztette azt ki, az idő előrehaladtával viszont az amerikaiak sajátos morális együgyűségének példájaként kezdték emlegetni. Mindennapossá váltak az erkölcstelenség és a megtévesztés

vádjai; a „barbár" kifejezés kedvelt jelzővé vált. Az amerikai katonai részvételt az „őrület" egyik formájaként írták le, amely rávilágít az amerikai életforma néhány alapvető hibájára. Bevett szokás lett a civilek öncélú mészárlását felhánytorgató vádaskodás.

A vietnami háborúval kapcsolatos hazai viták bizonyultak a legtraumatikusabbnak az amerikai történelemben. Azok a kormányzatok, amelyek erősítették az amerikai szerepvállalást Indokínában, kiemelkedően intelligens és feddhetetlen munkatársakkal dolgoztak, mégis egyik napról a másikra szinte bűnös könnyelműséggel és szándékos megtévesztéssel vádolták őket. A kezdetben ésszerű keretek között zajló, stratégiáról és megvalósíthatóságról folytatott vita rövid időn belül utcai demonstrációkba, sárdobálásba és erőszakba fordult át.

A kritikusoknak abban igazuk volt, hogy az amerikai stratégia – különösen a háború kezdeti szakaszában – nem felelt meg egy ilyen kiegyensúlyozatlan konfliktus realitásainak. A bombázó hadjáratokat megszakító szünetek, amelyek Hanoi tárgyalási hajlandóságának próbára tételét célozták, leginkább patthelyzeteket idéztek elő. Ezek a próbálkozások elég erőt alkalmaztak ahhoz, hogy megvetést és ellenállást váltsanak ki, ahhoz viszont gyengének bizonyultak, hogy komoly tárgyalásokra késztessék az ellenfelet. A Vietnammal kapcsolatos dilemmák leginkább azokból a tudományos elméletekből adódtak, amelyek a hidegháborút jellemző fokozatos eszkalációból indultak ki. Csakhogy amíg ezek koherens elméletek a hasonló erővel bíró nukleáris szuperhatalmak patthelyzetét illetően, egy gerillaharcmodort alkalmazó ellenféllel folytatott kiegyensúlyozatlan küzdelem esetében viszont már kevésbé állták meg a helyüket. Jó néhány amerikai várakozás a gazdasági reform és a politikai fejlődés kapcsolatát illetően megvalósíthatatlannak bizonyult Ázsiában. Ezek a kérdések azonban komoly vitához illő témák voltak, nem pedig indulatos szócsatákra vagy akár egyes egyetemek és kormányzati épületek ellen – a tiltakozási mozgalom peremén aktivizálódott figurák által – elkövetett támadásokra okot adó kérdések.

A magasztos törekvések összeomlása aláásta azt a fajta magabiztosságot, amely nélkül egy rendszer elkezd vergődni. Az amerikai külpolitikát alakító vezetők számára különösen aggályos volt a diákok haragja.

Feljebbvalóik bizonytalansága a felnőtté érő fiatalság szokásos sérelmeit intézményesített haraggá és nemzeti traumává duzzasztotta. A nyílt színi demonstrációk olyan méreteket öltöttek, hogy hivatali ideje utolsó évében Johnson elnök – aki továbbra is a totalitárius előretöréssel szemben, a szabadság érdekében folytatott küzdelemnek tekintette a háborút – kénytelen volt nyilvános megjelenéseit nagyrészt katonai bázisokra korlátozni.

A Johnson elnöksége utáni hónapokban, 1969-ben, a háború megtervezésének és lebonyolításának kulcsfigurái közül sokan nyilvánosan mondtak le pozícióikról, valamint a katonai hadműveletek beszüntetését és az Egyesült Államok kivonulását sürgették. A kivonulás kérdése egyre gyakrabban és kidolgozottabb formában merült fel a témáról zajló diskurzusban, mígnem a hatalom képviselői végül úgy határoztak, hogy az Egyesült Államok egyoldalú csapatvisszavonással fejezi be a háborút, és ezért cserébe mindössze a hadifoglyai szabadon bocsátását kéri.

Richard Nixon beiktatásakor még 500 ezer amerikai katona állt harcban Vietnamban, a lehető legtávolabb az Egyesült Államok határaitól, ráadásul ez a szám folyamatosan emelkedett a Johnson-kormányzat által kidolgozott menetrendnek megfelelően. Nixon már a kezdetektől a háború befejezése mellett kötelezte el magát. A háború lezárásának ügyét egyúttal a háború utáni nemzetközi rend fenntartása iránti amerikai elkötelezettség fényében is felelősségének érezte. Nixon öt hónappal azután lépett hivatalba, hogy a Szovjetunió katonai megszállás alá vonta Csehszlovákiát, miközben a kommunista szuperhatalom olyan ütemben bővítette interkontinentálisrakéta-arzenálját, ami fenyegette – egyesek szerint pedig túl is szárnyalta – Amerika fegyverzetének elrettentő erejét. Kína pedig továbbra is hajthatatlanul és agresszíven ellenséges maradt. Amerika nem hagyhatott fel biztonsági elkötelezettségeivel a világ egyik részén anélkül, hogy más területeken ez az elhatározás ne váltson ki új fenyegetéseket. Nixon taktikájában kulcsfontosságú maradt az USA hitelességének megőrzése a szövetségesek és a globális rend védelmét illetően – hiszen az Egyesült Államok már két évtizede ennek a szerepkörnek megfelelően cselekedett.

Nixon évente 150 ezer amerikai katonát vont ki Vietnamból, és 1971-ben beszüntette a szárazföldi harcokban való részvételt. Engedélyezte

a tárgyalások megkezdését is, azonban szabott egy feltételt, amelyből nem engedett: elutasította Hanoi követelését, miszerint a béke folyamatának első lépéseként a dél-vietnami – Amerika-barát – kormány helyére állítsanak egy ún. koalíciós kormányzatot, amely lényegében Hanoi jelöltjeiből állt volna. Hanoi négy éven keresztül mereven elutasította ezt a feltételt, mígnem egy kudarcba fulladt észak-vietnami offenzíva (amelyet az amerikaiak szárazföldi erők nélkül vertek vissza) arra késztette, hogy beleegyezzen a tűzszünetbe és az éveken keresztül következetesen visszautasított politikai rendezésbe.

Az Egyesült Államokban széles körű társadalmi vita folyt az indokínai népek háború okozta traumáinak kezeléséről, mintha csak Amerika lett volna összes megpróbáltatásuk okozója. Hanoi pedig ragaszkodott a harcok folytatásához – nem azért, mert nem találta meggyőzőnek az amerikaiak béke iránti elkötelezettségét, hanem mert arra számított, hogy Amerika nem vállalja tovább a veszteségeket, és feladja a küzdelmet. Pszichológiai hadviselést folytatva könyörtelenül visszaélt Amerika kompromisszumkeresésével, miközben olyan dominanciára törekedett, amely, mint kiderült, nem ismerte a köztes megoldásokat.

A Nixon elnök által elrendelt katonai akcióknak – amelyeket nemzetbiztonsági tanácsadójaként magam is támogattam –, valamint a diplomáciai rugalmasság politikájának köszönhetően 1973-ban született egy megegyezés. A Nixon-kormányzat meg volt győződve arról, hogy Saigon saját erőivel is képes lenne kezelni a helyzetet a megállapodás esetleges kisebb mértékű megszegése esetén, s az Egyesült Államok légi és haditengerészeti támogatással segédkezne, ha mégis bekövetkezne egy nyílt ellentámadás; továbbá hogy idővel a dél-vietnami kormányzat képes lesz – amerikai gazdasági segítséggel – felépíteni egy működőképes társadalmat, és a fejlődés útjára lépve átláthatóbb intézményeket hoz majd létre (mint ahogy ez tulajdonképpen Dél-Koreában történt).

Vajon fel lehetett volna gyorsítani ezt a folyamatot, és lehetett volna másképp definiálni az amerikai hitelességet? Ez továbbra is heves viták tárgya marad. A legfőbb akadály ebben a kérdésben az volt, hogy az amerikaiaknak igen nehezükre esett megérteni Hanoi gondolkodásmódját. A Johnson-kormányzat túlértékelte az amerikai katonai erő hatását, míg

az általánosan elfogadott verzióval ellentétben a Nixon-kormányzat a tárgyalási lehetőségeket értékelte túl. A harcedzett hanoi vezetés számára, akik egész életükben a győzelemért küzdöttek, a kompromisszum egyet jelentett a vereséggel, és egy plurális társadalmi berendezkedés szinte elképzelhetetlen volt számukra.

E vita végleges eldöntése túlmutat a jelen kötet lehetőségein; mindenesetre elmondható, hogy mindenki számára fájdalmas folyamat volt. Nixon megvalósította a teljes visszavonulást, és elért egy olyan megállapodást, amely meggyőződése szerint tisztességes lehetőséget biztosított a dél-vietnamiaknak arra, hogy kezükbe vegyék a saját sorsuk irányítását. Csakhogy egy évtizednyi vita és társadalmi megosztottság, valamint a Watergate-botrányt követő feszült hangulat közepette a kongresszus 1973-ban erősen csökkentette a segélyeket, majd 1975-ben teljesen meg is szüntette azokat. Észak-Vietnam szinte egész seregét bevetve átkelt a nemzetközi határon, és elfoglalta Dél-Vietnamot. A nemzetközi közösség hallgatott, az amerikai Kongresszus pedig elzárkózott a katonai beavatkozás lehetőségétől. Laosz és Kambodzsa kormányait röviddel ezután kommunista felkelők buktatták meg, Kambodzsában a vörös khmerek szinte felfoghatatlanul brutális vérengzést rendeztek.

Amerika először vesztett el háborút, és ezzel együtt a világrendről alkotott koncepciója is megingott.

Richard Nixon és a nemzetközi rend

Az 1960-as évek merényletekkel, civil zavargásokkal, és kétes kimenetelű háborúkkal tarkított zűrzavara után, 1969-ben Richard Nixonra hárult a feladat, hogy újra megteremtse az összetartást az amerikai politikai életben és a következetességet az amerikai külpolitikában. Nixon kiemelkedő intelligenciája ellenére nem a legmegfelelőbb vezető volt az ország békéjének helyreállítására, mivel olyan mértékű személyes bizonytalansággal, illetve önbizalomhiánnyal küzdött, amely egy ilyen tapasztalt közéleti figurától teljességgel meglepő. Ugyanakkor azt sem szabad elfelejteni, hogy a békés tüntetések szélsőséges ágaiban a tömeges demonstrációk,

a megfélemlítés és a civil engedetlenség taktikái már mindennaposak voltak, amikor Nixon letette hivatali esküjét 1969. január 20-án.

Az viszont kétségtelen, hogy Nixon nagyon is jól felkészült az amerikai külpolitika lényegének újraértelmezésére. Kaliforniai szenátorként, Dwight D. Eisenhower alelnökeként, és többszörös elnökjelöltként sok helyen megfordult. A külföldi vezetők, akikkel találkozott, megkímélték a számára kellemetlenséget okozó személyes konfrontációktól, és inkább tartalmas, érdemi párbeszédet folytattak vele, amiben Nixon jeleskedett. Magányos természetének köszönhetően több szabadideje maradt, mint a feltörekvő politikusoknak általában, igen sokat olvasott, és kiterjedt ismeretekre tett szert. A sok utazás és a megalapozott tudás együttesének köszönhetően Theodore Roosevelt óta hivatalba lépő elnökként Nixon volt a legfelkészültebb a külpolitika területén.

Theodore Roosevelten kívül egyetlen elnök sem foglalkozott ilyen szisztematikus és koncepciózus módon a globális nemzetközi renddel. A *Time* magazin szerkesztőivel 1971-ben folytatott beszélgetése során épp egy ilyen koncepciót vázolt fel. Az ő elképzelése szerint a politikai és gazdasági hatalom öt nagy központja fog majd működni olyan informális elkötelezettség alapján, miszerint mindegyik hatalom kellő visszafogottsággal igyekszik érvényesíteni az érdekeit. Összefonódó ambícióik és korlátaik egyensúlyt fognak teremteni:

> Fontos észben tartanunk, hogy a világ történelme során csupán olyan időszakokban uralkodott huzamosabb ideig béke, amikor az erők egyensúlyban voltak. A háború veszélye akkor üti fel a fejét, amikor egy ország jelentősen erősebbé válik esetleges vetélytársánál. Ennek megfelelően egy olyan világban hiszek, amelyben az Egyesült Államok erős. Úgy gondolom, hogy világunk biztonságosabb és jobb lesz, ha az Egyesült Államok, Európa, a Szovjetunió, Kína és Japán erős, egészséges nemzetekként kiegyensúlyozzák egymást. Ha nem egymás rovására akarnak érvényesülni, akkor létrejöhet az egyensúly.

Ebben a nyilatkozatban az volt a figyelemre méltó, hogy a nagyhatalmi összhang felsorolt országai közül kettő valójában ellenség volt: a Szovjet-

unió, amellyel az Egyesült Államok hidegháborúban állt, valamint Kína, amellyel éppen akkor újította föl a diplomáciai kapcsolatot két évtizednyi kihagyás után, és ahol az Egyesült Államok nem is rendelkezett nagykövetséggel vagy formális diplomáciai kapcsolatokkal. Theodore Roosevelt olyan világrendi elképzelést vázolt föl, amelyben az Egyesült Államok tölti be a globális egyensúly őrzőjének szerepét. Nixon továbbment, és a mellett érvelt, hogy az Egyesült Államoknak egy folyton változó, formálódó egyensúly szerves részét kell képeznie, de csak ezen egyensúly egyik fő elemeként, nem pedig annak fenntartójaként.

Az idézet Nixon taktikai érzékét is hűen tükrözi, ugyanis elvetett minden olyan szándékot, amely az egyensúlyi helyzet szereplőinek egymás elleni kijátszására irányul. A potenciális ellenség figyelmeztetésének az a finom módja, ha az ember olyan képességét tagadja meg, amelynek meglétéről a másik félnek biztos tudomása van, és amelyen a tagadás nem fog változtatni. Nixon pekingi útja előtt tette ezeket a nyilatkozatokat, komolyan javítva ezzel a kínai–amerikai kapcsolatokat. A történelemben ő volt az első hivatalban lévő amerikai elnök, aki Kínába látogatott. A kialakuló stratégia célja természetesen épp Kína és a Szovjetunió egyensúlyának megteremtése volt egy olyan pozícióból, amelyben Amerika közelebb állt a két kommunista óriáshoz, mint azok egymáshoz. 1971 februárjában éves külpolitikai jelentésében Nixon „Kínai Népköztársaságként" hivatkozott Kínára – ez volt az első alkalom, hogy egy hivatalos amerikai dokumentum ilyen szinten elismerje a kommunista országot –, továbbá kijelentette, hogy az Egyesült Államok nemzeti érdekéből fakadóan „készen áll arra, hogy Pekinggel párbeszédet kezdjen".

Majd 1971 júliusában a kínai belpolitikáról is tett egy ehhez kapcsolódó megjegyzést, mialatt én éppen úton voltam Kína felé, titkos látogatáson. Nixon a Kansas Cityben összegyűlt közönség előtt kifejtette, hogy a „kínai belügyi küzdelmek" – azaz a kulturális forradalom

> ne ringasson bennünket abba a hitbe, miszerint a jelenlegi helyzet örökre fönnmarad. Hiszen ha megnézzük a kínai embereket – én a világ minden táján találkoztam velük... –, akkor láthatjuk, hogy milyen kreatívak, produktívak, és hogy a világ legtehetségesebb em-

> berei közé tartoznak. A 800 milliós kínai nemzet óhatatlanul hatalmas gazdasági erőt fog képviselni, és el lehet képzelni, hogy mit jelent majd mindez egyéb területeken is, amennyiben a kínaiak a jövőben a megfelelő irányban indulnak meg.

Ezek a megállapítások ma maguktól értetődőnek hatnak, de abban az időben forradalmian újnak számítottak. Mivel e mondatok rögtönzött módon hangzottak el – és én épp nem voltam kapcsolatban Washingtonnal –, Csou En-laj hozta őket tudomásomra, amikor megkezdtem az első párbeszédet Pekinggel, több mint húsz év után. Nixon, aki megrögzött antikommunista volt, úgy látta, hogy a geopolitikai egyensúly előbbre való az ideológiai tisztaság követelményeinél, és szerencsére ezt a kínai oldalon is így gondolták.

Az 1972-es elnökválasztási kampányban Nixon ellenfele, George McGovern némi provokatív éllel hangoztatta, hogy „Gyere haza, Amerika!", amire Nixon lényegében azt felelte, hogy ha Amerika leveti magáról nemzetközi felelősségeit, akkor bizonyára otthon sem lesz sikeres. Kijelentette, hogy „csak akkor maradhatunk nagy nemzet, ha külföldi elkötelezettségeinknek is nagy tettekkel teszünk eleget, és csak akkor tudunk az itthoni kihívásoknak maradéktalanul megfelelni, ha megmaradunk nagy nemzetnek". Ezzel párhuzamosan igyekezett mérsékelni „azt az érzésünket, hogy mi tudjuk, mi a legjobb másoknak," ami sokakat „arra csábított, hogy túlságosan is a mi szavunkra hagyatkozzanak".

Ennek érdekében Nixon bevezette a világ helyzetéről szóló éves jelentések gyakorlatát. Mint minden elnöki dokumentumot, ezeket is a Fehér Ház munkatársai állították össze, ebben az esetben az én vezetésem alatt álló Nemzetbiztonsági Tanács emberei. Viszont a dokumentumok általános stratégiai hangvételét Nixon diktálta, és személyesen ellenőrizte is a készülőben lévő munkákat. E jelentéseket a külpolitikával foglalkozó kormányzati ügynökségek használták útmutatásként, illetve, ami még fontosabb, az amerikai stratégia iránymutatóiként szolgáltak a többi ország számára.

Nixon elég realista volt annak belátásához, hogy az Egyesült Államok nem bízhatja a sorsát teljesen vagy akár jelentős részben mások jóindula-

tára. Ahogy az 1970-es jelentése is kiemelte, a békéhez szükség van tárgyalási hajlandóságra és partneri kapcsolatok új formáinak felkutatására, azonban ezek önmagukban nem elegendők: „A tartós béke második alkotóeleme nem lehet más, mint Amerika ereje. A béke, mint megtanultuk, nem biztosítható csupán jóindulattal." Értékelése szerint a békét nem gátolná, hanem erősítené az amerikai hatalom és a már korábban bizonyított világszintű tettrekészség folyamatos demonstrálása – mindez Theodore Roosevelt akcióját idézi, amelyben a Nagy Fehér Flottát világ körüli útra küldte 1907–1909-ben. Az Egyesült Államok nem várhatta el más országoktól sem, hogy jövőjüket zálogba helyezve, külpolitikájukat mások jóindulatára bízzák. A vezérelv egy olyan nemzetközi rend kiépítése volt, amely összekapcsolta a hatalmat a legitimitással – abban az értelemben, hogy minden kulcsfontosságú tagja igazságosnak érezze a megoldást:

> Minden nemzetnek, ellenségesnek és barátinak egyaránt, részt kell vállalnia a nemzetközi rendszer megőrzésében. Érezniük kell azt, hogy elveiket tiszteletben tartják, és hogy nemzeti érdekeik biztosítva vannak... Amennyiben a nemzetközi környezet megfelel legfőbb érdekeiknek, maguk is dolgozni fognak annak fenntartásáért.

Az ehhez hasonló nemzetközi rendről alkotott koncepciók adták meg a kellő ösztönzést Kína megnyitásához, mely országot Nixon a rendszer kulcsfontosságú szereplőjének tartott. A Kína felé történő nyitást részben az amerikai belső csatározásokon való felülemelkedés is motiválta, melyek az előző évtizedet jellemezték. Nixon egy évtizednyi hazai és nemzetközi zűrzavar, valamint egy bizonytalan végkimenetelű háború által felkavart ország élére került elnökként. Fontos volt olyan jövőképet felvázolnia, amelyben az ország a béke és a nemzetközi jó viszony által a történelméhez és az értékeihez méltó ideálok kiteljesedése felé halad. Amerika világrend-koncepciójának újragondolása is hasonlóan jelentős. A Kínával javuló kapcsolat idővel egyre jobban elszigeteli a Szovjetuniót, és ez utóbbit arra készteti, hogy igyekezzen jobb viszonyt ápolni az Egyesült Államokkal. Amíg az Egyesült Államok ügyelt arra, hogy közelebb maradjon mindkét kommunista szuperhatalomhoz, mint amennyire azok közel állnak egy-

máshoz, addig távol tudta tartani a globális hegemóniára törő kínai–szovjet szövetség rémét, mely két évtizeden keresztül kísértette az amerikai külpolitikát. (Az idő előrehaladtával a Szovjetunió képtelennek bizonyult ennek a megoldhatatlan, nagyrészt saját maga által kreált dilemmának a fenntartására, vagyis hogy Európában és Ázsiában is szembeszálljon ellenfeleivel, beleértve a saját ideológiai táborán belüli ellenfeleket is.)

Nixon arra vonatkozó kísérletét, hogy gyakorlatiassá tegye az amerikai idealizmust és hosszú távúvá az amerikai pragmatizmust, mindkét oldal támogatta, rámutatva ezáltal a hatalom és az elvek amerikai kétértelműségére. Az idealisták kritizálták Nixont, amiért geopolitikai elvek mentén folytatta külpolitikáját. A konzervatívok pedig azért bírálták, mert szerintük a Szovjetunióval való feszült viszony lazítása bizonyos értelemben a nyugati civilizáció meghátrálása a kommunista fenyegetés elől. Mindkét kritikus tábor figyelmét elkerülte azonban, hogy Nixon kitartóan védte a nyugati érdekeket a szovjet hatalom perifériáján, hogy ő volt az első amerikai elnök, aki ellátogatott Kelet-Európába (Jugoszláviába, Lengyelországba és Romániába), s ezzel szimbolikusan szembeszállt a Szovjetunió fennhatóságával, valamint hogy a Szovjetunióval kapcsolatos több krízisen vezette át az Egyesült Államokat, amelyek közül két alkalommal (1970 októberében és 1973 októberében) nem riadt vissza az amerikai katonai alakulatok készenlétbe helyezésétől sem.

Geopolitikai szempontból Nixon kiemelkedő képességgel dolgozott a világrend kiépítésén. Türelmesen kapcsolta össze a különböző stratégiai elemeket egymással, példás bátorsággal vészelte át a kríziseket, illetve nagy kitartással munkálkodott a hosszú távú célokért a külpolitikában. Tevékenységének egyik sokszor hangoztatott alapelve a következő volt: „Félmunkát végezni is ugyanakkora fáradságba kerül, mint valamit rendesen megcsinálni. Így aztán ezzel az erővel akár rendesen is megcsinálhatjuk." Ennek köszönhetően egy tizennyolc hónapos periódusban, 1972–1973-ban levezényelte a vietnami háború befejezését; elérte a kínai nyitást; tető alá hozott egy csúcstalálkozót a Szovjetunióval annak ellenére, hogy eközben növelte katonai erőit egy észak-vietnami offenzíva miatt; sikerült a szovjetbarát Egyiptomból együttműködő amerikai partnert csinálnia; a kormányzásához fűződik két közel-keleti fegyverszüneti megállapodás

– az egyik Izrael és Egyiptom között, a másik Szíriával (mely e sorok írásakor is érvényben van a brutális polgárháború ellenére) –; végezetül pedig útjára indította az Európai Biztonsági Konferenciát, amelynek hatása hosszú távon jelentősen gyengítette a szovjet befolyást Kelet-Európában.

Azonban egy lényeges fordulópont küszöbén, amikor a taktikai eredmények már épp megnyilvánulhattak volna egy végleges, az inspiráló jövőképet a működőképes egyensúllyal összekapcsoló világrend-koncepció formájában, tragikus események szóltak közbe. A vietnami háború mindegyik oldal energiáit kimerítette. A kormányzat saját óvatlanságából fakadó és a Nixon régi ellenségei által könyörtelenül kihasznált Watergate-botrány pedig megbénította a végrehajtó hatalmat. Nyugodt időszakban Nixon politikájának különböző ágai egy új, hosszú távú amerikai stratégia formájában szilárdulhattak volna meg. Nixon rövid bepillantást nyerhetett az ígéret földjére, ahol a remény és a valóság egybefonódott – a hidegháború vége, az atlanti szövetség újraértelmezése, valódi partneri kapcsolat Kínával, jelentős lépés a közel-keleti béke irányába, Oroszország visszaintegrálása a nemzetközi rendbe – arra azonban már nem maradt elegendő ideje, hogy geopolitikai elképzeléseit összehangolja az őt körülvevő valósággal. Ez a feladat így másokra maradt.

A megújulás kezdete

A vészterhes 1960-as éveket és egy elnökség összeomlását követően Amerikának mindenekelőtt arra volt szüksége, hogy visszaállítsa társadalmi összetartását. Szerencsés, hogy ez a példa nélkül álló feladat Gerald Fordra jutott.

Miután nem is pályázott arra a hivatalra, amelybe került, Ford sosem vett részt az elnöki politika szövevényes forgatagában. Ebből kifolyólag nem volt a fókuszcsoportok és a közvélemény alakulásának a megszállottja, és elnöksége alatt a jóindulat, valamint a hit értékeit gyakorolta, amelyeket otthonról hozott magával. Hosszú képviselői munkássága során kulcsfontosságú védelmi és nemzetbiztonsági bizottságok munkájában vett részt, így jól ismerte a külpolitikai kihívásokat.

Ford történelmi jelentősége abban állt, hogy felülkerekedett Amerika megosztottságán. Külpolitikájában arra törekedett – nagyrészt sikerrel –, hogy egybekapcsolja a hatalmat az elvekkel. Elnöksége alatt jött létre az első olyan megállapodás Izrael és egy arab ország – jelen esetben Egyiptom – között, amelynek pontjai javarészt politikai alapúak voltak. A második sínai-félszigeti fegyverszüneti megállapodással Egyiptom visszavonhatatlanul elindult egy békeszerződés felé vezető úton. Ford – első amerikai elnökként, aki nyíltan cselekedett ebben az ügyben – aktív diplomáciai erőfeszítéseket tett a dél-afrikai többségi uralom bevezetéséért. Nagymértékű hazai ellenállás közepette felügyelte az Európai Biztonsági Konferencia befejezését. A konferencia számos rendelkezése közül néhány az emberi jogokat rögzítette mint Európa biztonságának egyik alapját. Ezeket az elveket egyes hősies politikusok, mint például Lech Wałęsa Lengyelországban és Václav Havel Csehszlovákiában, a demokrácia érdekében érvényesítették saját országaikban, elindítva ezzel a kommunizmus bukását.

Gyászbeszédemet Ford elnök temetésén a következő gondolatokkal kezdtem:

> Egy ősi tradíció szerint Isten megóvja az emberiséget számos bűne ellenére, mivel minden időszakban akad legalább tíz igaz ember, akik megváltják az emberiséget, anélkül hogy ennek tudatában lennének. Gerald Ford ilyen ember volt.

Jimmy Carter hivatalba lépésekor az Egyesült Államok Indokínában elszenvedett vereségeinek hatása olyan kihívások formájában testesült meg, amelyek elképzelhetetlenek lettek volna abban az időben, amikor Amerikát még körüllengte a legyőzhetetlenség aurája. Irán fölött – amely addig a közel-keleti regionális rend egyik oszlopaként működött – ajatollahok egy csoportja vette át az irányítást. Az új iráni vezetés lényegében politikai és ideológiai háborút hirdetett az Egyesült Államok ellen, felborítva ezzel a Közel-Keleten addig uralkodó hatalmi egyensúlyt. Az iráni politikai váltás szimbólumaként a teheráni amerikai nagykövetség munkatársait négyszáz napon keresztül tartották fogva. Ezzel csaknem egyidejűleg

a Szovjetunió elég magabiztosnak érezte magát ahhoz, hogy megtámadja és megszállja Afganisztánt.

Carterben e jelentős változások közepette is volt annyi kitartás, hogy végigvigye a közel-keleti békefolyamatot, és megszervezze az aláírási ünnepséget a Fehér Házban. Az Izrael és Egyiptom közötti békeszerződés történelmi jelentőségű volt. Noha a folyamat a szovjet befolyás megszüntetésében gyökerezett, és a békefolyamatot korábbi kormányzatok indították el, a Carter idején elért végkifejlet a kitartó és eltökélt diplomácia beteljesülését jelentette. Carter megszilárdította a kínai nyitást azzal, hogy teljes körű diplomáciai kapcsolatokat épített ki az országgal, és ehhez az új irányhoz a kétpárti támogatást is megszerezte. Ezenkívül az afganisztáni szovjet invázióval szemben is erőteljesen fellépett, támogatva azokat, akik ellenezték a szovjet hatalomátvételt. Carter annak ellenére képes volt egy vészterhes időszakban megerősíteni az emberi méltóság értékét (amely elengedhetetlen Amerika önmagáról alkotott képéhez), hogy mindeközben elnökségének vége felé már elbizonytalanították az új stratégiai kihívások – a hatalom és a legitimitás közötti egyensúly megtalálása.

Ronald Reagan és a hidegháború vége

Amerikának ritkán akadt olyan elnöke, aki ennyire összhangban volt a saját korával, mint Ronald Reagan. Tíz évvel korábban Reagan túlságosan harciasnak tűnt ahhoz, hogy reális alternatívát jelentsen; egy évtizeddel később viszont már túl egysíkúnak tűnhetett volna. Szemben állva a stagnáló gazdaságú Szovjetunióval, amelynek elaggott vezetése szó szerint kihalófélben volt, továbbá élvezve az amerikai közvélemény támogatását, amely igyekezett maga mögött tudni egy sok szempontból kiábrándító korszakot, Reagan ötvözte Amerika látens, látszólag nem összeegyeztethető erősségeit: idealizmusát, állhatatosságát, kreativitását, és életerős gazdaságát.

Reagan megérezte a szovjetek potenciális gyengeségét, és mélyen meg volt győződve az amerikai rendszer fölényéről (jóval olvasottabb volt az amerikai politikai filozófia területén, mint ahogy hazai kritikusai állítot-

ták). Ötvözte a két elemet – a hatalmat és a legitimitást –, melyek az előző évtizedben az amerikai ellentmondásosság forrásai voltak. A Kongresszusban régóta blokkolt programok életre hívásával a Szovjetuniót egy olyan fegyverkezési és technológiai versenyre ösztökélte, melyet az nem nyerhetett meg. A Stratégiai Védelmi Kezdeményezésként ismertté vált programot – mely egy rakéták elleni védelmi pajzs – gúnyos hangnemben kritizálta a Kongresszus és a média, amikor Reagan előállt vele. A napjainkra széles körben elfogadott nézet szerint ez a program győzte meg végleg a szovjet vezetést arról, hogy értelmetlen az Egyesült Államokkal versengenie a fegyverkezés terén.

Ezzel egy időben Reagan pszichológiai lendületet is generált a wilsoni moralitás peremét súroló kijelentéseivel. Talán a legnyilvánvalóbb példa a búcsúbeszéde, amelyet 1989-ben mondott hivatalából való távozásakor. Ebben Amerikát egy hegytetőn álló, fényben úszó városként írja le:

> Egész politikai pályafutásom során beszéltem a ragyogó városról, de nem tudom, hogy elmondtam-e, mit láttam pontosan, amikor említettem. Az én elképzelésemben egy magas, büszke város jelent meg, amely az óceán erejével dacoló sziklákon épült. Benne szélfútta, istenáldotta, és a lehető legkülönbözőbb fajta emberek nyüzsögnek, akik harmóniában és békében élnek együtt – olyan város, amelynek szabad kikötőjében pezseg a kereskedelem és az alkotás, és ha már mindenképpen kell, hogy legyenek falai, a falakon kapuk vannak, és ezek a kapuk mindenki számára nyitva állnak, akinek a szívében megvan a kellő akarat és erő ahhoz, hogy eljusson idáig. Így láttam, és látom ma is.

A ragyogó, hegytetőn álló városként leírt Amerika Reagannek nem metafora volt; számára ténylegesen létezett, mert létrehozta az akaratával.

Ez volt a lényeges különbség Ronald Reagan és Richard Nixon között, akinek a politikája sokszor párhuzamosan futott, nemritkán pedig megegyezett Reaganével. Nixon számára a külpolitika egy vég nélküli erőfeszítés volt, ritmikus folyamat, amelyet kezelni kell. Úgy közelítette meg összetettségét és ellentmondásait, mint egy különösen szigorú tanártól

kapott iskolai feladatot. Amerika győzelmére számított, de egy hosszú, örömtelen küzdelem eredményeképpen, talán majd valamikor az ő hivatali ideje után. Ezzel szemben Reagan egy jellemzően optimista epigrammában foglalta össze hidegháborús stratégiáját egyik tanácsadójának 1977-ben: „Mi győzünk, ők veszítenek." Nixon politikai stílusa fontos szerepet játszott a hidegháborús diplomácia gördülékenységének helyreállításában; Reagan stílusa pedig elengedhetetlen volt a hidegháború befejezéséhez.

A felszínen Reagan retorikája – beleértve 1983. márciusi beszédét, amelyben a Szovjetuniót a „gonosz birodalmának" nevezte – akár a kelet–nyugati diplomácia végéhez, teljes ellehetetlenüléséhez is vezethetett volna. Mélyebb szinten azonban egy átmeneti korszakot szimbolizált, mivel a Szovjetunió ráébredt a fegyverkezési verseny értelmetlenségére, miközben megvénült vezetése utódlási problémákkal küzdött. Összetettségét az egyszerűség álarca mögé bújtatva, Reagan a Szovjetunióval való megbékélést is kilátásba helyezte, ami jócskán túlmutatott mindazon, amit Nixon valaha is kimondott volna.

Reagan meg volt győződve arról, hogy a kommunisták hajthatatlansága inkább tudatlanságból fakad, mint rosszindulatból, inkább meg nem értésből, mint ellenségességből. Nixon úgy gondolta, hogy a jól körülhatárolt önös érdekek békés viszonyt hozhatnak az Egyesült Államok és a Szovjetunió között. Ezzel szemben Reagan úgy képzelte el a konfliktus végét, hogy az ellenfél beismeri majd az amerikai elvek felsőbbrendűségét. Amikor 1984-ben a kommunista párt egyik nagy múltú veteránját, Konsztantyin Csernyenkót nevezték ki első számú szovjet vezetővé, Reagan ezt írta a naplójába: „Az ösztönöm azt súgja, hogy úgy kellene beszélni vele a problémáinkról, mint férfi a férfival, és megnézni, vajon meggyőzhetem-e arról, hogy a szovjetek materiálisan jól járnának, ha csatlakoznának a nemzetek családjához stb."

Reagan optimizmusa tovább erősödött egy évvel később, amikor Mihail Gorbacsov lépett Csernyenko helyébe. Munkatársainak elmondta: az az álma, hogy körbevezesse az új szovjet vezetőt egy munkások lakta környéken Amerikában. Ahogy egyik életrajzírójától tudjuk, Reagan elképzelése szerint „a helikopter leereszkedett volna, és Reagan arra kérte volna Gorbacsovot, hogy kopogjon be a lakásokba, és kérdezze meg az ott

lakókat arról, hogy »mit gondolnak a mi rendszerünkről«. A munkások elmondanák neki, milyen csodálatos dolog Amerikában élni." Mindez arra ösztönözné a Szovjetuniót, hogy csatlakozzon a demokrácia felé tartó világméretű mozgalomhoz, és ez végül békéhez vezetne a nemzetközi rend wilsoni felfogásának egyik alapelvéből következően, miszerint „a kormányzottak beleegyezésén alapuló kormányzatok nem vívnak háborút a szomszédjaik ellen".

A Gorbacsovval tartott reykjavíki csúcstalálkozón, 1986-ban, Reagan a békés együttélésről alkotott elképzelését a nukleáris fegyverekre alkalmazva, javasolta az összes nukleáris kilövőrendszer leszerelését, ezzel egyidejűleg pedig a rakétavédelmi rendszerek megtartását és további bővítését. Egy ilyen megoldással megvalósult volna Reagan gyakran hangoztatott célja, vagyis az atomháború veszélyének elhárítása – a nukleáris támadóképesség leépítése, és egyúttal a megegyezést felrúgó felek megfékezése a rakétavédelmi rendszerek segítségével. Ez az elgondolás meghaladta Gorbacsov fantáziáját, így kitartóan alkudozott egy részletkérdésen; fenntartásai voltak azzal a kitétellel kapcsolatban, hogy a védelmi rakétarendszerek tesztelését „kizárólag a laboratóriumokra" korlátozzák. (A nukleáris kilövőrendszerek leszerelésének javaslata egyébként sem volt reális, mivel heves tiltakozást váltott volna ki a brit miniszterelnökből, Margaret Thatcherből, és François Mitterrand francia elnökből. A két vezető meggyőződése szerint Európát nem lehetne megvédeni nukleáris fegyverek nélkül, és számukra ezek a független elrettentő fegyverek jelentették a legfőbb biztosítékot.) Évekkel később megkérdeztem Anatolij Dobrinyin szovjet nagykövetet, hogy a szovjetek miért nem hajlottak a kompromisszumra a rakétatesztelési kérdésben. „Mert nem gondoltuk volna, hogy Reagan egyszerűen otthagyja a tárgyalást", felelte.

Gorbacsov Reagan elképzeléseivel szemben saját szovjet reformkoncepcióját hangoztatta. Az 1980-as évekre azonban az „erők egyensúlya", amire a szovjet vezetők évtizedeken keresztül előszeretettel hivatkoztak, ellenük fordult. Négy évtizednyi és a szélrózsa minden irányát felölelő birodalmi terjeszkedést nem lehetett egy működésképtelen gazdasági modellel fönntartani. Időnkénti megosztottsága és tétovázásai ellenére az Egyesült Államok viszont megőrizte erőfölényének legalapvetőbb ele-

meit; két generáció alatt kiépített egy informális szovjetellenes koalíciót, amelynek rajta kívül minden jelentős gazdasági hatalom, valamint a fejlődő világ nagyobb része is tagja lett. Gorbacsov belátta, hogy a Szovjetunió akkori formájában nem maradhat fönn, viszont alábecsülte a szovjet rendszer törékenységét. Reformtörekvései – a *glasznoszty* (nyilvánosság) és a *peresztrojka* (gazdasági-társadalmi átalakítás) – olyan erőket szabadítottak fel, amelyek túl szervezetlenek voltak a valódi reformhoz, és túl züllöttek a totalitárius hatalom további gyakorlásához. Mindez megfelelt Kennan fél évszázaddal korábbi jóslatának.

Reagan idealista elkötelezettsége a demokrácia iránt önmagában nem lett volna elég azokhoz az eredményekhez, amelyeket elért. Politikájának sikerében szerepet játszott az erős védelmi és gazdaságpolitika, a szovjetek gyengeségeinek éles eszű átlátása, valamint a külső körülmények különösen kedvező együttállása. Ugyanakkor Reagan idealizmusa nélkül – amely időnként már majdnem a történelem megtagadásáig fajult – a szovjet fenyegetés befejeztével nem kaphatott volna ilyen globális szintű megerősítést a demokratikus jövőbe vetett hit.

Negyven évvel korábban, és az azóta eltelt évtizedekben a legtöbben azt gondolták, hogy a békés világrend kialakulásának legfőbb akadálya a Szovjetunió. Ebből következik, hogy a kommunizmus összeomlásával – amit, ha egyáltalán bekövetkezik, akkor valamikor a távoli jövőben képzeltek el – a jó szándék és a stabilitás korszaka köszönt majd be. Hamar nyilvánvalóvá vált azonban, hogy a történelem rendszerint hosszabb ciklusok szerint zajlik. Az új nemzetközi rend felépítése előtt meg kellett birkózni a hidegháború hagyatékával.

EZ A FELADAT GEORGE H. W. BUSH elnökre hárult, aki Amerika fölényét bölcsen és visszafogottan kezelte. A nagynevű connecticuti családból származó Bush Texasban, az Egyesült Államok kiemelkedően vállalkozó kedvű részén tett szert a vagyonára. A kormányzat minden szintjén mélyreható tapasztalatot szerzett, így Bush nagy tehetséggel kezelte megdöbbentő krízisek egész sorát, amelyek egyszerre tették próbára Amerika értékeinek gyakorlati alkalmazását, valamint tekintélyes hatalmának kiterjedését. Mindössze néhány hónappal azután, hogy elfoglalta hivatalát,

a Tienanmen téri események Kínában megkérdőjelezték Amerika alapvető értékeit, illetve az USA–Kína kapcsolat megőrzésének fontosságát is a globális egyensúly szempontjából. Mivel Bush korábban a pekingi amerikai összekötő iroda vezetője volt (még a formális diplomáciai kapcsolatok kiépítése előtt), képes volt oly módon kezelni a helyzetet, hogy hű maradt Amerika elveihez, miközben a későbbi teljes körű együttműködés lehetőségét is sikerült nyitva hagynia. Sikeres diplomáciájának köszönhetően megvalósította Németország egyesítését (noha ez sokak szerint egy újabb háború kiváltó oka lehetett volna), amiben az a döntése is közrejátszott, hogy nem használta ki a szovjeteknek a birodalmuk szétesése miatti szégyenérzetét. Ebben a szellemben Bush a berlini fal 1989-es leomlásakor minden javaslatot elutasított arra vonatkozóan, hogy ő maga Berlinbe repüljön ünnepelni a szovjet politika csődjének ezt a szembetűnő megnyilvánulását.

Az a talpraesettség, amellyel Bush véghezvitte a hidegháború lezárását, háttérbe szorította azokat a hazai ellentéteket, amelyekkel az USA-nak meg kellett küzdenie, és amelyek előrevetítették a következő időszak kihívásait. A hidegháborús korszak leáldozásával az általánosan elfogadott amerikai álláspont szerint a legfőbb célt, a demokratikus átalakulást, sikerült elérni. Egy új, békés világrend képe bontakozott ki, amennyiben a demokráciák segítenek megvalósítani a demokratikus átalakítás utolsó hullámát az olyan országokban, amelyek továbbra is önkényuralmi rendszerben élnek. Ez a wilsoni elvek végső beteljesülését jelentené. Az elképzelés szerint a szabad politikai és gazdasági intézmények terjedni kezdenek majd, és ez a folyamat végül meg fogja szüntetni az idejétmúlt ellentéteket, széles körű harmóniát eredményezve a világon.

Ebben a szellemben Bush egy ENSZ-en keresztül szervezett önkéntes koalícióval verte vissza az iraki agressziót Kuvaitban az első Öböl-háború során. A koreai háború óta ez volt az első katonai akció, amelyet a nagyhatalmak közösen hajtottak végre. Bush megálljt parancsolt a katonai beavatkozásoknak, amikor azok elérték az ENSZ-határozatokban megfogalmazott korlátokat (talán mint korábbi ENSZ-nagykövet, a MacArthur tábornok döntéséből levont tanulságot kívánta alkalmazni, amikor ez utóbbi átlépte a két Koreát elválasztó határvonalat incsoni győzelme után).

Az amerikaiak által mindig is áhított szabályalapú nemzetközi rend 1991-ben egy rövid ideig megvalósulni látszott, köszönhetően az amerikaiak mögött álló globális konszenzusnak, amely véget vetett Szaddám Huszein kuvaiti megszállásának. Bush Prágában 1990 novemberében megidézte a „szabadság nemzetközösségének" gondolatát, amely a jogrend alapelvei szerint működne. Ez „egy morális közösség lenne, amelyet a szabadelvűség iránti elkötelezettség kapcsolna össze". E nemzetközösség kapui mindenki előtt nyitva állnának, és egy napon a közösség akár egyetemessé is válhat. Mint ilyen, a „szabadság nemzetközösségének nagy és egyre növekvő ereje idővel minden nemzet számára megteremtene egy új világrendet, amely minden eddiginél stabilabb és biztonságosabb lesz". Az Egyesült Államok és szövetségesei „túllépnének az elszigetelés politikáján, és ennek helyét az aktív szerepvállalás politikája venné át".

Bush elnökségének véget vetett az 1992-es választási vereség, ami részben azért következett be, mert elsősorban külpolitikai irányultságú elnökként szállt versenybe, míg ellenfele, Bill Clinton a háborútól megfáradt közvéleményhez szólt, és az amerikai belügyek mellett kötelezte el magát. Ennek ellenére az újonnan megválasztott elnök hamar olyan külpolitikai irányvonalat hirdetett meg, amely erőteljesen hasonlított Bushéhoz. A kor magabiztosságának megfelelően Clinton az ENSZ Közgyűlésén elhangzott 1993-as beszédében külpolitikai koncepcióját nem feltartóztatásként, hanem „terjeszkedésként" jellemezte. „Legfőbb célunk a világ piacorientált demokráciái közösségének kibővítése és megerősítése." Ebben az értelmezésben a politikai és gazdasági szabadság alapelveinek terjedéséhez nincs szükség külső beavatkozásra, mert ezek az elvek „Lengyelországtól Eritreáig, Guatemalától Dél-Koreáig" egyetemesek. Amikor Clinton megfogadta, hogy az amerikai politika „egy olyan, gyarapodó demokráciákból álló világra törekszik, amelyben az országok békében élnek és együttműködnek egymással", az elnök olyan törekvésről beszélt, amely elősegíti az alapvetően elkerülhetetlen történelmi evolúciót.

Amikor Warren Christopher külügyminiszter megpróbálta a Kínai Népköztársaságra alkalmazni a terjeszkedés elvét, és bizonyos gazdasági kapcsolatokat a kínai rendszerben végrehajtott módosításokhoz kötött, a diplomata merev elutasításba ütközött. A kínai vezetők világosan ki-

fejezték, hogy az Egyesült Államokkal fenntartott kapcsolat kizárólag geostratégiai alapokon működhet, nem pedig arra alapozva – mint ahogy ezt az amerikai feltételek sugallták –, hogy Kína a politikai liberalizáció felé halad. Elnökségének harmadik évére a világrend Clinton-féle megközelítését már jóval finomabb módon gyakorolták.

Ugyanakkor a terjeszkedéskoncepció egy sokkal harciasabb ellenféllel is szembetalálta magát. A dzsihádizmus a saját üzenetének terjesztésére összpontosított, és az útjában álló legfőbb akadályként támadta a nyugati – elsősorban az amerikai – értékeket és intézményeket. Clintonnak az ENSZ Közgyűlésén tartott beszéde előtt néhány hónappal egy szélsőségesekből álló nemzetközi csoport, amelynek amerikai tagja is volt, bombatámadást intézett a New York-i World Trade Center ellen. Másodlagos célpontjuk, az első támadás meghiúsulásának esetén, az ENSZ Titkárságának épülete lett volna. E mozgalom számára az állam és a nemzetközi jog vesztfáliai értelemben vett koncepciója gyűlöletes dolognak számított, mivel ezek olyan szabályokon alapulnak, amelyek nem találhatók meg a Koránban. Hasonlóképpen elutasították a demokrácia intézményét, mert az a saría törvényektől függetlenül működik. A dzsihádista erők szemében Amerika a muszlimok elnyomója, akinek célja saját hatalmának egyetemes kiterjesztése. A két világnézet szembenállása nyílt konfliktussá fajult a New York és Washington ellen intézett 2001. szeptember 11-ei támadások nyomán. A hidegháború vége a Közel-Keleten nem a demokratikus konszenzus korszakát hozta el, hanem ideológiai és katonai konfliktusok új korszakához vezetett.

Az afganisztáni és az iraki háború

A „vietnami háború kellemetlen tanulságainak" megvitatása után három évtizeddel hasonló intenzitású dilemmák merültek fel az afganisztáni és az iraki háború kapcsán. Mindkét konfliktus forrása a nemzetközi rend megbomlása. Amerika számára mindkettő visszavonulással végződött.

Afganisztán

Az al-Kaida 1998-ban fatvát bocsátott ki, amely az amerikaiak és zsidók megölésére szólított fel, mindenhol, válogatás nélkül. Afganisztánban védelmet élvezett a szervezet – a tálib hatóságok megtagadták az al-Kaida vezéreinek és harcosainak kiadatását. Az amerikai terület elleni támadásokra a válasz elkerülhetetlen volt, és ebben világszerte nagyjából mindenki egyetértett.

Új kihívás tűnt fel szinte azonnal: hogyan lehet megteremteni a nemzetközi rendet, ha az ellenségek nem állami szervezetek, amelyek nem egy meghatározott területet védenek, és elutasítják a legitimitás alapelveit.

Az afganisztáni háború mögött kezdetben nemzeti egyetértés és nemzetközi konszenzus húzódott. A szabályokon alapuló nemzetközi rend kilátása igazoltnak látszott, amikor a NATO, a történelem során először, az Észak-atlanti Szerződés 5. cikkelyét alkalmazta, amely kimondja: „A Felek megegyeznek abban, hogy az egyikük vagy többjük ellen, Európában vagy Észak-Amerikában intézett fegyveres támadást valamennyiük ellen irányuló támadásnak tekintenek." A szeptember 11-ei terrortámadások után kilenc nappal George W. Bush elnök ultimátumot adott az al-Kaidát rejtegető afganisztáni tálib vezetésnek, amelyben felszólította őket, hogy „adják ki az Egyesült Államok hatóságainak az al-Kaida összes vezetőjét, akik az önök földjén rejtőznek, és biztosítsanak teljes hozzáférést az Egyesült Államok számára a terroristakiképző táborokhoz, annak biztosítására, hogy ne működhessenek tovább". Amikor ennek a tálibok nem tettek eleget, az USA és szövetségesei háborút indítottak, amelynek céljait Bush október 7-én hasonló körültekintéssel fogalmazta meg: „A gondosan megtervezett, célzott műveletekkel azt kívánjuk megakadályozni, hogy Afganisztánt terrorista bázisként használják, és a tálib rezsim katonai erejét kívánjuk megrendíteni."

A kezdeti figyelmeztetések, miszerint Afganisztán a „birodalmak temetője", alaptalannak tűntek. A britek, amerikaiak és az egyesült afgán erők lendületes erőfeszítésének eredményeképpen a tálibokat sikerült kiszorítani a hatalomból. 2001 decemberében egy bonni nemzetközi konferencia keretein belül kikiáltották a Hamid Karzai által vezetett afgán

ideiglenes kormányt, és egy *loya jirga* (tradicionális törzsi vezetőkből álló tanács) összehívását irányozták elő, amelynek feladata a háború utáni afgán intézmények létrehozása és ratifikálása. Úgy tűnt, hogy a szövetségesek elérték céljukat a háborúval.

A bonni tárgyalások résztvevői optimista módon grandiózus képet dédelgettek a jövőről: „egy széles bázisú, a nemek esélyegyenlőségét tükröző, többféle etnikumból álló, teljes mértékben reprezentatív kormány kialakítását". 2003-ban egy ENSZ BT-határozat felhatalmazta a NATO ISAF-haderőt arra, hogy

> támogathassa az Afgán Átmeneti Hatóságot (ATA) és annak utódait a békefenntartásban a Kabulon kívül eső területeken és annak környékén, hogy az afgán hatóságok és az ENSZ-munkatársak [...] biztonságos környezetben tudjanak dolgozni.

Az amerikaiak és szövetségeseik erőfeszítéseinek központi gondolata „Afganisztán újjáépítése" volt – méghozzá egy demokratikus, plurális, átlátható afgán kormány segítségével, amelynek hatóköre az egész országra kiterjed, és egy afgán nemzeti hadsereggel, amely képes országos szinten megteremteni a biztonságot. Ezt a vállalkozást kirívó idealizmussal Japán és Németország II. világháború utáni újjáépítéséhez hasonlították.

Afganisztán történelmében eddig nem létezett olyan intézmény vagy intézményi egység, amely ennyire kiterjedt vállalkozás megvalósulására teremtett volna precedenst. Afganisztán kevésbé számított hagyományos értelemben véve államnak – inkább földrajzi egység volt, egységes irányítás nélkül. Ismert történelmének legnagyobb részében afgán törzsek és vallási felekezetek háborúztak egymással, néha egyesítve erőiket, ha éppen egy támadást akartak elhárítani, vagy fosztogató hadjáratot kívántak indítani szomszédjaik ellen. A kabuli elit időről időre kísérletezett parlamentáris intézményekkel, de a főváros határain túl már az ősi törzsi szokásjog uralkodott. Afganisztán egyesítését eddig csak az esetenként Afganisztánt megszálló külső erők idézték elő – persze akaratukon kívül –, ilyenkor ugyanis a törzsek és felekezetek összefogtak az idegenek ellen.

Az az állapot, amellyel a NATO-csapatok és az USA szembesült

a 21. században, nem tért el túlzottan a fiatal Winston Churchill 1897-es tapasztalataitól:

> Az aratási időt kivéve, amikor az önfenntartás okán átmeneti fegyverszünetet tartanak, a pastu törzsek mindig valamilyen külső-belső háborút folytatnak egymással. Mindenki harcos, politikus és teológus egy személyben. Mindegyik nagy ház valódi, feudális erődítmény... Minden falunak megvan a maga védelmi vonala. Minden családban él a vérbosszú fogalma, és mindegyik klánnak megvannak a maga viszályai. Mindegyik törzsnek és alkalmi szövetségnek vannak olyan ügyei, ahol még elszámolnivalójuk van a másikkal. A múltra nem borul fátyol, a bosszú pedig ritkán marad el.

Egy ilyen környezetben a kormánykoalíció kikiáltása és az ENSZ-nek az átlátható, demokratikus afgán kormányról alkotott elképzelései az afgán történelem radikális újraírásával értek fel. Az egyik klánt nyilvánvalóan az összes többi fölé emelték – Hamid Karzai pastu Popalzai törzsét arra szólították fel, hogy szilárdítsa meg a hatalmát az egész országban erővel (önerőből vagy a nemzetközi koalíció fegyveres erejével), vagy a külföldi segélyek zsákmányként való szétosztásával, netán mindkettővel egyszerre. Az ideiglenes kormány felállítása és az intézményesítés végrehajtása óhatatlanul is az ősrégi előjogok sérülésével járt, átrendezve ezáltal a törzsi szövetségek sokszínű hálóját – a rendszer így még átláthatatlanabbá és irányíthatatlanabbá vált a külső erők számára.

A 2008-as amerikai elnökválasztás egyszerre volt összetett és ambivalens. Az új elnök, Barack Obama kampányában azt ígérte, hogy az iraki háborúba átcsoportosított erőket visszaküldi Afganisztánba, ahol „szükséges" a háború, és befejezi az „értelmetlen" háborúskodást Irakban. Attól fogva azonban, hogy elfoglalta hivatalát, eltökélten küzdött a békéért, hogy a belső átalakítás prioritásaira koncentrálhasson. Az eredmény hasonló volt a II. világháború utáni ambivalens állapothoz: további harmincezer katonát küldött Afganisztánba a háború megnyerésére, és ezzel egy időben bejelentette, hogy 18 hónap múlva megkezdi a csapatok kivonását. A 18 hónapos határidő azt a célt szolgálta, hogy a modern köz-

ponti kormányhatalom kiépítésének felgyorsítására ösztönözze a Karzai-kormányt, és arra, hogy felállítson egy hadsereget az amerikai egységek kivonulása utáni időszakra. Ám a korábban a tálibok által alkalmazott harcmodor célja éppen az, hogy a gerillák kitartsanak addig, amíg a rendfenntartó erők el nem hagyják az országot. Mikor az amerikaiak bejelentették a segítő csapatok kivonásának dátumát, a kabuli vezetésen belül rögtön megindult az érdekcsoportok által vezérelt ügyeskedés, amiből a tálibok sem maradtak ki.

Afganisztán nehezen ugyan, de jelentős eredményeket ért el ebben az időszakban. A népesség átvette a választási intézményeket, amihez nem kis bátorság kellett, ugyanis a tálibok továbbra is halálosan megfenyegetik azokat, akik részt mernek venni a demokratikus struktúrákban. Az Egyesült Államok terve – Oszama bin Laden felkutatása és megölése – megvalósult, ezzel demonstrálva az USA globális befolyását, és elszántságát a sérelmek megtorlására.

A regionális kihívások továbbra is jelen vannak Afganisztánban. Az amerikai kivonulást követően (ami e sorok írásakor már küszöbön áll) az afgán kormány hatóköre valószínűleg továbbra is Kabulra és a környékére korlátozódik majd, az ország többi részére nem terjed ki egységesen. Itt etnikai alapon működő, félautonóm, feudális régiók konföderációja érvényesülhet, amelyekre külső, egymással versengő erők is hatnak. A kihívás oda nyúlik vissza, ahol elkezdődött – vagyis: hogyan hangolható össze a független Afganisztán az országot alkotó régiók politikai rendjével.

Afganisztán szomszédjait, nemzeti érdekükből fakadóan, legalább annyira kellene hogy érdekelje egy koherens, nem dzsihádista Afganisztán létrejötte, mint az Egyesült Államokat – sőt, hosszú távon még annál is jobban. A szomszédok közül mindenki a belső zavargások veszélyének lenne kitéve, ha Afganisztánban visszaállna a háború előtti állapot, és az ország dzsihádista, nem állami szervezetek bázisa lenne ismét, vagy államként létezne, de dzsihádista politikával: mindenekelőtt Pakisztán, egész belső struktúrájával; Oroszország, részben muszlim déli és nyugati területeivel; Kína, a jelentős mértékben muszlim Hszincsiang-Ujgur Autonóm Területével; és még a többségében síita Irán is, ahol megjelennek a fundamentalista szunnita tendenciák. Stratégiai szempontból mindany-

nyian nagyobb veszélyben lennének, mint az USA, ha Afganisztán a terrorizmus melegágya lenne. (Ez alól talán csupán Irán kivétel, amelynek lenne mozgástere, csakúgy, mint Szíria, Libanon és Irak esetében, mivel a határain kívül zajló konfliktuson keresztül manipulálni tudná az ellenséges feleket.)

A legironikusabb ebben az egészben, hogy a háborúviselt Afganisztán lehet a próbája annak, hogyan lehet előállítani a regionális rendet egy olyan helyen, ahol a biztonsági érdekek és történelmi perspektívák ilyen szerteágazók. Ha nincs egy fenntartható nemzetközi program az afganisztáni békeállapot megőrzésére, mindegyik nagyobb szomszéd egymással rivális ősi etnikai és vallási felekezeteket fog támogatni. A végén ennek az ország *de facto* felosztása lenne az eredménye: Pakisztán ellenőrizné a déli pastu területeket, míg az etnikailag kevert lakosságú északot India, Oroszország és talán Kína. A hatalmi vákuum elkerülése érdekében jelentős diplomáciai erőfeszítések szükségesek, hogy megszilárdítsuk a regionális rendet, és megakadályozzuk, hogy Afganisztán újból dzsihádista központtá váljék. A 19. században például a főbb hatalmak garantálták a belga semlegességet – ez a garancia majdnem száz évig tartott. Van arra lehetőség, hogy megfelelő módosításokkal ugyanez Afganisztán esetében is működjön? Ha ezt a lehetőséget – vagy egy ehhez hasonlót – elvetjük, könnyen lehet, hogy Afganisztán fogja visszarántani a világot az örökös háborúskodásba.

Irak

A 9/11-es eseményeket követően George W. Bush amerikai elnök globális stratégiát fogalmazott meg a dzsihádista extremizmus ellensúlyozására és a felállított nemzetközi rend alátámasztására, kötelezettséget vállalva a demokratikus átalakulás elősegítésére. A „20. század nagy küzdelmei" megmutatták, hogy „a nemzeti sikerre csak egyetlen fenntartható modell létezik: szabadság, demokrácia és jog a szabad vállalkozásra" – olvashatjuk a Fehér Ház 2002-es *Nemzetbiztonsági Stratégiá*jában.

A *Nemzetbiztonsági Stratégia* kifejti, hogy a világot eddig soha nem látott terrorista támadás rázta meg, amely „egy oldalon egyesítette" a nagyhatalmakat a „a terrorista erőszak és káosz mindnyájukat fenyegető

veszélyével szemben". A szabad intézmények és a nagyhatalmak együttműködése „a legnagyobb esély a nemzetállam 17. századi létrejötte óta arra, hogy egy olyan világot építsünk, amelyben a nagyhatalmak békésen versengenek egymással, ahelyett hogy örökösen háborúra készülnének". Az AFA *(American Freedom Agenda)* vezérgondolata a Közel-Kelet legelnyomóbb államának, Iraknak a többpárti demokráciává alakítása lett, ami elősegítené a régió demokratikus átalakulását: „Az iraki demokrácia sikeres lesz – és a siker híre elterjed majd Damaszkuszban, Teheránban –, hogy a szabadság lehet minden nemzet jövője."

Az AFA nem egyetlen elnök és támogatóinak önkényes találmánya volt, mint ahogyan ezt későbbi vádaskodások állítják. Kiindulópontja az eredendően amerikai tételek kidolgozása volt. A 2002-es *Nemzetbiztonsági Stratégia* – amely először tette közzé ezt a szakpolitikát – az NSC-68-as számú dokumentum érveit ismételte meg, amely az 1950-es években Amerika hidegháborús küldetését definiálta. Mindössze egy jelentős különbség volt közöttük: míg az 1950-es dokumentum az Amerika által elismert értékeket kívánta használni a szabad világ védelmére, addig a 2002-es dokumentum a mellett érvelt, hogy a zsarnokságot a világon mindenütt fel kell számolni, és ki kell állni a szabadság egyetemes értékei mellett.

Az ENSZ BT 687/1991-es határozata alapján Irakot felszólították tömegpusztító fegyvereinek megsemmisítésére, és hogy ilyen fegyvereket ne fejlesszen ki soha többé. Azóta Irak tíz további BT-határozatot szegett meg.

Ami megkülönböztette és hagyományosan amerikaivá tette a katonai erőfeszítéseket Irakban, az a döntés volt, amely ezt a lépést a szabadság- és demokráciaterjesztés projektjének egy aspektusaként értékelte. Amerika a radikális iszlamista univerzalizmus növekvő fenyegetésére saját értékeinek és világrendi koncepciójának megerősítésével válaszolt.

A dokumentum kiindulópontja a közvéleménytől jelentős hátszelet kapott, ez a támogatás pedig külön kiterjedt Szaddám Huszein eltávolítására. A Kongresszus 1998-ban elsöprő kétpárti támogatottsággal elfogadta az iraki felszabadítási törvényt (360:38 eredménnyel a Képviselőházban, és egyhangú egyetértéssel a Szenátusban) – a törvény kimondta, hogy „Amerikának külpolitikájában támogatnia kell a Szaddám Huszein iraki rendszerének eltávolítására tett erőfeszítéseket és egy demokratikus kormány

létrehozását, amely a Huszein-kormány helyébe lép majd". A Szenátus a javaslatot október 31-én fogadta el, s még ugyanezen a napon törvénybe iktatták. Clinton elnök így értékelte a konszenzust a két párt között:

> Az Egyesült Államok azt szeretné, ha Irak újból csatlakozna a nemzetek családjához, mint ennek a családnak szabadságszerető és törvénytisztelő tagja. Ez a mi és a régióbeli szövetségeseink érdeke is... Az Egyesült Államok támogatni fogja azokat az ellenzéki csoportokat, amelyek egy széles körben támogatott kormányt tudnának létrehozni, függetlenül attól, hogy az iraki társadalom mely rétegéből valók.

Mivel a kormányzó Baath Párton kívül, melyet Szaddám Huszein vaskézzel irányított, más pártok nem létezhettek, nem volt hivatalos értelemben vett ellenzék. Az elnök megfogalmazása nyilván azt jelentette, hogy az Egyesült Államok egy titkos művelet keretében tervezi a diktátor uralmának megdöntését.

A katonai beavatkozást követően egy 2003. novemberi beszédében, amelyet a NED [állami támogatásból működő, a demokráciáért küzdő amerikai alapítvány – *a ford.*] 20. évfordulója alkalmából tartott, Bush elnök elítélte az USA múltbéli politikáját a régióban, mivel az a stabilitást a szabadság rovására érte el:

> Hatvan évig a nyugati nemzetek elnézték és eltűrték a Közel-Keleten a szabadság hiányát – ezzel semmit nem tettek a biztonságunk érdekében, hiszen hosszú távon a stabilitást nem lehet a szabadság árán megvásárolni.

A 21. században megváltoztak a körülmények – a hagyományos politikai megközelítések elfogadhatatlan kockázattal jártak volna. Így az amerikai kormány a stabilitási politikától „a szabadság ügyének előmozdítása" felé mozdult el „a Közel-Keleten". Az amerikai tapasztalatok Európában és Ázsiában azt mutatták, hogy „a szabadság előretörése békéhez vezet".

Magam is támogattam a rezsimváltásról szóló döntést Irakban. De ennek a nemzetépítésre való kiterjesztésével és egyetemes jellegével kap-

csolatban már voltak kétségeim, amelyeket nyilvános és kormányfórumokon is kifejeztem. Mielőtt azonban kitérnék arra, hogy milyen fenntartásaim voltak, ezúton szeretném kifejezni George W. Bush iránt érzett tiszteletemet és személyes szimpátiámat, aki bátran, tisztességgel és meggyőződéssel vezette át Amerikát ezen a bizonytalan időszakon. Elköteleződése és céljai méltók voltak országához, még akkor is, ha az amerikai politikai cikluson belül elérhetetlennek bizonyultak. A szervezet iránti elkötelezettségét mutatja az is, hogy elnökségét követően az AFA-ban vállalt szerepet, és dallasi elnöki könyvtárának fő témájává tette meg.

Mivel gyermekkoromban egy diszkriminált kisebbség tagjaként kellett élnem egy zsarnoki rendszerben, majd később bevándorló voltam az Egyesült Államokban, jól ismerem az amerikai értékek felszabadító erejét. Ezen értékek példával és polgári segítségnyújtással való terjesztése a Marshall-tervben és más gazdasági segélyprogramokban az amerikai tradíció nagyra becsült és fontos részét képezi. De az elképzelés, hogy katonai beavatkozással valósítsuk meg őket, méghozzá a világ egy olyan pontján, ahol az ilyesféle értékeknek nem voltak történelmi gyökereik, és hogy változást várjunk egy rövid, politikai szempontból releváns időszakon belül (a háború sok támogatója és kritikusa is rövid idő alatt várta a változást), már több volt annál, mint amit az iraki társadalom elbírt, és az amerikai közvélemény támogatni tudott volna.

Tekintve az etnikai megosztottságot, valamint a síiták és szunniták ezeréves ellentétét – melynek válaszvonala Bagdad közepén húzódott –, a történelmi örökség felszámolására irányuló próbálkozás az Irakban folyó harcok és az Amerikát megosztó belpolitikai viták közepette sziszifuszi vállalkozásnak bizonyult. A szomszédos országok eltökélt ellenállása csak tovább nehezítette a helyzetet. A soha véget nem érő próbálkozás vajmi kevés sikerrel járt. Szaddám Huszein brutális hatalma után egy pluralista demokrácia létrehozása ezerszer nehezebbnek bizonyult, mint a diktátor kitaszítása a hatalomból. A síiták a Huszein elnyomása alatt évtizedekig tartó jogfosztottságtól megkeseredve hajlamosak voltak a demokráciát számbeli fölényük jogos elismeréseként elkönyvelni. A szunniták szemében viszont a demokrácia külső összeesküvés volt, melyet az ő elnyomásukra akartak bevezetni; ilyen alapon bojkottálták a 2004-es választást,

amely a háború utáni rend definiálásának kulcsfontosságú eleme volt. A kurdok északon még emlékeztek Bagdad gyilkos támadásaira, ezért különálló katonai egységeiket továbbfejlesztették, és az olajmezők feletti irányítás megszerzésére törekedtek, hogy a nemzeti költségvetéstől független bevételeik legyenek. Autonómiafogalmuk alig tért el a nemzeti függetlenség fogalmától, már ha egyáltalán különbözött tőle.

A forradalmi hangulat és idegen megszállás közepette felkorbácsolt indulatokat 2003 után a külső erők kegyetlenül kihasználták, és tovább szították: Irán a síita csoportokat támogatta, gyengítve ezzel a születő kormány függetlenségét; Szíria hagyta, hogy a területén fegyvereket és dzsihádistákat szállítsanak keresztül (ami végső soron pusztító következményekkel járt saját kohéziójára nézve); az al-Kaida pedig a síiták szisztematikus gyilkolására felszólító kampányt indított. E közösségek mindegyike a hatalomért, területekért és olajbevételekért vívott harcnak tekintette a háború utáni rendet, amelyben a felek csak egymás rovására érvényesülhettek.

Ilyen körülmények között, 2007 januárjában Bush vakmerő döntést hozott: további csapatokat kívánt Irakba küldeni az erőszak megfékezésére. A Képviselőház ezt egy nem kötelező erejű határozatban 246 szavazattal elutasította; és noha a javaslat eljárási okokból megbukott a Szenátusban [a szavazatok száma nem érte el a 60-at – *a ford.*], 56 szenátor így is ellenezte az iraki erők növelését. A többségben lévő demokraták vezetője a Szenátusban hamar kijelentette: „Ezt a háborút elvesztettük, és a csapatok növelésével nem érünk el semmit." Ugyanebben a hónapban a Képviselőház és a Szenátus javaslatokat fogadott el arra vonatkozóan, hogy az amerikai visszavonulást egy éven belül meg kell kezdeni – ezeket a javaslatokat az elnök megvétózta.

Állítólag Bush 2007-ben egy értekezletet ezzel a kérdéssel zárt le: „Ha nem azért vagyunk ott, hogy győzzünk, akkor miért mentünk oda?" Ez a megjegyzés egyidejűleg testesítette meg az elnök elszánt karakterét és egy ország tragédiáját. Ennek az országnak a népe több mint fél évszázadon keresztül csak arra készült, hogy fiait és lányait a világ távoli zugaiba küldje a szabadság védelmében, de politikai rendszere nem volt képes kitartani egy egységes és állandó cél mellett. Mert amíg a csapatnöveléssel, amit

Bush merészen elrendelt, David Petraeus tábornok pedig briliánsan megvalósított, elég tisztességes eredményt értek el, az amerikai közvélemény hangulata megváltozott. Barack Obama a demokrata előválasztást részben az iraki háborút erősen ellenző nézeteivel nyerte meg. Hivatalba lépésekor továbbra is nyíltan kritizálta elődjét, és a háborúból való „kilépési stratégiában" is nagyobb hangsúlyt kapott a kilépés, mint a stratégia. A jelen könyv írásakor Irak egy éppen kialakulóban lévő vallási-regionális rivalizálás központi csatatere – a kormány Irán felé tendál, a szunnita népesség egy része fegyvert ragadott, és a kormány ellen fordult, és a vallási ellentét mindkét pólusán vannak olyanok, akik a szomszédos Szíria dzsihádista törekvéseit támogatják. Mindeközben az Iszlám Állam terrorista csoport célja egy kalifátus létrehozása az ország területének felén.

Az ügy már túlmutat az előzményeiről folyó politikai vitákon. Egy dzsihádista entitás megszilárdulása az arab világ szívében – megfelelő mennyiségű zsákmányolt fegyverrel és egy transznacionális haderővel a birtokában – vallási háborúba bonyolódva radikális iráni és iraki síita csoportokkal, összehangolt és erőteljes nemzetközi válaszlépést kíván, különben továbbgyűrűzhet. Kitartó stratégiai erőfeszítés szükséges Amerika és a Biztonsági Tanács állandó tagjainak részéről, és Amerika regionális ellenfeleinek segítségére is szükség lehet.

Célok és lehetőségek

A nemzetközi rend természetének kérdése akkor merült fel, amikor a Szovjetunió létrejött, és megkérdőjelezte a vesztfáliai rendszert. Több évtized távlatából már vitatható, hogy Amerika egyensúlyi törekvései mennyire voltak optimálisak. De mindenesetre tagadhatatlan, hogy az Egyesült Államok, egy tömegpusztító fegyverekkel, politikai és társadalmi felfordulásokkal teli világban megőrizte a békét, segített ismét életet lehelni Európába, és létfontosságú gazdasági segítséget nyújtott a feltörekvő országoknak.

Inkább a tényleges, „forró" háborúinál volt jellemző, hogy az Egyesült Államoknak nehezére esett közös nevezőre hoznia céljait és lehetőségeit.

A II. világháború utáni öt amerikai háború közül (Korea, Vietnam, az Öböl-háború, Irak és Afganisztán) csak a George H. W. Bush elnöksége alatt vívott Öböl-háborúban érte el az USA a maga elé kitűzött célokat jelentősebb belpolitikai megosztottság nélkül. Hogy más konfliktusok kimenetele mikor dőlt el – legyen szó patthelyzetről vagy egyoldalú visszavonulásról –, az már egy másik vita tárgya. Itt egyelőre elég annyit elmondani, hogy ha egy ország a világrend keresésében ilyen nélkülözhetetlen szerepet akar játszani, először ezzel a szerepkörrel és saját magával kell megbékélnie.

A történelmi események lényege ritkán világos azok számára, akik benne élnek. Az iraki háborút tekinthetjük a régió nagyszabású átalakulásának katalizátoraként – az átalakulás alapvető jellege viszont még egyelőre ismeretlen; ehhez ki kell várnunk az arab tavasz, az iráni nukleáris és geopolitikai kihívások, s az Irak és Szíria ellen irányuló dzsihádista támadások végkimenetelét. 2004-ben a demokratikus választások megjelenésével a régió többi területén is szinte biztosan megjelent az igény a részvételen alapuló intézmények létrehozására; amit viszont még nem tudunk, hogy ezek az intézmények képesek lesznek-e majd a tolerancia és a békés kompromisszum szellemében működni.

Ha Amerikának a 21. században vívott háborúinak tanulságait számba vesszük, nem feledkezhetünk meg arról a tényről, hogy nem volt még egy ilyen nagyhatalom, amely stratégiai erőfeszítései során ennyire mélyen gyökerező eltökéltséget mutatott az emberi nem jobbá tételére. Különleges jelleméből fakad ez annak a nemzetnek, amely a háborút nem csak azért vívja, hogy ellenségeit megbüntesse, hanem hogy az ellenség népének életét jobbá tegye, s amely nem azért óhajtja a győzelmet, hogy másokat leigázzon, hanem hogy megoszthassa velük a szabadság gyümölcseit. Amerika nem is lenne hű önmagához, ha elvetné ezt az alapvető idealizmust. Nem erősítené meg barátságait sem (és az ellenségeit sem tudná a maga oldalára állítani), ha nemzeti tapasztalatainak ezt a központi aspektusát félredobná. A megfelelő hatékonyság érdekében azonban a politika nagyra törő céljait a mögöttes tényezők józan elemzése kell hogy kiegészítse; és ezen belül figyelembe kell venni más régiók kulturális és geopolitikai helyzetét, valamint az amerikai érdekek és értékek

ellen forduló ellenségek eltökéltségét és leleményességét is. Amerika morális törekvéseit olyan megközelítéssel kell kiegészíteni, amely a politikai irányvonal stratégiai elemét is számításba veszi, úgy, hogy azt az amerikai nép több politikai cikluson át tudja támogatni és fenntartani.

George Schultz volt külügyminiszter nagyon bölcsen fogalmazta meg Amerika ambivalenciáját:

> Az amerikaiak, erkölcsös nemzet lévén, azt szeretnék, hogy külpolitikájuk a nép által támogatott értékeket tükrözze. De az amerikaiak, gyakorlatias nemzet lévén, azt is szeretnék, hogy külpolitikájuk hatékony legyen.

Az amerikai belső vitát gyakran írják le az idealizmus és a realizmus versengéseként. Meglehet azonban, hogy – Amerikának és a világnak – rá kell majd jönnie: ha nem tud egyszerre mindkét szellemben cselekedni, a végén majd egyiknek sem fog tudni eleget tenni.

9. FEJEZET

Technológia, egyensúly és emberi tudatosság

Minden kornak megvan a maga vezérmotívuma, hiedelemvilága, amely magyarázatot ad a világ létezésére, s amely az egyént inspirálja, vagy éppen vigaszt kínál számára oly módon, hogy megmagyarázza a rázúduló események sokféleségét. A középkorban ezt a szerepet a vallás töltötte be; a felvilágosodás korában az Értelem; a tizenkilencedik és huszadik században a nemzeti öntudat, amely egyfajta motiváló erővel bíró történelemszemléletből táplálkozott. Korunkat a tudomány és a technika határozza meg, minthogy a történelemben eddig példátlan mértékű előrelépést tettek lehetővé az emberi jóllét tekintetében. A tudomány és a technika fejlődése átlépte a hagyományos kulturális korlátokat – ám ugyanakkor olyan fegyvereket alkotott, amelyekkel az egész emberiséget el lehetne pusztítani. A technika kommunikációs vívmányaival az emberek és intézmények egy szempillantás alatt kapcsolatba léphetnek egymással, legyenek bárhol is a világon. Hatalmas mennyiségű adat tárolása és lehívása is lehetséges – mindössze egyetlen gombnyomással. Mégis milyen célok vezérlik a technikát? Mi lesz a nemzetközi renddel akkor, ha a technika már annyira a mindennapjaink részévé válik, hogy egyetlen releváns tényezőként határozza majd meg a saját univerzumát? Vajon a modern fegyverekben rejlő pusztító erő tényleg akkora, hogy a közös félelem egyesíti majd az emberiséget a háború borzalmainak végleges eltörlésére? Vagy inkább a fejünk fölött lebegő szüntelen veszedelem érzését kelti, ha ilyen fegyverek vannak a birtokunkban? Lebonthatja-e az akadályokat a kommunikáció a társadalmak és egyének között, és hozhat-e oly' mértékű átláthatóságot, hogy az ideális emberi közösségről alkotott ősi víziók valósággá válnak? Vagy pedig az ellenkezője történik: az emberiség, tömegpusztító fegyvereivel,

a mindent behálózó átláthatósággal és így a magánélet megszűnésével egy határok és rend nélküli világba taszítja magát, amelyben anélkül bukdácsol keresztül a válságokon, hogy azokat megértené?

A jelen könyv szerzőjének nem tiszte, hogy a fejlett technológiával kapcsolatban nyilatkozzon; ehelyett inkább annak következményeivel kíván foglalkozni.

Világrend az atomkorban

Már a legelső ismert történelmi feljegyzések óta tudjuk, hogy a politikai egységek eszköztárában – függetlenül attól, hogy államnak nevezhetők-e vagy sem – ott volt a háború mint végső megoldás. De az a technológia, amely lehetővé tette a háborúzást, egyúttal be is határolta annak lehetőségeit. Még a legerősebb és legjobban felszerelt államok is csak bizonyos távolságon belülre tudtak csapatokat küldeni, meghatározott mennyiségben, és egy bizonyos számú célpont ellen. Az ambiciózus vezetőket kötötték a konvenciók és a kommunikációs technológia adott fejlettségi szintje is. A radikális megmozdulásokat is korlátozta az a tempó, amellyel képesek voltak kibontakozni. A diplomáciai cselekmények foganatosítása során számolni kell olyan eshetőségekkel is, amelyek az üzenet kézbesítési ideje alatt történnek. Ennek tudata arra kényszeríti a döntéshozókat, hogy az ügyek előrehaladása folyamán időről időre gondolkodási szüneteket iktassanak be, amikor mérlegelhetik: mi az, amit megtehetnek, és mi az, ami már kívül esik a hatókörükön.

Nem tudjuk, hogy az államok közötti erőegyensúly minden esetben formális elvként működött-e, vagy elméleti háttér nélkül gyakorolták, de minden nemzetközi rend lényeges eleme volt valamiféle egyensúly – a Római és a Kínai Birodalom esetében a birodalom perifériáján, Európában pedig a belső működési rend részeként.

Az ipari forradalommal felgyorsult a változások üteme, és egyre rombolóbb lett a modern hadseregek ereje. És ha az egymással hadakozó felek közötti technológiai szakadék túl nagy, az még kezdetleges fegyverek esetén is a gyengébb fél teljes kiirtásához vezethet. Az európai technoló-

gia és az európaiak által elterjesztett járványok nagyban hozzájárultak az amerikai kontinens eredeti civilizációinak kipusztulásához. Az ígéretes újfajta hatékonyság a rombolás új dimenzióját hozta magával, például a tömeges besorozások egyenesen megsokszorozták a technológia elsöprő hatását.

A fenti folyamat csúcspontját a nukleáris fegyverek megjelenése jelentette. A II. világháborúban a nagyhatalmak tudósai azon munkálkodtak, hogy uralni tudják az atomot, és így képesek legyenek a részecske energiáinak felszabadítására. Az amerikai Manhattan-terv, amely az Egyesült Államok, Nagy-Britannia és Európa legjobb tudósait tömörítette, domináns szerepet töltött be. Az új-mexikói sivatagban, 1945 júliusában végrehajtott első sikeres atomrobbantást követően J. Robert Oppenheimer, a titkos fejlesztési projektet vezető elméleti fizikus, győzelmi mámorától megrészegedve a *Bhagavad-gíta* egyik verssorát idézte: „Én lettem a halál, a világok pusztítója."

Régen a háborúknak megvolt a maguk belső matematikája: a győzelem haszna nagyobb volt, mint a háború ára, a gyengébb fél pedig azért küzdött, hogy az erősebb minél nagyobb árat fizessen, ezáltal megzavarva annak számításait. Szövetségek alakultak: a haderő növelésére, hogy ne legyen kétség a csapatok egyesítése felől, és a *casus belli* meghatározására (már ha egy szuverén államokból álló nemzetközi közösségben a kétségek eloszlatása egyáltalán lehetséges a végső szándékokat illetően). A vereséget nagyobb veszteségnek tartották, mint a katonai konfliktussal járó veszteségeket. Ezzel szemben az atomkor olyan fegyverre alapozott, amelynek használata az értékelhető hasznához képest aránytalan veszteségekkel járna.

Az atomkor dilemmája volt, hogyan lehetne a nukleáris fegyverek rombolóerejét valamiféle morális vagy politikai kapcsolatba hozni az elérni kívánt célokkal. És ha bármiféle nemzetközi rendet akartak kilátásba helyezni – már az emberiség túlélése érdekében is – sürgős kérdéssé vált a nagyhatalmi konfliktus enyhítése, ha nem is teljes megszüntetése. Egy elméleti határvonalat próbáltak meghúzni – amely még éppen az előtt a pont előtt húzódik, hogy valamelyik szuperhatalom bevesse egész fegyverarzenálját.

A stratégiai stabilitást olyan egyensúlyként határozták meg, amelyben egyik oldal sem nyúl a tömegpusztító fegyvereihez, mivel megtorlásként az ellenfél is képes rá, hogy elfogadhatatlan mértékű pusztítást vigyen véghez válaszcsapásával. Az 1950-es és 1960-as években, többek között a Harvard és Caltech Egyetemen, a Massachusettsi Technológiai Intézetben és a Rand Corporation [az USA hadseregének tanácsadó szakértői csoportja – *a ford.*] épületében tartott előadás-sorozat a „korlátozott használat" doktrínáját járta körül, amely a nukleáris fegyvereket csak a hadszíntérre vagy katonai célpontokra korlátozta. Minden ilyesféle elméleti törekvés kudarcba fulladt azonban, függetlenül a meghúzott határvonalaktól, mert ha egyszer a nukleáris hadviselés küszöbét átlépték, a modern technológia felülírja a betartandó határokat, és az ellenségnek lehetősége nyílik az eszkalációra. Végül a két oldal stratégái arra a hallgatólagos megegyezésre jutottak, hogy a kölcsönösen garantált megsemmisítés koncepciója lesz a nukleáris békemechanizmus eszköze. Azon feltételezésből kiindulva, hogy mindkét oldal olyan nukleáris arzenállal rendelkezik, amely túlélheti a másik fél kezdő támadását, a cél a másik fenyegetéseinek kellő mértékben elrettentő ellensúlyozása volt, hogy egyik oldalnak se jusson eszébe ténylegesen támadásba lendülni.

Az 1960-as évek végére a két szuperhatalom uralkodó stratégiai doktrínája a feltételezett ellenségnek okozott „elfogadhatatlan" mértékű kár lehetőségéből indult ki. Természetesen azt nem lehetett tudni, hogy az ellenség mit tart elfogadhatatlannak; és ezt az ellenség nem is hozta a másik tudomására.

Szürreális színezete volt az elrettentés mögött húzódó számításoknak, amelyek „logikus" egyenletekre támaszkodtak, előrevetítve az áldozatok számát – amely pár nap vagy óra leforgása alatt a négy világháborús év veszteségeinek mértékét is meghaladná. Mivel előzetesen senkinek sem volt tapasztalata az egymás fenyegetését alátámasztó fegyverekkel, az elrettentés nagymértékben függött attól, hogy mennyire lehet pszichésen hatni az ellenfélre. Amikor az 1950-es években Mao arról beszélt, hogy Kína több százmillió életet lenne hajlandó feláldozni egy nukleáris háborúban, Nyugaton ezt a megnyilatkozását széles körben az érzelmi, illetőleg ideológiai zavarodottság jeleként értékelték. Valószínűleg ez a megnyi-

latkozás valójában józan számítás következménye volt, amely szerint ha egy ország képes ellenállni az eddigi emberi tapasztalatokat meghaladó fegyveres erőknek, akkor szükségszerűen azt is demonstrálnia kell, hogy emberi értelemmel felfoghatatlan mértékű áldozatot is képes hozni ezért. Mindenesetre az ezen megütköző országok, a Nyugaton és a Varsói Szerződésben egyaránt, figyelmen kívül hagyták azt a tényt, miszerint a szuperhatalmak elrettentési stratégiája pont az apokaliptikus kockázatokra alapozott. Még finoman szólva is ki kell mondanunk, hogy a kölcsönösen garantált megsemmisítés doktrínája azon a tételen alapult, mely szerint a vezetők a béke érdekében jártak el, a civil lakosságot szándékosan kitéve a megsemmisülés veszélyének.

Sok erőfeszítést tettek a dilemma elkerülésére, amely abból fakadt, hogy a hatalmas arzenált nem lehet bevetni, sőt még csak fenyegetőzni sem illdomos a bevetésével. Mindeközben mindenki szövevényes háborús forgatókönyveket eszelt ki. De legjobb tudásom szerint – és a korszakban jó darabig abban a helyzetben voltam, hogy tudnék az ilyesmiről – a két szuperhatalom között nem alakult ki olyan konkrét válság, amellyel eljutottak volna a nukleáris fegyverek tényleges bevetésének közelébe. Az 1962-es kubai rakétaválságtól eltekintve, amikor a Kubában állomásozó szovjet egységet előzetesen felhatalmazták rá, hogy önvédelemből használhassa nukleáris fegyvereit, egyik oldalon sem közelítették meg a kritikus pontot sem egymással, sem atomfegyverrel nem rendelkező, harmadik országokkal szemben.

Ennek fényében a legszörnyűbb fegyverek, amelyek minden oldal védelmi költségvetésének oroszlánrészét tették ki, elvesztették jelentőségüket azokban az aktuális krízisekben, amelyekkel a vezetőknek szembe kellett nézniük. A nemzetközi rend mechanizmusa tehát a kölcsönös öngyilkosság lett. És ha provokálni akarták egymást a hidegháború során, a két pólus, Washington és Moszkva, „távháborúkat" vívott egymás ellen. Az atomkor tetőpontján a hagyományos haderő kapott döntő szerepet. A korszak katonai konfliktusai a messzi periférián – Incsonnál, a Mekong-deltánál, Luandánál, Irakban és Afganisztánban – zajlottak. A sikert pedig abban mérték, hogy ki milyen hatékonysággal tudja támogatni helyi szövetségeseit a fejlődő világban. Egyszóval a nagyhatalmak stratégiai

fegyverarzenáljai, amelyek összemérhetetlenek voltak az akkor elképzelhető politikai célokkal, a mindenhatóság illúzióját keltették; ezt az illúziót pedig az események tényleges alakulása cáfolta meg.

Ilyen nemzetközi hangulatban kezdte meg Nixon elnök 1969-ben a hivatalos tárgyalásokat a szovjetekkel a stratégiai fegyverek korlátozásáról (SALT). A tárgyalások eredményeképp létrejövő 1972-es egyezményben plafont állapítottak meg a fegyverkezésnek, és az egyezmény értelmében mindegyik nagyhatalom csak egy antiballisztikusrakéta-bázissal [ABM-bázis] rendelkezhetett. (Ezáltal a többi bázis kiképzőközponttá alakult – ugyanis Nixon eredeti, 1969-es javaslata alapján a teljes amerikai rakétaelhárító rendszer telepítéséhez 12 bázisra lett volna szükség.) Az érvelés az volt, hogy mivel a Kongresszus kettőnél több rakétaelhárító telepet nem kívánt jóváhagyni, az elrettentést a kölcsönösen garantált megsemmisítésre kellett alapozni. Ehhez a stratégiához minden oldal elegendő atomfegyverrel rendelkezett – valójában még annál is többel – az elfogadhatatlan mértékű károkozáshoz. A rakétavédelmi rendszerek hiánya minden kétséget eloszlatott, garantálva a kölcsönös elrettentést – de a társadalom pusztulását is, ha netán az elrettentés nem járna sikerrel.

Az 1986-os reykjavíki csúcstalálkozón Reagan elnök megfordította a kölcsönösen garantált megsemmisítés gondolatát. Azt javasolta, hogy mindkét oldal semmisítse meg támadófegyvereit, ezzel elvetve az [1972-es] ABM-egyezményt, és engedélyezve a védelmi rendszereket. A kölcsönösen garantált megsemmisítés elvét el akarta törölni, a védelmi rendszereket viszont meg kívánta tartani arra az esetre, ha valaki mégis megszegné a megállapodást, és fejlesztene nukleáris fegyvereket. Gorbacsov azonban – tévesen – azt feltételezte, hogy az amerikai rakétavédelmi program már rég folyamatban van, míg a Szovjetunió, a megfelelő technológiai és gazdasági háttér hiányában, nem tudott lépést tartani az Egyesült Államokkal; ezért ragaszkodott az eredeti, védelmi rendszert korlátozó megállapodáshoz. A szovjetek három évvel később gyakorlatilag feladták a stratégiai fegyverkezési versenyt, és ezzel véget ért a hidegháború. Azóta a nukleáris robbanófejek száma lecsökkent, először George W. Bush, majd pedig Obama elnök kormányzása alatt. Megegyezés jött létre Oroszországgal, miszerint mindkét oldal körülbelül 1500-ra csökkenti a robbanófejek szá-

mát – ez 10 százaléka a kölcsönös megsemmisítési stratégia csúcspontján birtokolt robbanófejek számának. (Megjegyzem, ez a redukált mennyiség is bőven elég lenne a kölcsönös megsemmisítési stratégia kivitelezéséhez.)

A nukleáris egyensúly paradox módon hatott a nemzetközi rendre. A régi, történelmi erőegyensúly a Nyugat dominanciáját erősítette az akkori gyarmatok felett; ezzel szemben a nukleáris rend – amely a Nyugat kreálmánya volt – pont az ellenkező hatást érte el. A katonai erőkülönbségek a fejlett és fejlődő országok között összehasonlíthatatlanul nagyobbak lettek, mint eddig bármikor a történelem során. De mivel a nagyok a nukleáris fegyverek fejlesztésére használták fel védelmi büdzséjük jelentős részét, és ezeknek a használatát a legsúlyosabb helyzeteket leszámítva hallgatólagosan elutasították, a helyi hatalmak helyre tudták billenteni a katonai egyensúlyt. Ezek stratégiája az volt, hogy addig nyújtották a háborút, amíg a „fölényben lévő" ország népe már nem volt hajlandó azt tovább támogatni – így történt ez Franciaországgal Algériában és Vietnamban; az Egyesült Államokkal Koreában, Vietnamban, Irakban és Afganisztánban; és a Szovjetunióval Afganisztánban. (Korea kivételével az előzőekben felsorolt mindegyik háború – a hagyományos fegyverekkel vívott hosszadalmas konfliktus lezárásaként – az egyértelműen erősebb fél egyoldalú visszavonulásával végződött.) Mindezek a háborúk aszimmetrikus háborúk voltak, amelyek nem feleltek meg az ellenség területe ellen folytatott lineáris műveletek hagyományos doktrínájának. A gerillaalakulatok, amelyek nem konkrét területeket védtek, arra koncentráltak, hogy minél több veszteséget okozzanak – ezzel szertefoszlatva az ellenfél lakosságának politikai hajlandóságát a konfliktus folytatásának támogatására. Ilyen értelemben a technológiai fölény geopolitikai impotenciába fordult át.

Az atomfegyverek terjedésének veszélye

A nukleáris szuperhatalmak közötti hidegháború végével az atomháború veszélye lényegében elhárult. A békés célú nukleáris energia előállítására irányuló technológia terjedésével azonban jelentősen megnőtt a nukle-

áris hadi képesség kifejlesztésének a lehetősége. A kiéleződő ideológiai ellentét és a tartósan megoldatlan térségi konfliktusok mind többeket csábítottak atomfegyverek beszerzésére, és ebből nem maradtak ki a lator államok és a nem állami szereplők sem. A kölcsönös fenyegetettség, amely a hidegháborúban visszatartó erőként hatott, már nem játszik akkora szerepet – vagy egyáltalán nem is érvényesül – az atomfejlesztés új belépői esetében, nem is beszélve a nem állami szereplőkről. Az atomfegyverek elterjedésének lehetősége a kortárs nemzetközi rend átfogó stratégiai problémája lett.

A kockázatokra adott válaszul az Egyesült Államok, a Szovjetunió és az Egyesült Királyság kidolgozták az Atomsorompó-egyezményt [NPT], amelyet 1968-ban tettek közzé, és nyitottak meg aláírásra. Az egyezmény az atomfegyverek további terjedését kívánta megelőzni (az USA, a Szovjetunió és az Egyesült Királyság 1968-ban, Franciaország és Kína 1992-ben írta alá). A nukleáris fegyverrel nem rendelkező államokat az egyezmény szerint az atomhatalmak segítették az atomtechnológia békés felhasználásában, azzal a feltétellel, hogy elfogadnak bizonyos biztonsági intézkedéseket, garantálva ezzel, hogy atomprogramjuk mögött semmiféle katonai cél nem húzódik meg. A jelen könyv írásakor az egyezményt 189 fél írta alá.

A globális atomsorompó-projekt valódi, nemzetközi normaként való elfogadtatása azonban nehézségekbe ütközött. Néhányan a „nukleáris apartheid" egy formájaként támadták az elgondolást, mások pedig úgy tekintettek rá, mint a gazdag országok vesszőparipájára. Így az NPT megkötései az országok szemében gyakran voltak inkább áhított törekvések, mintsem jogilag kötelező érvényű feltételek. A nukleáris fegyverek felé hajló tiltott folyamatot, mint kiderült, nehéz volt felfedni és ellensúlyozni, mivel a fejlesztés első lépései pontosan megegyeznek a békés célokra történő fejlesztéssel, amit az NPT külön engedélyezett. Az egyezmény tiltotta ugyan, de nem tudta megakadályozni, hogy olyan aláírók, mint Líbia, Szíria, Irak vagy Irán – az NPT biztonsági kitételeit sértő – titkos nukleáris programokat folytassanak. Mint ahogy azt sem tudta megakadályozni, hogy Észak-Korea – visszalépve az egyezménytől – nemzetközi felügyelet nélkül tesztelje és fejlessze nukleáris technológiáját.

Arra az esetre, ha egy állam megsérti vagy elutasítja az atomsorom-

pó feltételeit, a feltételek megszegésének határán táncol, vagy egyszerűen nem ismeri el az egyezmény mint nemzetközi norma legitimitását, nem létezik meghatározott nemzetközi mechanizmus a betartatásra. Ez idáig megelőző intézkedéseket csak az Egyesült Államok tett Irak ellen – ez volt a Szaddám Huszein elleni háború egyik kiváltó oka –, illetve Izrael Irak és Szíria ellen; a Szovjetunió az 1960-as években csak fontolgatta a Kína elleni lépések megtételét, de aztán végül nem cselekedett.

Az atomsorompó mégis hozott egy-két jelentős sikert a nukleáris programok leépítésében. Dél-Afrika, Brazília, Argentína és több szovjet utódállam adott fel már megvalósult vagy jelentős technológiai előrelépést mutató nukleárisfegyver-programot. Ugyanakkor 1949, az amerikai atommonopólium vége óta a Szovjetunió/Oroszország, Nagy-Britannia, Franciaország, Izrael, Kína, India, Pakisztán, Észak-Korea birtokába jutott atomfegyvereknek, Irán pedig a küszöbén áll a kifejlesztésnek. Pakisztán és Észak-Korea ráadásul széles körben tovább is terjesztette know-how-ját.

Az atomfegyverek elterjedése különböző mértékben hat a nukleáris egyensúlyra, attól függően, hogy az adott új belépő mennyire hajlik rá, hogy be is vesse a fegyvereit. A brit és francia kapacitások például csak nagyon kis mértékben járulnak hozzá a NATO arzenáljához. Főleg végső esetekre tartják fenn őket, mintegy biztonsági hálóként, arra az esetre, ha az Egyesült Államok megtagadná a védelmüket, vagy ha egy nagyhatalom fenyegetné az alapvető brit és francia nemzeti érdekeket, vagy egy nagyhatalmak közötti atomháborúból való kimaradás eszközeként – minden ilyen forgatókönyvet lényegében nagyon távoli eshetőségnek tekintve. Az indiai és pakisztáni nukleáris létesítmények elsődlegesen egymás ellen irányulnak – és ez a stratégiai egyensúlyt két irányban befolyásolja. Egyrészt az eszkaláció kockázata csökkentheti a szubkontinens egészére kiterjedő klasszikus háború valószínűségét. Ám mivel ezek a fegyverrendszerek annyira sérülékenyek, és technikailag olyan nehéz őket megvédeni egy kis távolságból bekövetkező támadással szemben, mindez mintegy magában hordozza azt a csábítást, hogy megelőző csapást mérjenek rájuk, különösen olyan helyzetekben, amikor az érzelmek elszabadulnak. Egyszóval az atom elterjedése tovább gerjeszti a nukleáris dilemmát: lehet, hogy az atomfegyver csökkenti a háború valószínűségét,

de ha a háború mégis kitörne, ezek az eszközök gigantikus mértékben erősítenék fel a háború kegyetlenségét.

Az India és Kína közötti nukleáris viszony megközelítheti a hidegháború szemben álló felei közti viszony elrettentő jellegét; vagyis hajlani fognak az atom használatának elkerülésére. Pakisztán arzenálja szélesebb körű regionális és globális kérdésekre terjed ki. A Közel-Kelettel szomszédos ország ugyanis, amelynek jelentős számú muszlim lakosa van, alkalmanként már utalt rá, hogy védelmezőként és fegyverszállítóként is szerepet akar vállalni. Az atomfegyverek Irán által történő kifejlesztése az összes fent említett kérdést csak tovább bonyolítaná – mint ahogyan erről a 4. fejezetben is szó esik.

Idővel az atomfegyver további terjedése még a nagy atomhatalmak közti általános nukleáris egyensúlyra is hatással lesz. A nagyobb atomhatalmak vezetőinek fel kell tehát készülniük a legrosszabb eshetőségre is. Ez azt jelenti, hogy nemcsak a másik szuperhatalomtól, hanem az újonnan atomfegyverhez jutó országok részéről érkező fenyegetésekre is számítaniuk kell. Hadképességük tükrözni fogja azt a meggyőződésüket, hogy az elrettentő erőn túl további atomfegyverekre is szükségük lesz, hogy eredményesen léphessenek fel a főellenségükön kívül más, atomfegyverrel rendelkező ellenfelekkel szemben is. Ha mindegyik atomhatalom ezzel számol, az atom terjedése a tartalék ütőerő arányos növelését vonja maga után, a jelenlegi felső határokat feszegetve, vagy azokat akár meg is haladva. Így ezek az egymást lefedő nukleáris egyensúlyok tovább bonyolódnak majd a terjedés előrehaladtával. A hidegháború viszonylag stabil nukleáris rendjét egy olyan nemzetközi rend váltja majd fel, amelyben egy atomfegyverrel rendelkező ország azt a külső képet mutathatja, hogy apokaliptikus kimenetelű döntések meghozatalára képes – ezzel szinte perverz előnyöket kovácsolva magának riválisaival szemben.

Hogy garantáljanak maguknak egy biztonsági hálót a nukleáris szuperhatalmakkal szemben, még az atomfegyvert tartó országoknak is jó okuk van arra, hogy a látszat kedvéért egy szuperhatalom hallgatólagos védelme alá helyezkedjenek (erre példa Izrael, az európai atomországok, az atomfegyver kifejlesztésére önmagában is képes Japán, továbbá azok a közel-keleti országok, amelyek az atomfegyver kifejlesztésének vagy meg-

szerzésének küszöbén állnak). Így végső soron megeshet, hogy a fegyverek elterjedése olyan szövetségek létrejöttéhez vezet, amelyek merevségükkel az I. világháború előtti szövetségi rendszerekhez hasonlítanak, messze meghaladva azok globális hatótávját és pusztító erejét.

Különösen komoly egyensúlytalanság állhat elő, ha egy atomfegyvert tartó ország megközelíti a két nukleáris szuperhatalom felszereltségét (ez a feladat Kína és India számára is kivitelezhetőnek tűnik). Bármelyik atomország, ha sikeresen kimarad egy mások közötti nukleáris konfliktusból, potenciálisan dominánssá válhat. Egy nukleárisan többpólusú világban az is előfordulhat, hogy egy ilyen ország szövetségre lép a szuperhatalmak egyikével – ez esetben együttes erejük már stratégiai előnyt jelenthet. Így a mostani egyensúlyközeli helyzet a jelenlegi szuperhatalmak között kibillenhet a stratégiai stabilitás állapotából; minél alacsonyabb az a felszereltségi szint, amelyben az amerikaiak és oroszok megállapodnak, annál valószínűbb, hogy ez megtörténik.

Az atomfegyverek bármiféle továbbterjedése csak növeli a nukleáris konfrontáció veszélyét; diverziós tevékenységre, a nukleáris anyagok szándékos, illetve jogosulatlan felhasználására sarkall. Ez végső soron a szuperhatalmak közti egyensúlyt is érinti. És ha a nukleáris fejlesztések – a folyamatban lévő tárgyalásokkal ellentétben – átterjednek Iránra és folytatódnak Észak-Koreában, más országok is késztetést érezhetnek arra, hogy az atomhoz nyúljanak, ez pedig lesújtó következménnyel járna.

A fent vázolt tendenciák miatt az Egyesült Államoknak folyamatosan meg kell újítania saját technológiáját. A hidegháború alatt az atomtechnológiát széles körben az amerikai tudományos teljesítmény élvonalaként könyvelték el – a kutatás frontvonalaként, amely a kor legfontosabb stratégiai kihívásaira igyekezett választ adni. Ma a legsziporkázóbb elméket is inkább arra buzdítják, hogy a közérdek szempontjából relevánsabb projekteken dolgozzanak. Talán részben ennek következménye, hogy a nukleáris technológia finomítása elé tornyosuló akadályokat áthidalhatatlannak látják, noha az újonnan belépő országok folyamatosan fegyverkeznek, más országok pedig fejlesztik a technológiájukat. Az Egyesült Államoknak azonban muszáj a nukleáris technológia élvonalában maradnia, még akkor is, ha éppen használatának korlátozásáról tárgyal.

Az elmúlt fél évszázadban nem volt nagyhatalmi konfliktus, és így azzal érvelhetnénk, hogy az atomfegyverek megléte miatt a világ már kevésbé hajlamos a háborúra. Ugyanakkor a háborúk számának csökkenésével párhuzamosan a nem állami csoportok és az államok nem háborús, hanem valamilyen más ürüggyel elkövetett erőszakos cselekedeteiben jelentős növekedés következett be. A rendkívüli kockázatok és az ideológiai radikalizmus megnyitotta a lehetőséget az aszimmetrikus háború és az atomfegyverek használatától való hosszú távú tartózkodást aláásó, nem állami szerveződések kiváltotta provokációk előtt.

A már létező atomhatalmak számára talán a legnagyobb kihívás az, hogyan reagáljanak, ha az új belépők ténylegesen bevetnék egymás ellen az atomfegyvereiket. Először is, mi a teendő, ha meg akarjuk előzni az atomfegyverek bevetését a létező egyezmények hatókörén kívül? Ha mégis bevetik őket, milyen lépéseket kellene azonnal tenni a háború megállítására? Hogyan kezelhetők az emberi és társadalmi veszteségek? Hogyan lehet elejét venni a megtorló jellegű eszkalációnak úgy, hogy az elrettentés továbbra is érvényesüljön, és ha az elrettentés kudarcot vallana, mik legyenek az arányos következmények? A technológiai fejlődés diadalmenete nem homályosíthatja el az emberiség találmányainak félelmetes oldalát és azt a tényt, hogy milyen törékeny az egyensúly, amely ezek használatát visszafogja. Nem hagyhatjuk, hogy az atomfegyverek konvencionális hadeszközzé váljanak. A jelen helyzetben a nemzetközi rend fenntartása megköveteli, hogy a nagy atomhatalmak megegyezésre jussanak, és ragaszkodjanak az atomfegyverek terjedésének megállításához. Máskülönben a rendet az atomháború szörnyűségei fogják újraírni.

A kibertechnológia és a világrend

A történelemben a technológiai változás sokáig évtizedek és évszázadok fokozatos fejlesztéseivel haladt előre, a már létező technológiák finomítása és kombinációja révén. Még a radikális újításokat is be lehetett illeszteni a korábbi taktikai és stratégiai doktrínák keretébe: a tankokat a lovasság évszázados gyakorlatából vett példákon keresztül értelmezhetjük, a légi-

erőt betudhatjuk a tüzérség egyik új formájának, a hadihajókat mobil erődöknek, az anyahajókat pedig mozgó felszállópályáknak. Megsokszorozott romboló erejük ellenére még a nukleáris fegyverekről is elmondható, hogy bizonyos szempontból a korábbi tapasztalatok extrapolációi.

A mai kor újdonsága a számítástechnika változásának gyorsasága, és az, hogy az információs technológia a lét minden szintjére kiterjed. Gordon Moore, visszaemlékezve az Intelnél az 1960-as években mérnökként eltöltött éveire, arra a következtetésre jutott, hogy az általa megfigyelt tendencia tovább folytatódik majd, és ezáltal a számítógépes mikroprocesszorok kapacitása kétévente megduplázódik. „Moore törvénye" szinte látnoki módon jósolta meg a jövőt. A számítógépek egyre kisebbek és olcsóbbak lettek, és sebességük exponenciálisan megnőtt; a processzorokat ma már szinte bármibe be lehet ültetni – telefonokba, karórákba, autókba, háztartási gépekbe, fegyverrendszerekbe, drónokba, akár az emberi szervezetbe is.

A számítástechnikai forradalomnak köszönhetően először valósul meg, hogy megannyi egyéni gép és folyamat ugyanazon a kommunikációs médiumon keresztül kapcsolódik, és műveleteik egy és ugyanazon technológiai nyelven válnak elérhetővé és nyomon követhetővé. A kibertér [*cyberspace – a ford.*] – kifejezés csak az 1980-as években született meg, és akkoriban leginkább a hipotézis szintjén létező fogalmat jelölt – uralma alá vonta a fizikai teret, és – legalábbis a főbb nagyvárosi központokban – lassan egybeforr vele. A kibertér egészében és annak csomópontjai között, melyeknek száma hatványozottan nő, szinte valós idejű kommunikáció zajlik. A tevékenységek, amelyeket az előző generáció még manuálisan vagy papíralapon végzett – olvasás, bevásárlás, oktatás, a baráti kapcsolatok ápolása, ipari és tudományos kutatómunka, politikai kampányok, pénzügyek intézése, a kormányok nyilvántartásai, felügyelet, katonai stratégiák összeállítása –, már mind a számítástechnika szűrőjén keresztül valósulnak meg, az emberi tevékenység „adatosítása" zajlik, s ily módon egy egységes, „mennyiségekben kifejezhető és elemezhető" rendszer részévé válik.

Ez annál is inkább igaz, mivel az internethez kapcsolódó eszközök száma már durván tízmilliárdra rúg, és ez a szám 2020-ra valószínűsíthetően

ötvenmilliárdra emelkedik majd, ahogyan közeleg a „dolgok internetének" vagy a „minden internetének" kora. A fejlesztők előrejelzései szerint a világot a mindenütt jelen lévő számítástechnika jellemzi majd, és a mindennapi tárgyakba miniatűr adatfeldolgozó eszközök lesznek beépítve – „az ajtózárakba, fogkefékbe, karórákba, fitneszeszközökbe, füstjelzőkbe, térfigyelő kamerákba, sütőkbe, játékokba és robotokba" –, a számítástechnika már ott fog lebegni a levegőben is, egyfajta „okos por " alakban vizsgálva és alakítva környezetünket. Minden eszköz rá tud majd csatlakozni az internetre, és beprogramozhatjuk, hogy egy központi szerverrel vagy más, hálózatba fűzött eszközökkel kommunikálni tudjon.

A forradalom hatásai az emberi létezés minden szintjére kiterjednek. Akinek okostelefonja van (márpedig jelenleg több mint egymilliárd embernek van), nagyobb információfeldolgozó és -elemző kapacitást tart a kezében, mint amekkorával egy generációval ezelőtt sok titkosszolgálat rendelkezett. Azok a cégek, amelyek az eszközök közötti információcserét megteremtik és koordinálják, nagyobb befolyással rendelkeznek, és jobban nyomon tudják követni az eseményeket, mint sok mai állam vagy hagyományos hatalmi szerv. A kormányok pedig túl bizalmatlanok ahhoz, hogy átengedjék az új területet a riválisoknak, ezért maguk is annak a virtuális térnek a meghódítására törekszenek – ahol még oly' kevés az iránymutatás vagy korlátozás. Mint minden technológiai innovációnál, itt is jelen van a kísértés, hogy ezt az új területet stratégiai előnyök kovácsolására használjuk fel.

Ezek a változások annyira pillanatok alatt mentek végbe, hogy ahol nem áll rendelkezésre kellő technológiai szakértelem, ott minden próbálkozás hiábavaló a szélesebb hatókörű következmények megértésére. A változás az emberiséget olyan területekre kalauzolja, amelyeknek létezését eddig elképzelni sem tudtuk, nemhogy megmagyarázni. Ezért a leginkább előremutató technológiák és technikák használata jelenleg korlátozott, és kizárólag a legfejlettebb technológiai szakértelemmel bírók képességeitől és döntéseitől függ. Még a legzsarnokibb kormány sem tudott megálljt parancsolni a technika sodrásának, vagy ellenállni a trendnek, hogy tevékenységének egyre nagyobb hányada kerüljön át a digitális világba. A legtöbb demokrácia pedig ösztönszerűen érzi, hogy lehetetlenség

volna gátat szabni az információs forradalomnak, és valószínűleg erkölcsileg nem is lehetne elfogadni egy ilyen próbálkozást. A liberális-demokratikus világon kívül eső országok is felhagytak a próbálkozással, hogy kizárják a változást az életükből. Ehelyett inkább szintén igyekeznek magukévá tenni a tudást. Minden ország, cég és egyén részt vesz a technológiai forradalomban, legyen alanya vagy tárgya ennek a folyamatnak. A jelen könyv szempontjából a változás a nemzetközi rend kilátásaira gyakorolt hatása miatt érdekes.

A mai kor az atomfegyvert kapja örökségül, amellyel akár az egész civilizációt is el lehetne törölni a Föld színéről. De a katasztrofális lehetőségek mellett az atom jelentősége és használata még mindig értelmezhető a háború és béke jól elkülöníthető ciklusai szerint. Az internet viszont merőben új távlatokat nyit meg előttünk, a virtuális tér minden eddigi történelmi tapasztalatot megkérdőjelezhet. Mindenütt jelen van, de önmagában nem jelent fenyegetést. Veszélyei inkább a használat módjában rejlenek. A virtuális tér fenyegetései ködösek és meghatározhatatlanok, nehéz jellemezni őket. A társadalmi, pénzügyi, ipari és katonai ágazatokat átfogó kommunikációs háló előnyei hatalmasak; de ezzel együtt a kommunikáció a gyengeségeinket is forradalmasította. A szabályok és törvények megszületése nem tud lépést tartani a fejlődés ütemével (és maguk a szabályozó szervek sem képesek tartani a tempót). Így a virtuális világ fejlődése sok szempontból a filozófusok által elképzelt természeti állapotot hozta el; Hobbes szerint a természeti állapotból való szabadulás vágya motiválta a politikai rend létrehozását.

Az internet korát megelőzően a nemzetek képességei mérhetők voltak a munkaerő, a felszereltség, a földrajzi adottságok, a gazdaság és a nemzeti morál összképének figyelembevételével. A háború és béke szakaszai világosan elkülöníthetők voltak. A konfliktusokat bizonyos konkrét események váltották ki, és világosan érthető elvek mentén kidolgozott stratégiákkal oldották meg őket. A titkosszolgálatok feladata főleg az ellenség potenciáljának felmérése és – alkalmanként – csökkentése volt; tevékenységüket maguktól értetődő magatartási normák és az évtizedek alatt felhalmozódó közös tapasztalatok határozták meg.

Az internetes technológia túlszárnyalta stratégiáinkat és alaptételein-

ket – legalábbis a jelen pillanatban mindenképpen. Az új kor beköszöntével olyan kapacitások jelennek meg, amelyekre még nem létezik egységes értelmezés – sőt, érteni sem mindig értjük a változásokat. Nagyon kevés korlátozás van, ha egyáltalán létezik ilyesmi, legyenek azok kimondott vagy hallgatólagos megkötések. Ha bizonytalan hovatartozású egyének képesek lesznek egyre ambiciózusabb és tolakodóbb lépések megtételére, maga az állami hatóság fogalma válik bizonytalanná. A helyzet összetettségét csak tovább bonyolítja, hogy könnyebb kibertámadásokat véghezvinni, mint védekezni ellenük; ami a fejlesztést a támadás irányába tolhatja el.

A veszélyt növeli, hogy a támadások végrehajtóinak kiléte mindig vitatható; továbbá nincsenek nemzetközi egyezmények – és ha ezek meg is születnek, még mindig nincs rendszerünk ezek betartatására. Akár egy laptoppal végrehajtott műveletnek is lehetnek globális szintű következményei. Elegendő számítástechnikai kapacitással egyetlen szereplő is képes a virtuális tartományban létfontosságú infrastruktúrák megbénítására vagy akár lerombolására. Mindezt majdnem teljesen anonim módon. Villamosenergia-hálózatok és erőművek tehetők működésképtelenné – úgy, hogy a támadó be sem teszi a lábát a nemzet fizikai értelemben vett határain belülre (legalábbis a hagyományos értelemben vett területére semmiképpen sem). Már most létezik olyan illegális hackercsoport, amely képes bejutni kormányzati hálózatokba, és az onnan nyert bizalmas információkat olyan mértékben terjeszteni, hogy ez a diplomáciai folyamatokat is befolyásolja. A Stuxnet, egy állami támogatással lebonyolított kibertámadás például sikeresen bénította meg és hátráltatta az iráni nukleáris fejlesztéseket – egyes források szerint oly' mértékben, hogy az egy kisebb katonai csapással is felért. Vagy az Oroszországból kiinduló 2007-es botnet támadás Észtországban például napokra megbénította a kommunikációt.

Ez az állapot, még ha átmenetileg kedvez is a fejlett országoknak, nem folytatható a végtelenségig. A világrend felé vezető út lehet hosszú és bizonytalan, de nem érhetünk el jelentős előrelépést, ha a nemzetközi élet egyik legnagyobb súlyú elemét nem vesszük fel az igazán komoly témák sorába. Nem valószínű, hogy minden szereplő – főleg az eltérő kulturális hagyományok miatt – külön-külön ugyanarra a következtetésre jutna az

új terjeszkedési lehetőségeik természetéről és megengedhető használatáról. Létfontosságú ezért, hogy kialakítsunk egy közös felfogást az újonnan előállt helyzetünket illetően. Ha ez nem történik meg, a felek továbbra is saját, külön utakon járó megérzéseik által vezérelve fognak cselekedni, ezzel növelve egy kaotikus végkifejlet esélyeit. A virtuális világban végrehajtott műveletekkel ugyanis nyomást lehet gyakorolni másokra, hogy megtegyenek bizonyos intézkedéseket a fizikai valóságban – ez akkor különösen érvényes, ha a virtuális támadás olyan károkozásra képes, amely korábban csak katonai támadással volt kivitelezhető. Ha nem fogalmazunk meg bizonyos korlátozásokat, és nem kötünk egyezségeket a kölcsönös mértéktartás szabályairól, válsághelyzet állhat elő, akár akaratlanul is; így a nemzetközi rend fogalma egyre fokozódó feszültségek kereszttüzébe kerülhet.

Más stratégiai területeken a kormányok már felismerték, hogy nemzeti érdekeik korlátozás nélküli érvényesítésével maguknak is ártanak. Ennek megfelelően mindig a fenntarthatóbb utat kell választani, még akkor is, ha ellenségekkel kell számolnunk. Ez pedig az elrettentés és kölcsönös mértéktartás elegye lenne, a félreértelmezés vagy téves kommunikáció megelőzésére szolgáló szabályokkal kombinálva.

A virtuális tér stratégiai szempontból már megkerülhetetlen. A jelen könyv írásakor a felhasználók – legyen szó magánszemélyekről, társaságokról vagy államokról – csak a saját belátásuk alapján koordinálják virtuális tevékenységeiket. Az USA Kiberparancsnokságának *(US Cyber Command)* főparancsnoka szerint „a következő háború a virtuális térben kezdődik". A nemzetközi rend tehát elképzelhetetlen lesz, ha nem alakítunk ki nemzetközi etikai normákat, és továbbra is egyoldalú döntések uralkodnak majd abban a virtuális szférában, amelyen az államok túlélése és fejlődése múlik.

A hadviselés története igazolja, hogy minden támadást kivitelező technológiát végül megfelelő védelmi mechanizmusok követnek és ellensúlyoznak, noha ezeket nem minden ország engedheti meg magának egyenlő mértékben. Ez azt jelenti, hogy a technológiailag kevésbé fejlett országoknak a *high-tech* társadalmak védelmében kell majd meghúzódniuk? Lehet, hogy a végén feszült erőegyensúlyok sokasága alakul majd ki? Az

elrettentés, amely az atomfegyverek esetében a két oldal romboló erejének kiegyensúlyozásában nyilvánult meg, a jelen helyzetre nem húzható rá egy az egyben, mivel a legnagyobb veszélyt a figyelmeztetés nélküli támadás jelenti, amelyre nem derül fény egészen a támadás időpontjáig.

Az sem lehetséges, hogy az elrettentést a kibertérben egyenlő megtorlásra alapozzuk, úgy, mint az atomfegyvernél. Ha a támadás egy bizonyos funkcióra irányul, és egy bizonyos mértékig károsít; a „hasonló válasz" teljesen mást jelent majd az agresszor és az Egyesült Államok számára. Ha például egy nagyobb, iparosodott gazdaság pénzügyi architektúráját ássák alá, milyen megtorlásra jogosult az áldozat? Csak a támadó hasonló struktúrái ellen indíthat ellentámadást, amelyek valószínűleg elég jelentéktelenek az övéhez képest? Vagy csak azon számítógépek ellen, amelyekről véghezvitték ezt a támadást? Mivel a fentiek közül valószínűleg egyik sem lenne elég elrettentő, felmerül a kérdés: lehet-e a „virtuális" agresszióval szemben „kinetikus" erőt alkalmazni, és milyen mértékben, mi lenne az egyenlet alapja? Az újfajta elrettentésen alapuló világban az új elméletek és stratégiai doktrínák még csak gyerekcipőben járnak, de sürgősen ki kell alakítanunk őket.

Végső soron elkerülhetetlen lesz a globális virtuális környezetre alkalmazható keretrendszer létrehozása. Lehet, hogy magával a technológiai fejlődéssel nem fog tudni lépést tartani, de a kialakítási folyamat azokat is neveli majd, akik a veszélyekért és következményekért felelnek. Akkor is, ha a megállapodások egy konfrontáció alkalmával kis súllyal esnek latba, legalább megelőzhetik egy félreértés miatt kialakuló, helyrehozhatatlan konfliktus kialakulását.

Az új technológiákban rejlő nagy dilemma, hogy a magatartási szabályok kialakítása csak akkor lehetséges, ha létezik a közös álláspont, legalább a kulcsképességek tekintetében. Azonban pont ezek azok a képességek, amelyeket a legnagyobb szereplők nem szívesen hoznak a többiek tudomására. Az Egyesült Államok felszólította Kínát, hogy hagyjon fel a virtuális betörésekkel és üzleti titkainak eltulajdonításával, azzal érvelve, hogy az általuk végrehajtott kiberbetörések mértéke példa nélkül való. Vajon az Egyesült Államoknak szándékában áll-e feltárni a virtuális térben zajló saját hírszerzési tevékenységét, és ha igen, milyen mélységig?

Ebben az értelemben az aszimmetria és a világrend bizonyos mértékű megbomlása szükségszerűen kódolva van a kiberhatalmak közti kapcsolatokban: a diplomácia és a stratégia területén egyaránt. A stratégiai versengés hangsúlyai a fizikai világból az információs valóságba helyeződnek át – az adatgyűjtés és -feldolgozás, a hálózatokba való betörés és a pszichológiai manipuláció válik fontossá. Ha nem fogalmazunk meg bizonyos nemzetközi magatartási szabályokat, ki fog alakulni a válság, a rendszer belső dinamikájából fakadóan.

Az emberi tényező

Az újkori gondolkodás 16. századi kezdete óta a politikafilozófusok az ember és az őt körülvevő környezet viszonyának kérdésével foglalkoznak. Hobbes, Locke és Rousseau az emberi tudat biológiai-pszichológiai modellálásából kiindulva alapozta meg politikai megközelítéseit. Ugyanezt tették az amerikai alapító atyák, különösen James Madison a föderalista esszék (*Federalist Papers*) 10. részében. A társadalmi evolúciót olyan tényezőkre vezették vissza, amelyek „az emberi természet velejárói": minden egyénben erős a gondolkodásra való képesség, amely azonban nem tévedhetetlen, és mindenki természetéből fakadóan „önző". A két tényező kölcsönhatásából eredeztethető, hogy „különböző vélemények alakulnak ki". Az emberiség képességei szerteágazók, és ebből „egyenesen következik, hogy tulajdonságaik eltérők és különböző mértékben vannak jelen"; ezáltal „a társadalom is eltérő érdekek alapján oszlik fel különböző csoportokra". Az említett gondolkodók a tényezőket különbözőképpen elemezték, és különféle következtetésekre jutottak, mégis mindnyájan egy olyan emberiséget feltételezve építették fel a gondolataikat, amelynek alapvető természete és valóságélménye időtlen és változatlan.

Korunkban az emberi tudat sajátos szűrőn keresztül formálódik. A televízió, a számítógép és az okostelefon képernyője akár folyamatosan elérhető a nap huszonnégy órájában. A mind ez idáig a fizikai világban létrejövő emberi interakciók könyörtelenül átkerültek a hálózati eszközök virtuális világába. A legfrissebb tanulmányokból kiderül, hogy az

amerikai felnőtt lakosság az ébren töltött idejének nagyjából felét tölti képernyő előtt, és ez a számadat továbbra is növekszik.

Hogyan formálja át ez a mélyreható kulturális változás az államok közötti kapcsolattartást? A politikai döntéshozónak sokrétű feladatköre van, feladatai közül sokat a társadalom történelme és kultúrája alakít. Ennek megfelelően először azt kell elemeznie, hogy az a társadalom, amelyben él, hol tart éppen ebben a változásban. Ez ugyanis az a pont, ahol a múlt találkozik a jövővel; így a helyzetet csak akkor tudja jól megítélni, ha mindkettőhöz jó érzéke van. Aztán azt kell átgondolnia, hogy a helyzet által kijelölt út milyen irányba viszi őt és a társadalmat. Ellen kell állnia annak a kísértésnek, hogy a politikai döntéshozatal során a már járt utat próbálja a jövőre vetíteni, mert ez a stagnálás, később pedig a hanyatlás irányába mutat. A technológiai és politikai változások korában egyre inkább érvényesül az a bölcsesség, miszerint a járatlan utat kell választanunk. Ha egy társadalmat a jelenből az ismeretlen felé vezetünk, a járatlan úton szükségszerűen előnyök és hátrányok szigorú egyensúlyával találkozunk. Az út megtételéhez erős jellem és bátorság kell: erős jellem, mert nem nyilvánvaló, hogy mit kell választanunk; és bátorság, mert az elején egyedül kell mennünk ezen az úton. A politikusnak tudnia kell inspirálni az embereit, hogy kitartsanak mellette ebben a vállalkozásban. A nagy államférfiakban (Churchill, a két Roosevelt, de Gaulle és Adenauer) mind megvolt a kellő éleslátás és eltökéltség; a mai társadalomban viszont egyre nehezebb kifejleszteni ezeket az erényeket.

Az internet nagy és mára már nélkülözhetetlen vívmányaiért cserébe napjainkban a valós többet ér az esetlegesnél, a tényszerű az elméletinél, a konszenzus alapján kialakított értékek fontosabbak, mint azok, amelyek önvizsgálat során jönnek létre. A történelmi és földrajzi ismeretek már nem olyan fontosak annak, aki adataihoz egy gombnyomással hozzáférhet. Ebből fakad az is, hogy a magányosan dolgozó politikus gondolatmenete egyáltalán nem magától értetődő annak az embernek, aki Facebook-ismerősök százaitól, ezreitől várja a megerősítést saját tetteihez.

Az internet korában a világrendet gyakran kötik össze azzal az elképzeléssel, hogy ha az emberek szabadon hozzáférhetnek a világról rendelkezésre álló információkhoz, és egymás között megoszthatják azokat,

a természetes emberi vágy a szabadságra gyökeret ver és beteljesíti önmagát, vagyis a történelem robotpilóta üzemmódba kapcsolva magától alakul tovább. De a filozófusok és költők már rég' három komponensre osztották az elmét, ezek: az információ, a tudás és a bölcsesség. Az internet csak az információra összpontosít, amelynek hatványozott terjedését teszi lehetővé. Egyre összetettebb keresőfunkciók jönnek létre, amelyek képesek az idő előrehaladásával változatlan tényekre irányuló kérdések megválaszolására. A keresőmotorok egyre bonyolultabb kérdéseket képesek kezelni, méghozzá egyre nagyobb sebességgel. De ez az információcsömör paradox módon gátolja a tudás elsajátítását, a bölcsességet egyre jobban kiszorítva korábbi helyéről.

A költő, T. S. Eliot nagyon jól megragadja ezt a jelenséget a *Kórusok A sziklából* című művében:

„Hol az Élet, mely életünkben elveszett?
Hol a bölcsesség, mely tudásunkban elveszett?
Hol a tudás, mely ismeretünkben elveszett?"

A tények önmagukban ritkán adnak magyarázatot; jelentőségük, felépítésük és értelmezésük – legalábbis a külpolitikában – a kontextus és relevancia függvénye. Minthogy azonban egyre több kérdést kezelünk ilyen tényszerű megközelítéssel, az a feltételezés válik elfogadottá, miszerint minden kérdésre létezik egy felkutatható válasz, hogy a problémára a megoldást nem átgondolni kell, hanem „kikeresni". Csakhogy az államközi kapcsolatoknál – és sok más területen is – az információt el kell tudni helyezni a történelem és a tapasztalatok szélesebb kontextusában ahhoz, hogy tényleg használható legyen, és tényleges tudás váljék belőle. Az a társadalom mondhatja magát szerencsésnek, amelynek vezetői alkalomadtán felemelkednek a bölcsesség szintjére.

A könyvekből megszerzett tudás az internetes tudásélménytől alapjaiban különbözik. Az olvasás viszonylag időigényes tevékenység; a folyamat megkönnyítésében pedig a stílus nagyon fontos. Mivel lehetetlen egy adott témában minden könyvet elolvasni, nem annyira a könyvek egésze vagy a már elolvasott könyvek elrendezése a nehéz feladat, hanem

inkább a könyvekből való tanulás jelent kihívást a konceptuális gondolkodás számára – képesnek kell lennünk arra, hogy az összehasonlítható adatokat felismerjük, és bizonyos mintákat a jövőre vetítsünk belőlük. A kapcsolat az olvasó és a szerző, illetve az olvasó és a téma között az írói stílus eredményeképpen alakul ki, a tudásanyag és az esztétikai élmény ötvözeteként.

A tudás elsajátításának másik hagyományos formája a személyes beszélgetés. Az eszmecserékben és párbeszédekben évezredeken át a tényszerű tartalom mellett az érzelmi-pszichológiai dimenzió is jelen volt, amely a meggyőződés és a személyiség felbecsülhetetlen értékeit közvetítette. Napjainkban az SMS- és e-mail kultúra furcsa módon azt eredményezi, hogy egyre kevésbé vesszük rá magunkat a személyes kapcsolattartásra, különösen ha egyenként kell találkoznunk a többiekkel.

A számítógép jelentősen megkönnyítette az információhoz való hozzájutást, annak tárolását és visszakeresését. Gyakorlatilag korlátlan mennyiségű adatot tudunk tárolni, könnyen kezelhető formában. A számítógép adatok széles skáláját bocsátja rendelkezésünkre – mindez a könyvek korában elérhetetlen lett volna. Ráadásul hatékonyan tömörít; a stílus már nem feltétele a hozzáférhetőségnek, és megjegyezni sem kell semmit. A számítógép képes a kontextustól teljesen elkülönített keresési feltételnek eleget tenni – olyan eszközökkel, amelyeket egy évtizeddel ezelőtt el sem tudtunk volna képzelni. De ezzel a perspektíváinkat is beszűkíti. Mivel az információ könnyen hozzáférhető, és a kommunikáció gyakorlatilag valós időben történik, kevésbé fókuszálunk a dolgok jelentőségére, és kevésbé figyelünk arra is, hogy mit jelent az, ha valami fontos számunkra. Ez a politikai döntéshozókat arra ösztönözheti, hogy megvárják, míg egy probléma felmerül, ahelyett hogy előre elképzelnék azt; a döntéseket pedig egymástól elkülönülő események soraként lássák, nem pedig a történelmi folyamat részeként. Ha ez bekövetkezik, akkor a gondolkodás helyett az adatok manipulációja válik a legfőbb politikai eszközzé.

Ugyanígy az internet miatt jellemzően zsugorodik a történelmi emlékezetünk. A jelenséget a következőképpen írják le: „Az ember elfelejti azt, amiről úgy gondolja, hogy később is elérhető lesz, és megjegyzi azt, amiről úgy gondolja, hogy később nem áll majd rendelkezésre.” Az internet úgy

csökkenti a késztetést arra, hogy emlékezzünk, hogy egyre több adatot helyez át a később is hozzáférhető információk halmazába. A kommunikációs technológia azzal fenyeget, hogy az egyén mind kevésbé lesz képes a fejében emlékek és adatok után kutatni, mivel már gondolkodásában is egyre inkább a technológiára támaszkodik. Az adatokhoz való könnyű hozzáférés segítheti a kutatói beállítottságúak kibontakozását, de a vezetői gondolkodás kialakulását hátráltatja. Az emberi tudat ilyen megváltozása befolyásolhatja az egyén jellemét és az emberi kapcsolattartás jellegét is – ezzel változásokat elindítva az ember alapvető természetében. Vajon a nyomtatás megjelenésekor az emberek ugyanúgy látták-e a világot, mint középkori felmenőik? És vajon a számítógép korában máshogy észleljük a világot?

Mind ez idáig a nyugati történelemtudomány és a pszichológia az igazságot a szemlélő személyiségétől és előzetes tapasztalataitól független tényezőként kezelte. De korunkban az igazság természetéről alkotott fogalmaink változóban vannak. Majdnem minden honlapon felfedezhető például a testreszabás lehetősége – ez a funkció internetes nyomon követő kódokkal működik, amelyek kipuhatolják a felhasználók hátterét és ízlését. E módszerekkel arra kívánják ösztönözni a felhasználót, hogy minél „több tartalmat fogyasszon", és így több hirdetéssel találkozzon, ezáltal végső soron tovább pörgetve az internetes gazdaságot. Ezek a finom próbálkozások pontosan rímelnek arra a szélesebb spektrumú tendenciára, amely az emberi választás természetét kívánja megérteni és irányítani. Az árukat úgy válogatják és állítják sorrendbe, hogy azokat lássuk, „amelyeket szeretnénk", és az interneten azok a hírek vannak legfelül, „amelyek a legjobban érdekelnek minket". Ha két ember ugyanabba a keresőbe ugyanazt a kérdést üti be, nem feltétlenül ugyanazokat a válaszokat kapja rá. A valóság fogalma viszonylagossá és egyénivé válik – és elveszti univerzális jellegét. Az információt ingyenesnek állítják be. Valójában azonban fizetünk érte, méghozzá adatainkkal – amelyeket olyasvalakiknek szolgáltatunk ki, akiket nem is ismerünk, és akik adataink alapján tovább alakítják a számunkra felkínált információkat.

Attól függetlenül, hogy milyen haszna van ennek a megközelítésnek a fogyasztói társadalomban, hatással lehet a döntéshozatal átalakulására.

A politikai döntéshozatalban a nehéz választások mindig egy hajszálon múlnak. A mindenütt jelen lévő közösségi hálózatok világában talál-e az egyén olyan rejtekhelyet, ahol felépítheti lelkierejét, amelyből fakadóan képes lesz nem konszenzuson alapuló döntéseket is hozni? A mondás, hogy a prófétát sosem ismerik el saját korában, méltán igaz, hiszen ő a konvencionális elképzelések mögé lát – ez teszi prófétává. De az is lehet, hogy korunkban a próféták ideje lejárt. Létünk minden szintjén az átláthatóságot és az összeköttetést keressük, és szétromboljuk a magánszférát – ezzel olyan személyiségek kialakulását gátolva meg, akikben meglenne az önálló döntésekhez szükséges erő.

Az amerikai választások – különös tekintettel itt az elnökválasztásra – ennek a társadalmi evolúciónak egy további aspektusát szemléltetik. Állítólag a 2012-es választási kampány során több tízmillió potenciálisan független szavazó aktája készült el. A közösségi oldalakról, nyilvántartásokból és orvosi jelentésekből összeállított profilok pontosabb képet adtak, mint amilyet maga a célszemély saját emlékei alapján egyáltalán képes lett volna produkálni. Ez alapján kiválasztották a kampány legmegfelelőbb módját – elkötelezett barátok személyes látogatásai (a barátságokat szintén az internetről írták össze), személyre szóló levelek (kellő kutakodás után a megfelelő közösségi oldalakon), vagy csoportos találkozók.

Az elnöki kampányok lassan az internet akrobatái között zajló médiaversenybe csapnak át. A kampány, amely régen a kormányzás tartalmáról szóló érdemi viták színtere volt, a jelölteket csupán marketingcélok szószólóivá alacsonyítja majd le, és olyan tolakodó módszerekkel él, amelyeket egy generációval korábban a tudományos-fantasztikus irodalom agyszüleményeinek tekintettünk volna. Ma a jelöltek legfőbb feladata a tőkebevonás, nem pedig a politikai célok kidolgozása. A jelölt meggyőződéseit hivatott közvetíteni felénk ez a marketingkampány, vagy ezek a meggyőződések a „nagy adatgyűjtés" eredményeit tükrözik, bennük az emberek ízlésével, minden egyéni sérelmével? Elkerülheti-e a demokrácia, hogy a tömegek érzelmi befolyásolására alapozó népbutítás útjára lépjen, amely az alapító atyák által elképzelt ésszerű folyamat szöges ellentéte? Ha túl nagy lesz a szakadék a választási győzelemhez szükséges kvalitások és a hivatal betöltéséhez elengedhetetlen képességek között,

a külpolitikában olyannyira fontos konceptuális gondolkodás és történelmi érzék elveszhet – vagy e képességek kifejlesztése teljesen felemésztheti az elnök első hivatali időszakát, aki így képtelen lesz fenntartani az Egyesült Államok vezető szerepét.

Külpolitika a digitális korban

Sok megfigyelő gondolja úgy, hogy a globális szintű átalakulásokat az internet felemelkedése hozta el, és a számítástechnikának megelőlegezték az új, békés korszak nyitányának szerepét, amely széles rétegek kezébe ad új lehetőségeket. Üdvözlik az új technológiák térhódítását, mert azok lehetőségeket tárnak az egyén elé, és elősegítik az átláthatóságot – a hatóságok visszaéléseinek közzétételével vagy a kulturális korlátokból fakadó félreértések feloldásával. Az optimisták a kommunikáció új, lélegzetelállító hatalmára mutatnak rá, ami a globális hálózatoknak köszönhető – és van is ebben némi igazság. Kiemelik, hogy a számítógépes hálózatok és „okos" eszközök új társadalmi, gazdasági és környezeti távlatokat képesek megteremteni. A hálózatra rácsatlakozó tömegek agyi kapacitásainak összekapcsolásától eddig megoldatlan technológiai kérdések kibogozását várják.

Az egyik megközelítés szerint ha a nemzetközi kapcsolatokra a hálózati kommunikáció hasonló elveit megfelelően alkalmazzuk, a fegyveres konfliktusok ősrégi problémájára is megoldást találhatunk. Az internet kora véget vethet az etnikai és vallási ellentéteknek, mondják, mert „a vallásról, kultúráról, etnikai hovatartozásról vagy bármi másról legendákat terjesztő emberek a kérdésről újonnan értesülő hallgatóság előtt már nem tudják életben tartani a meséiket. Több információval a kezében mindenki jobb viszonyítási alappal rendelkezik majd". A nemzetek közötti rivalizálás tompítható, a történelmi viták pedig feloldhatók lesznek, mert „a ma rendelkezésünkre álló eszközöknek, platformoknak és adatbázisoknak köszönhetően a kormányok nem tudják már a saját szájízüknek megfelelően indokolni a konfliktusokat; nem csupán a maradandó bizonyítékok miatt, hanem azért is, mert mindenki másnak pontosan ugyan-

azokhoz az információforrásokhoz lesz hozzáférése". E szerint az álláspont szerint a hálózatra kapcsolódni képes eszközök elterjedése a történelem pozitív hajtómotorja lesz: az új kommunikációs hálózatok gátat szabnak a visszaéléseknek, felpuhítják a szociális és társadalmi ellentmondásokat, és segítségükkel eddig egymástól idegen területek egyesülhetnek majd egy harmonikusabb, globális rendszerben.

Ezek az optimista hangok Woodrow Wilson jövőképének legszebb gondolatait tükrözik egy olyan világról, amely a demokrácia, a nyílt diplomácia és a mindenkire érvényes szabályok alatt egyesül. De politikai és társadalmi mintaként ez az elképzelés is részben ugyanazokat a kérdéseket veti föl, mint Wilson eredeti elképzelése – a gyakorlat és az ambíciók közötti különbségek tekintetében.

A társadalmon belüli és társadalmak közötti konfliktusok egyidősek az emberi civilizációval. A konfliktus okozója nem csak az információk vagy az információmegosztás képességének hiánya volt. Nemcsak olyan társadalmak között alakult ki ellentét, amelyek nem értették egymást, hanem olyanok között is, akik nagyon is jól ismerték egymást. Az emberek még ugyanazon forrásanyag birtokában sem értenek egyet annak jelentésével, vagy az általa megjelenített szubjektív értékekkel kapcsolatban. Ahol a különböző értékek, ideálok vagy stratégiai célok alapjaikban mondanak ellent egymásnak, ezek felfedése vagy összekapcsolása pont ugyanannyira vezethet konfrontációhoz, mint az ellentétek lecsillapodásához.

Az új közösségi és információs hálózatoknak köszönhetően szárnyal a növekedés és a kreativitás. Rajtuk keresztül az egyén megoszthatja véleményét és beszámolhat az igazságtalanságokról – ezek egyébként soha nem kapnának figyelmet. Válsághelyzetekben megvalósulhat az ilyenkor nélkülözhetetlen gyors kommunikáció, és megbízható módja ez az események és politikai irányvonalak közzétételének – ezzel elejét lehet venni egy-egy félreértésből fakadó konfliktusnak.

Ezzel egy időben azonban az egymással ellentétes és összeegyeztethetetlen értékrendeket egyre közelebbi kapcsolatba hozzák egymással. Az internetes hírportálok és kommentárok, illetve az adatvezérelt választási kampánystratégiák nem enyhítették észrevehető mértékben az amerikai politizálás pártideológiai aspektusait; ehelyett a szélsőségek inkább még

nagyobb nyilvánosságot kaptak. Nemzetközi szinten pedig az olyan hangok, amelyekről régen nem is tudtunk, vagy észre sem vettük őket, világméretű figyelmet kapnak, és az erőszakos uszítás ürügyéül szolgálnak – ez történt például egy dán újság jelentéktelen gúnyrajza kapcsán, amely heves indulatokat váltott ki a muszlim világ bizonyos területein; illetve egy amerikai amatőr film nyomán is. Konfliktushelyzetekben a közösségi oldalak pont annyira szolgálhatják a hagyományos társadalmi ellentétek elmélyítését, mint azok eloszlatását. A szíriai polgárháború szörnyűségeiről keringő felvételek inkább megerősítették a háborúzó feleket eltökéltségükben, mint hogy véget vetettek volna az öldöklésnek; a hírhedt Iszlám Állam pedig a közösségi médiát használva kiáltotta ki a kalifátust, és buzdítja szent háborúra híveit.

Lesznek olyan autokrata rendszerek, amelyeket az adatok online terjedése vagy a közösségi oldalakon megszervezett tiltakozások döntenek majd meg; ezek helyébe idővel nyitottabb és részvételen alapuló rendszerek lépnek majd, amelyek kialakítják mindenkire érvényes emberi értékrendszerüket. De máshol más hatalmak juthatnak nagyságrendekkel erősebb elnyomó eszközökhöz. Az egyéneket folyamatosan nyomon követő és elemző megoldások elterjedésével az egyén minden élményét nyilvántartják és továbbítják (bizonyos esetekben már születésüktől fogva), és (a számítástechnika élvonalában) néha már a gondolataikat is megjósolják – ezek az új lehetőségek lehetnek éppannyira az elnyomás, mint a felszabadítás eszközei. Ebben az értelemben az új technológia legradikálisabb aspektusa, hogy kis politikai és gazdasági csoportok kezébe adja az információ feldolgozását és nyomon követését, akik így alakíthatják a viták menetét, és bizonyos mértékig ők definiálhatják az igazságot.

A nyugati világ elismerően tekintett a Facebook és a Twitter szerepére az arab tavaszban. Lehet, hogy a digitálisan felvértezett tömeg sikereket ér el a kezdeti demonstrációk során, az új technológia használata azonban nem garantálja, hogy az eszközök kitalálóinak értékrendjével egyeznek az uralkodó értékek, vagy akár a tömeg többségének értékei. Sőt mi több, az a technológia, amelynek segítségével megszervezhető egy tüntetés, bevethető a demonstrációk lenyomozásában és elhallgattatásában is. Manapság bármely nagyvárosban a legtöbb köztéren folyamatosan működő térfigyelő

rendszer van kiépítve, és bármely okostelefon-tulajdonos valós időben nyomon követhető. Egy friss tanulmány így fogalmazott: „Az internet a nyomon követést könnyebbé, olcsóbbá és célravezetőbbé tette."

A gyors és globális szintű kommunikáció megszünteti a különbséget a belföldi és nemzetközi szintű események között, és lerövidíti a vezetők és a közvetlen követeléseket támasztó hangadó csoportok közti távolságot. Olyan események, amelyek hatásait régen hónapokkal később éreztük, ma másodpercek alatt száguldanak végig, és bontakoznak ki a világon. A politikai döntéshozóktól elvárják, hogy pár óra leforgása alatt állást foglaljanak, véleményüket beékelve az események folyamába – döntéseik eredményeit pedig a hálózat pillanatok alatt közvetíti a világ felé. Nagy a kísértés a magát a digitális térben képviseltető tömeg igényeinek kielégítésére, és ez a kísértés felülírhatja azt a józan ítélőképességet is, mely a hosszú távú célokkal összhangban lévő eljárások felvázolásához szükséges. Az információ, a tudás és a bölcsesség közötti határok összemosódnak.

Az újfajta diplomácia fogalmai szerint ha elegen követelik nyilvánosan egy kormány lemondását, és követeléseiket digitális formában közzéteszik, ezzel a demokratikus gesztussal kényszerítik ki a nyugati erkölcsök betartását és akár még az anyagi támogatást is. Ez a fajta megközelítés a nyugati vezetőktől (különösen az amerikaiaktól) azt várja el, hogy jóváhagyásukat, szintén a közösségi médián keresztül, azonnal és egyértelműen kommunikálják – így az adott kormányt elutasító nyilatkozatuk bejárja az internetet, további nyilvánosságot és megerősítést hozva.

Lehet, hogy a régi diplomácia néha elmulasztotta az erkölcsileg arra érdemes politikai erők támogatását, az újfajta diplomácia azonban a stratégiai szempontból teljesen összefüggéstelen, válogatás nélküli közbeavatkozás kockázatát rejti magában. Az előtt ad erkölcsi végleteket a széles rétegek kezébe, hogy egyáltalán értékelni lehetne a központi szereplők hosszú távú céljait, esélyüket a sikerre, vagy képességüket egy hosszú távú politika kivitelezésére. A vezető csoportok motivációja, összehangolt vezetésre való képessége, az ország hátterében meghúzódó stratégiai és politikai tényezők és ezek kapcsolata a stratégiai prioritásokkal, mind másodlagos szerepet kapnak a pillanat hevét érvényesítő parancs mindent felülíró hívó szava mellett.

Nem állítom, hogy fontosabb a rend, mint a szabadság. De a szabadság megerősítésekor fel kell emelkednünk a hangulati szintről a stratégia szintjére. Az emberi értékek megvalósulásáért vívott harcban a fennkölt gondolatok megfogalmazása csak az első lépés; melyet szükségszerűen az emberiesség kérdésével kapcsolatos kétségek és ellentmondások sora követ – ezek megoldása a politika feladata. Ebben a folyamatban az információközlés és a szabad intézmények nyilvános támogatottsága korunk fontos új tényezői, melyek azonban önmagukban, a stratégiai és politikai tényező figyelmen kívül hagyásával kevéssé válthatják be a hozzájuk fűzött reményeket.

A nagy államférfiak, bármennyire is különbözőek voltak személyiségükben, majdhogynem kivétel nélkül ösztönösen ráéreztek társadalmuk történelmére. Ahogy Edmund Burke írta: „Nem törődnek utódaikkal azok, akik soha nem tekintenek vissza őseikre." Milyenek lesznek azok az emberek, akik az internet korában szeretnének nagy államférfiakká válni? A tartós bizonytalanságérzés és az önérvényesítés sürgető késztetése egyaránt fenyegeti a vezetőket és a széles rétegeket is az internet korában. A vezetőket azért, mert már egyre kevesebb közük van a politikai programjaikhoz, így kényszerítő akaratukkal vagy karizmájukkal akarnak irányítani. Az átlagember egyre korlátozottabb mértékben fér hozzá a nyilvánosan zajló viták szellemi síkjához. Az Egyesült Államokban, Európában és másutt fontos jogszabályok tartalmaznak több ezer olyan oldalt, melyeknek pontos jelentése még azok számára is megfoghatatlan, akik megszavazták őket a parlamentben.

A nyugati vezetők korábbi generációi demokratikus szerepüket annak tudatában töltötték be, hogy az irányítás nem csak abból áll, hogy a közvélemény-kutatások eredményeit hajtjuk végre nap mint nap. De meglehet, hogy a jövő vezetőgenerációi az adatbányászati technikáktól függetlenül nem is lesznek hajlandók betölteni a szerepüket – még akkor sem, ha információkezelői képességüknek és okosan célzott, rövid távú politikáiknak köszönhetően újra megválasztják őket. Ilyen körülmények között a nyilvános viták résztvevői annak a kockázatnak teszik ki magukat, hogy észérvek helyett a pillanat hevében megszülető indokokat hoznak föl. Az azonnali figyelmet igénylő területeket olyanok sulykolják bele a köztudat-

ba, akik státuszukat színpadi képességeiknek köszönhetik. A nyilvános demonstrációk résztvevői ritkán szervezik a tüntetéseket egy meghatározott program köré. Ehelyett inkább a magasztos pillanat lelkületét élik át, részvételüket az eseményen pedig inkább érzelmi élményként kezelik.

Ez a hozzáállás részben azt is tükrözi, mennyire összetett feladat identitásunk meghatározása a közösségi média korában. A közösségi oldalak, melyeket mindenki áttörésként üdvözöl az emberi kapcsolatok világában, minél több személyes és politikai információ megosztására sarkallnak minket. Az embereket arra bátorítják – és csábítják –, hogy legbensőségesebb élményeiket és gondolataikat posztolják ki olyan cégek nyilvános weboldalaira, amelyek belső politikája, annak ellenére, hogy nyilvános, nagyrészt felfoghatatlan az átlagos felhasználó számára. A legkényesebb információkat természetesen csak a „barátaink" láthatják, akik akár több ezren is lehetnek. A mi célunk pedig az elismerés begyűjtése; ha nem így volna, nem lenne ennyire széles körben elterjedt, és néha tenyérbemászó a személyes információk megosztása. Csak a nagyon erős személyiségek képesek arra, hogy hidegvérrel elviseljék a társaiktól kapott, digitálisan felerősített durva kritikákat. A cél ugyanis a konszenzus, de nem eszmecserékkel, hanem az érzelmek megosztásával. És a résztvevők nem bújhatnak ki az elégedettség érzése alól sem, amikor látszólag hasonszőrűek tömegének csoportjába felvételt nyernek egy közösségi oldalon. Vajon ezek lesznek-e azok a hálózatok, amelyek az ember történelmében először mentesek lesznek az alkalmankénti visszaélésektől, és felszabadulnak a hagyományos fékek és ellensúlyok rendszerének terhe alól?

Az új technológiák határtalan lehetőségei mellett a nemzetközi rendről való gondolkodás során nem feledkezhetünk meg a belső veszélyről, amit a történelmi szempontból szükséges kontextust és előrelátást minden szinten mellőző tömegkonszenzus jelent a társadalom számára. Minden más korban ezt az előrelátást tartották a vezetői lét esszenciájának; ma azonban az a veszély fenyeget, hogy a vezetői feladatkör olyan jelmondatok sorára korlátozódik, amelyek az azonnal learatható, rövid távú sikereket célozzák meg. A külpolitika veszélyben van – és a jövő alakítása helyett a belpolitika egyik ágává alacsonyodhat le. Ha a meghatározó országok a jövőben így alakítják belső politikájukat, a nemzetközi szính-

ren ennek megfelelően a kapcsolatok súlyos torzulása lesz az eredmény. A perspcktívák keresését a nézetkülönbségek felerősödése, a fontos vezetői kvalitásokat pedig a közönség előtti pózolás képessége válthatja fel. Ha a diplomácia átalakulása az érzelmek felé veszi az irányt, az egyensúlykeresés végső soron a határok feszegetésének áldozatává válhat.

Bölcsességre és előrelátásra lesz szükségünk, hogy ezeket a fenyegetéseket kivédjük, és hogy a technológia kora végső soron beváltsa a hozzá fűzött nagyszabású reményeket. A történelmi és földrajzi összefüggések mélyebb ismeretén keresztül az azonnali sikereken túlra is ki kell terjesztenünk a figyelmünket. Ez a feladat nem tisztán – és nem is elsődlegesen – a technológiára hárul. Fontos ezért, hogy a társadalom az ország hosszú távú céljainak és az értékek ápolásának szolgálatába állítsa oktatáspolitikáját. Az információgyűjtést és -megosztást forradalmasító eszközök megalkotói is pont ugyanennyire, ha nem jobban, tudnának hozzájárulni az új eszközök mögött húzódó mélyebb, konceptuális tartalom megteremtéséhez. Az első valóban globális világrend felé vezető úton a technológia vívmányait össze kell hangolnunk az emberi, transzcendentális és erkölcsi területeken megszülető döntések egyre szélesedő hatáskörével.

KONKLÚZIÓ

A mai világrend

A második világháborút követő évtizedekben mintha valamiféle világközösségi szellem kezdett volna kialakulni. Az iparilag fejlett régiókat kimerítette a háború, a fejletlen országokban pedig ekkor kezdődött meg az a folyamat, amelynek során megszabadultak a gyarmatosítás terheitől, és újradefiniálták az identitásukat. Mindehhez inkább együttműködésre volt szükség, mint szembenállásra. És az Egyesült Államok, amelyet megkímélt a háborús pusztítás – sőt a konfliktus megerősítette a gazdaságát és a nemzeti öntudatát –, a maga által helyesnek tekintett ideálokat és gyakorlatot törekedett elterjeszteni az egész világon.

Amikor az Egyesült Államok elkezdett úgy viselkedni, mintha ő volna az új világrend fáklyahordozója, a világrend megteremtésre irányuló igyekezet új megvilágításba került. A szabad és képviseleti kormányzás eszméjére épült országként úgy értelmezte a saját felemelkedését, hogy ebből fakadó kötelességeként terjesztenie kell a szabadság és a demokrácia gondolatát. Hitt abban, hogy mindezzel el tudja érni azt a tartós és igazságos békét, amely eddig elkerülte a világot. A régi, hagyományos európai megítélés szerint a népek és államok természetüknél fogva mindig is versengtek egymással, és az egymással szembeni harci kedvük csillapításához erőegyensúlyra és felvilágosult államférfiak egyetértésére van szükség.

Az uralkodó amerikai nézet azt feltételezte, hogy az emberek alapvetően racionális lények, hajlanak a békés kompromisszumokra és a józan ész által diktált megoldásokra, valamint a tisztességes viselkedésre; így tehát a demokrácia terjesztése volt a mindenek fölött álló célkitűzés a nemzetközi rend szempontjából. A piac szabadsága segítené az egyén felemelkedését, gazdagítaná a társadalmat, és a nemzetközi rivalizálás tradícióját

a kölcsönös gazdasági függés váltaná fel. Ebben az értelemben a hidegháborút a kommunizmus aberrációi hozták létre; a Szovjetunió előbb-utóbb visszatér majd a nemzetek közösségéhez. Ez az új világrend kiterjedne a világ minden térségére, és a közös értékek és célok olyan körülményeket teremtenének, amelyek az államok egymáshoz való viszonyát emberibbé tennék, ugyanakkor a konfliktusok előfordulásának valószínűsége is csökkenne.

A többgenerációs igyekezet nyomán a megteremtésre váró világrend számos eleme megvalósult már. Ennek a sikere abban mutatkozik meg, hogy független, önálló államok sokasága kezdte uralni a világ területének nagy részét. A demokrácia és a részvételi kormányzás terjedése közös üggyé, sőt, egyetemes valósággá vált; a globális kommunikáció és a pénzügyi hálózatok működése megszakítás nélkül zajlik, s ez olyan mértékű, késedelem nélküli emberi interakciót tesz lehetővé, ami elképzelhetetlen volt a korábbi nemzedékek számára; közös erőfeszítéseket vagy legalábbis arra irányuló kísérleteket tesznek a környezeti problémák megoldására; nemzetközi tudományos, orvosi és filantróp közösség fordítja figyelmét a járványokra és más egészségügyi gondokra, amelyekre korábban úgy tekintettek, mint elkerülhetetlen sorscsapásra.

Az Egyesült Államok igen jelentős mértékben járult hozzá ehhez a fejlődéshez. Az amerikai katonai erő védőpajzsot biztosított a világ többi országa számára, akár kérte ezt az illető állam, akár nem. Az alapvetően egyoldalú amerikai garancia védernyője alatt a fejlett világ sok országa csatlakozott ezekhez a szövetségi rendszerekhez; a fejlődő országokat néha olyan veszélyektől védték meg, amelyekkel azok nem is voltak tisztában, vagy be sem vallották maguknak. Olyan globális gazdaság alakult ki, amelyet Amerika pénzügyi rendszerrel és piacokkal, valamint innovációk tömkelegével támogatott meg. Talán 1948-tól az ezredfordulóig terjedt az az időszak – az emberi történelemnek egy rövid pillanata – , amikor úgy tűnt, hogy megszületik az a globális világrend, amely az amerikai idealizmus és az erőegyensúly hagyományos koncepciójának az ötvözete volt.

De éppen a folyamat sikere tette elkerülhetetlenné, hogy az egész vállalkozás végül is ellenállásba ütközzön, néha egyszerűen valamiféle világrend nevében. A vesztfáliai rendszer egyetemes relevanciája annak

formális – vagyis értéksemleges – jellegéből fakadt. Szabályai alkalmazhatók voltak bármely országban: a más államok belügyeibe való be nem avatkozás; a határok sérthetetlensége; az államok szuverenitása; nemzetközi törvények alkotásának elősegítése. A vesztfáliai rendszer gyengesége az erejének a fordítottja volt. A vérontásoktól kimerült államok által létrehozott rendszerből hiányzott az irányérzék. Foglalkozott azzal, hogy miként kell a hatalmat megosztani és megőrizni, de nem adott választ arra a problémára, hogyan kell a legitimitást megteremteni.

A világrend létrehozásában az egyik kulcskérdés az egységesítés alapelveinek lényegét érinti – ezen a téren a nyugati és a nem nyugati típusú rendfelfogás között határozott különbséget figyelhetünk meg. A reneszánsz kor óta a Nyugat mélyen elkötelezte magát a mellett a felfogás mellett, hogy lehetséges a való világot külső szemlélőként tanulmányozni, s a tudás abból áll, hogy adatokat gyűjtünk és osztályozunk, – lehetőleg minél pontosabban –, és hogy a külpolitika sikere a realitások és a tendenciák helyes felmérésétől függ. A vesztfáliai béke a realitások helyes megítélését testesítette meg – különösen a hatalmi és területi realitásokét – egyfajta világi rendezőelvként a vallási igényekkel szemben.

Más nagy kortárs civilizációkban a valóságra úgy tekintettek, hogy az a szemlélő szubjektivitásából fakad, amelyet lélektani, filozófiai vagy vallási meggyőződések határoznak meg. A konfucianizmus a világot alá-fölé rendeltségi viszonyokra osztotta egy olyan hierarchiában, amelyet a kínai kultúra ősi nézetei határoztak meg. Az iszlám a világot két részre osztotta: a béke, azaz az iszlám világára, valamint egy háborús világra, ahol a hitetlenek élnek. Kína tehát nem érezte szükségét, hogy külföldre menjen fölfedezni egy olyan világot, amelyről úgy vélekedett: el vannak már rendezve benne a dolgok, leginkább az erkölcsi értékek belső őrzésével, míg az iszlám a világrend elméleti kiteljesedését csak hódítással vagy globális hittérítéssel érhetné el, amihez viszont nem voltak adottak számára az objektív körülmények. A hinduizmus, amelyik úgy tekintett a történelmi ciklusokra és a metafizikai valóságra, mint amelyek meghaladják az evilági, felszínes tapasztalatokat, a hit világát egy kiteljesedett és végérvényes rendszernek fogta fel, amely nem áll nyitva új jövevények számára, sem hódítással, sem áttéréssel.

Ugyanilyen különbségek mutatkoztak a tudományokhoz és a technikához való viszonyulás terén is. A Nyugat, melyet elégedettséggel töltött el az empirikus világ fölötti uralom, fölfedezte a Föld távoli vidékeit, és támogatta a tudomány és technika fejlődését. A többi tradicionális civilizációból, melyek mindegyike saját jogon a világrend középpontjának képzelte magát, hiányzott ez a fajta indíttatás, így technikailag lemaradtak.

Ez az idő mára véget ért. A világ másik fele is érdeklődik a tudomány és technika iránt, és mivel nem gátolják őket rögzült minták, talán több energiával és rugalmassággal foglalkoznak mindennel, mint a Nyugat, legalábbis Kínában és az „ázsiai tigrisek" országaiban.

A geopolitika világában a nyugati országok által létrehozott és egyetemesnek kinyilvánított rend fordulópont előtt áll. Az elképzelések jobbító szándékát világszerte értik, de nincs egyetértés a megvalósításuk körül; valójában az olyan fogalmak, mint demokrácia, emberi jogok vagy nemzetközi jog, annyira sokféle értelmezést kaptak már, hogy a szembenálló felek rendszerint ezeket a szavakat használják egymás ellenében, „csatakiáltásként". A rendszer szabályait kihirdették, de működő kényszerítő eszközök híján nem bizonyultak hatékonynak. A közösségi és partnerségi fogadalmakat bizonyos területeken felváltotta vagy legalábbis kiegészítette a korlátok feszegetésének keményebb formája.

A politikai és gazdasági válság negyedszázada, amelyre sokan úgy tekintenek, mint amit a Nyugat idézett elő, vagy legalábbis előmozdította a javaslataival és a gyakorlatával – a képtelen helyi rendeletekkel, felekezeti vérontásokkal, terrorizmussal és rövid távú győzelemmel véget ért háborúkkal együtt – megkérdőjelezte a hidegháború befejeződését követő közvetlen időszak optimista megítélését, azt, hogy a demokrácia és a szabad piac terjedése automatikusan létrehoz majd egy igazságos, békés és befogadó világot.

Mindezt ellensúlyozó hatásként a világ számos pontján védőbástyákat emeltek a fejlett Nyugat látszólag válságot generáló politikája és a globalizáció bizonyos megnyilvánulásai ellen. A korábbi sziklaszilárdságú biztonsági előírásokat sokszor éppen azok az országok kérdőjelezik meg, amelyek védelemre szorulnak. Miközben a nyugati országok drasztikusan csökkentik a nukleáris fegyverzetüket, illetve sokkal kisebb szere-

pet szánnak a nukleáris fegyverkezésnek a stratégiai doktrínáikban, az úgynevezett fejlődő világ országai nagy energiával munkálkodnak ezen a területen. Olyan kormányok, amelyek azelőtt elfogadták az amerikaiak világrendváltozatát (még ha időnként zavarba is jöttek tőle), egyre gyakrabban kérdezgetik: vajon ez az egész nem vezet-e ahhoz, hogy az Egyesült Államoknak egyszer csak nem lesz türelme kivárni a kibontakozást. E szerint a nézet szerint a világrend nyugati „szabályainak" elfogadása sok tekintetben előre fel sem mérhető felelősséggel jár – ez egy olyan értelmezés, amely az Egyesült Államok néhány hagyományos szövetségesét is gyanakvó elhatárolódásra készteti. Valóban, bizonyos térségekben az egyetemes normák fölötti gúnyolódás – mint például az emberi jogok, a tisztességes eljáráshoz való jog vagy a nők egyenjogúsága és mások, amelyek határozottan észak-atlanti eredetűek – dicséretes virtusnak és egy alternatív értékrend lényegi részének számít. Az identitás sokkal elemibb megnyilvánulásai magasztalásával teremtik meg a kirekesztő érdekszférák alapjait.

Az eredmény nem egyszerűen egy multipoláris hatalommegosztás, hanem az egymásnak ellentmondó valóságok világa. Nem szabad azt feltételeznünk, hogy ha nem foglalkozunk ezekkel a tendenciákkal, akkor azok előbb-utóbb elhalnak maguktól, és beleilleszkednek egy békés, kiegyensúlyozott és együttműködő világba – vagy bármilyen rendbe.

A nemzetközi rend evolúciója

Minden nemzetközi rendnek előbb-utóbb szembe kell néznie a kohézióját kikezdő két tendencia hatásával, azaz: vagy a legitimáció újradefiniálásával, vagy a hatalmi egyensúly komoly eltolódásával. Az első tendencia akkor jelentkezik, amikor a nemzetközi egyezségek alapját képező értékek alapvetően megváltoznak, mert nem vigyáztak rájuk azok, akiknek a tisztük lett volna, vagy mert egy forradalmi esemény a legitimáció alternatív koncepcióját hozza magával. Ilyen volt a hatása a fellendülő nyugati világnak sok nem nyugati ország tradicionális rendjére, az iszlám korai terjeszkedési hullámának a 7. és 8. században, a francia forradalomnak

az európai diplomáciára a 18. században, a kommunista és fasiszta totalitárius rendszereknek a 20. században, és napjaink iszlám atrocitásainak a törékeny közel-keleti struktúrára.

Ezeknek a konfliktusoknak a lényege az, hogy noha rendszerint fegyveres erők is támogatják őket, valójában pszichológiai eredetű az indítékuk. A megtámadottaknak nemcsak a területüket kell megvédeniük, hanem az életvitelükről alkotott alapvető felfogásukat, a létezéshez való erkölcsi jogukat és azt, hogy amíg mások be nem avatkoztak, úgy élhettek, hogy azt senki nem kérdőjelezte meg. Főként pluralisztikus társadalmak vezetői részéről mutatkozik természetes hajlandóság arra, hogy e forradalmak képviselőivel párbeszédet kezdeményezzenek abban a reményben, hogy amit azok ténylegesen akarnak, az nem más, mint hogy jóhiszemű tárgyalásokat folytassanak a létező rendet meghatározó elvek mentén, és végül ésszerű megállapodásra jussanak. A rend azután többnyire alulmarad, nem elsősorban valami katonai vereség okán vagy a források egyenlőtlen elosztása miatt (noha ez gyakran így történik), hanem mert a pluralisztikus hatalom nem képes megérteni az ellene irányuló kihívás természetét és mértékét. Ilyenformán az iráni nukleáris tárgyalások végső próbája az, hogy vajon az iráni ígéretek, miszerint tárgyalásos úton való megoldásra törekszenek, stratégiai hangsúlyeltolódásnak vagy taktikai lépéseknek tekinthetők-e – egy hosszabb távú politika reményében –, és hogy vajon a Nyugat úgy kezeli-e a taktikai lépéseket, mintha azok a stratégia megváltozását jelentenék.

A nemzetközi rend válságához vezet az is, amikor a hatalmi viszonyokban bekövetkezett jelentős változások már nem illeszkednek a fennálló nemzetközi rendbe. Bizonyos esetekben a rend amiatt omlik össze, mert az egyik főszereplője nem játssza tovább a szerepét vagy megszűnik létezni – ahogy ez a nemzetközi kommunista renddel történt a 20. század végén, amikor a Szovjetunió szétesett –, vagy egy felemelkedő hatalom nem fogadja el a saját elképzeléseihez nem illeszkedő szerepet, amit a fennálló rend rá oszt, illetve az uralkodó hatalmak képtelennek bizonyulnak arra, hogy a felemelkedő halatom igényeinek figyelembevételével módosítsák a hatalmi egyensúlyt. Németország felemelkedése pontosan ilyen kihívást jelentett a 20. századi Európa rendszerének, ami két szörnyű háború ki-

robbanásához vezetett, amelyekből Európa még mindig nem gyógyult fel teljesen. A 21. században pedig Kína felemelkedése jelent hasonló strukturális kihívást. A 21. század két nagy versengő államának elnöke (az Egyesült Államoké és Kínáé) fogadalmat tett, hogy nem hagyják megismétlődni Európa tragédiáját, ezért „új alapokra helyezik a nagyhatalmak kapcsolatait". A koncepció kidolgozása még várat magára. Meglehet, hogy egyikőjük, vagy éppen mindketten, csak taktikai megfontolásból vetették fel ezt a gondolatot. Mindazonáltal ez lehet az egyetlen útja annak, hogy elkerüljük a korábbi tragédiák megismétlődését.

A rend két aspektusa – a hatalom és a legitimitás – közötti egyensúly megteremtéséhez komoly államférfiúi képességek kellenek. Morális háttér nélküli hatalmi számítások minden nézeteltérést erőpróbává tesznek; a nagyravágyásnak nincsenek határai; az országok a hatalom összetételének változásaira irányuló zavaros számítgatások tarthatatlan erődemonstrációiba sodródnak. Ugyanakkor az egyensúlyra való törekvés nélküli morális előírások keresztes háborúkhoz vezethetnek, vagy olyan tehetetlen politikai viselkedéshez, amely csak a bajt vonzza; bármelyik szélsőséges eset magát a nemzetközi rend koherenciáját veszélyezteti.

Korunkban a hatalom – részben azoknak a műszaki és technológiai okoknak a következtében, amelyeket a 9. fejezetben tárgyaltunk – eddig soha nem tapasztalt változásban van, miközben a legitimitás iránti igény hatósugara minden egyes évtizedben, a korábbiakhoz képest elképzelhetetlen módon, a sokszorosára nő. Amikor a fegyverek már képesek a civilizáció megsemmisítésére, az értékrendek közötti interakciók pedig villámgyorsan zajlanak és soha nem tapasztalt módon agresszívak, az erőegyensúly vagy egy értékközösség fenntartására irányulóan használatos számítások idejétmúlttá válhatnak.

Az egyensúlytalanság fokozódásával a 21. századi világrend struktúrájáról kiderült, hogy négy alapvető dolog hiányzik belőle.

Először is, magának az államnak a jellege – amely a nemzetközi élet alapvető egysége – került sokféle nyomás alá: tervszerűen kezdték támadni és szétszedni, de egyes vidékeken az elhanyagoltság következtében indult bomlásnak, gyakran pusztán az események sodrása miatt. Európa nekilátott, hogy felülemelkedjen az államiságon, és kidolgozzon egy olyan

külpolitikát, amely alapvetően a „puha hatalomra" és a humanitárius értékekre épül. De kétséges, hogy a bármilyen stratégiai koncepciótól megfosztott legitimációs igény fenn tudná tartani a világrendet. Európa mind ez idáig nincs felvértezve azokkal az attribútumokkal, amelyekkel állammá válhatna, ezáltal egy belső hatalmi vákuumot, külső határai mentén pedig kiegyensúlyozatlan erőviszonyokat hozott létre. A Közel-Kelet egyes részei az egymással való összecsapásokba felekezeti és etnikai elemeket vittek; vallási milicista csoportok és az őket támogató erők tetszés szerint sértenek határokat és szuverenitást. Ázsiában a kihívás pont az ellenkezője az európainak. A vesztfáliai erőegyensúlyi elvek nem egyeztethetők össze az egyezményes legitimációs koncepcióval.

A hidegháború vége óta a világ számos pontján tanúi lehettünk „bukott államok", „kormányzás nélküli térségek", illetve olyan államok megjelenésének, amelyekre az állam szó aligha alkalmazható, ahol nincs meg az erőszak és a fegyveres rendfenntartás monopóliuma, vagy nem működik hatékony központi hatalom. Ha a főbb hatalmi erők olyan külpolitikát kezdenek érvényesíteni, amellyel manipulálják az alacsony szuverenitási szintű, az eltérő kulturális élmények szélsőséges értelmezése alapján sok esetben zavaros és gyakran erőszakos viselkedési normákat követő egységek sokaságát – az anarchia kialakulása biztosra vehető.

Másodszor, a világ politikai és gazdasági intézményei nem igazán pendülnek egy húron. A nemzetközi gazdasági rendszer globálissá vált, miközben a világ politikai szerkezete nemzetállamokon nyugszik. A globális gazdasági igyekezet arra irányul, hogy eltávolítsanak minden akadályt a termékek és a tőke áramlásának útjából. A nemzetközi politikai rendszer nagyjából még mindig a világrendről alkotott, egymásnak ellentmondó nézeteken és a nemzeti érdekek összehangolásán alapul. A gazdasági globalizáció lényege, hogy nem törődik a nemzeti határokkal. A nemzetközi politika hangsúlyozza a határok fontosságát még akkor is, amikor azon munkálkodik, hogy összebékítse egymással a szembenálló nemzeti érdekeket.

Ez a dinamika tartós gazdasági növekedést eredményezett több évtizeden keresztül, időnkénti pénzügyi válságokkal tarkítva, amelyek egyre intenzívebbekké válnak: Latin-Amerikában az 1980-as években,

Ázsiában 1997-ben, Oroszországban 1998-ban, az Egyesült Államokban 2001-ben, majd 2007-ben ismét, Európában pedig 2010 után. Azok a győztesek, akik elfogadható időn belül átvészelik a vihart, és tovább tudnak lépni – nekik kevés fenntartásuk van a rendszerrel szemben. De a vesztesek – például azok, akik a saját rosszul tervezett struktúrájukba ragadtak bele, ahogyan ez az Európai Unió déli országaiban történt – a globális gazdasági rendszer ellenzésében vagy akadályozásában keresik a gyógyírt a bajaikra.

Minden egyes válságnak különböző okai voltak, de mindahánynak közös velejárója a felelőtlen spekuláció és a veszélyek szisztematikus alábecsülése. Olyan pénzügyi eszközöket találtak ki, amelyek elrejtették a tranzakciók jellegét. Ez a hitelezők számára megnehezítette a kötelezettségvállalásuk mértékének megítélését, a kölcsönért folyamodóknak pedig – akik között nagy nemzetek is akadtak – azt, hogy megértsék, milyen következményekkel jár az eladósodottságuk.

A nemzetközi rendnek tehát a következő paradoxonnal kell megbirkóznia: kibontakozása a globalizáció sikerétől függ, de ez a folyamat olyan politikai reakciót vált ki, ami gyakran a kitűzött célok ellenében hat. A globalizáció gazdasági vezetőinek kevés lehetőségük van arra, hogy a politikai folyamatokkal is foglalkozzanak. A politikai folyamatok irányítói viszont kevés motivációt éreznek a hazai támogatottságuk veszélyeztetésére azáltal, hogy előrevetítik a gazdasági vagy pénzügyi problémákat, amelyeket bonyolultságuk miatt amúgy is csak a szakértők látnak át.

Ilyen körülmények között a kihívást maga a kormányzás jelenti. A kormányokra nyomás nehezedik a tekintetben, hogy a globalizáció folyamatát valahogy a nemzeti előnyök érvényesítése vagy a merkantilizmus irányába tereljék. A Nyugat számára tehát a globalizáció kérdései összefonódnak a demokratikus külpolitika érvényesülésének kérdéseivel. A nemzetközi rend politikai és gazdasági harmonizációja bevett nézeteket kérdőjelez meg: a világrend iránti vágyat azért, mert az a nemzeti keretek kiterjesztését jelenti; a globalizáció folyamatát azért, mert a fenntartható gyakorlat a hagyományos minták módosítását kívánja meg.

A harmadik probléma, hogy a nagyhatalmak nem rendelkeznek olyan hatékony mechanizmussal, amellyel tárgyalni és együttműködni is tud-

nának egymással legalább a legsúlyosabb következményekkel járó ügyekben. Ez furcsa kritikának tűnhet a létező számtalan többoldalú együttműködési fórum fényében, mert most tényleg sokkal több van belőlük, mint valaha is volt a történelem során. Az ENSZ Biztonsági Tanácsa – amely formálisan kötelező érvényű határozatokat hoz, de a legtöbb fontos kérdést illetően tehetetlen – összehangolja működését a NATO és az Európai Unió vezetőinek rendszeres csúcstalálkozójával, az Ázsiai és Csendes-óceáni Gazdasági Együttműködéssel (APEC) és a Kelet-ázsiai Csúcstalálkozóval, a fejlett országok esetében a G7-tel vagy a G8-cal, és a gazdaságilag fontosabb országokat összefogó G20-szal. Az Egyesült Államok az összes ilyen fórumon kulcsszereplő. Csakhogy ezeknek a találkozóknak a jellege és gyakorisága a hosszú távú stratégiák kidolgozása ellenében hat. A napirendi pontok témájának és időzítésének megvitatása teszi ki az előkészületek nagy részét; egyes fórumok esetében más sem történik, mint az, hogy az adott vezetők a naptáraikat forgatják, mert képtelenek megállapodni a rendszeres találkozásaik helyszínét és idejét illető alapelvekben. Ha államfők vesznek részt egy ilyen eseményen, a pozíciójukból fakadóan leginkább arra figyelnek, hogy milyen lesz a hatása a részvételüknek egy ilyen találkozón; hajlamosak a taktikai vagy reklámértéknek nagyobb jelentőséget tulajdonítani. Ez az egész csak annyit tesz lehetővé, hogy megfogalmazzanak egy hivatalos kommünikét, amely a legjobb esetben azt fekteti le, hogy a függőben maradt taktikai kérdések megvitatását folytatni fogják, a legrosszabb esetben pedig arról szól, hogy mindez nem volt más, mint egy „közösségi média"-esemény. A nemzetközi szabályok és normák jelenlegi szerkezete – amennyiben relevánsnak kell tekinteni – nem erősíthető meg a közösen kiadott nyilatkozatokkal; az ilyen esetekben a közös meggyőződés erejének kellene érvényesülnie.

Mindeközben az amerikai vezető szerep nélkülözhetetlen volt, még akkor is, ha gyakran ambivalens módon érvényesült. Megpróbált egyensúlyt teremteni a stabilitás és az ezzel olykor nehezen összeegyeztethető azon egyetemes alapelv képviselete között, hogy nem szabad beavatkozni más nemzetek történelmileg adott szuverenitásába. Az igyekezet annak az egyensúlynak a megteremtésére, amelyik egyik oldalon az amerikai tapasztalatok egyediségét mutatja fel, másrészt hisz az univerzalitásukban,

valamint az a szándék, hogy megteremtse az egyensúlyt a túlzott mértékű önbizalom és az önvizsgálat között – alapvetően egy véget nem érő folyamat ebben az országban. Ami itt nem megengedhető, az a meghátrálás.

Merre tartunk?

A nemzetközi rendszer újjáépítése jelenti a végső kihívást korunk államférfijai számára. A büntetés azért, ha ezt nem sikerül véghezvinniük, nem az államok közötti nagy háborúk lesznek (noha bizonyos területeken ez sem kizárt), hanem az, hogy olyan érdekszférák alakulnak ki, amelyek sajátos nemzeti struktúrákon és kormányzási formákon alapulnak, így például a vesztfáliai modellnek a radikális iszlám verzióval kell megküzdenie. Ezeknek az övezeteknek a széleinél mindkét fél hajlamos lesz arra, hogy a másik féllel szemben akár törvénytelen módon is érvényesítse erőfölényét. Az egyes szférák belső hálózatépítése a folyamatos kommunikációra épül, míg az egymástól elkülönülő régiók állandó összeütközésben lesznek. Idővel ezeknek a folyamatoknak a feszültsége olyan manőverekké fajul, amelyek kontinentális vagy akár világméretű előny megszerzésére irányulnak. A régiók közötti küzdelem még a nemzetek között korábban vívott háborúknál is bénítóbb lehet.

A világrend megteremtésének jelenlegi vágya koherens stratégiát kíván meg, olyat, hogy ki lehessen alakítani a rend koncepcióját a különböző térségeken *belül*, majd ezeket a helyi rendeket össze lehessen kapcsolni. Ezek a célok nem feltétlenül azonosak vagy összeegyeztethetők egymással: lehet, hogy egy radikális mozgalom győzelme rendet teremt az egyik régióban, míg zavargásokat idéz elő más helyeken és más térségek között. Egy ország katonai erővel fenntartott uralma egy régió felett, még ha ez az uralom a rend látszatát kelti is, a világ más részei számára válságot okozhat.

Az erőegyensúly koncepciójának újraértékelése a rendben valósul meg. Elméletileg az erőegyensúlynak tulajdonképpen kiszámíthatónak kellene lennie; a gyakorlatban azonban rendkívül nehéznek tűnik összhangba hozni egy ország számításait más államokéval, és elérni a közös megállapodást a korlátokról. A külpolitika kiszámíthatatlansági tényezője – az,

hogy sürgős lépéseket tegyenek az értékelés olyan feltevései nyomán, amelyek még nem igazolhatók a döntés pillanatában – leginkább a zavargások időszakában nyilvánul meg. Ekkor a régi rend már felbomlott, míg az azt helyettesítő új változat jellege teljesen bizonytalan. Tehát minden a jövőről alkotott valamiféle elképzeléstől függ. De a különféle belső struktúrák a fejlemények jelentőségének eltérő megítélését idézhetik elő, és ami még ennél is fontosabb, ezeknek a különbségeknek a feloldására egymással ütköző elképzelések jöhetnek létre. Ez korunk dilemmája.

Egy olyan világrend lehet a reményünk – és erre kellene törekednünk –, amelyben az egyes államok biztosítják az egyéni méltóságot és a részvételi kormányzást, és nemzetközi szinten is együttműködnek egymással, összhangban a lefektetett szabályokkal. De az efelé vezető folyamatnak egy sor közbülső szakaszon kell átmennie. Szakaszról szakaszra haladva, általában egyre jobb helyzetben leszünk ahhoz, hogy – amint Edmund Burke írta –: „elfogadjunk egy olyan komoly tervet, amelyik nem az elvont eszme tökéletes változatát akarja azonnal megvalósítani, csupán a tökéletesebb irányába fordít minket", és megkockáztatja akár a válságot vagy kiábrándulást is azzal, hogy csak a végeredményre koncentrál. Az Egyesült Államoknak olyan stratégiára és diplomáciára lenne szüksége, amelyik figyelembe veszi ennek az útnak a komplexitását – a cél fennköltségét éppúgy, mint az emberi erőfeszítésekkel járó tökéletlenségeket a dolgok megközelítése során.

Ahhoz, hogy az Egyesült Államok felelős szerepet töltsön be a 21. századi világrend alakításában, számos kérdést meg kell válaszolnia magának.

Mit kívánunk megelőzni, akárhogyan is történjen az, és hogy vajon csak erre az egy dologra van-e szükség? A válasz meghatározza a társadalom túlélőképességének minimális feltételét.

Mit kívánunk elérni még akkor is, ha egyetlen multilaterális erőfeszítés sem támogatja? Ezek a célkitűzések meghatározzák a nemzeti stratégia minimális céljait.

Mit kívánunk elérni vagy megelőzni, de *csak* akkor, ha támogat bennünket egy szövetségi szervezet? Ez a globális rendszer részeként határozza meg az ország stratégiai célkitűzéseinek korlátait.

Mibe *nem* kellene belebonyolódnunk még akkor sem, ha egy multilaterális csoport vagy egy szövetségi szervezet buzdítana rá? Ez meghatározza az amerikai részvétel korlátozott voltát a világrendben.

És ami a legfontosabb: milyen jellegűek azok az értékek, amelyeknek megteremtését elő akarjuk mozdítani? Mely kívánalmak függnek részben a körülményektől?

Elvileg más társadalmak is feltehetik maguknak ugyanezeket a kérdéseket.

Az Egyesült Államok számára a világrend megteremtésének szándéka kétszintű jelenség: az egyetemes alapelvek tiszteletét párosítania kell más térségek történelmének és kultúrájának elismerésével. Még a küzdelmes évtizedek tanulságait vizsgálva is kijelenthetjük, hogy Amerika kivételes helyzetének meg kell maradnia. A történelem nem ad haladékot azoknak az országoknak, amelyek háttérbe szorították az elkötelezettségeiket vagy identitásérzetüket egy látszólag kevésbé gyötrelmes út kedvéért. Amerikának – mint a modern világ emberi szabadságvágya határozott szószólójának és az emberi értékek hirdetése alapvető geopolitikai tényezőjének – meg kell tartania az irányérzékét.

A céltudatos amerikai szerepvállalás filozófiai és geopolitikai értelemben is elkerülhetetlen lesz korunk kihívásaival szemben. Ám a világrendet egyetlen ország sem tudja megvalósítani egyedül cselekedve. Ahhoz, hogy egy igazi világrendet kialakítsunk, a résztvevőknek, miközben megtartják saját értékeiket, el kell sajátítaniuk egy második kultúrát is, amelyik globális, strukturális és jogszerű – ez a rendnek egy olyan koncepciója, amely túlmutat bármely térség vagy nemzet jövőképén vagy eszményein. A történelemnek ezen a pontján mindez a vesztfáliai rendszer modernizációja lehetne, a jelenlegi realitások figyelembevételével.

Vajon lehetséges-e a különféle kultúrákat egy közös rendszerbe összehozni? A vesztfáliai rendszert körülbelül kétszáz küldött alkotta meg, akik közül egy sem került be a történelmi évkönyvekbe mint jelentős személyiség, és akik két, egymástól kb. 60 kilométerre lévő vidéki német városban tanácskoztak, két külön csoportban (ez jelentős távolság volt a 17. században). Felülemelkedtek a korlátaikon, mert osztoztak a harmincéves háború szörnyűséges élményében, és eltökéltek voltak abban,

hogy megakadályozzák ennek megismétlődését. Korunknak, amelynek sokkal komorabbak a kilátásai, szükségszerűen cselekednie kell, mielőtt elsodorják az események.

A távoli ókorból származó rejtélyes szövegtöredékek úgy mutatják be az emberi lét sajátosságát, mint aminek szerves része a változás és a küzdelem. A „világrend" olyan volt, mint a tűz, „mindig volt, van és lesz: örökké égő tűz, fellobban mértékre és kialszik mértékre", ahol a háború, „mindenek atyja és mindenek királya" hozott változásokat a világra. De „a dolgok egysége a felszín alatt rejlik; az ellentétek kiegyensúlyozott kölcsönhatásán alapul". Korunk célja az kell hogy legyen, hogy elérjük ezt az egyensúlyt, és megfékezzük az esztelen háborúskodásokat. Így kell tennünk a történelem rohanó sodrásában. Ahogy a jól ismert közmondás kifejezi: „Egyetlen ember sem léphet kétszer ugyanabba a folyóba." Gondolhatunk a történelemre úgy, mint egy folyóra, de a vizek örök változásban vannak.

Sok évvel ezelőtt, fiatalkoromban meglehetősen hetykén azt gondoltam magamról, hogy képes vagyok a „történelem értelméről" véleményt mondani. Most már tudom, hogy a történelem értelme nem valami olyasmi, amit ki kell nyilatkoztatnunk, hanem amit fel kell tárnunk. Olyan kérdés, amelyre meg kell próbálnunk választ adni a legjobb tudásunk szerint, közben elismerve, hogy ez mindig is vitára váró, nyitott kérdés marad; és minden generációt aszerint fognak megítélni, vajon szembenézett-e az emberi létet érintő legnagyobb horderejű, legsúlyosabb problémákkal, és a kihívásokra választ adó döntéseket az államférfiaknak még az előtt kell meghozniuk, mielőtt tudhatnák, hogy mi lesz a végkifejlet.

KÖSZÖNETNYILVÁNÍTÁS

Ez a könyv egy vacsorabeszélgetésből kerekedett ki, amelyet Charles Hill-lel folytattam. Charles Hill a Yale Egyetemen tanrendbe vett nagy stratégiai tanulmányok kurzus Brady-Johnson programjának nagyra becsült munkatársa, és legfőbb előadója a humán tárgyak kurzusának. Charles tagja volt annak a politikai tervező stábnak, amely az én külügyminiszterségem idején működött sok évvel ezelőtt. Azóta is barátok vagyunk, és esetenként közös munkáink is adódnak.

Azon az estén arra a következtetésre jutottunk, hogy napjaink legsúlyosabb nemzetközi problémáját a világrend koncepciójának a válsága jelenti. S amikor elhatároztam, hogy könyvet írok erről a témáról, Charlie fölajánlotta a tanácsait és a segítségét. Ez a segítség felbecsülhetetlen értékűnek bizonyult. Charlie rendelkezésemre bocsátotta a téma különböző aspektusaival foglalkozó tanulmányait, már a megírás folyamatában átolvasta a fejezeteket, mindig rendelkezésemre állt, ha kérdéseim voltak, és a kézirat elkészülte után segített az egésznek a megszerkesztésében is.

Schuyler Schouten nélkülözhetetlen és fáradhatatlan volt most is, akárcsak három évvel ezelőtt, amikor a *Kínáról (On China)* című könyvem elkészítésében közreműködött. Nemcsak kutatási asszisztensként, hanem szinte már egyfajta alteregómként is funkcionált a szellemi alkotómunkában. Ő végezte a kutatómunka nagy részét, gondos összefoglalókat készített, többször is átnézte a kéziratot, és mindig ott volt, ha meg kellett beszélni valamit. Komoly szerepe volt e könyv létrejöttében; emberi kvalitásait is dicséri, ahogy ebben a feszült tempójú munkában mindvégig meg tudta őrizni a higgadtságát.

Kiadóm, a Penguin Press a könyv szerkesztésében is különleges teljesítményt nyújtott. Korábban még sohasem dolgoztam egyszerre két szerkesztővel; ők itt nagyszerűen kiegészítették egymást. Ann Godoff kiadóvezetőként és főszerkesztőként még e könyv szerkesztésébe is besegített. Éles intelligenciájával és szakértő józanságával rávezetett engem, hogy világosabban fogalmazzak, és magyarázzam meg a bonyolultabb történelmi összefüggéseket a nem történész végzettségű olvasók kedvéért. Fontos szerkezeti javaslatai is voltak. Nem is tudom, hogyan volt annyi ideje megfogalmazni a rengeteg lényegre tapintó észrevételét, amelyekért végtelenül hálás vagyok.

Az ő kollégája, a szenvedélyes történetkutató és a Penguin's U.K. kiadóvezetője, Stuart Proffitt elvállalta valamennyi fejezet elolvasását, részletekbe menő és okos észrevételeket tett, és felhívta a figyelmemet néhány kihagyhatatlan forrásmunkára. A Stuarttal való egész együttműködés olyan volt, mint amikor egy rendkívül művelt, türelmes és kedves témavezető tanár irányítgatja a diákját az egyetemen.

Soha nem írtam az internet dolgairól. Ezen a területen én nem vagyok különösebben tájékozott. De elég gyakran szóltam arról, hogy ez az új technika miképpen hat a politikacsinálásra. Eric Schmidt türelmesen és szakértő módon vállalkozott arra, hogy bemutatja nekem ezt a világot. Mindkét parton sokszor jöttünk össze kimerítő, ám rendkívül izgalmas beszélgetésekre. Néhány alkalommal eljött Jared Cohen is, és mindig érdekes dolgokat mondott. Eric pedig kétszer is elvitt engem a Google céghez, ahol elbeszélgethettem az ő nagy tudású és elbűvölő kollégáival.

Néhány jólelkű barátom és ismerősöm volt oly kedves, és elolvasta, majd kommentálta is, szakterületének megfelelően, a kézirat egyes részleteit: J. Stapleton Roy és Winston Lord (Ázsia); Michael Gfoeller és Emma Sky (Közel-Kelet); valamint az Oxfordi Egyetem professzora, Rana Mitter (az egész kézirattal kapcsolatban). Több fejezet színvonalának emeléséhez is hozzájárultak másokkal együtt Les Gelb, Michael Korda, Peggy Noonan és Robert Kaplan észrevételei.

A velem már a hatodik könyvem elkészítésében együttműködő Theresa Amantea felügyelte a gépelést, az adatok ellenőrzését és az egyéb technikai dolgokat, az ő szokásos lelkesedésével és szervezőképességével. Theresa

végezte el a begépelés nagy részét, s ebben segített neki Jody Williams, aki odafigyelt a fenyegető határidőkre is. Mindketten már évtizedek óta dolgoznak velem. Köszönet a munkabírásukért és az elkötelezettségükért.

Louise Kushner csak nemrég csatlakozott a stábunkhoz, de odaadását tekintve nem marad el a többiektől. Sokat dolgozott a szerkesztői megjegyzések egyeztetésén. Határozottságával és figyelmességével szemmel tartotta az én általános munkabeosztásomat, s így én nyugodtan koncentrálhattam az írásra.

Jessee LePorin és Katherine Earle szintén nagyon értékes munkát végzett.

Ingrid Sterner, Bruce Giffords és Noirin Lucas a Penguin Press munkatársaiként a kézirat nyomdai előkészítését és az azzal kapcsolatos feladatokat látták el, nagy szakértelemmel és türelemmel odafigyelve a könyvkiadás eme végső fázisának részleteire.

Andrew Willie az ő intelligenciájával, állóképességével és határozottságával a külföldi kiadókkal folytatott tárgyalásokon képviselt engem szerte a világban most is, akárcsak a *Kínáról* című könyvem esetében. Végtelenül hálás vagyok neki.

Könyvemet feleségemnek, Nancynek ajánlom. Ő az én életem. Mint mindig, most is elolvasta az egész kéziratot, és rendkívül értékes észrevételeket tett.

És, talán mondanom sem kell, e könyv minden hibájáért és fogyatékosságáért kizárólag én vagyok a felelős.

JEGYZETEK

BEVEZETÉS: MI A VILÁGREND?

13. **„Ti húsz államot alkottok"** • Franz Babinger: *Mehmed the Conqueror and His Time* (Princeton, N.J.: Princeton University Press, 1978), idézi Antony Black: *The History of Islamic Political Thought* (Edinburgh: Edinburgh University Press, 2011), 207. old.

1. FEJEZET: EURÓPA: A PLURALISZTIKUS NEMZETKÖZI REND

19. **Európa eszméje vagy képe földrajzi megjelölésként derengett föl** • Kevin Wilson and Jan van der Dussen: *The History of the Idea of Europe* (London: Routledge, 1993).
20. **Ebben a világfelfogásban a kereszténység** • Frederick B. Artz: *The Mind of the Middle Ages* (Chicago: University of Chicago Press, 1953), 275–280. old.
21. **Az egységre törekvés rövid időre elérte a célját** • Heinrich Fichtenau: *The Carolingian Empire: The Age of Charlemagne*, ford. Peter Munz (New York: Harper & Row, 1964), 60. old.
23. **a „legnagyobb uralkodóként" dicsőítették** • Hugh Thomas: *The Golden Age: The Spanish Empire of Charles V* (London: Allen Lane, 2010), 23. old.
23. **a Nagy Károly-i hagyományok szellemében** • James Reston Jr.: *Defenders of the Faith: Charles V, Suleyman the Magnificent, and the Battle for Europe, 1520–1536.* (New York: Penguin Press, 2009), 40., 294–295. old.
24. **A francia király…** • Lásd 3. fejezet.
24. **Az egyház egyetemességét, amit Károly császár igyekezett érvényesíteni** • Lásd Edgar Sanderson, J. P. Lamberton, and John McGovern: *Six Thousand Years of History*, vol. 7, *Famous Foreign Statesmen* (Philadelphia: E. R. DuMont, 1900), 246–250. old.; Reston: *Defenders of the Faith*, 384–389. old.
25. **a középkorban elképzelt világmindenség térképe** • Lásd Jerry Brotton: *A History of the World in Twelve Maps* (London: Penguin Books, 2013), 82–113. old.
29. **„vörös eminenciás"** • Richelieu-nek magának is volt egy „szürke eminenciása", bizalmas tanácsadója, ügynöke és hírszerzője, François Leclerc du Tremblay, kapucinus szerzetesi nevén József atya, aki a csuhájáról kapta az *éminence grise* „becenevet", s aki nyomán azóta is így nevezik a diplomácia történetében a háttérben

munkálkodó, nagy befolyású figurákat. Lásd Aldous Huxley: *Grey Eminence: A Study in Religion and Politics* (New York: Harper and Brothers, 1941).

29. **Machiavellinek a „fejedelmi hatalomról" írott értekezéseit** • Lásd például Niccolò Machiavelli: *Értekezések Titus Livius római történeteinek első tíz könyve fölött* (1531); *A háború művészetének hét könyve* (1521). *A fejedelem* (1532).

30. **A felháborodott ellenvetésekre** • Joseph Strayer, Hans Gatzke, and E. Harris Harbison: *The Mainstream of Civilization Since 1500.* (New York: Harcourt Brace Jovanovich, 1971), 420. old.

30. **Közép-Európa politikai szétttagolódását Richelieu** • Richelieu: "Advis donné au roy sur le sujet de la bataille de Nordlingen", in *The Thirty Years War: A Documentary History*, szerk. és ford.: Tryntje Helfferich (Indianapolis: Hackett, 2009), 151. old.

32. **A 235 hivatalos követ** • Peter H. Wilson: *The Thirty Years War: Europe's Tragedy* (Cambridge, Mass.: Harvard University Press, 2009), 673. old.

32. **A képviselők többsége a stratégiai államérdekek alapján megfogalmazott, tisztán gyakorlati instrukciókkal érkezett** • Uo., 676. old.

33. **Mindkét nagy, multilaterális szerződés kinyilvánítja** • *Instrumentum pacis Osnabrugensis* (1648) és *Instrumentum pacis Monsteriensis* (1648), in Helfferich: *Thirty Years War*, 255. és 271. old.

34. **Paradox módon épp ez az általános kimerültség és cinizmus** • Wilson: *Thirty Years War*, 672. old.

34. **Az újszerű klauzulák** • A toleranciának ezeket a formális rendelkezéseit csak három elismert keresztény felekezetre terjesztették ki: a katolikusokra, az evangélikusokra és a reformátusokra.

35. **„Nincsenek örök szövetségeseink..."** • Palmerston beszéde az angol alsóházban, 1848. március 1. Mások mellett ebben a szellemben nyilatkozott az 1930-as években Winston Churchill is, amikor németellenességgel vádolták: „Ha fordul a helyzet, akkor lehetünk mi még németbarátok és franciaellenesek is."

38. **„Amikor megkérdezik tőlem..."** • Palmerston Clarendonhoz, 1856. július 20., idézi Harold Temperley and Lillian M. Penson: *Foundations of British Foreign Policy from Pitt (1792) to Salisbury (1902)* (Cambridge, U.K.: Cambridge University Press, 1938), 88. old.

39. ***Leviatán* című könyvében** • Hobbes a *Leviatánt* elsősorban az angol polgárháború hatására írta meg, amely nem járt akkora anyagi rombolással, mint a kontinensen a harmincéves háború, de amelynek így is nagyon súlyos következményei voltak.

41. **„Az uralkodók egymás közti kötelességeiről..."** • Thomas Hobbes: *Leviatán*. Első kötet. (Budapest: Kossuth Kiadó, 1999), 355. old. Vámosi Pál fordítása.

32. **A vesztfáliai rendezés után tulajdonképpen két hatalmi egyensúlyt kellett „működtetni"** • Ne feledjük el, hogy ekkoriban egyetlen igazi nagyhatalom létezett Közép-Európában: Ausztria és az ő tartományai. Poroszország még csak másodrendű állam volt Németország keleti peremén. Németország ekkor még nem állam

volt, inkább csak egy földrajzi fogalom. Több tucat, néha egészen apró, önálló fejedelemség tarka mozaikja.

42. **„[Lajos] helyesen érezte, hogy egy nagyúrra lesújthat…"** • *Saint-Simon herceg emlékezései.* (Budapest: Gondolat Könyvkiadó, 1960), 33. old. Győry János fordítása.

43. **Ennek a két, egymással nem határos részre tagolt országnak** • Amíg a kíméletlen diplomácia el nem érte Lengyelország egymást követő, három felosztását, Frigyes területének keleti felét három oldalról Lengyelország, a negyedikről pedig a Balti-tenger határolta.

44. **Amikor II. Frigyes 1740-ben trónra lépett** • Gerhard Ritter: *Frederick the Great: A Historical Profile*, ford. Peter Paret (Berkeley: University of California Press, 1968), 29–30. old.

44. **„Az uralkodók a saját…"** • Frederick II of Prussia: Oeuvres, 2, XXV (1775), idézi Friedrich Meinecke: *Machiavellism: The Doctrine of Raison d'État and Its Place in Modern History*, ford. Douglas Scott (New Haven, Conn.: Yale University Press, 1957) (eredetileg németül jelent meg, 1925-ben), 304. old.

44. ***"Pas trop mal pour la veille d'une grande bataille"*** • „Nem is olyan rossz egy nagy csata előestéjének…" Idézi Otto von Bismarck: *Bismarck: The Man and the Statesman* (New York: Harper & Brothers, 1899), 316. old.; és Otto von Bismarck: *The Kaiser vs. Bismarck: Suppressed Letters by the Kaiser and New Chapters from the Autobiography of the Iron Chancellor* (New York: Harper & Brothers, 1921), 144–145. old.

44. **a felvilágosodás nagy alakja volt** • Ahogy Alexander Pope megjegyezte 1734-ben: „A kormányzati formákon vitatkozzanak csak az ostobák; amit a legjobban igazgatnak, az a legjobb." Alexander Pope: *An Essay on Man* (1734), epistle III, 303–304. sor.

44. **„Jobb a hadseregünk, gyorsabban is mozgósítható…"** • Idézi G. P. Gooch: *Frederick the Great* (Berkeley: University of California Press, 1947), 4–5. old.

45. **„felvonultak az életek és az értékek…"** • David A. Bell: *The First Total War: Napoleon's Europe and the Birth of Warfare as We Know It* (Boston: Houghton Mifflin, 2007), 5. old.

46. **Egyetlen és egységes elit társadalmat alkottak** • Susan Mary Alsop: *The Congress Dances: Vienna, 1814–1815* (New York: Harper & Row, 1984); Adam Zamoyski: *Rites of Peace: The Fall of Napoleon and the Congress of Vienna* (London: HarperPress, 2007).

46. **„A természettudomány arculata, a Földtől a Szaturnuszig…"** • Jean Le Rond d'Alembert, "Éléments de Philosophie" (1759), idézi Ernst Cassirer: *A felvilágosodás filozófiája.* (Budapest: Atlantisz, 2007), 19–20. old., Scheer Katalin fordítása.

47. **„az emberiség érdekében kifejtett buzgólkodással…"** • Denis Diderot: "The Encyclopedia" (1755), in *Rameau's Nephew and Other Works*, ford. Jacques Barzun and Ralph H. Bowen (Indianapolis: Hackett, 2001), 283. old.

47. **„szilárd alapelvekkel, amelyek a homlokegyenest ellenkező igazságok alapjául szolgálnak..."** • Uo. 296. old.
47. **„Nem a szerencse irányítja a világ sorát..."** • Montesquieu: *A rómaiak nagysága és hanyatlása.* (Budapest: Magyar Helikon, 1975), 175–176. old. Szávai János fordítása.
48. ***„társiatlan társiasság"***: Immanuel Kant: *A vallás a puszta ész határain belül, és más írások.* (Budapest: Gondolat, 1974), 65–66. old. Kis János fordítása.
48. **„egyben a legnehezebb is..."** • Uo. 69. old.
48. **„számos felfordulás, pusztítás és..."** • Uo. 71. old.
48. **örök béke „az emberi nem nagy temetője fölött..."**: Immanuel Kant: *A tiszta ész kritikája.* (Budapest: Atlantisz Könyvkiadó, 1781/2004), 12. old. Kis János fordítása.
48. **Megoldásként Kant az olyan köztársaságok önkéntes szövetségét javasolta...** • Vagyis a kormányzás részvételi formáival rendelkező olyan államokat, amelyekben mindenkire egyformán érvényes törvények uralkodnak. Kant azonban különbséget tesz a köztársaságok és a demokráciák között. Ez utóbbiak „a demokrácia szónak tulajdonképpeni értelmében szükségképpen despotizmusok", az athénihoz hasonló közvetlen demokráciák, amelyekben a tömegek szavazása döntött az államügyekben. Uo. 22. old.
48. **„*ők* kétszer is meggondolják, hogy *magukra* zúdítsák-e a háború..."** • Uo. 21.old. Kiemelés tőlem. Az elvont gondolkodás síkján mozgó Kant figyelmen kívül hagyta a köztársasági Franciaország példáját, amely háborút indított összes szomszédja ellen, s ezt a lakosság nagy tetszésnyilvánítással fogadta.
49. **„az egyesült hatalomtól..."** • I. Kant: *A tiszta ész kritikája.* (Budapest: Atlantisz, 2009), 71. old. Kis János fordítása.
51. **A forradalom szellemi keresztapja** • Rousseau híres mondása szerint „Az ember szabadnak született, és mindenütt láncokat visel." A történelem egész fejlődését pedig az az „első ember" vezette tévútra, „aki bekerített egy földdarabot, és azt találta mondani: *ez az enyém*... Némelyek a többi ember urának képzelik magukat..." Az igazságos társadalmat ezért csak a magántulajdon és a rangkülönbségek eltörlésével lehet megteremteni. Ehhez pedig fegyveres forradalomra van szükség. Lásd Rousseau: *A társadalmi szerződésről,* ill. *Értekezés az emberek közötti egyenlőtlenség eredetéről...* In: *Értekezések és filozófiai levelek.* (Budapest: Magyar Helikon, 1978), 51., ill. 122. old. Kis János fordítása.
51. **„a polgári állapotban... valamilyen törvényes és szilárd kormányzati elv"** • Rousseau szerint a legitim kormányzás csak akkor valósulhat meg, ha „minden személy, valamennyi képességével együtt, az általános akarat legfőbb irányítása alatt egyesül, és mindenkit testületileg az összesség elkülöníthetetlen részévé fogadunk". Az ellenvéleményt gyökerestül ki kell irtani: a racionális és egalitariánus társadalmi struktúrák világában ugyanis a népakaraton belüli elhajlások a néphatalom elvével

való törvénytelen szembeszegülést jelenítik meg. Minden egyes polgárt, „aki nem hajlandó követni az általános akaratot, azt az egész alakulat fogja engedelmeskedésre kényszeríteni; más szóval, kényszeríteni fogják, hogy szabad legyen, hiszen a kettő egy és ugyanaz. Mert ez a kikötés nemcsak a hon szolgálatába állítja a polgárokat, hanem egyben minden személyes függéstől megoltalmazza őket." Rousseau: *A társadalmi szerződésről.* In: Jean-Jacques Rousseau: *Értekezések és filozófiai levelek.* (Budapest: Magyar Helikon 1978), 467., 479. és 482. old. Kis János fordítása. Lásd még: Rousseau: *Társadalmi szerződés* (Budapest: Phönix-Oravetz-kiadás, 1947). Radványi Zsigmond fordítása.

52. **„testvéri jobbot és támogatást nyújt minden olyan népnek..."** • "Declaration for Assistance and Fraternity to Foreign Peoples" (1792. november 19.), in *The Constitutions and Other Select Documents Illustrative of the History of France, 1789–1907* (London: H. W. Wilson, 1908), 130. old.
52. **„a francia nemzet ellenségnek fog tekinteni mindenkit, aki..."** • "Decree for Proclaiming the Liberty and Sovereignty of All Peoples" (1792. december 15.), in uo. 132–133.
56. **„láttam a császárt, ezt a világszellemet..."** • Hegel levele Friedrich Niethammerhez, 1806. október 13. in *Hegel: The Letters*, ford. Clark Butler és Christine Seiler. (Bloomington: Indiana University Press, 1985).

2. FEJEZET: A HATALMI EGYENSÚLYRA ÉPÜLŐ EURÓPAI RENDSZER – ÉS E REND VÉGNAPJAI

58. **„ezek a szörnyű bizánci aprólékosságból és tatár kegyetlenségből tevődnek össze"** • Marquis de Custine: *Oroszországi levelek. Oroszország 1839-ben.* (Nagyvilág Kiadó, 2004), 32. old. Pelle János fordítása.
59. **„az egyetlen uralkodója minden kereszténynek az egész világmindenségben..."** • Filofej pszkovi szerzetes levele, 1500 vagy 1501, idézi Geoffrey Hosking: *Russia: People and Empire* (Cambridge, Mass.: Harvard University Press, 1997), 5–6. old. Lásd még: Nikolai Danilevskii: *Russia and Europe: A View on Cultural and Political Relations Between the Slavic and German-Roman Worlds* (St. Petersburg, 1871), in *Imperial Russia: A Source Book*, 1700–1917, szerk. Basil Dmytryshyn (Gulf Breeze, Fla: Academic International Press, 1999), 373. old.
60. **„az állam területének növelése minden irányban..."** • Vasili O. Kliuchevsky: *A Course in Russian History: The Seventeenth Century* (Armonk, N.Y.: M. E. Sharpe, 1994), 366. old. Lásd még: Hosking: *Russia*, 4. old.
60. **Ez a folyamat aztán nemzeti szemléletmóddá vált** • John P. LeDonne: *The Russian Empire and the World, 1700–1917: The Geopolitics of Expansion and Containment* (New York: Oxford University Press, 1997), 348. old.
61. **„Az ő politikai filozófiája, mint az összes többi oroszé..."** • Henry Adams: *The Education of Henry Adams* (1907; New York: Modern Library, 1931), 439. old.
61. **Évről évre egyes európai államok területét jócskán meghaladó mértékben terjesz-**

kedett • Orlando Figes: *Natasha's Dance: A Cultural History of Russia* (New York: Picador, 2002), 376–377. old.

62. **Ha innen nézzük** • Amikor az orosz csapatok 1864-ben bevonultak a mai Üzbegisztán területére, Alekszandr Gorcsakov kancellár kijelentette: Oroszországnak kötelessége, hogy állandóan terjeszkedjen, és pacifikálja az egyébként a vadság, a kulturálatlanság és az egymást követő lázongások által uralt határvidékeit. Lásd még George Verdansky, szerk.: A *Source Book for Russian History: From Early Times to 1917* (New Haven, Conn.: Yale University Press, 1972), 3:610.

62. **De a cári Oroszországba ekkoriban ellátogató európai utazók...** • Marquis de Custine, *Empire of the Czar: A Journey Through Eternal Russia* (1843; New York: Anchor Books, 1990), 230. old. A mai kutatók szintén gyakran elcsodálkoznak. Lásd például Charles J. Halperin: *Russia and the Golden Horde: The Mongol Impact on Medieval Russian History* (Indianapolis: Indiana University Press, 1985); Paul Harrison Silfen: *The Influence of the Mongols on Russia: A Dimensional History* (Hicksville, N.Y.: Exposition Press, 1974).

62. **Péter elhatározta, hogy megismeri a modernitás eredményeit** • A cár „testközelből" kívánta megismerni a dolgokat, amivel el is képesztette a nyugati világot: Hollandiában beállt hajóácsnak, Londonban órajavítónak, de érdekelte a fogorvoslás és a hullaboncolás is. Lásd Virginia Cowles: *The Romanovs* (New York: Harper & Row, 1971), 33–37. old.; Robert K. Massie: *Nagy Péter élete és kora* (Budapest: Tóthágas Kiadó, 2014).

63. **„megszabadítani az embereket a régi, ázsiai szokásaiktól..."** • B. H. Sumner: *Peter the Great and the Emergence of Russia* (New York: Collier Books, 1962), 45. old.

63. **Ukázok egész sorát adták ki** • Cowles: Romanovs, 26–28. old.; Sumner: *Peter the Great and the Emergence of Russia*, 27. old.; Figes: *Natasha's Dance*, 4–6. old.

63. **„Oroszország európai állam"** • II. Katalin rendelete a Törvényalkotó Bizottsághoz, 1767–1768, idézi Dmytryshyn: *Imperial Russia*, 80. old.

63. **Sztálin is kiérdemelt ilyesfajta elismerést** • Maria Lipman, Lev Gudkov, Lasha Bakradze, Thomas de Waal: *The Stalin Puzzle: Deciphering Post-Soviet Public Opinion* (Washington, D.C.: Carnegie Endowment for International Peace, 2013). Egy felmérés szerint ma az oroszok 47 százaléka egyetért azzal az állítással, hogy „Sztálin bölcs vezető volt, aki hatalmassá és virágzóvá tette a Szovjetuniót"; 30 százalék pedig egyetért azzal, hogy „A mi népünknek mindig is szüksége lesz egy olyan vezetőre, mint Sztálin, aki eljön, és rendet teremt".

64. **„A Dominium nagysága megköveteli..."** • II. Katalin rendelete a Törvényalkotó Bizottsághoz, 1767–68, idézi Dmytryshyn: *Imperial Russia*, 80. old.

65. **„Oroszországban az uralkodó maga az élő-eleven törvény"** • Nyikolaj Karamzin I. Sándor cárról. Idézi W. Bruce Lincoln: *The Romanovs: Autocrats of All the Russias* (New York: Anchor Books, 1981), 489. old.

65. **A „két hatalmas és összebékíthetetlen világ közé beékelődött..."** • Halperin: *Russia and the Golden Horde*, 126. old.

65. **„szüntelen vágyakozást egy nagy, egyetemes világegyház után"** • Fjodor Dosztojevszkij: *A Writer's Diary* (1881), idézi Figes: *Natasha's Dance*, 308. old.

65. **„az emberiség családjából kitaszított árvára..."** • Lásd Csaadajev, Pjotr Jakovlevics: *Filozófiai levelek egy hölgyhöz; Egy őrült magamentsége* (Budapest: Magyar Helikon, 1981), 25. old. Fränkel Anna fordítása. Csaadajev írása elevenbe talált, széles körben terjesztették, a hatóságok nyomban be is tiltották, a szerzőt pedig őrültnek nyilvánították, és rendőri felügyelet alá helyezték.

65. **Moszkva pedig, ez a „harmadik Róma"** • Mihail Nyikiforovics Katkov, 1882. május 24., vezércikk a *Moszkovszkije Vedomosztyi* c. újságban; kivonatolva in Vernadsky: *A Source Book for Russian History*, 3:676.

66. **„Micsoda nép! Ezek szkíták!"** • Figes: *Natasha's Dance*, 150. old.

66. **„Jézus Krisztus országának eljövetele az az igaz ügy..."** • Lincoln: *The Romanovs*, 404–405. old.

66. **„Immár nem létezik angol politika..."** • Uo. 405. old.

67. **„a korábbi irányvonalat, melyet a hatalmak az egymás közötti viszony számára fogadtak el"** • Wilhelm Schwarz: *Die Heilige Allianz* (Stuttgart, 1935), 52. old.

68. **A legyőzött ellenség szövetséges lett** • Hasonló döntésre szánta el magát 1954-ben (Nyugat-)Németország, amikor csatlakozott a NATO-hoz, alig egy évtizeddel azután, hogy a világot romba döntő háborúját követően feltétel nélkül kapitulált újsütetű szövetségesei előtt.

71. **„túl gyönge az igazi ambícióhoz..."** • Klemens von Metternich: *Aus Metternich's nachgelassenen Papieren*, szerk. Alfons v. Klinkowstroem (Bécs, 1881), 1:316.

75. **„a francia támadás lehetőségével..."** • Palmerston 6. sz. levele Clanricarde márkihoz (a szentpétervári követhez), 1841. január 11. In: *The Foreign Policy of Victorian England*, szerk. Kenneth Bourne (Oxford: Clarendon Press, 1970), 252–253. old.

76. **Johann Gottfried von Herder német filozófus** • Lásd Isaiah Berlin: *Vico and Herder: Two Studies in the History of Ideas* (New York: Viking, 1976), 158., 204. old.

76. **„Az elmélet megfigyelt tényeken nyugodott..."** • Jacques Barzun: *Hajnaltól alkonyatig: a nyugati kultúra 500 éve*. (Budapest, Európa Könyvkiadó, 2006), 684. old. Makovecz Benjamin fordítása.

76. **A nyelvészeti megalapozottságú nacionalizmusok a hagyományos birodalmakat** • Sir Lewis Namier: *Vanished Supremacies: Essays on European History, 1812–1918* (New York: Penguin Books, 1958), 203. old.

77. **„nagy hatalmú, elszánt és bölcs uralkodóknak"** • Otto von Bismarck: *Die gesammelten Werke*, 3. kiadás. (Berlin, 1924), 1: 375.

81. **A háború azért kapta a krími háború nevet...** • Az ütközetet mindkét oldalon megörökítette a klasszikus irodalom is; lásd például Alfred Tennyson: *A könnyűlo-*

vasság támadása és Lev Tolsztoj: *Szevavasztopoli elbeszélések.* Lásd még: Nicholas V. Riasanovsky: *A History of Russia* (Oxford: Oxford University Press, 2000), 336–339. old.

81. **„Elképesztjük majd a világot hálátlanságunk mértékével"** • *Allgemeine deutsche Biographie 33* (Leipzig: Duncker & Humblot, 1891), 266. old. Metternich 1848-ban lemondott kancellári tisztségéről.

82. **„Ahol minden összedőléssel fenyeget..."** • Heinrich Sbrik: *Metternich, der Staatsmann und der Mensch*, 2 kötet. (München, 1925), 1:354, idézi Henry A. Kissinger: "The Conservative Dilemma: Ref lections on the Political Thought of Metternich", *American Political Science Review* 48, no. 4 (1954. december): 1027.

83. **„a találékonyság ellensége a történelemnek..."** • Metternich: *Aus Metternich's nachgelassenen Papieren*, 1:33, 8:184.

83. **Metternich számára Ausztria nemzeti érdeke...** • Algernon Cecil: *Metternich, 1773–1859* (London: Eyre and Spottiswood, 1947), 52. old.

83. **„A politikatudomány fontos axiómái..."** • Metternich: *Aus Metternich's nachgelassenen Papieren*, 1:334.

84. **„A szentimentális politika nem számíthat viszonzásra"** • *Briefwechsel des Generals Leopold von Gerlach mit dem Bundestags-Gesandten Otto von Bismarck* (Berlin, 1893.), 334. old.

84. **„Az ég szerelmére, nem kellenek a szentimentális szövetségek..."** • Uo. (1854. február 20.), 130. old.

84. **„...a politika egyetlen egészséges bázisa..."** • Horst Kohl: *Die politischen Reden des Fursten Bismarck* (Stuttgart, 1892), 264. old.

84. **„A háládatosság és a bizalom egyetlen embert sem csábít át..."** • Bismarck: *Die gesammelten Werke* (1833. november 14.), 14. kötet, 1, 3. old.

84. **„A politika a lehetőségek művészete..."** • Uo. (1851. szeptember 29.), 1:62.

85. **„A francia forradalomnál is nagyobb jelentőségű politikai eseménynek..."** • A Hansard-ban 1871. február 9-én elmondott beszéd; in *Parliamentary Debates*, ser. 3, vol. 204. (1871. február–március), 82. old.

87. **A német stratégia:** Ezzel ellentétben Moltke, az egyesítéshez vezető háborúk porosz győzelmeinek dirigense a maga idejében védelemre rendezkedett be mindkét fronton.

88. **Az I. világháború azért tört ki...** • Lásd még Christopher Clark: *The Sleepwalkers: How Europe Went to War in 1914* (New York: HarperCollins, 2013) és Margaret MacMillan: *The War That Ended Peace: The Road to 1914* (New York: Random House, 2013).

94. **Az 1920-as években a Weimari Köztársaság Németországa** • Lásd John Maynard Keynes: *The Economic Consequences of the Peace* (New York: Macmillan, 1920), 5. fejezet

95. **Ami mégis megmaradt belőlük** • Lásd 6. és 7. fejezet.

3. FEJEZET: AZ ISZLAMIZMUS ÉS A KÖZEL-KELET: EGY MEGBOMLOTT VILÁGREND

106. **„a történelem első tudatos kísérlete"** • Adda B. Bozeman: "Iran: U.S. Foreign Policy and the Tradition of Persian Statecraft", *Orbis* 23, no. 2 (Summer 1979): 397.
107. **hogy arab szövetségesek kis csoportja** • Lásd Hugh Kennedy: *The Great Arab Conquests: How the Spread of Islam Changed the World We Live In* (London: Weidenfeld & Nicholson, 2007), 34–40. old.
108. **„Ha áttértek az iszlámra..."** • Kennedy: *Great Arab Conquests*, 113. old.
108. **Az iszlám három kontinensre is kiterjedő gyors terjeszkedésében** • Lásd általánosságban Marshall G. S. Hodgson: *The Venture of Islam: Conscience and History in a World Civilization*, vol. 1, *The Classical Age of Islam* (Chicago: University of Chicago Press, 1974).
109. **„A *dar al-iszlám*"** • Majid Khadduri: *The Islamic Law of Nations: Shaybani's Siyar* (Baltimore: Johns Hopkins University Press, 1966), 13. old.
109. **„a szívével, a nyelvével, a kezével..."** • Majid Khadduri: *War and Peace in the Law of Islam* (Baltimore: Johns Hopkins University Press, 1955), 56. old. Lásd még Kennedy: *Great Arab Conquests*, 48–51. old.; Bernard Lewis: *The Middle East: A Brief History of the Last 2,000 Years* (New York: Touchstone, 1997), 233–238. old.
109. **Más vallásoknál, főként a kereszténységnél** • A demokrácia és az emberi jogok széles körben és hatékonyan inspirálják a globális átalakulást szolgáló intézkedéseket. Alkalmazhatóságuk sokkal rugalmasabbnak bizonyult, mint a szentírás diktátuma, amellyel korábban az előretörő seregek nyomában szándékozták a népeket megtéríteni. A tapasztalatok azt mutatják, hogy a demokratikus akarat érvényesülése óriási változások megvalósulását segíti a legkülönbözőbb népek esetében.
113. **„Az iszlám joggyakorlat abból indult ki"** • Labeeb Ahmed Bsoul: *International Treaties (*Mu'āhadāt*) in Islam: Theory and Practice in the Light of Islamic International Law (Siyar) According to Orthodox Schools* (Lanham, Md.: University Press of America, 2008), 117. old.
113. **„A *dar al-harb* közösségeit..."** • Khadduri: *Islamic Law of Nations*, 12. old. Lásd még Bsoul: *International Treaties*, 108–109. old.
113. **E világfelfogás idealizált változatában:** Lásd James Piscatori: "Islam in the International Order", in *The Expansion of International Society*, szerk. Hedley Bull és Adam Watson (New York: Oxford University Press, 1985), 318–319. old.; Lewis: *Middle East*, 305. old.; Olivier Roy: *Globalized Islam: The Search for a New Ummah* (New York: Columbia University Press, 2004), 112. old. (a mai iszlamista nézetekről); Efraim Karsh: *Islamic Imperialism: A History* (New Haven, Conn.: Yale University Press, 2006), 230–231. old. Lásd még Khadduri: *War and Peace in the Law of Islam*, 156–157. old. (azokról a hagyományos körülményekről, amelyek között a nem muszlimok által elfoglalt területek ismét a *dar al-harb* részévé válhatnak).

114. **Ebből a két frakcióból alakult ki végül...** • E hitszakadásnak és máig ható következményeinek elemzését lásd pl. in Vali Nasr: *The Shia Revival: How Conflicts Within Islam Will Shape the Future* (New York: W. W. Norton, 2006).
116. **meg akarták szilárdítani „a világrendet"** • Brendan Simms: Europe: *The Struggle for Supremacy from 1453 to the Present* (New York: Basic Books, 2013), 9–10. old.; Black: *History of Islamic Political Thought*, 206–207. old.
117. **„Én, a Szultánok Szultánja"** • I. Szolimán válasza I. Ferenc francia királynak, 1526. február. Idézi Roger Bigelow Merriman: *Suleiman the Magnificent, 1520–1566* (Cambridge, Mass.: Harvard University Press, 1944), 130. old. Lásd még Halil Inalcik: "The Turkish Impact on the Development of Modern Europe", in *The Ottoman State and Its Place in World History*, szerk. Kemal H. Karpat (Leiden: E. J. Brill, 1974), 51–53. old.; Garrett Mattingly: *Renaissance Diplomacy* (New York: Penguin Books, 1955), 152. old.
118. **„Európa beteg embere"** • I. Miklós orosz cár 1853-ban állítólag ezzel fordult a brit nagykövethez: „Beteg embert tartunk a karjainkban, súlyos beteget, s nagyon nagy balszerencse volna, ha egyszer csak elveszítenénk, különösen, ha még a szükséges megállapodások megszületése előtt történne mindez." Harold Temperley: *England and the Near East* (London: Longmans, Green, 1936), 272. old.
119. **„támadásokat intézett a kalifátus ellen az iszlám megsemmisítésének céljából"** • Sultan Mehmed-Rashad: "Proclamation," és Sheik-ul-Islam: "Fetva," in *Source Records of the Great War*, szerk. Charles F. Horne and Walter F. Austin (Indianapolis: American Legion, 1930), 2:398–401. Lásd még Hew Strachan: *The First World War* (New York: Viking, 2003), 100–101. old.
121. **„a zsidó nemzeti haza megteremtésére Palesztinában..."** • Arthur James Balfour levele Walter Rothschildhoz, 1917. november 2., in Malcolm Yapp: *The Making of the Modern Near East, 1792–1923.* (Harlow: Longmans, Green), 290. old.
121. **Két, egymással ellentétes trend jelent meg** • Lásd Erez Manela: *The Wilsonian Moment: Self-Determination and the International Origins of Anticolonial Nationalism, 1917–1920* (Oxford: Oxford University Press, 2007).
127. **A vallásos muszlimoknak ezt az informális gyülekezetét...** • Lásd Roxanne L. Euben and Muhammad Qasim Zaman, szerk.: *Princeton Readings in Islamist Thought: Texts and Contexts from al-Banna to Bin Laden* (Princeton, N.J.: Princeton University Press, 2009), 49–53. old.
127. **„hosszú időn át ragyogó teljesítményt nyújtott"** • Hassan el-Banna, "Towards the Light," uo. 58–59. old.
128. **„Ezután a muszlimok hazája kiterjeszkedik"** • Uo. 61–62. old.
128. **Ahol lehetséges, ez a harc békésen és fokozatosan alakul majd** • Uo. 68–70. old.
129. **„a rassz és a bőrszín... alapján létrehozott hitvány szövetségektől"** • Sayyid Qutb: *Milestones*, 2., jav. angol kiadás. (Damascus, Syria: Dar al-Ilm, n.d.), 49–51. old.

129. **„megvalósul az ember szabadsága a földön"** • Uo. 59–60., 72., 84., 137. old.
130. **elkezdett kialakulni egy kemény mag:** A Kutbtól Oszama bin Ladenig vezető ideológiai fejlődésről lásd Lawrence Wright: *Magasba nyúló tornyok – Az al-Kaida útja* (Budapest, Tericum, 2008). Kovács Kristóf és Nádori Péter fordítása.
131. **„szabadságot", „szabad és tisztességes választásokat"** • Barack Obama, az amerikai elnök megjegyzései a Harper kanadai miniszterelnökkel közösen rendezett sajtókonferencián, 2011. február 4.; interjú a Fox Newsnak, 2011. február 6.; Barack Obama elnök beszámolója Egyiptomról 2011. február 10.; "Remarks by the President on Egypt", 2011. február 11.
135. **„Szíria jövőjéről..."** • Az amerikai elnök beszámolója a szíriai helyzetről, 2011. augusztus 18., http://www.whitehouse.gov/the-press-office/2011/08/18/statement-president-obama-situation-syria.
136. **A konfliktus fő résztvevői élet-halál harcként...** • Mariam Karouny: „Apocalyptic Prophecies Drive Both Sides to Syrian Battle for End of Time", *Reuters*, 2014. április 1.
146. **katonákat vezényelt Szaúd-Arábiába** • Rijád kérésére, hogy elrettentsék Szaddám Huszeint a szaúdi olajmezők elfoglalására irányuló próbálkozásoktól.
147. **Oszama bin Laden a támadás előtt bejelentette az al-Kaida célját** • Lásd "Message from Usama Bin-Muhammad Bin Ladin to His Muslim Brothers in the Whole World and Especially in the Arabian Peninsula: Declaration of Jihad Against the Americans Occupying the Land of the Two Holy Mosques; Expel the Heretics from the Arabian Peninsula," in FBIS Report, "Compilation of Usama bin Ladin Statements, 1994 – January 2004", 13; Piscatori: "Order, Justice, and Global Islam", 279–280. old.
152. **Ha az államokat a kormányzatok nem tudják mindenestül kézben tartani** • E jelenség kifejtését lásd in David Danelo: „Anarchy Is the New Normal: Unconventional Governance and 21st Century Statecraft" (Foreign Policy Research Institute, 2013. október).

4. FEJEZET: AZ EGYESÜLT ÁLLAMOK ÉS IRÁN: A REND ELTÉRŐ ÉRTELMEZÉSE

155. **„Ami ma itt van a szemünk előtt..."** • Ali Khamenei: "Leader's Speech at Inauguration of Islamic Awakening and Ulama Conference" (2013. április 29.), *Islamic Awakening* 1, no. 7. (Spring 2013).
156. **„Ez a végső cél nem lehet kevesebb..."** • Uo.
156. **„Az USA-ban és Európában tapasztalható fejlemények..."** • Islamic Invitation Turkey: "The Leader of Islamic Ummah and Oppressed People Imam Sayyed Ali Khamenei: Islamic Awakening Inspires Intl. Events", 2011. november 27.
158. **A perzsa monarchiaeszmény** • E hagyományegyik leghíresebb mozzanata az volt, amikor Kr. e. a 6. században II. Kürosz perzsa király felszabadította és elengedte Babilonból a rab népeket, köztük a zsidókat is. A történet, Xenophón leírásában,

nagy hatással volt Thomas Jeffersonra is. Lásd "The Cyrus Cylinder: Diplomatic Whirl," *Economist*, 2013. március 23.

158. **„Önmaguk után a hozzájuk legközelebb lakót tisztelik..."** • Hérodotosz: *A görög–perzsa háború* (Budapest: Osiris, 1998), 72. old. Muraközi Gyula fordítása. Lásd még: *Szemelvények Hérodotosz történeti műveiből* (Budapest: Franklin Társulat, 1911). Dr. Geréb József fordítása.

159. **„Az Észak-amerikai Egyesült Államok elnöke..."** • Kenneth M. Pollack: *The Persian Puzzle: The Conflict Between Iran and America* (New York: Random House, 2004), 18-19. old. Lásd még John Garver: *China and Iran: Ancient Partners in a Post-imperial World* (Seattle: University of Washington Press, 2006).

159. **„pompás belső tereket"** • Lásd Roy Mottahedeh: *The Mantle of the Prophet: Religion and Politics in Iran* (Oxford: Oneworld, 2002), 144. old.; Reza Aslan: "The Epic of Iran", *New York Times*, 2006. április 30.

160. **engedélyezte az „okos alakoskodást"** • Lásd Sandra Mackey: *The Iranians: Persia, Islam, and the Soul of a Nation* (New York: Plume, 1998), 109n1.

161. **„imperialisták"... iszlámellenes kreációja** • Ruhollah Khomeini: "Islamic Government," in *Islam and Revolution: Writings and Declarations of Imam Khomeini (1941–1980)*, ford. Hamid Algar (North Haledon, N.J.: Mizan Press, 1981), 48–49. old.

161. **„az országok közötti kapcsolatoknak spirituális kapcsolatokra kell épülniük..."** • Idézi David Armstrong: *Revolution and World Order: The Revolutionary State in International Society* (New York: Oxford University Press, 1993), 192. old.

161. **„iszlám kormánnyal..."** • Khomeini: "Islamic Government", "The First Day of God's Government," és "The Religious Scholars Led the Revolt", in *Islam and Revolution*, 147., 265., 330–331. old.

161. **„Egy olyan típusú kormány kellene..."** • R. W. Apple Jr.: "Will Khomeini Turn Iran's Clock Back 1,300 Years?", *New York Times*, 1979. február 4.

162. **E forrongás közepette egy új ellentmondás alakult ki** • Lásd Charles Hill: *Trial of a Thousand Years: World Order and Islamism* (Stanford, Calif.: Hoover Institution Press, 2011), 89–91. old.

162. **Teherán sürgető felhívását az iszlám forradalomra úgy értelmezik** • Az ezzel a jelenséggel kapcsolatos, nagyrészt titokban készült leírások szükségképpen hiányosak. Egyesek bizonyos mértékű együttműködésről vagy hallgatólagos elfogadásról beszélnek Teherán, valamint a tálibok és az al-Kaida között. Lásd például Thomas Kean, Lee Hamilton és mások: *The 9/11 Commission Report* (New York: W. W. Norton, 2004), 61., 128., 240–41., 468., 529. old.; Seth G. Jones: "Al Qaeda in Iran", *Foreign Affairs*, 2012. január 29., http://www.foreignaffairs.com/articles/137061/seth-g-jones/al-qaeda-in-iran.

163. **„Ez a fennkölt és nagyszerű szerző e könyv fejezeteiben..."** • Akbar Ganji: "Who Is Ali Khamenei: The Worldview of Iran's Supreme Leader", *Foreign Affairs*,

September/October 2013. Lásd még Thomas Joscelyn: "Iran, the Muslim Brotherhood, and Revolution", *Longwarjournal.org*, 2011. január 28.

163. **„A Korán szent versével összhangban..."** • Az Iráni Iszlám Köztársaság (módosított) Alkotmánya (1979. október 24.), I. szakasz, 11. cikkely.

164. **„Arra kell törekednünk, hogy forradalmunkat az egész világra kiterjesszük"** • Khomeini, "New Year's Message" (1980. március 21.), in *Islam and Revolution*, 286. old.

164. **átmenetileg gyakorol** • Ezt a státuszt rögzíti az iráni alkotmány is. Lásd Constitution of the Islamic Republic of Iran (October 24, 1979), Section I, Article 5. Milton Viorst: *In the Shadow of the Prophet: The Struggle for the Soul of Islam* (Boulder, Colo.: Westview Press, 2001), 192. old.

164. **„Semmi kétség..."** • "Address by H.E. Dr. Mahmoud Ahmadinejad, President of the Islamic Republic of Iran, Before the Sixty-second Session of the United Nations General Assembly" (New York: Permanent Mission of the Islamic Republic of Iran to the United Nations, 2007. szeptember 25.), 10. old.

164. ***„Vasalam Ala Man Ataba'al hoda"*** • Mahmud Ahmadinezsád George W. Bush elnöknek, 2006. május 7., Council on Foreign Relations online library; "Iran Declares War," *New York Sun*, 2006. május 11.

165. **„Amerika arcának elfedésével egyesek..."** • Idézi Arash Karami: "Ayatollah Khamenei: Nuclear Negotiations Won't Resolve US-Iran Differences," Al-Monitor.com Iran Pulse, 2014. február 17. , http://iranpulse.al-monitor.com/index.php/2014/02/3917/ayatollah-khamenei-nuclear-negotiations-wont-resolve-us-iran-differences/.

165. **„A birkózó a mérkőzés közben időnként..."** • Idézi Akbar Ganji: "Frenemies Forever: The Real Meaning of Iran's 'Heroic Flexibility'", *Foreign Affairs*, 2013. szeptember 24., http://www.foreignaffairs.com/articles/139953/akbar-ganji/frenemies-forever.

168. **A plutóniumdúsítás pedig végképp megelőzendő** • Irán az elmúlt években komoly urániumdúsítási és plutóniumtermelési programokat indított be, melyek nemzetközi tárgyalások és heves viták tárgyát képezik.

171. **A folyamat eredménye a 2013. novemberi ideiglenes egyezmény lett** • Lásd például Lyse Doucet: "Nuclear Talks: New Approach for Iran at Almaty," BBC.co.uk, February 28, 2013; David Feith:"How Iran Went Nuclear", *Wall Street Journal*, 2013. március 2.; Lara Jakes and Peter Leonard: "World Powers Coax Iran into Saving Nuclear Talks", *Miami Herald*, 2013. február 27.; Semira N. Nikou, "Timeline of Iran's Nuclear Activities" (United States Institute of Peace, 2014); Joby Warrick and Jason Rezaian: "Iran Nuclear Talks End on Upbeat Note", *Washington Post*, 2013. február 27.

174. **„Nem azért helyezzük a hangsúlyt a harc folytatására..."** • Ali Hámenei ajatollah beszéde az iráni Majles (parlament) tagjaihoz. Fars News Agency, in *KGS NightWatch* news report, 2014. május 26.

176. **Az Amerika szerényebb közel-keleti szerepvállalását firtató kérdésekre** • David Remnick: "Going the Distance," *New Yorker*, 2014. január 27.

177. **„Ma olyan csatába indulunk, amelyben..."** • Jichak Rabin beszéde az ASA Kongresszusának plenáris ülésén, 1994. július 26. Lásd: Yitzhak Rabin Center, online archívum.

5. fejezet: Ázsia sokszínűsége

179. **a modern nyugati hatalmak megjelenése előtt** • Philip Bowring: „What Is 'Asia'?", *Far Eastern Economic Review*, 1987. február 12.

184. **„megtartani a modern nemzetközi kapcsolatoknak az 1648-as vesztfáliai szerződésben szilárdan rögzített alapelvét"** • Qi Jianguo: „An Unprecedented Great Changing Situation: Understanding and Thoughts on the Global Strategic Situation and Our Country's National Security Environment", *Xuexi shibao [Study Times]*, 2013. január 21., ford. James A. Bellacqua és Daniel M. Hartnett (Washington, D.C.: CNA, April 2013).

186. **Ázsia történelmi diplomáciai rendszereiben** • Lásd Immanuel C. Y. Hsu: *The Rise of Modern China* (New York: Oxford University Press, 2000), 315–317. old.; Thant Myint-U: *Where China Meets India* (New York: Farrar, Straus and Giroux, 2011), 77–78. old.; John W. Garver: *Protracted Contest: Sino-Indian Rivalry in the Twentieth Century* (Seattle: University of Washington Press, 2001), 138–140. old.; Lucian W. Pye: *Asian Power and Politics* (Cambridge, Mass.: Harvard University Press, 1985), 95–99. old.; Brotton: *History of the World in Twelve Maps*, 4. fejezet.

188. **De abban a térségben...** • Lásd például David C. Kang: *East Asia Before the West: Five Centuries of Trade and Tribute* (New York: Columbia University Press, 2010), 77–81. old.

188. **A japán társadalomnak és a japán felfogás szerinti világrendnek a csúcsán** • Kenneth B. Pyle: *Japan Rising* (New York: Public Affairs, 2007), 37. old.

189. **„Japán isteni ország"** • John W. Dower: *War Without Mercy: Race and Power in the Pacific War* (New York: Pantheon, 1986), 222. old.

189. **Tojotomi Hidejosi – amint legyőzte riválisait** • Lásd Samuel Hawley: *The Imjin War: Japan's Sixteenth-Century Invasion of Korea and Attempt to Conquer China* (Seoul: Royal Asiatic Society, Korea Branch, 2005).

190. **Öt esztendeig tartó, eredménytelen tárgyalások...** • Kang: *East Asia Before the West*, 1–2., 93–97. old.

190. **Szigorú diplomáciai egyenlőségre alapozott** • Hidemi Suganami: „Japan's Entry into International Society", in Bull and Watson: *Expansion of International Society*, 187. old.

190. **arra kijelölt helyeken működhettek a kínai kereskedők:** Marius Jansen: *The Making of Modern Japan* (Cambridge, Mass.: Belknap Press of Harvard University Press, 2002), 87. old.

190. **„rendelet az idegenek minden eszközzel való kiűzéséről”** • Suganami: “Japan's Entry into International Society”, 186–189. old.

191. **„ha császári felséged…”** • Millard Fillmore elnök üzenete a japán császárhoz (Perry kapitány adta át 1853. július 14-én); lásd Francis Hawks and Matthew Perry: *Narrative of the Expedition of an American Squadron to the China Seas and Japan, Performed in the Years 1852, 1853, and 1854, Under the Command of Commodore M. C. Perry, United States Navy, by Order of the Government of the United States* (Washington, D.C.: A. O. P. Nicholson, 1856), 256–257. old.

192. **„a leghatározottabban tiltják császári őseink törvényei…”** • A japán válasz lefordított változata Fillmore elnök levelére, uo. 349–350. old.

193. **„1. Ennek az esküinek a jegyében…”** • Meiji Charter Oath, in *Japanese Government Documents*, szerk. W. W. McLaren (Bethesda, Md.: University Publications of America, 1979), 8. old.

195. **„Ázsiai Új Rend”** • A Cordell Hull amerikai külügyminiszternek 1941. december 7-én átadott japán memorandum. Idézi Pyle: *Japan Rising*, 207. old.

196. **Miután rögzítették a kapcsolat kereteit** • Lásd például Yasuhiro Nakasone: „A Critical View of the Postwar Constitution” (1953), in *Sources of Japanese Tradition*, szerk. Wm. Theodore de Bary, Carol Gluck és Arthur E. Tiedemann (New York: Columbia University Press, 2005), 2:1088–1089. old.

197. **„mivel Japán biztonsági környezete”** • National Security Strategy (Provisional Translation) (Tokyo: Ministry of Foreign Affairs, December 17, 2013), 1–3. old.

199. **„az ember valóságkeresésének hosszú és változatos útja…”** • S. Radhakrishnan: „Hinduism”, in *A Cultural History of India*, szerk. A. L. Basham (New Delhi: Oxford University Press, 1997), 60–82. old.

199. **„keresztényeket és fűszereket keresték** • Vasco da Gama portugál hajós és felfedező magyarázta így a dolgot a királynak az indiai Kálikut (ma Kozhikode) városában, amely akkor a drágakő- és fűszerkereskedelem egyik legnagyobb központja volt. Lásd Daniel Boorstin: *The Discoverers* (New York: Vintage Books, 1985), 104–106., 176–177. old.

200. **A hindu vallás legszentebb könyve** • *The Bhagavad Gita*, ford. Eknath Easwaran (Tomales, Calif.: Nilgiri Press, 2007), 82–91. old.; Amartya Sen: *The Argumentative Indian: Writings on Indian History, Culture, and Identity* (New York: Picador, 2005), 3–6. old. Magyarul: Bhaktivedanta Swami, A. C.: *Krsna: Az istenség legfőbb személyisége*. Sraila Vyaasadeva Sraimad-Bhaagavatam című műve tizedik énekének összefoglaló tanulmánya. Bhaktivedanta Book Trust, 1991.

201. **A… vallás örök igazságainak kontrasztjában** • Lásd Pye: *Asian Power and Politics*, 137–141. old. Magyarul: uo.

202. **„A hódítónak [állandóan] törekednie kell”** • Kautilya: *Arthashastra*, ford. L. N. Rangarajan (New Delhi: Penguin Books India, 1992), 6.2.35–37, 525. old.

202. **„Ha a hódító fölényben van”** • Uo. 9.1.1, 588. old. Körülbelül kétezer évvel ké-

sőbb Nagy Frigyes porosz király a gazdag osztrák tartomány, Szilézia elfoglalása előtt hasonló belátásokra jutott. Lásd 1. fejezet.

203 **„A hódító az államok körét képzelje el úgy…"** • Uo. 6.2.39–40, 526. old.

203. **„munkálkodjon a saját hatalmának a növelésén"** • Uo. 9.1.21, 589.old.

203. **„az egyik szomszédos királyság a másik ellen harcoljon"** • Uo. 7.6.14, 15, 544. old.

203. **„a kör minden államában"**: Lásd Roger Boesche: *The First Great Political Realist: Kautilya and His "Arthashastra"* (Lanham, Md.: Lexington Books, 2002), 46. old.; Kautilya: *Arthashastra*, 7.13.43, 7.2.16, 9.1.1–16, 526, 538, 588–89. old.

203. **Kautilja ugyanakkor hangsúlyozta** • Kautilja felfogásában a viághódító birodalmába „az a terület tartozik bele, amely északon a Himalájától délen a tengerig húzódik, s kelettől nyugatig sok ezer mérföld széles" – vagyis a mai Pakisztán, India és Banglades. Kautilya: *Arthashastra*, 9.1.17, 589. old.

204. **Az *Artha-sásztra* felhívja a figyelmet, hogy a tartózkodó…** • Lásd Boesche: *First Great Political Realist*, 38–42, 51–54, 88–89. old.

204. **az igazán radikális machiavellizmust az *Artha-sásztra* testesíti meg** • Max Weber: "Politics as a Vocation," idézet uo. 7. old.

204. **Akár követte India az *Artha-sásztra* előírásait, akár nem…** • Asókát ma azért tisztelik, mert a buddhizmus tanait és az erőszakmentességet hirdette; de ebbe csak azután kezdett bele, hatalma megszilárdításának egyik eszközeként, miután befejezte a hódításait.

205. **„kapcsolódott hozzá a tágabb Közel-Kelethez"** • Robert Kaplan: *The Revenge of Geography: What the Map Tells Us About Coming Conflicts and the Battle Against Fate* (New York: Random House, 2012), 237. old.

205. **„Úgy tűnik, eszünket vesztve meghódítottuk…"** • John Robert Seeley: *The Expansion of England: Two Courses of Lectures* (London: Macmillan, 1891), 8. old.

206. **„Nincs, és soha nem is létezett egy India…"** • Sir John Strachey: *India* (London: Kegan, Paul, Trench, 1888), idézi Ramachandra Guha, India After Gandhi: *The History of the World's Largest Democracy* (New York: Ecco, 2007), 3. old.

208. **„Bármilyen politikát is folytasson egy ország…"**: Jawaharlal Nehru: "India's Foreign Policy" (speech delivered at the Constituent Assembly, New Delhi, December 4, 1947), in *Independence and After: A Collection of Speeches, 1946–1949* (New York: John Day, 1950), 204–205. old.

209. **„Azt a célt tűztük magunk elé, hogy…"** • Idézi Baldev Raj Nayar and T. V. Paul: *India in the World Order: Searching for Major-Power Status* (New York: Cambridge University Press, 2003), 124–125. old.

209. **„Abszurdum és politikai ostobaság volna"** • Idézet uo. 125. old.

210. **„Lehetséges, hogy nekünk, ázsiai és afrikai országoknak…"** • Jawaharlal Nehru: "Speech to the Bandung Conference Political Committee" (1955), in G. M. Kahin: *The Asian-African Conference* (Ithaca, N.Y.: Cornell University Press, 1956), 70. old.

211 **„(1) kölcsönös tiszteletben tartása"** • "Agreement (with Exchange of Notes) on Trade and Intercourse Between Tibet Region of China and India, Signed at Peking, on 29 April 1954", United Nations Treaty Series, vol. 299 (1958), 70. old.

212. **valamelyik fél mindig ideiglenesnek tartotta:** Könyvünk megírásanak idején Afganisztán hivatalosan még nem ismerte el a közte és Pakisztán között meghúzott államhatárt; Indiának és Pakisztánnak területi vitái vannak Kasmír miatt; India és Kína között vita alakult ki Akszaj Csin és Arunacsal Prades kapcsán, s e területek miatt 1962-ben háború robbant ki közöttük; India és Banglades kifejezték szándékukat, hogy rendezik a területeiken lévő, több tucat exklávé hovatartozását, de mind a mai napig nem írtak alá egyetlen megállapodást sem, és megmaradtak az évtizedes fennhatósági konfliktusok.

213. **India viszonya a szélesebb muszlim világgal** • Lásd Pew Research Center Forum on Religion and Public Life: *The Global Religious Landscape: A Report on the Size and Distribution of the World's Major Religious Groups as of 2010* (Washington, D.C.: Pew Research Center, 2012), 22. old.

215. **[Oroszország] földrajzi tekintetben is ázsiai hatalom** • Az „európai Oroszország", vagyis Oroszországnak az Uráltól nyugatra eső része az ország területének körülbelül egynegyedét alkotja.

6. FEJEZET: EGY ÁZSIAI REND FELÉ: KONFRONTÁCIÓ VAGY PARTNERSÉG?

220. **„Kína-centrikus"** • Lásd Mark Mancall: "The Ch'ing Tribute System: An Interpretive Essay", in *The Chinese World Order*, szerk. John K. Fairbank (Cambridge, Mass.: Harvard University Press, 1968), 63. old.

221. **A kínai külügyminisztériumot csak...** • Lásd Mark Mancall: *China at the Center: 300 Years of Foreign Policy* (New York: Free Press, 1984), 16–20. old.; Jonathan Spence: *The Search for Modern China*, 2nd ed. (New York: W. W. Norton, 1999), 197–202. old.

221. **„Adni kell nekik díszes ruhákat és kocsikat"** • Ying-shih Yü: Trade and Expansion in Han China: A Study in the Structure of Sino-Barbarian Economic Relations (Berkeley: University of California Press, 1967), 37. old.

223. **„Uralkodva a széles világ felett..."** • Csien-lung császár első ediktuma III. György angol királyhoz, 1793. szeptember; in *The Search for Modern China: A Documentary Collection*, szerk. Pei-kai Cheng, Michael Lestz, and Jonathan Spence (New York: W. W. Norton, 1999), 105. old.

224. **üzenetet küldött Anglia régenshercegének** • A mentálisan sérült III. György király helyett a kormányzást vezető hercegnek.

224. **„Ezentúl nem kell újabb követeket küldeni..."** • "The Emperor of China", *Chinese Recorder* 29, no. 10 (1898): 471–473. old.

226. **„Alázatosan elfogadva a Mennyektől kapott megbízatást..."** • *Papers Relating to Foreign Affairs Accompanying the Annual Message of the President to the First Session*

of the Thirty-eighth Congress (Washington, D.C.: U.S. Government Printing Office, 1864), Document No. 33 ("Mr. Burlingame to Mr. Seward, Peking, January 29, 1863"), 2:846–848. old.

226. **„Az utóbbi negyven évben…"** • James Legge: *The Chinese Classics; with a Translation, Critical and Exegetical Notes, Prolegomena, and Copious Indexes*, vol. 5, pt. 1 (Hong Kong: Lane, Crawford, 1872), 52–53. old.

227. **Kína 1945-ben, a II. világháború végén a győztes szövetséges hatalmak közé tartozott** • Lásd Rana Mitter: *Forgotten Ally: China's World War II, 1937–1945*. (Boston: Houghton Mifflin Harcourt, 2013).

228. **„A körforgás, amely végtelen"** • "Sixty Points on Working Methods – a Draft Resolution from the Office of the Centre of the CPC: 19.2.1958", in *Mao Papers: Anthology and Bibliography*, szerk. Jerome Ch'en (London: Oxford University Press, 1970), 63–66. old.

231. **Érdekességként említem meg, hogy egy CIA-elemzésben:** "National Intelligence Estimate 13-7-70: Communist China's International Posture" (November 12, 1970), in *Tracking the Dragon: National Intelligence Estimates on China During the Era of Mao, 1948–1976*, szerk. John Allen, John Carver és Tom Elmore (Pittsburgh: Government Printing Office, 2004), 593–594. old.

235. **A Harvard Egyetem által készített egyik tanulmány feltárta** • Lásd Graham Allison: "Obama and Xi Must Think Broadly to Avoid a Classic Trap", *New York Times*, 2013. június 6.; Richard Rosecrance: *The Resurgence of the West: How a Transatlantic Union Can Prevent War and Restore the United States and Europe* (New Haven, Conn.: Yale University Press, 2013).

235. **Amerika úgynevezett *pivot policy*ja** • 2009. február 13-i beszédében Hillary Clinton külügyminiszter bejelentette az Obama-kormány új, s mindmáig pontosításra szoruló regionális politikáját, a stratégiai irányváltást Kelet-Ázsia felé.

236. **„A nemzeti szuverenitás valójában sokkal fontosabb…"** • Idézi Zhu Majie: "Deng Xiaoping's Human Rights Theory," in *Cultural Impact on International Relations*, szerk. Yu Xintian, Chinese Philosophical Studies (Washington, D.C.: Council for Research in Values and Philosophy, 2002), 81. old.

239. **ha a résztvevők száma csekély…** • Európában az I. világháború előtt a német egyesüléssel öt olyan hatalom maradt, amely „labdába rúghatott". Lásd 2. fejezet.

7. Fejezet: „Az egész emberiségért cselekedni"

242. **„az angol felfogás szerinti szabadságot"** • "Speech on Conciliation with America" (1775), in Edmund Burke: *On Empire, Liberty, and Reform: Speeches and Letters*, szerk. David Bromwich (New Haven, Conn.: Yale University Press, 2000), 81–83.old.

242. **New Englandben…** • Alexis de Tocqueville: "Concerning Their Point of Departure," in *Democracy in America*, ford. George Lawrence (New York: Harper & Row, 1969), 46–47. old.

243. **„Úgy látjuk, olyan kötelezettségek szerint cselekszünk..."** • Paul Leicester Ford, szerk.: *The Writings of Thomas Jefferson* (New York: G. P. Putnam's Sons, 1892–99), 8:158–159, idézi Robert W. Tucker and David C. Hendrickson: *Empire of Liberty: The Statecraft of Thomas Jefferson* (New York: Oxford University Press, 1990), 11. old.
243. **...őszintén megvallotta** • Jefferson Monroe elnöknek, 1823. október 24., idézi "Continental Policy of the United States: The Acquisition of Cuba", *United States Magazine and Democratic Review*, 1859. április, 23. old.
243. **„Akkor már csak Északot [Kanadát] kell hozzácsatolnunk a konföderációnkhoz..."** • Jefferson Madisonhoz, 1809. április 27., uo.
244. **Az Újvilág korai telepesei** • Ez leginkább az angliai és észak-európai telepesekre volt igaz. A Spanyolországból érkezettek elsősorban olyan területnek tekintették, amelynek kincseit ki kell aknázni, és amelyet keresztény hitre térített bennszülöttekkel kell benépesíteni.
245. **„Azt fogjuk látni, hogy Izrael Istene köztünk van"** • John Winthrop, "A Model of Christian Charity" (1630). Lásd Brendan Simms: *Europe*, 36. old.
246. **„sok tekintetben a világ legérdékesebb birodalma..."** • Publius [Alexander Hamilton]: *The Federalist* 1, in Alexander Hamilton, James Madison and John Jay: *The Federalist Papers* (New York: Mentor, 1961), 1-2 old. A „birodalom" ("empire") kifejezés itt egy teljesen szuverén entitást jelöl.
247. **„nyilvánvaló elhivatottságunk..."** • John O'Sullivan: "Annexation", *United States Magazine and Democratic Review*, 1845. július-augusztus, 5. oldal. A témáról magyarul lásd: Magyarics Tamás: *Az Egyesült Államok külpolitikájának története. Mítosz és valóság: érdekek és értékek.* (Budapest: Antall József Tudásközpont, 2014), 60. és 80–81. old.
248. **„Amerika a nemzetek gyülekezetében..."** • John Quincy Adams: "An Address Delivered at the Request of the Committee of Citizens of Washington, 4 July 1821" (Washington, D.C.: Davis and Force, 1821), 28–29. old.
249. **„[Amerika] nem megy külföldre..."** • Uo.
249. **„Ezenkívül közismert..."** • Jedidiah Morse: *The American Geography; or, A View of the Present Situation of the United States of America*, 2nd ed. (London: John Stockdale, 1792), 468–69. old., idézve in *Manifest Destiny and American Territorial Expansion: A Brief History with Documents*, szerk. Amy S. Greenberg (Boston: Bedford/St. Martin's, 2012), 53. old.
249. **„Az amerikai nép sok más nemzetből származik"** • John O'Sullivan: "The Great Nation of Futurity," *United States Magazine and Democratic Review*, 1839. november, 426–427. old.
251. **„Bevethetik ellenünk az összes szuronyukat és ágyújukat..."** • O'Sullivan: "Annexation", 9–10. old.
251. **Amikor Amerika megtapasztalhatta, hogy mi az a totális háború** • Lásd Amanda

Foreman: *A World on Fire: Britain's Crucial Role in the American Civil War* (New York: Random House, 2011); Howard Jones: *Blue and Gray Diplomacy: A History of Union and Confederate Foreign Relations* (Chapel Hill: University of North Carolina Press, 2009).

251. **szélnek eresztette majdnem az egészet** • in Foreman: *World on Fire*, 784. old. Az amerikai hadsereg létszáma a polgárháború után még 1 034 064 fő volt; másfél évvel később már csak 54 302 hivatásos és 11 000 önkéntes katonája maradt.

251. **Az amerikai hadsereg 1890-ben már csak a 14...** • Fareed Zakaria: *From Wealth to Power: The Unusual Origins of America's World Role* (Princeton, N.J.: Princeton University Press, 1998), 47. old.

252. **„minden eltérést ettől a külpolitikától..."** • Grover Cleveland első beiktatási beszéde, 1885. március 4., in *The Public Papers of Grover Cleveland* (Washington, D.C.: Government Printing Office, 1889), 8. old.

252. **„Manapság az Egyesült Államok gyakorlatilag egyeduralkodó..."** • Thomas G. Paterson, J. Garry Clifford, Kenneth J. Hagan: *American Foreign Policy: A History* (Lexington, Mass.: D. C. Heath, 1977), 189. old.

254. **„Nekünk megadatott..."** • Theodore Roosevelt beiktatási beszéde, 1905. március 4., in *United States Congressional Serial Set* 484 (Washington, D.C.: Government Printing Office, 1905), 559. old.

255. **„Az új és vad közösségekben..."** • Theodore Roosevelt: "International Peace," Nobel lecture. 1910. május 5., in *Peace: 1901–1925: Nobel Lectures* (Singapore: World Scientific Publishing Co., 1999), 106. old.

255. **„Egyelőre semmi esély sincs..."** • Roosevelt kongresszusi beszéde, 1902, idézi John Morton Blum: *The Republican Roosevelt* (Cambridge, Mass.: Harvard University Press, 1967), 137. old.

256. **„Elszomorító, de tény..."** • Roosevelt Spring Rice-hoz, 1907. december 21., in *The Selected Letters of Theodore Roosevelt*, szerk. H. W. Brands (Lanham, Md.: Rowman & Littlefield, 2001), 465. old.

256. **Ezért „van szükségünk erős hadiflottára"** • Theodore Roosevelt: *The Influence of Sea Power upon History*; Alfred Thayer Mahan: *Atlantic Monthly*, 1890. október.

256. **„kihasználhatja az ebből fakadó előnyöket..."** • Theodore Roosevelt: "The Strenuous Life", in *The Strenuous Life: Essays and Addresses* (New York: Century, 1905), 9. old.

257. **Elképesztően ambiciózus vízió volt ez** • Amikor 1902-ben német és brit hadihajók indultak a krónikusan eladósodott Venezuela felé, hogy ráerőszakoljanak egy rég esedékes, újabb kölcsönt, Roosevelt biztosítékokat követelt, hogy a törlesztés fejében nem igyekeznek majd területi vagy politikai előnyöket kicsikarni. S amikor a német képviselők csak azt ígérték meg, hogy lemondanak az „állandó" területi szerzeményekről (nyitva hagyva a lehetőségét egy kilencvenkilenc évre szóló koncessziónak, amilyet pl. Anglia ért el Egyiptomban vagy Anglia és Németország Kínában), akkor Roosevelt háborúval fenyegette meg őket. Majd délre vezényelt egy amerikai

flottát, és kiosztotta a venezuelai kikötő térképét a napilapoknak. A húzás bejött. Mert miközben Roosevelt nem nyilatkozott semmit, lehetővé téve Vilmos császárnak, hogy arcvesztés nélkül kihátráljon a konfliktusból, a venezuelai ambíciókat dédelgető császári Németország megkapta a nagy pofont. Lásd Edmund Morris: *Theodore Rex* (New York: Random House, 2001), 176–182. old.

257. **„égbekiáltó gaztettek vagy a tehetetlenség..."** • *Theodore Roosevelt's Annual Message to Congress for 1904*, HR 58A-K2, Records of the U.S. House of Representatives, RG 233, Center for Legislative Archives, National Archives.

257. **„Ez az ország nem kíván többet..."** • Uo.

258. **Ennek az ambiciózus koncepciónak a „megtámogatója"** • Az amerikai elszántság demonstrálása céljából Roosevelt személyesen is megtekintette a Csatornaövezetben folyó munkálatokat. Ez volt az első eset, amikor egy hivatalban lévő elnök elhagyta az Egyesült Államok területét.

258. **„a velünk való következetes szembenállás"** • Morris: *Theodore Rex*, 389. old.

258. **„bejelentheti igényét a Hawaii-szigetekre"** • Uo. 397. old.

259. **„hagyni kell, hogy Japánnal maga intézze el..."** • Roosevelt kongresszusi beszéde, 1904, idézi Blum: *Republican Roosevelt*, 134. old.

259. **„Világ körüli gyakorló őrjáratra..."** • Morris: *Theodore Rex*, 495. old.

259. **„Nem hiszem, hogy háború lesz Japánnal..."** • Levél Kermit Roosevelthez, 1908. április 19., in Brands: *Selected Letters*, 482–483. old.

260. **Szeretném nyomatékosan fölhívni az ön figyelmét..."** • Roosevelt Charles S. Sperry admirálisnak, 1908. március 21., in uo., 479. old.

260. **„Ön nem gondolja, hogy ha Németország győz ebben a háborúban..."** • Roosevelt Hugo Munsterberghez, 1914. október 3., in uo. 823. old.

261. **ott mindig terjeszkedett és erősödött a civilizáció:** Lásd James R. Holmes: *Theodore Roosevelt and World Order: Police Power in International Relations* (Washington, D.C.: Potomac Books, 2007), 10–13., 68–74. old.

261. **„Szavainkat a tetteink alapján kell megítélni."** • Roosevelt: "International Peace," 103. old.

261. **„Sohasem szabad megfeledkeznünk arról, hogy..."** • Roosevelt Carnegie-hez, 1906. augusztus 6., in Brands: *Selected Letters*, 423. old.

264. **„Mintha..."** • Woodrow Wilson: Commencement Address at the U.S. Military Academy at West Point (1916. június 13.), in *Papers of Woodrow Wilson*, szerk. Arthur S. Link (Princeton, N.J.: Princeton University Press, 1982), 37:212.

264. **„az emberi szabadságért vívott legnagyobb és végső háború lesz"** • Woodrow Wilson kongresszusi beszéde a béke feltételeiről (1918. január 8.) *("Fourteen Points")*, idézi A. Scott Berg: *Wilson* (New York: G. P. Putnam's Sons, 2013), 471. old.

264. **„jegelési periódus"** • Az Egyesült Államok ilyen, döntőbírósági szerződéseket kötött 18 országgal, és tárgyalásokat kezdtek további 12 állammal. *Treaties for the Advancement of Peace Between the United States and Other Powers Negotiated by the*

Honorable William J. Bryan, Secretary of State of the United States, with an Introduction by James Brown Scott (New York: Oxford University Press, 1920).

265. **„Nem önző célok hajtanak bennünket"** • Woodrow Wilson üzenete a Kongresszushoz, 1917. április 2., in *U.S. Presidents and Foreign Policy from 1789 to the Present*, szerk. Carl C. Hodge and Cathal J. Nolan (Santa Barbara, Calif.: ABC-CLIO, 2007), 396. old.

265. **„Ezek amerikai elvek..."** • "*Peace Without Victory*", 1917. január 22. in *American Journal of International Law* 11 (1917): 323 (a mellékletben).

265. **„Az autonóm országok nem rakják tele..."** • Wilson kongresszusi beszéde, 1917. április 2., in *President Wilson's Great Speeches, and Other History Making Documents* (Chicago: Stanton and Van Vliet, 1917), 17–18. old.

266. **„A legroszabb, ami a német néppel történhet..."** • „Woodrow Wilson Fifth Annual Message", 1917. december 4., in *United States Congressional Serial Set* 7443 (Washington, D.C.: Government Printing Office, 1917), 41. old.

266. **„minden olyan önkényuralom lerombolását..."** • Woodrow Wilson: "*An Address at Mount Vernon*", 1918. július 4., in Link, *Papers*, 48:516.

267. **„egyetlen autokratikus kormányzatban sem lehet megbízni"** • Wilson kongreszusi beszéde, 1917. április 2., in *President Wilson's Great Speeches*, 18. old.

267. **hogy „az önkényuralomnak először is megmutassuk..."** • „Woodrow Wilson Fifth Annual Message", 1917. december 4., in *The Foreign Policy of President Woodrow Wilson: Messages, Addresses and Papers*, szerk. James Brown Scott (New York: Oxford University Press, 1918), 306. old.

267. **„nem próbálkoznak majd az önzés és a kompromisszum olyan megállapodásait megkötni..."** • Uo., valamint lásd még Berg: *Wilson*, 472–473. old.

267. **„egy olyan korba... amely elveti"** • Woodrow Wilson: Remarks at Suresnes Cemetery on Memorial Day, 1919. május 30., in Link: *Papers*, 59:608–9.

268. **„egy csomó kicsi állam..."** • Lloyd George: Wilson memorandum, March 25, 1919, in Ray Stannard Baker, szerk.: *Woodrow Wilson and World Settlement* (New York: Doubleday, Page, 1922), 2:450. Lásd még Margaret MacMillan: *Paris 1919: Six Months That Changed the World* (New York: Random House, 2002).

269. **„a hatalmi egyensúly helyett a hatalom közösségét..."** • Beszéd, 1917. január 22., in Link: *Papers*, 40:536–37.

269. **A Népszövetség-koncepció minden állama** • Wilson kongresszusi üzenete, 1917. április 2., *President Wilson's Great Speeches*, 18. old.

270. **„nyilvános békeszerződések..."** • Wilson beszéde a béke feltételeiről a Kongresszus plenáris ülésén („Tizennégy pont"; 1918. január 8.), in *President Wilson's Great Speeches*, 18. Lásd még Berg: *Wilson*, 469–472.

271. **sokkal inkább a már folyamatban levő amerikai akciók befolyásolásának** • Az ENSZ hasznos mechanizmusokat kínált a béke fenntartásához – általában akkor, amikor a nagyhatalmak már megállapodtak, hogy monitorizálni kell valamelyik

egyezményüket azokban a régiókban, amelyekben a fegyveres erőik nincsenek közvetlenül érintve. Fontos funkciókat látott el: fórumot teremtett az egyébként súlyos diplomáciai konfliktusok számára; komoly békefenntartó feladatokat vállalt; számtalan humanitárius akciót kezdeményezett. A nagyhatalmak véleménykülönbségei esetében viszont képtelen volt megítélni, hogy milyen cselekedet minősül agressziónak, és hatékony ellenlépéseket sem tudott tenni.

271. **Beterjesztettek egy elemzést** • „A különbség a történelmi szövetségek és a NATO-szerződés között"; Warren Austin nagykövet beszámolója a Szenátus Külügyi Bizottsága előtt, 1949. április 28. *The North Atlantic Treaty*, meghallgatások, 81st Cong., 1st sess. (Washington, D.C.: Government Printing Office, 1949), I. rész.

272. **„Én támogatok egy ilyen szövetséget, feltéve, ha..."** • Roosevelt levele James Bryce-hoz, 1918. november 19., in *The Letters of Theodore Roosevelt*, szerk. Elting E. Morrison (Cambridge, Mass.: Harvard University Press, 1954), 8:1400.

272. **mi van akkor, ha egy agresszor** • Mussolini meg akarta törni az olasz gyarmati expanzióval szembeni ellenállást, ezért 1935-ben parancsot adott Abesszínia (a mai Etiópia) megszállására. A Népszövetség a nemzetközi tiltakozás ellenére sem foganatosított kollektív ellenlépéseket. A civil lakosságot is bombázó, mérges gázt is bevető olaszok elfoglalták Abesszíniát. A Népszövetség ezt sem tudta megakadályozni, mint ahogy azt sem, hogy Japán elfoglalja a Kínához tartozó Mandzsúriát; ez végül a szövetség széteséséhez vezetett.

275. **törvényen kívül helyezte a háborút mint „a nemzeti politizálás eszközét"** • Ezt a szerződést Frank B. Kellog amerikiai és Aristide Briand francia külügyminiszter kezdeményezte. 1928 augusztusában 15 ország írta alá, 1929 végéig még 54 ország csatlkozott hozzá – s egy évtized leforgása alatt teljesen érvényét vesztette.

276. **Nem mindegyik pontot kezdeményezte volna Winston Churchill – különösen nem a dekolonizációt érintőt** • Lásd Peter Clarke: *The Last Thousand Days of the British Empire: Churchill, Roosevelt, and the Birth of the Pax Americana* (New York: Bloomsbury Press, 2009).

277. **„Annak a fajta világrendnek..."** • Rádióbeszéd a Külpolitikai Társaság díszvacsoráján, New York, 1944. október 21., in *Presidential Profiles*: The FDR Years, szerk. William D. Peterson (New York: Facts on File, 2006), 429. old.

277. **„Birtokába jutottunk az egyszerű igazságnak"** • Negyedik beiktatási beszéd, 1945. január 20., in *My Fellow Americans: Presidential Inaugural Addresses from George Washington to Barack Obama* (St. Petersburg, Fla.: Red and Black Publishers, 2009).

277. **„Bill, nem vitatom a tényeidet"** • William C. Bullitt, "How We Won the War and Lost the Peace," *Life*, 1948. augusztus 30., idézi Arnold Beichman: "Roosevelt's Failure at Yalta," *Humanitas* 16, no. 1 (2003): 104.

278. **A két vezető első találkozása alkalmával** • Roosevelt Teheránba érkezésekor Sztálin azt állította: a szovjet hírszerzés olyan információk birtokába jutott, hogy egy „Long Jump" fedőnevű náci összeesküvés során Churchillt, Rooseveltet és Sztálint együtt

akarják likvidálni az értekezlet alatt. Az amerikai delegációnak komoly fenntartásai voltak ezzel a szovjet állítással szemben. Keith Eubank: *Summit at Teheran: The Untold Story* (New York: William Morrow, 1985), 188–196. old.

280. **„Békeszeretetről beszélnek"** • Idézi T. A. Taracouzio: *War and Peace in Soviet Diplomacy* (New York: Macmillan, 1940), 139–140. old.

281. **„Roosevelt úgy vélte, hogy Sztálin..."**: Charles Bohlen: *Witness to History, 1929–1969* (New York: W. W. Norton, 1973), 211. old. Lásd még Beichman, "Roosevelt's Failure at Yalta", 210–211. old.

281. **Egy másik nézet szerint Roosevelt...** • Conrad Black: *Franklin Delano Roosevelt: Champion of Freedom* (New York: Public Affairs, 2003). Roosevelt pókerarccal kerülte ki az egyenes válaszadást, bár én inkább hajlanék a Conrad-féle értelmezésre. Winston Churchillt könnyebb megítélni. A háború során azzal élcelődött, hogy mindent meg lehetne oldani, ha hetente vacsorázhatna a Kremlben. Ám ahogy a háború a végéhez közeledett, utasította a stábfőnökét, hogy készüljenek fel egy Szovjetunióval szembeni háborúra.

8. FEJEZET: AZ EGYESÜLT ÁLLAMOK: A JANUS-ARCÚ SZUPERHATALOM

283. **A világháborúk utáni tizenkét amerikai elnök** • Truman, az első háború utáni elnök: „Az Egyesült Államok külpolitikája a tisztesség és igazságosság szilárd elvein nyugszik", és „azon az erőfeszítésen, amellyel az egymással való bánásmód aranyszabályát igyekszünk beépíteni a világ nemzetközi kapcsolatrendszerébe." Eisenhower, a kemény katona: „A békét keressük... amely a nemzetek életében gyökerezik. Léteznie kell annak az igazságosságnak, melyet minden nép ugyanúgy érez, és magáénak vall... Léteznie kell annak a törvénynek, melyet minden nemzet tiszteletben tart." Gerald Ford a Kongresszus 1974-es együttes ülésén: „A sikeres külpolitika az amerikai nép békés világhoz, rendezett reformokhoz, és a rend keretei között megvalósuló szabadságához fűzött reményeinek kiterjesztése." • Harry S. Truman beszéde a külpolitikáról a Tengerésznapon, New Yorkban, 1945. október 27.; Dwight D. Eisenhower második beiktatási beszéde ("The Price of Peace"), 1957. január 21., in *Public Papers of the Presidents: Dwight D. Eisenhower, 1957–1961*, 62–63.; Gerald Ford beszéde a Kongresszus együttes ülésén, 1974. augusztus 12., in *Public Papers of the Presidents: Gerald R. Ford (1974–1977)*, 6. old.

284. **„Bármelyik ember és bármelyik nemzet, aki békére vágyik"** • Lyndon B. Johnson beszéde az ENSZ Közgyűlésén, 1963. december 17.

284. **...egy új nemzetközi rend** • Részletesebben lásd: Robert Kagan, *The World America Made* (New York: Alfred A. Knopf, 2012). Magyarul: Robert Kagan, *Made in America. Avagy kitart-e az amerikai világrend?* (Budapest: Antall József Tudásközpont, 2015).

288. **„Ha valaki területeket foglal el"** • Milovan Gyilasz: *Beszélgetések Sztálinnal* (Brüsszel: Nagy Imre Politikai és Társadalomtudományi Intézet, 1963), 18. old.

291. **„Így alapvető konfliktus fog kialakulni Európa miatt"** • G. Kennan szavai Charles Bohlennek, 1945. január 26-án, idézi: John Lewis Gaddis, *George Kennan: An American Life* (New York: Penguin Books, 2011), 188. old.
291. **„az ilyen típusú külpolitika..."** • Bohlen, *Witness to History,* 176. old.
291. **...amihez nem kellett kérnie a nagykövet jóváhagyását sem** • Épp akkor rövid ideig nem volt amerikai nagykövet: W. Averell Harrimannek lejárt a hivatali ideje, utódja, Walter Bedell Smith pedig még nem érkezett meg a helyére.
292. **„feltartóztatható, ha néhány, folyamatosan változó..."** • "X" [George F. Kennan], "*The Sources of Soviet Conduct*", *Foreign Affairs* 25, no. 4., 1947. július.
292. **„a Párt mint politikai eszköz egysége és hatékonysága"** • Uo.
293. **„Fel kell tennünk a kérdést"** • Robert Rhodes James szerk., *Winston S. Churchill: His Complete Speeches 1897–1963* (New York: Chelsea House, 1974), 7:7710.
294. **„a törvényes kormányok irányítása alatt megvalósuló szabadság"** • "A Report to the National Security Council by the Executive Secretary on United States Objectives and Programs for National Security (NSC-68, (April 14, 1950) [a Nemzetbiztonsági Tanácsnak az USA nemzetbiztonsági céljairól és programjairól], 7. old.
295. **„sokak számára nehéz megérteni"** • John Foster Dulles, "*Foundations of Peace*" – address to the Veterans of Foreign Wars, New York, August 18, 1958. [beszéd a külföldön vívott háborúk veteránjaihoz].
297. **Felmerült a kérdés, hogy a győztes sereg behatoljon-e...** • George W. Bush hasonló helyzetben találta magát, miután 1991-ben Szaddám Huszein csapatait kiűzték Kuvaitból.
298. **„amennyiben az amerikai imperialisták győznek"** • Shen Zhihua, *Mao, Stalin, and the Korean War: Trilateral Communist Relations in the 1950s* (London: Routledge, 2012), ford. Neil Silver, 140. old.
299. **„[Korea] a világon zajló küzdelem középpontjában"** • Chen Jian, *China's Road to the Korean War: The Making of the Sino-American Confrontation* (New York: Columbia University Press, 1994), 149–150. old. Arról, hogy a kínai vezetés hogyan értelmezte a háborút és annak regionális következményeit, lásd: Sergei N. Goncharov, John W. Lewis, Xue Litai, *Uncertain Partners: Stalin, Mao, and the Korean War* (Stanford, Calif.: Stanford University Press, 1993); Henry Kissinger, *On China* (New York: Penguin Press, 2011), 5. fejezet. Magyarul: Henry Kissinger: *Kínáról* (Budapest: Antall József Tudásközpont, 2014), fordította: Magyarics Tamás. Shen, *Mao, Stalin, and the Korean War*; és Shu Guang Zhang, *Mao's Military Romanticism: China and the Korean War, 1950–1953* (Lawrence: University Press of Kansas, 1995).
299. **Az ilyen jellegű megfontolások arra késztették Maót** • Lásd az 5. fejezetet.
300. **„rossz háború, rossz helyen"** • Omar N. Bradley, a Vezérkari Főnökök Egyesített Bizottsága elnökének meghallgatása a Szenátus fegyveres szolgálattal és külpolitikai kapcsolatokkal foglalkozó bizottsága előtt, 1951. május 15., in *Military Situation in the Far East.* 82nd Cong., 1st sess., pt. 2, 732 (1951).

305. **Mindennapossá váltak az erkölcstelenség...** • Lásd Peter Braestrup, *Big Story: How the American Press and Television Reported and Interpreted the Crisis of Tet 1968 in Vietnam and Washington* (Boulder, Colo.: Westview Press, 1977); Robert Elegant, "*How to Lose a War: The Press and Viet Nam*", *Encounter* (London, 1981. augusztus), 73–90. old.; Guenter Lewy, *America in Vietnam* (New York: Oxford University Press, 1978), 272–279. és 311–324. old.

310. **„Fontos észben tartanunk, hogy a világ történelme során csupán..."** • „An Interview with the President: The Jury Is Out" [interjú Nixon elnökkel], *Time*, 1972. január 3.

311. **„készen áll arra, hogy Pekinggel párbeszédet kezdjen"** • Richard Nixon, *U.S. Foreign Policy for the 1970's: Building for Peace* [Nixon jelentése a Kongresszusnak 1971. február 25-én), 107. old. Eddig a pontig az amerikai kormány dokumentumaiban a „kommunista Kínáról" beszélt, vagy általában a pekingi hatóságokról tett említést.

311. **„ne ringasson bennünket abba a hitbe"** • Richard Nixon, Remarks to Midwestern News Media Executives Attending a Briefing on Domestic Policy in Kansas City, Missouri, July 6, 1971 [magyarázatok a belpolitikáról tartott sajtótájékoztatóhoz], in *Public Papers of the Presidents*, 805–806. old.

312. **Ezek a megállapítások ma maguktól értetődőnek hatnak** • Lásd: Kissinger, *On China;* illetve magyarul: Henry Kissinger *Kínáról* (Budapest: Antall József Tudásközpont, 2014) 9. fejezet. Fordította: Magyarics Tamás.

312. **„csak akkor maradhatunk nagy nemzet"** • Richard Nixon, Second Inaugural Address [második beiktatási beszéde], 1973. január 20., in *My Fellow Americans*, 333. old.

312. **„azt az érzésünket, hogy mi tudjuk, mi a legjobb másoknak"** • Richard Nixon, *U.S. Foreign Policy for the 1970's: Building for Peace*, 10. old.

313. **„A tartós béke második alkotóeleme"** • Richard Nixon, *U.S. Foreign Policy for the 1970's: A New Strategy for Peace*, 1970. február 18., 9. old.

313. **„Minden nemzetnek, ellenségesnek és barátinak egyaránt"** • Richard Nixon, *U.S. Foreign Policy for the 1970's: Shaping a Durable Peace*, 1973. május 3., 232–233. old.

318. **„Egész politikai pályafutásom során beszéltem a ragyogó városról"** • Ronald Reagan, Farewell Address to the American People [búcsúbeszéd], 1989. január 11., in *In the Words of Ronald Reagan: The Wit, Wisdom, and Eternal Optimism of America's 40th President*, szerk. Michael Reagan (Nashville: Thomas Nelson, 2004), 34. old.

319. **„Az ösztönöm azt súgja, hogy úgy kellene beszélni vele a problémáinkról"** • Ronald Reagan, *An American Life* (New York: Simon & Schuster, 1990), 592. old. Magyarul: Ronald Reagan, *Egy amerikai élet* (Budapest: Antall József Tudásközpont, 2014), 503. old. Fordította: Magyarics Tamás.

319. **„a helikopter leereszkedett volna"** • Lou Cannon, *President Reagan: The Role of a Lifetime* (New York: Simon & Schuster, 1990), 792. old.
320. **„a kormányzottak beleegyezésén alapuló kormányzatok"** • Ronald Reagan, Address Before a Joint Session of Congress on the State of the Union [évértékelő beszéd], 1984. január 25., in *The Public Papers of President Ronald W. Reagan,* Ronald Reagan Presidential Library.
323. a **„szabadság nemzetközösségének nagy és egyre növekvő ereje"** • George H. W. Bush, Remarks to the Federal Assembly in Prague, Czechoslovakia, 1990. november 17. Elérhető online: Gerhard Peters and John T. Woolley szerk., *The American Presidency Project.*
323. **„túllépnének az elszigetelés politikáján"** • George H. W. Bush, Remarks at Maxwell Air Force Base War College, Montgomery, Alabama, 1991. április 13., in Michael D. Gambone, *Small Wars: Low-Intensity Threats and the American Response Since Vietnam* (Knoxville: University of Tennessee Press, 2012), 121. old.
323. **„terjeszkedésként"** • "Confronting the Challenges of a Broader World", President Clinton Address to the UN General Assembly, New York City, 1993. szeptember 27., in *Department of State Dispatch* 4, no. 39., 1993. szeptember 27.
323. **„egy olyan, gyarapodó demokráciákból álló világra törekszik"** • Uo.
325. **„adják ki az Egyesült Államok hatóságainak"** • George W. Bush, Presidential Address to a Joint Session of Congress, 2001. szeptember 20., in *We Will Prevail: President George W. Bush on War, Terrorism, and Freedom* ["Győzedelmeskedünk" – beszéd a háborúról, a terrorizmusról és a szabadságról] (New York: Continuum, 2003), 13. old.
325. **„A gondosan megtervezett, célzott műveletekkel"** • George W. Bush, Presidential Address to the Nation, 2001. október 7., in uo. 33. old.
326. **„egy széles bázisú, a nemek esélyegyenlőségét tükröző"** • "Agreement on Provisional Arrangements in Afghanistan Pending the Re-establishment of Permanent Government Institutions", 2001. december 5. [megállapodás átmeneti intézkedések bevezetéséről Afganisztánban], UN Peacemaker online archive.
326. **„támogathassa az Afgán Átmeneti Hatóságot (ATA)"** • UN Security Council Resolution 1510 [1510. sz. ENSZ BT-határozat], 2003. október.
326. **Afganisztán történelmében eddig nem létezett olyan intézmény** • Noha fontosnak tartották a nemek esélyegyenlőségét, a bonni határozat megfogalmazói bizonyára kötelességüknek érezték, hogy a „dzsihád afgán mudzsáhid... hőseit" dicsérjék.
327. **„Az aratási időt kivéve"** • Winston Churchill, *My Early Life* (New York: Charles Scribner's Sons, 1930), 134. old.
329. **belga semlegesség** • Lásd a 2. fejezetet.
329. **„egy oldalon egyesítette"** • *The National Security Strategy of the United States of America* (2002) [az USA Nemzetbiztonsági Sratégiája, 2002].

330. **„Az iraki demokrácia sikeres lesz"** • George W. Bush, Remarks by the President at the 20th Anniversary of the National Endowment for Democracy, United States Chamber of Commerce, Washington, D.C., 2003. november 6. [G. W. Bush beszéde a Nemzeti Demokrácia Alapítvány 20. évfordulóján.]

330. **687. sz. ENSZ BT-határozat, 1991** • A határozat az első Öböl-háború befejezésének feltételéül szabta, hogy Irak azonnal megsemmisíti tömegpusztító fegyvereit, és ígéretet tesz rá, hogy soha többé nem fejleszt ki ilyen fegyvereket. Irak nem tett eleget a határozatban foglaltaknak. Az Öböl-háború későbbi éveiben tíz további BT-határozat született, Szaddám Huszein azonban 1998-ban minden együttműködést beszüntetett az UNSCOM-mal és a Nemzetközi Atomenergia-ügynökséggel, az ENSZ fegyverellenőreit pedig kiutasította.

Az iraki beavatkozás összefüggéseiről és a demokratikus kormányzat megteremtésére irányuló erőfeszítésekről és stratégiákról még sokáig fog vitatkozni a világ, a nemzetközi fegyverzetkorlátozási elvek jövőbeli megsértésének következményei pedig mindaddig aránytalanok maradnak, amíg nem teremtjük meg a megfelelő multilaterális hátteret.

331. **„Az Egyesült Államok azt szeretné, ha Irak"** • William J. Clinton, Statement on Signing the Iraq Liberation Act of 1998 [az iraki felszabadítási törvényről], 1998. október 31.

331. **„a szabadság ügyének előmozdítása"** • Remarks by the President at the 20th Anniversary of the National Endowment for Democracy, Washington, D.C., 2003. november 6. [az elnök beszéde a NED 20. évfordulóján].

333. **„Ezt a háborút elvesztettük, és a csapatok növelésével nem érünk el semmit"** • Peter Baker, *Days of Fire: Bush and Cheney in the White House* (New York: Doubleday, 2013), 542. old.

333. **„Ha nem azért vagyunk ott, hogy győzzünk"** • Uo., 523. old.

336. **„Az amerikaiak, erkölcsös nemzet lévén"** • George Shultz, "Power and Diplomacy in the 1980s" [Hatalom és diplomácia az 1980-as években], Washington, D.C., 1984. április 3., *Department of State Bulletin*, 84. kötet, no. 2086 (1984. május), 13. old.

9. fejezet: Technológia, egyensúly és emberi tudatosság

340. **A stratégiai stabilitást olyan egyensúlyként határozták meg** • Az itt említett elméleti okfejtések áttekintését lásd: Michael Gerson, „The Origins of Strategic Stability: The United States and the Threat of Surprise Attack", in *Strategic Stability: Contending Interpretations*, szerk. Elbridge Colby és Michael Gerson (Carlisle, Pa: Strategic Studies Institute and U.S. Army War College Press, 2013); Michael Quinlan, *Thinking About Nuclear Weapons: Principles, Problems, Prospects* (Oxford: Oxford University Press, 2009).

340. **Amikor az 1950-es években Mao arról beszélt** • Lásd a 6. fejezetben.

341. **De legjobb tudásom szerint** • Azóta sokat írtak már az USA „nukleáris készültségéről" az 1973-as közel-keleti olajválság kapcsán. Valójában akkor az USA elsődleges célja a konvencionális haderő mozgósítása volt, elrettentésül Brezsnyev egy Nixonnak küldött fenyegető levelére, miszerint Brezsnyev szovjet egységeket kíván küldeni a Közel-Keletre. A stratégiai erők megnövelése azonban elenyésző mértékű volt, és valószínűleg Moszkvában ezt észre sem vették.

349. **Gordon Moore, visszaemlékezve az Intelnél... mérnökként eltöltött éveire** • C. A. Mack, "Fifty Years of Moore's Law", *IEEE Transactions on Semiconductor Manufacturing* 24, no. 2 (2011. május), 202–207. old.

349. **A számítástechnikai forradalomnak köszönhetően** • A fejleményeket pozitívan értékelő ismertetőket lásd: Rick Smolan és Jennifer Erwitt, szerk., *The Human Face of Big Data* (Sausalito, Calif.: Against All Odds, 2013); valamint Eric Schmidt és Jared Cohen, *The New Digital Age: Reshaping the Future of People, Nations and Business* (New York: Alfred A. Knopf, 2013). Akadnak kritikusabb megközelítések is, lásd: Jaron Lanier, *Who Owns the Future?* (New York: Simon & Schuster, 2013); Evgeny Morozov, *The Net Delusion: The Dark Side of Internet Freedom* (New York: PublicAffairs, 2011); és *To Save Everything, Click Here: The Folly of Technological Solutionism* (New York: PublicAffairs, 2013).

349. **A kibertér** • A „kiber" kifejezést Norbert Wiener használta 1948-as könyvében, amelynek címe *Cybernetics* [Kibernetika], noha a szót inkább emberekre vonatkoztatta, nem pedig kommunikációs csomópontokat képező számítógépekre. A „kibertér" szó a maihoz hasonló értelemben az 1980-as években jelent meg, számos sci-fi író munkájában.

349. **A tevékenységek, amelyeket az előző generáció...** • Viktor Mayer-Schönberger–Kenneth Cukier, *Big Data: A Revolution That Will Transform How We Live, Work, and Think* (Boston: Houghton Mifflin Harcourt, 2013), 73–97. old. Magyarul: Viktor Mayer-Schönberger–Kenneth Cukier: *Big Data – Forradalmi módszer, amely megváltoztatja munkánkat, gondolkodásunkat és egész életünket* (HVG Könyvkiadó, Budapest, 2014]. Dankó Zsolt fordítása.

350. **„az ajtózárakba, fogkefékbe"** • Don Clark, "'Internet of Things' in Reach" [arról, hogy már csak karnyújtásnyira van a „tárgyak internetének" kora], *Wall Street Journal*, 2014. január 5.

350. **(márpedig jelenleg több mint egymilliárd embernek van)** • Smolan and Erwitt, *Human Face of Big Data*, 135. old.

352. **A helyzet összetettségét csak tovább bonyolítja** • Lásd David C. Gompert and Phillip Saunders, *The Paradox of Power: Sino-American Strategic Relations in an Age of Vulnerability* [a kínai–amerikai stratégiai kapcsolatokról a sebezhetőség korában] (Washington, D.C.: National Defense University, 2011).

352. **Stuxnet** • Ralph Langer, "Stuxnet: Dissecting a Cyberwarfare Weapon" [a számítógépes féregről és szerepéről], *IEEE Security and Privacy* 9, no. 3 (2011): 49–52. old.

353. **„a következő háború"** • Rex Hughes, idézve Keith Alexander tábornokot, in "A Treaty for Cyberspace", *International Affairs* 86, no. 2 (2010): 523–541. old.

355. **„az emberi természet velejárói"** • Publius [James Madison], *The Federalist* 10, in Hamilton, Madison, and Jay, *Federalist Papers*, 46–47. old.

355. **A legfrissebb tanulmányokból kiderül…** • Lásd "*Digital Set to Surpass TV in Time Spent with US Media: Mobile Helps Propel Digital Time Spent*" [Az amerikaiak médiahasználati szokásairól] (eMarketer.com, 2013. augusztus 1.). A tanulmányokból kiderül, hogy az átlag amerikai felnőtt naponta 5 órát tölt online, mobiltelefonjával vagy más digitális médiaeszközzel, amikor nem konkrétan telefonál; Brian Stelter, "*8 Hours a Day Spent on Screens, Study Finds*" [napi 8 óra a képernyők előtt – tanulmány], *New York Times*, 2009. március 26.

357. **„Hol az élet"** • T. S. Eliot, *Collected Poems, 1909–1962* (Boston: Harcourt Brace Jovanovich, 1991), 147. old. Magyarul: T. S. Eliot: *Kórusok A sziklából.* Ferencz Győző fordítása. Idézi: Vizi E. Szilveszter Lelkiismeret és tudomány című beszéde az Európai Tudományos és Művészeti Akadémia ünnepi ülésén, Salzburgban. (Magyar Tudomány, 2003/5.) Elérhető online: http://www.matud.iif.hu/03maj/vizi.html

358. **„Az ember elfelejti azt, amiről úgy gondolja"** • Betsy Sparrow, Jenny Liu, Daniel M. Wegner, "Google Effects on Memory: Cognitive Consequences of Having Information at Our Fingertips" [A Google hatásai a memóriára]. *Science* 333, no. 6043 (2011): 776–778. old.

359. **Az adatokhoz való könnyű hozzáférés** • Lásd Nicholas Carr, *The Shallows: What the Internet Is Doing to Our Brains* (New York: W. W. Norton, 2010).

359. **„több tartalmat fogyasszon"** • Erik Brynjolfsson–Michael D. Smith, "The Great Equalizer? Consumer Choice Behavior at Internet Shopbots" [fogyasztói választási szokások az internetes vásárlás során]. (Cambridge, Mass.: MIT Sloan School of Management, 2001).

359. **„amelyeket szeretnénk"** • Neal Leavitt, "Recommendation Technology: Will It Boost E-commerce?" [fellendül-e az e-kereskedelem?] *Computer* 39, no. 5 (2006): 13–16. old.

361. **A hálózatra rácsatlakozó tömegek** • Lásd Clive Thompson, *Smarter Than You Think: How Technology Is Changing Our Minds for the Better* (New York: Penguin Press, 2013).

361. **„legendákat terjesztő emberek"** • Schmidt and Cohen, *New Digital Age*, 35, 198–99. old.

362. **Ezzel egy időben azonban az egymással ellentétes…** • Lásd például: Ofeibea Quist-Arcton, "Text Messages Used to Incite Violence in Kenya", National Public Radio, 2008. február 20., és "When SMS Messages Incite Violence in Kenya", *Harvard Law School Internet & Democracy Blog*, 2008. február 21. A vitáról bővebben, valamint további példákért lásd még Morozov, *Net Delusion*, 256–261. old.

363. **a gondolataikat is megjósolják** • A szárnyait bontogató „prediktív analitika” területe ez, amely kereskedelmi és kormányszinten is terjeszkedik, s gondolatainkról és cselekedeteinkről kíván előrejelzést adni társadalmi és egyéni szinten egyaránt. Lásd Eric Siegel, *Predictive Analytics: The Power to Predict Who Will Click, Buy, Lie, or Die* (Hoboken, N. J.: John Wiley & Sons, 2013).
363. **Ebben az értelemben az új technológia legradikálisabb aspektusa** • A gondolat kereskedelmi szempontú kifejtését lásd: Lanier, *Who Owns the Future?*
363. **A nyugati világ elismerően tekintett a Facebook és a Twitter szerepére** • Lásd: 3. fejezet.
364. **„Az internet a nyomon követést…”** • Mayer-Schönberger–Cukier, *Big Data*, 150. old. Magyarul: Mayer-Schönberger–Cukier: *Big Data – Forradalmi módszer, amely megváltoztatja munkánkat, gondolkodásunkat és egész életünket* (HVG Könyvkiadó, Budapest, 2014]. Dankó Zsolt fordítása.
365. **„Nem törődnek utódaikkal azok”** • Edmund Burke, *Reflections on the Revolution in France* (1790); (Indianapolis: Hackett, 1987), 29. old. Magyarul: Edmund Burke: *Töprengések a francia forradalomról* (Budapest: Atlantisz Kiadó, 1990]. Kontler László fordítása.

KONKLÚZIÓ: A MAI VILÁGREND

372. **A geopolitika világában** • Ezt a fordulatot és lehetséges következményeit remekül mutatja be Charles Kupchan: *No One's World: The West, the Rising Rest, and the Coming Global Turn* (New York: Oxford University Press, 2012).
373. **Az identitás sokkal elemibb megnyilvánulásai** • Egy ilyen alapokon elrendezett világról szóló gondolatgazdag mű: Samuel Huntington: *Civilizációk összeütközése.* Korunk: 3. folyam. – 7. évf., 1. sz. (1996), 78–99. old.
379. **…sajátos nemzeti struktúrákon és kormányzási formákon alapulnak** • A különböző modellek evolúciójáról és vonzerejéről lásd John Micklethwait és Adrian Wooldridge: *The Fourth Revolution: The Global Race to Reinvent the State* (New York: Penguin Press, 2014).
380. **„elfogadjunk egy olyan komoly tervet”** • Edmund Burke írása Charles-Jean-François Depont-hoz, 1789. november, in *On Empire, Liberty, and Reform*, 412–413. old.
382. **A távoli ókorból származó rejtélyes szövegtöredékek**: G. S. Kirk és J. E. Raven: *The Presocratic Philosophers: A Critical History with a Selection of Texts* (Cambridge, U.K.: Cambridge University Press, 1957), 193., 195., 199. old. (Hérakleitoszról); Friedrich Nietzsche: *The Pre-Platonic Philosophers*, ford. és kommentár Greg Whitlock (Urbana: University of Illinois Press, 2001).
382. **már tudom, hogy a történelem értelme** • Henry A. Kissinger: “The Meaning of History: Reflections on Spengler, Toynbee and Kant” (szakdolgozat, Department of Government, Harvard University, 1950).

NÉV- ÉS TÁRGYMUTATÓ

U, Ú

V

W

Z

Antall József Tudásközpont
1093 Budapest, Czuczor utca 2.
www.ajtk.hu

Felelős kiadó ANTALL PÉTER
Felelős szerkesztő ÁRKOS ESZTER
Borítóterv BOÓR KRISZTINA
Nyomdai előkészítés SOMOS PÉTER

Készült a DÜRER NYOMDA Kft.-ben, Gyulán
Felelős vezető: Fekete Viktor ügyvezető igazgató